ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਗਾਗਰ

ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ

ਯੂਰਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ

Ranga Di Gagar

© Biographical Glimpses By Dr.S S Johl
Email :sardarsinghjohl@yahoo.com

10th Edition : 2015

Published by :

ਯੂਰਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ

ਵਾਲਸਾਲ, ਯੂ. ਕੇ.

ਕੀਮਤ : 120 ਰੁਪਏ ਜਾਂ 10 ਪੌਂਡ

Title : Janmeja Singh Johl
Email : janmeja@gmail.com

Printed at :

Asia Visions, +91-98159-45018

ਮਿਲਣ ਦੇ ਪਤੇ :

ਡਾ. ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ

ਸੇਵਾਦਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ ਲਾਂਬੜਾ, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਜਾਬ- ਭਾਰਤ

ਫੋਨ: **0181-2791036,** ਮੋਬਾਇਲ : **98152-56266**

Email: drnirmalsinghlambra@gmail.com

S. Mota Singh Sarai
11 queens Road Walsall
West Midlands, U.K. WS5 3NF
Phone : +44 785 075 0109
Email : singh_m_sarai@hotmail.com

ਪ੍ਰਿੰ : ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਏ

ਮੰਜਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ, ਭੰਗਾਲਾ, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਜਾਬ-ਭਾਰਤ **144033**

ਫੋਨ : **01826-275633,** ਮੋਬਾਇਲ : **98141-60642**

Email : kssarai@gmail.com

ਸਮਰਪਣ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਮਝਣ
ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ
ਰਿਹਾ ਹਾਂ...

ਤਰਤੀਬ

5 ਅਸੀਂ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ...
6 ਧੰਨਵਾਦ
7 ਦੋ ਸ਼ਬਦ
11 ਬਚਪਨ ਬਨਾਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ
36 ਬਟਵਾਰਾ ਹੋਇਆ ’ਤੇ ਜੁਆਨੀ ਆਈ
58 ਕਾਲਜ ਦੀ ਬਹਾਰ
80 ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ
134 ਪਰਦੇਸਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ
164 ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ
184 ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ
200 ਮੈਂ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਬਣਿਆ
237 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ
244 ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ
252 ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੇਖੇ
265 ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ
267 ਮੈਂ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ
270 ਬਾਇਓਡੈਟਾ

ਅਸੀਂ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ...

ਸ. ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੋਪਾਰਾਏ, ਮੈਂਬਰ ਪੰਚਾਇਤ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨਿਵਾਸੀ ਵੱਡੇ ਭਰਾਤਾ ਸ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਬੋਪਾਰਾਏ ਸਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਲੋਕਵਾਸੀ ਸ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਬੋਪਾਰਾਏ ਕਲਾਂ, ਤਹਿ ਨਕੋਦਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਦਸਬੰਧ ਨਾਲ 'ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਗਾਗਰ' ਦਾ ਇਹ ਆਡੀਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰਿਆਂ ਤਕ ਅੱਪੜਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਬੋਪਾਰਾਏ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਅਤੇ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਅਨਮੋਲ ਸਾਹਿਤ ਛਪਵਾਉਣ ਅਤੇ ਵੰਡਣ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣ

-ਯੂਰਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਥ ਵਾਲਸਾਲ
ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਸੰਗੀ-ਬੇਲੀ

ਧੰਨਵਾਦ

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਅਜ਼ੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸਤਾਂ, ਮਿੱਤਰਾਂ ’ਤੇ ਅਜ਼ੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਕਾਫੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਸਿਖਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਲਝਣਾਂ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਦੇਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਜੀਵਨੀਆਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ੌਕ ਜਿਹਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਸੁਰਜੀਤ ਭੱਟੀ, ਪ੍ਰੋ. ਟੀ.ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਰਵਿੰਦਰ ਭੱਠਲ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੋਧਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਸੁਝਾਉ ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੌਹਲ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸਨੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਇਸ ਅਡੀਸ਼ਨ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਰੂਫ ਚੈੱਕ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਜੋ ਕਮੀ ਜਾਂ ਨੁਕਸ ਇਸ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਜਨਮੇਜਾ ਜੌਹਲ ਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਿਸਤਾ ਲਿਖਾਈ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ’ਤੇ ਟਾਈਪ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਰਮਜੀਤ ਅਤੇ ਸਤਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਸਰਾ ਦੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਕਮਾਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਲਗਨ ’ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਦਾਦ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹਾਰਦਿਕ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸਤਾਂ, ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ, ਅਜ਼ੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਜਦ ਮੈਂ ‘ਧੰਨਵਾਦ’ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸਮੋਈਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣਗੇ।

–ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ

ਦੋ ਸ਼ਬਦ

ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਗਾਗਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜੀਵਨ ਰੰਗ ਹਨ ਜੋ ਮੈਂ ਵੇਖੇ, ਮਾਣੇ, ਹੰਢਾਏ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਲੜੀਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਂਬੱਧ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਆਦਮੀ ਜਦ ਜੰਮਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਵਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ-ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੰਢੜੀ ਚੁੱਕ, ਧੱਕੇ-ਧਪੇੜੇ ਖਾਂਦਾ, ਹੱਸਦਾ, ਸੋਗ ਮਨਾਉਂਦਾ, ਦੁਖੀ-ਸੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਤਾਂ ਇੱਕ ਡਰਾਮੇ ਦੀ ਸਟੇਜ (ਰੰਗਮੰਚ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਕੋਈ ਗੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜਿਸਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਅੱਲਾਹ, ਰਾਮ, ਰੱਬ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰੰਗਮੰਚ 'ਤੇ ਸਿਰਫ ਉਸ ਗ਼ੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ, ਰੁੱਖ, ਪੰਛੀ, ਜਾਨਵਰ ਅਤੇ ਬੇਜਾਨ ਵਸਤੂਆਂ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਸ ਮੰਚ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਟੇਜ ਦੀ ਸੈਟਿੰਗ ਅਤੇ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਜੋ ਵੀ ਕਿਰਦਾਰ ਜਿਸਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਰੋਲ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਦਿਲ ਲਾ ਕੇ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੋਲ ਨੂੰ ਹੱਸ ਕੇ ਕਬੂਲ ਕਰਨਾ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਨਿਭਾਣਾ ਅਤੇ ਜਦ ਇਹ ਰੋਲ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਹੱਸ ਕੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਅਡੋਲ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਕਿੱਥੇ ਜੰਮਿਆ, ਉਹਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹਦਾ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ, ਲੰਮਾ ਸੀ, ਛੋਟਾ ਸੀ, ਸ਼ਕਲੋਂ ਗੋਰਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕਾਲਾ, ਸੋਹਣਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਕਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਸੁਚੱਜਾ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਨਿਭਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਲਈ ਸਿਖਣਯੋਗ ਅਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਕੀ ਦੇਣ ਦੇ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਇਹ ਯਕੀਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਜਰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖ-ਸਿਖਾ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਹਾਓ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂ ਮੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਮੁਤਾਬਕ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਭ ਪੂਰਵ-ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਿਖ-ਸਿਖਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜਿਉਣ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਵਧਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂ, ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਭਵਜਲ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਸਾਹਸ ਦੇ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੌਖੀ ਅਤੇ ਸਰਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਖ਼ੈਰ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਖ-ਸਿਖਾ ਵੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਕੀ, ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿਖਦੇ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਬੱਚੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜੁੜਵੇਂ ਭਰਾ ਜਾਂ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਹੋਣ, ਆਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਅਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਵੱਖ- ਵੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੁਣਨ ਲਈ ਰਿਸੀਵਰ ਸੈੱਟ (ਰੇਡੀਓ) ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਵੀ ਇਨਸਾਨ ਦਿਮਾਗੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ

’ਤੇ ਪੂਰਾ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਫੇਰ ਕੁਦਰਤ ਹੀ ਇਹ ਸਮਰਥਾ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ। ‘‘ਬਿਨੁ ਕਰਮਾ ਕਿਛ ਨ ਪਾਈਏ’’ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਕਈ ਵਗਦੀ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ’ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਚੂਲੀ ਨਹੀਂ ਭਰਦੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਕਈ ਗੰਗਾ-ਜਲ ਘਰ ਲਿਆ ਕੇ ਵੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕਠੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ’ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸਿਨੇਮਾ ਵੇਖ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਜਿਥੇ ਇੱਕ ਮਾੜੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਸਬਕ ਸਿੱਖ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਬੁਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇੱਕ ਅੱਛੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕਤਾ ਕਹਿਕੇ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਉਸੇ ਸਵੱਛਤਾ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਧੋ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਵੇਖਦੇ, ਸੁਣਦੇ, ਪੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂ ਮਾਣਦੇ ਹੋ। ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਪੜ੍ਹੇ, ਸੁਣੇ, ਵੇਖੇ ਨਾਲ ਸਹੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੋਧਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਜਾਂ ਨੀਅਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹੋ। ਮੇਰੀ ਸਮਝੇ ਇਹ ਸਮਰਥਾ ਜਾਂ ਨੀਅਤ ਵੀ ਉਹ ਗੈਬੀ-ਸ਼ਕਤੀ ‘ਰੱਬ’ ਹੀ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਜੇ ਸਭ ਕੁਝ ਇਸ ਸਟੇਜ ’ਤੇ ਉਹ ਗੈਬੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਝੱਖ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਹੱਥ ਛੱਡ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਏ, ਕਿਉਂ ਐਵੇਂ ਮਿਹਨਤਾਂ-ਮੁਸ਼ੱਕਤਾਂ ਕਰਦਾ ਫਿਰੇ? ਇਹ ਕਿੰਤੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਿ ਮਿਹਨਤ-ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਵੀ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਣਾਉਣੀ ਜਾਂ ਵਿਗਾੜਨੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਖ਼ਿਆਲਾਤ ਅਤੇ ਸੋਚ ਘੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਹਾਥੋਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਜਾਂ ਉੱਦਮ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਅੱਚੋਵਾਈ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਤਾਂ ਆਲਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ। ਕੋਈ ਭਲਾ ਆਦਮੀ ਰੱਬ ’ਤੇ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਰੱਬ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਬਿਨਾ ਪੱਤਾ ਨਹੀਂ ਝੁੱਲਦਾ। ਕਿਸੇ ਮੂਰਖ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਟਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਹੂ ਵਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਭਲਾ ਆਦਮੀ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਮੂਰਖ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵੇਖਦਾ ਕੀ ਹੈਂ, ਵੱਟਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਭਲੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਠੀਕ ਹੈ, ਵੱਟਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕੀਹਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਕਾਇਨਾਤ ਅਤੇ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਰਚਣ ਅਤੇ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰੱਬ ਦੀ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਖੇਡ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਹੀ ਬਿੰਦੂ ਉਤੇ ਪਛਾਣ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਰ ਚੰਗੀ-ਮਾੜੀ, ਔਖੀ-ਸੌਖੀ ਘੜੀ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਅਡੋਲ ਮਾਨਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਜੀਵਨ ਕਾਫ਼ੀ ਸੌਖਾ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲੋਂ ਅੰਦਰਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਧਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਇਹ ਮਹੱਤਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅੰਦਰਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਹਿਚਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ : ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਰਦੀ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ‘ਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬੇਲੀ ਆਪਣੇ ਸਕੂਟਰ ਨੂੰ ਸਟਾਰਟ ਕਰਕੇ ਬੈਠਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ‘‘ਸੁਣਾਓ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਕੀ ਹਾਲ ਨੇ?’’ ਅੱਗੋਂ ਉਤਰ ਮਿਲਿਆ, ‘‘ਕਾਹਦਾ ਹਾਲ ਏ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੱਟੀ ਜਾ ਰਹੇ ਆਂ’’। ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਕੁਝ ਦੁਖੀ ਜਿਹਾ

ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ,''ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੋਸਤ, ਜ਼ਰਾ ਸਕੂਟਰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ, ਇੱਕ-ਅੱਧਾ ਮਿੰਟ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲੈ।'' ਉਸਨੂੰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾ ਪਹਿਲੋਂ ਦੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਮੁਕੰਦਪੁਰ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ (ਹਰਬੰਸ) ਨਾਲ ਬਾਹਰ-ਅੰਦਰ ਹੋ ਕੇ ਘਰ ਨੂੰ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਮਲੂਕਾ ਸਹਿੰਸੀ ਮਿਲਿਆ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੇ ਜਿਸਮ 'ਤੇ ਪਤਲੇ ਇਕਹਿਰੇ ਪਾਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਝੱਗਾ-ਧੋਤੀ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ 'ਤੇ ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਸਰਦੀ ਵਿੱਚ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਠਰੂੰ-ਠਰੂੰ ਕਰਦਾ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰਬੰਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਮਲੂਕਿਆ, ਕੀ ਹਾਲ ਐ ਬਈ ਤੇਰਾ?'' ਉਸ ਧੁੱਪ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੈਰ ਮਲਦੇ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ,''ਸਰਦਾਰਾ, ਆਨੰਦ ਹੋ ਰਿਹੈ !'' ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੋਸਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ,''ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਹਾਂ'' ਅਤੇ ਨਿੰਮੋਝੂਣਾ ਹੋ ਕੇ ਸਕੂਟਰ ਸਟਾਰਟ ਕਰਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ , ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਗਰਮ ਸੂਟ ਪਾਕੇ, ਟਾਈ, ਸਵੈਟਰ ਅਤੇ ਬੂਟ-ਜੁਰਾਬਾਂ ਪਹਿਨ, ਸਕੂਟਰ ਉੱਤੇ ਬੈਠਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਭਰਪੂਰ ਸੀ , ਅੰਦਰੋ ਖ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਲੂਕਾ ਸਹਿੰਸੀ ਬਾਹਰੋਂ ਤਨ ਨੰਗਾ ਅਤੇ ਪੈਰ ਨੰਗਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਧੁੱਪ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਿੱਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਝਰੋਖੇ 'ਚੋਂ ਪਿਛਾਂਹ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਗਾਗਰ 'ਚੋਂ ਉਘੜਦੇ ਰੰਗ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਰਮਣੀਕ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ''ਰਾਈਟਰਜ਼ ਹੋਮ'' ਹੈ ਜੋ ਅੰਧਰੇਟਾ ਵਿੱਚ ਪਾਲਮਪੁਰ ਤੋਂ ਕੋਈ **13** ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਰੇਂਜ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਧੌਲਾਧਾਰ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚੋਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬਰਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਅਤੇ ਧੌਲਾਧਾਰ ਦੇ ਪੈਰ ਜੁੜਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਧਰੇਟਾ ਤੋਂ ਪੰਚਰੁਖੀ ਤੱਕ ਇੱਕ ਸਮਤਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵੈਲੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਨੋਰਾ ਰਿਚਰਡਸ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਡਰਾਮੇ ਦੀ ਨਕੜ-ਦਾਦੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਹਾਂ, ਦਾ ਘਰ ਸੀ ਜੋ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਵਸੀਅਤ ਕਰਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੇ ਸੰਘਣੇ ਤੂਤਾਂ ਦੀ ਛਾਂਵੇਂ ਬੈਠ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੀ ਇਹ ਥਾਂ ਛੱਡਕੇ ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਾਲਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਹੋਮ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕੋਈ ਰਾਈਟਰ (ਲੇਖਕ) ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਜੇ ਇੱਥੇ ਕਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਆਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇੱਕ-ਦੋ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਹੀ ਆਏ ਹਨ 'ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇੱਕ-ਅੱਧੇ ਦਿਨ ਲਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ , ਸਗੋਂ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰਨ ਲਈ ਹੀ। ਜੇ ਕਦੀ ਕੋਈ ਐਕਸੀਅਨ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੁਰੰਮਤਾਂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਆਇਆ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਡਰਾਮਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਲਾਨਾ ਇੱਕ ਰਸਮ ਵਜੋਂ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਚਾਰ-ਛੇ ਡਰਾਮੇ ਖੇਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਨੋਰਾ ਰਿਚਰਡਸ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਏਧਰ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਥੇ ਹੈ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਇਕਾਂਤਮਈ ਸੁੰਨਸਾਨ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸ਼ਾਇਦ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰਕ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ''ਅੰਦਰਲੇ'' ਦਾ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਅੰਦਰੋਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋਈਏ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਹੋਈਏ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ, ਧਨ-ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਚੁਗਿਰਦਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਅੰਦਰ' ਅਤੇ 'ਬਾਹਰ' ਦਾ ਇੱਕ ਅਦਿੱਖ, ਪਰ ਡੂੰਘਾ ਸੁਮੇਲ

ਅਤੇ ਟਕਰਾਓ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਆਦਮੀ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ 'ਬਾਹਰ' ਸ਼ਾਇਦ ਘੱਟ ਹੈ, ਪਰ ਮੁਕਾਬਲਤਨ 'ਅੰਦਰ' ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਅਤੇ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਕੁਝ ਦੋਸਤ ਇੱਧਰ ਆ ਨਿਕਲੇ। ਇੱਕ-ਦੋ ਘੰਟੇ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਇੱਕ ਜਣਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਇੱਥੇ ਕਿਵੇਂ ਬੈਠਾ ਏਂ ਯਾਰ ਤੂੰ ? ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਪਾਗ਼ਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।'' ਮੇਰਾ ਉੱਤਰ ਸੀ, ''ਨਹੀਂ, ਇਸ ਥਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।''

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦੇਣ ਜਾਂ ਸਲਾਹਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਇਸ ਲਿਖਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਹੀ ਲਈ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਕਪਾਟ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੌਜ਼ਟਿਵ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿਓਗੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵਕਤ ਲਗਾਇਆ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋ ਸਕੇ। ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿਉ। ਆਖ਼ਿਰ ਇਹ ਕੋਈ ਰੱਬੀ ਕਥਨ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਵਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਸਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਨਸਾਨ ਤਾਂ ਗਲ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਹੈ। ਰਸ ਕੱਢਣ ਲੱਗਿਆਂ ਛਿਲਕੇ ਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਣ ਸੁਟਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਛਿਲਕਿਆਂ ਕਰਕੇ ਰਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਫਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੱਦੇ ਅਤੇ ਰਸ ਨਾਲ ਗਿਟਕਾਂ ਅਤੇ ਛਿੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਰੋੜੀਆਂ ਅਤੇ ਕੋਕੜੂ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੰਦੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛਾਨਣੀ ਵਧੀਆ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਠੀਕ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਰਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਫੋਕਟ ਨਾਲੋਂ ਜੁਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੰਵਰੇ ਵਾਂਗੂੰ ਕਾਫੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਮੂੰਹ ਪਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ -ਫੁੱਲਾਂ 'ਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਚੂਸਣ ਲਈ। ਮੇਰਾ ਮੰਤਵ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ 'ਚੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਬੂੰਦਾਂ ਸੁਆਦਲੇ ਰਸ ਦੀਆਂ ਮਿਲ ਜਾਣ।

--ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ

ਬਚਪਨ ਬਨਾਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ

ਬਚਪਨ ਰੱਬ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਇੱਕ ਅਦੁੱਤੀ ਦਾਤ ਅਤੇ ਅਨੂਠੀ ਸੁਗਾਤ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਈ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਹਨ। ਤਿੱਬਤ ਦੇ ਲੋਕ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੰਮੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੰਮਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਠੰਢੇ ਬਰਫ਼ੀਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਡੋਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਬੱਚਾ ਬਚਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਹੀ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਸਰਦ ਆਬੋ-ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਜਿਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੇ ਬੱਚਾ ਮਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਬੱਚਾ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਜਿਉਣ ਅਤੇ ਸਫਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ। ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਸਖ਼ਤ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਕਰੜੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸੌਖੀ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਕਾਫ਼ੀ ਆਰਾਮ ਅਤੇ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਹੋਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੋਖ਼ਮ ਝੱਲਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੰਤਲੁਨ ਹੈ-ਔਖੇ ਬਚਪਨ-ਸੌਖੀ ਜੁਆਨੀ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸੌਖੇ ਬਚਪਨ-ਔਖੀ ਜੁਆਨੀ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ। ਜੇ ਇੱਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪੁੜੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀ।

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਮਿਹਨਤ, ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਅਤੇ ਔਖਿਆਈ, ਪਿਛਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਸੌਖਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਹੱਥੋਂ ਗੁਆਚਾ ਮੁੜ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਜਦ ਮੈਂ ਅੱਜ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਖਾਸ ਕਰ ਜੋ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਦਿਲ ਹਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਕੋਮਲ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਧੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਚਪਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਸਤਿਆਂ ਦਾ ਭਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੀੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਭਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਭਾਰ ਦੇ ਦਾਣੇ ਨੂੰ ਜਾਂ ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਨੂੰ ਧੂਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਅਤੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਕੀੜੀਆਂ ਦੇ ਭੌਣ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਬਸਤੇ ਧੂਹੀ ਜਾਂ ਪਿੱਠਾਂ 'ਤੇ ਲੱਦੀ ਜਾਂਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਭਾਰ ਨਾਲ, ਜੋ ਕਈ ਸਾਲ ਬੱਚਾ ਨਰਮ ਉਮਰੇ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ, ਕਮਰ ਵਿੱਚ ਕਜ ਪੈ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਇਮਕਾਨ ਹਨ।

ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਬੱਚਾ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਛੇ-ਸੱਤ ਘੰਟੇ ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਵੀ ਸਕੂਲ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਵਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਜੋ ਉਹ ਖੇਡਣ-ਕੁੱਦਣ, ਖਰਮਸਤੀਆਂ ਕਰਨ ਜਾਂ ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇਘੱਟ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਆਸਾਂ ਵੱਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਘਰ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਵੀ ਝੱਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਘਰ ਅੱਜ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਰੱਬ ਨੇ ਇਹ ਅਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੀਤੀ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਕੱਚੀ-ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ

ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਕੱਚੀ-ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਅੱਜ ਦੀ ਕਿੰਡਰਗਾਰਟਨ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਮਰ ਦਾ ਸਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ **12** ਫੱਗਣ ਨੂੰ ਲੌਢੇ ਵੇਲੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਲ ਕਿਹੜਾ ਸੀ? ਉਸ ਸਾਲ ਮੇਰੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦਰ੍ਹਾ ਖ਼ੈਬਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਮਰੌਦ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਖਬਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਲਾ ਲਓ ਹਿਸਾਬ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਸਾਲ ਸੀ! ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਇਸ ਲਾਲਚ ਨਾਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਮੇਰੇ ਹਾਣ ਦਾ ਮੁੰਡਾ 'ਬੱਗਾ' ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਘੁਲਾਇਆ ਜਾਏਗਾ। ਖ਼ੈਰ ਅਸੀਂ ਕਈ ਸਾਲ ਤੱਕ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਬਸਤਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਫੱਟੀ, ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਫੱਟੀ ਪੋਚਣ ਲਈ ਗਾਚਣੀ, ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕਾਨ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ (ਘੜੀ ਹੋਈ ਕਲਮ) ਅਤੇ ਸੂਫ਼ ਵਾਲੀ ਸਿਆਹੀ ਦੀ ਦਵਾਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਸੂਫ਼ (ਲੀਰ) ਭਿੱਜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਡੁੱਲਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਡੁੱਲ ਵੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਅਲਿਫ਼-ਬੇ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਤਾਂ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਉਂਗਲੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫੱਟੀ ਦੀ ਪੁਚਾਈ ਅਤੇ ਲਿਖਾਈ ਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਫੱਟੀ ਨੂੰ ਪੋਚਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੜਾ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਫੱਟੀ ਨੂੰ ਪੋਚ ਕੇ ''ਸੁੱਕ ਸੁੱਕ ਫੱਟੀਏ'' ਫੱਟੀ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਘੁਮਾ ਕੇ ਗਾਉਂਦੇ ਸਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਫੱਟੀ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੀ ਧਾਂਕ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਫੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫੱਟੀਆਂ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਸਾਂ। ਜੇ ਫੱਟੀ ਟੁੱਟ ਜਾਏ ਤਾਂ ਘਰੋਂ ਮੁਰੰਮਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਫੱਟੀ ਤਾਂ ਖ਼ੈਰ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਸਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਲੇਟ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਉਰਦੂ ਕਾਇਦੇ, ਦੁਆਤ ਅਤੇ ਕਲਮ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਬੰਨ੍ਹਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਬਚਪਨ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਦਿਲ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀ ਅੱਜ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਜੋਕੇ ਇਸ ਬਚਪਨ ਨੂੰ ਲੋਚਣਗੇ?

ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਕਦੇ ਮਾਰਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਿਰਫ਼ ਕੰਨ੍ਹ ਫੜ ਕੇ ਪੋਲੇ-ਪੋਲੇ ਦਬਕੇ ਹੀ ਮਾਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਦੋ ਮਾਸਟਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮਾਸਟਰ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡੋਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਛਿੱਲ ਲਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਜਿਸ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਮਾਸਟਰ 'ਝਾਂਜੀ ਰਾਮ' ਸਕੂਲ ਨਾ ਆਉਣ ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਫੇਰ ਗਿਆ ਵੀ ਤਾਂ ਖਿਸਕ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਦੀ ਆਦਤ ਕੁਝ ਮਸਤੀ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦੀ ਸੀ। ਲੇਟ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜੇ ਕਿਤੇ ਛੋਟੇ ਮਾਸਟਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਦੇ ਠੇਡੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਰੰਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਸਤਾਦ ਮੇਰੀ ਜਾਣੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿਕੰਮਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਬਾਹਰ ਸਾਡੇ ਮੁਰੱਬੇ ਫਲ੍ਹੇ ਚਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੀ ਗਹਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਇਹ ਮਾਸਟਰ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਰੁਕ ਗਏ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਮਾੜੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਬੁਲਾਈ ਤਾਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਤਾਇਆ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ,''ਮਾਸਟਰ ਜੀ, ਇਨ੍ਹੇ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਕਦੀ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਈ, ਸਿਰਫ਼ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।'' ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, ''ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਬੁਲਾ।'' ਮੈਨੂੰ ਐਸੀ ਝਕ ਪੈ ਗਈ ਮੈਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਹਿਣ ਅਤੇ ਝਿੜਕਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਨਾ ਬੁਲਾਈ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਕਾਫ਼ੀ ਛਿੱਥੇ ਪੈ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਡੰਡਾ ਖੜਕਿਆ। ਮੇਰੀ ਪੱਗ ਥੋੜ੍ਹੀ ਪਾਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਾੜ-ਪਾੜ ਕੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਝੰਡੀਆਂ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਘਰ ਨੂੰ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ

ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਸਦਕੇ ਜਾਈਏ। ਮੇਰੇ ਸਿਰੋਂ ਪਾਟੀ ਪੱਗ ਅਤੇ ਝੰਡੀਆਂ ਲਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੱਗ ਲੈ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਜਦ ਬੜੇ ਮਾਸਟਰ 'ਝਾਂਜੀ ਰਾਮ' ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਅਤੇ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਰੀਦਾ, ਆਪਣੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਾਸਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਫ਼ ਉਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰੀ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂ ਕਮਾਈ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸਤਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਾਰੇ ਮਾਸਟਰ ਉਸਤਾਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਆ ਲਗਦੇ ਨੇ। ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਕੋ, ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਕੋਕੋ ਦੇ ਬੱਚੇ! ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਕਚੂੰਮਰ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

'ਦੋ ਪਈਆਂ ਕਿਧਰੇ ਗਈਆਂ।...' ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਚਪਨ ਬੜਾ ਸੁਆਦਲਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਹੈਰਾਨ ਹੋਈਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਦੂਜੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਕੱਛੇ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੀ ਸਕੂਲ ਚਲੇ ਜਾਈਦਾ ਸੀ। ਲੰਬੇ-ਲੰਬੇ ਝੱਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਕੱਛਾ ਪਾਇਆ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਕਿਤੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏ ਅਤੇ ਕੰਨ੍ਹ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਚੇਤਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੱਛਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਫੇਰ ਘਰ ਨੂੰ ਦੁੜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੱਛਾ ਪਾ ਕੇ ਮੁੜ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਜਾ ਬੈਠੀਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਬਚਪਨ ਦੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਜਾਂ ਮੌਜ ਦਾ, ਜੋ ਮੈਂ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਮਾਣੀ। ਅੱਜ ਦਾ ਬੱਚਾ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ੍ਹ 'ਤੇ ਮੀਂਹ ਨਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਯੱਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਯੱਗ ਵਿੱਚ ਭੁਨਵੇਂ ਚੌਲ (ਜ਼ਰਦਾ) ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਚੌਲ ਏਨੇ ਵਧੀਆ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਥਾਲੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਬਰਤਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ (ਸਾਡੀਆਂ ਤਾਈਆਂ, ਚਾਚੀਆਂ, ਦਾਦੀਆਂ) ਚੌਲ ਵੰਡਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ-ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਅਸੀਂ, ਅੱਠ-ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਹੋਵੇਗੀ, ਚੌਲ ਲੈਣ ਗਏ। ਝੋਲੀ ਝੱਗੇ ਦੀ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਦਬਕੇ ਪਏ,"ਭੱਜ ਜਾਓ ਇਥੋਂ।" ਫੇਰ ਗਏ ਤਾਂ ਫੇਰ ਦਬਕੇ ਪਏ। ਜਦ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਗਏ, ਚੌਲ ਤਾਂ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਨ੍ਹ ਵੀ ਖਿੱਚੇ ਗਏ, "ਖਸਮਾਂ ਖਾਣਿਓਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਜਿੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਓ, ਕੱਛਾ ਤਾਂ ਪਾ ਲਿਆ ਕਰੋ।" ਇਹ ਆਲਮ ਸੀ ਸਾਡੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦਾ।

ਲਾਇਲਪੁਰ ਨੀਲੀ ਬਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁਸ਼ਕ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਤਹਿਸੀਲ ਜੜ੍ਹਾਂਵਾਲਾ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਚੱਕ ਨੰਬਰ **104** (ਸਮਰਾ-ਜੰਡਿਆਲਾ) ਗੁਗੇਰਾ ਬਰਾਂਚ 'ਤੇ ਸੀ। ਸਿਆਲ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਧੁੰਦਲ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਹੁੰਦੇ ਤੱਕ ਚੌੜੀਆਂ-ਚੌੜੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਖਿਦੋ-ਖੂੰਡੀ ਖੇਡਦਿਆਂ ਨੂੰ ਘਸੀਟ ਕੇ ਹੀ ਘਰ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਲੁਕ ਜਾਈਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਘਰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਜਾਈਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੁੱਧ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਲਿਬੜੇ-ਤਿਬੜੇ ਰਜਾਈ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜੀਦਾ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਫੇਰ ਖਿਚਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖਿਚਾਈ ਕੋਈ ਮਾਇਨਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਖ਼ਤ

ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਮਾਰਦੇ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਰ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸੀ ਪਰ ਚਾਚਾ ਜੀ ਦੂਰੋਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਥੱਪੜ ਘੁਮਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦੇ ਸਨ 'ਤੇ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਪੋਲੀ ਜਿਹੀ ਥੱਪੜੀ ਟਿਕਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੱਟ ਤਾਂ ਲਗਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਮਸਤੀ ਹੋਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਇੱਕ ਬੱਚਾ, ਇੱਕ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ, ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਇਕਨਾਮਿਕ ਐਡਵਾਈਜ਼ਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਤੱਕ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ!

ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਪਿਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਮਾਣਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਚਾਹੇ ਉਹ ਜੱਟਾਂ-ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਚਾਹੇ ਕਾਮਿਆਂ-ਕੰਮੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੋਣ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵੱਡੇ ਬੰਦੇ ਚਾਚੇ, ਤਾਏ, ਬਾਬੇ ਆਦਿ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਔਰਤਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ, ਭੂਆ, ਚਾਚੀਆਂ, ਤਾਈਆਂ ਬੇਬੇ ਆਦਿ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਿਸ ਬੱਚੇ ਨੇ ਕਿਸ ਦੇ ਘਰੋਂ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲਈ, ਕਿੱਥੇ ਖੇਡਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਦਾ ਜਾਂ ਵਰਜਦਾ। ਸਾਰੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਸਕੇ ਭੈਣਾਂ-ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਖੇਡਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਰੋਕਣ ਦਾ ਸੋਚਿਆ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਹਰ ਕੁੜੀ ਸਕੀ ਭੈਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸ ਵਕਤ ਦਾ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਉਵੇਂ ਦਾ ਉਵੇਂ ਹੀ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਨਮੂਨਾ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਬੈਲ-ਗੱਡਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਿੰਡੋਂ ਨਿਕਲੇ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਸ਼ਹਿਰ ਜੜ੍ਹਾਂਵਾਲਾ ਨੇੜੇ ਗੱਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੈਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇੱਕ ਮੁਟਿਆਰ ਕੁੜੀ ਅਤੇ ਦੋ ਅਧਖੜ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੱਝਾਂ ਹੱਕੀ ਆਉਂਦੇ ਸਾਂ, ਇੱਕ ਪੁਲੀ ਟੁੱਟਣ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਗੱਡੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਕੋਈ ਅੱਧਾ ਮੀਲ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ''ਜਾਂਗਲੀ'' ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੇ ਮੱਝਾਂ ਖੋਹਣ ਲਈ ਛਵੀਆਂ, ਬਰਛਿਆਂ, ਨੇਜ਼ਿਆਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਦੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫ਼ਿਕਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੁਆਂਢੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਮੱਝ ਤਾਂ ਭਜਾ ਲਈ ਅਤੇ ਰੌਲੀ ਪਾਈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਂਹੋਂ ਫੜ ਦੁੜਾ ਕੇ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅੱਗਿਓਂ ਦੌੜ ਕੇ ਕੁਮਕ ਮਿਲੀ ਸਿਵਾਏ ਇੱਕ ਮੱਝ ਅਤੇ ਇੱਕ ਉਸ ਲੜਕੀ ਤੋਂ, ਸਭ ਡੰਗਰ-ਮਾਲ ਉਹ ਜਾਂਗਲੀ ਭਜਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਮੱਝਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਹੀ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਨ ਬਲਵਾਨ ਹੋਏ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਅਹਿਸਾਸ ਜੋ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਮਨਾਂ ਅਤੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬਚਪਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਮਸਤੀ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਰਹਿਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਦਾ ਇੱਕਲਾ ਹੀ ਬੱਚਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਜਾਂ ਭਰਾ ਵੀ ਸਕਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਡਾ ਟੱਬਰ ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਸਮ (ਜਾਇੰਟ ਫੈਮਿਲੀ) ਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਤਾਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਧੀ ਮੈਥੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਛੋਟੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕ ਖਿਡਾਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਧੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਬਚਪਨ ਵੇਲੇ ਔਰਤ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਚਾਚੀ ਹੀ ਸੀ ਜਾਂ ਫੇਰ ਸਾਡੇ ਲਾਣੇ 'ਚੋਂ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ 'ਚੋਂ ਬੜੀ ਪਲੇਗ ਪੈਣ 'ਤੇ ਇੱਕਲੀ ਹੀ ਬਚੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਘਰ ਦੀ ਸਕੀ ਧੀ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਹੋਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ

ਇਹੋਂ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਸੋਲ੍ਹਾਂ-ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ-ਜਾਈ ਭੈਣ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ। ਮਾਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਭੈਣ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਇਹ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਮਾਂ ਵਾਲਾ ਪਿਆਰ ਦੇ ਕੇ ਕਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਸੇ ਘਰੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਖਾ ਲਵਾਂ, ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪਸੰਦ ਆਏ ਚੁੱਕ ਲਿਆਵਾਂ, ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੋਕਿਆ। ਪਿੰਡ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਿਆਂ ਕਦੀ ਭੈਣਾਂ-ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਥੁੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਅੱਜ ਵੀ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਜਾਂ ਵੱਖਰੇਪਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਜਾਂ ਭਰਜਾਈ ਜਾਂ ਤਾਈ-ਚਾਚੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੋਵਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਬਚਪਨ ਦੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਖੇਡਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕਠੇ ਖੇਡਣਾ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਜਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਲਿੰਗ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਝਿਜਕ ਜਾਂ ਸੰਕੋਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਾਟ ਜਾਂ ਅਧੂਰਾਪਨ ਅਗਲੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਇੱਕ ਪਾਸੜ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚੌਥੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਤੱਕ ਜੋ ਪਿੰਡੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਮੀਲ ਦੂਰ 'ਆਵਾਗੱਤ ਬੰਗਲੇ' ਦੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਏਨਾ ਸੀਮਿਤ ਸੀ ਕਿ ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਕਿਸੇ ਨੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਲੁਕ ਜਾਈਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਂਜ ਬਹਾਦਰ ਵੀ ਬੜੇ ਸਾਂ, ਪਰ ਜੇ ਪੁਲੀਸ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਰਸ ਰਾਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੌਜੁਆਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਕਾਰਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਸ ਰਾਮ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਿਆਣਿਆਂ ਅਤੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਹੱਥੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਝੰਡੀਆਂ ਫੜਾ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਜਲੂਸ ਕੱਢਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ''ਇਨਕਲਾਬ-ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ'' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ, ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦਿਨ ''ਇਨਕਲਾਬ-ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ'' ਦਾ ਜਲੂਸ ਨਾ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਸਮਝੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਰਸ ਰਾਮ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੇ ਪਰਸ ਰਾਮ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਲੂਸ ਨਾ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰੇ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸ਼ੈਦਾਈ, ਇੱਕ ਦੇਵਤਾ ਸਰੂਪ ਇਨਸਾਨ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਪਰਸ ਰਾਮ ਦਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀ ਬਣਿਆ, ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਸਦਾ ਕਿਤੇ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਆਪੋ-ਧਾਪ ਅਤੇ ਕੋਝੀ ਸ਼ਤਰੰਜਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇੱਕ ਮੋਹਰੇ ਵਾਂਗ ਨੇਸਤੋ-ਨਾਬੂਦ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਲਾਗਲਾ ਪਿੰਡ 'ਬੰਗਾ' ਸ਼ਹੀਦੇ-ਆਜ਼ਮ ਸਰਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਸਾਲ ਬੰਗਿਆਂ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਸ ਰਾਮ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਜਲੂਸ ਲੈ ਕੇ ਉੱਥੇ ਉਸ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ''ਇਨਕਲਾਬ-ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ'' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦਾ ਹਰ ਸਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ

ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਜੋ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪਰਸ ਰਾਮ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੀਡਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪਰਸ ਰਾਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਦਿਲੀ ਸਨਮਾਨ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਦਿਲ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਲੋਚਦਾ ਹੈ।

ਬਚਪਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ 'ਕਿਰਦਾਰ' ਵੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਇੱਕ ਹਰੀਜਨ ਔਰਤ ਸੀ, ਅੱਜ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਕੀ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਸ ਕੋਲ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਘਰਦਿਆਂ ਨੇ ਕਦੀ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਰਜਿਆ। ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹਰੀਜਨ ਪਾਸੋਂ ਚੀਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਖਾਣ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ-ਜੁਲਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਸਫ਼ਾਈ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਚਾਚਾ-ਤਾਇਆ ਜਾਂ ਚਾਚੀ-ਤਾਈ ਕਹਿ ਕੇ ਨਾ ਬੁਲਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁਲਾਉਣ ਨਾਲ ਚੰਡਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਊਚ-ਨੀਚ ਉਦੋਂ ਸੀ ਜਾਂ ਹੁਣ? ਕੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਹਰੀਜਨ' ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਘਰ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਜੁਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ, ਮੰਦਰ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਜੁਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਕੇ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਪੱਛੜੇ ਅੰਗ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ? ਅੱਜ ਦੇ ਉੱਚ-ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਬੱਚੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਚਾ-ਤਾਇਆ ਜਾਂ ਚਾਚੀ-ਤਾਈ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਨੇ? ਕੀ ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਕਾ ਪਾਟਕ ਪਾਕੇ ਸਾਡੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਲੋਕ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਲੂ ਸਿੱਧੇ ਨਹੀਂ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ? ਇਹ ਗਰੀਬ ਤਾਂ ਜਿੱਥੇ ਸੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਨਿੱਘਰ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਪੁਸ਼ਤੀ ਅਮੀਰਾਂ, ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੋਹੀਂ ਹੱਥੀ ਲੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰੇ ਉਥੇ ਦੇ ਉਥੇ ਹੀ ਹਨ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਡਾਕਟਰੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਕੋਰਸ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲੇ (ਪੀ.ਐਮ.ਟੀ.) ਲਈ ਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਆਏ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਵੇਖੇ। ਨੱਬੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਆਏ ਸਨ ਇਸ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲਈ। ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਆੜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਮੀਰ ਪੁਸ਼ਤ-ਦਰ- ਪੁਸ਼ਤ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਮੋਟੇ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਗਰੀਬ ਸਿਰਫ਼ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਪੰਡ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਕੱਪੜਿਆਂ, ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਜਾਂ ਝੂਠੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਨਾਲ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮਿਲਿਆ-ਜੁਲਿਆ ਭਾਈਚਾਰਾ ਜੋ ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਮਾਣਿਆ ਅੱਜ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਤਾਂ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ''ਤੂੜੀ ਦੀ ਪੰਡ'' ਵਾਲੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨਾਇਕ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਸਿਰ ਉਤੇ ਚੁੱਕੀ ਤੂੜੀ ਦੀ ਪੰਡ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਕਲਾਵੇ ਭਰ-ਭਰ ਇੱਕਠੇ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤੂੜੀ ਦੇ ਤਿਣਕੇ ਬਿਖਰ ਗਏ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾ ਡੱਬ-ਡਬਾਈਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ, ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰੇੜਾਂ

ਆਈਆਂ। ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਨਿਘਾਰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਹੱਕ ਦੇਣ ਦੀ ਆੜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੋ ਫਾੜ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛੜੇਪਨ ਤੋਂ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ ਹਰੀਜਨ ਅਮੀਰਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ’ਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੋਤ ਜੱਟਾਂ ਵਾਲੇ ਲਿਖ ਲਏ ਹਨ) ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਲਾਭ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰੇ ਉਂਜ ਦੇ ਉਂਜ ਹੀ ਪੱਛੜੇ ਦੇ ਪੱਛੜੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਸਲਾਮ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਸਾਡੀ ਅੱਜ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਨੀਤੀ ਇਹ ਮੰਤਵ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ?

ਮੈਂ ਚੌਥੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਮਤਿਹਾਨ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਆਪੇ ਹੀ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੁੰਡੇ ਪਾਸ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ ਜਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਚੌਥੀ (ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ) ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ, ਓਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸ਼ਾਇਦ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਛੋਟੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਫੇਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਉੱਚ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਂ ਕੀ, ਲੋਅਰ ਕੇ.ਜੀ. ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਫੇਲ੍ਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਸਕੂਲ ਵਾਸਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਚੰਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਜਾਂ ਦਾਨ ਰੂਪੀ ਚੰਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਫੇਲ੍ਹ ਤਾਂ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਮਾਪੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਪਰ ਫੇਲ੍ਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਨੰਨ੍ਹੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ! ਵਾਹ ਨੀ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਦੀਏ ਉੱਨਤੀਏ! ਬੱਲੇ ਉਏ ਜਨਤਾ ਦੇ ਨੇਤਾ ਗਣੋਂ! ਤੁਸੀਂ ਵੱਸਦੇ ਰਹੋ, ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਤੜਫਦੇ ਰਹਿਣ ’ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਨਿੱਘਰਦਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਵਿੱਖ, ਇਹ ਬੱਚੇ ਭਾਵੇਂ ਮਧੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿਣ ! ਮੈਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇੰਜ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਤੋੜੀਆਂ ਉਹ ਤਾਂ ਲੱਦ ਗਏ ਆਪਣੀਆਂ ਆਹੂਤੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਆ ਗਈ ਹੈ ਹੱਥ, ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮੋਟੀ ਚਮੜੀ, ਮੋਟੀ ਖੋਪੜੀ, ਲੰਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨ, ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਡੌਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਧਨਾਢਾਂ ਦੇ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਉੱਕੀ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਮਜ਼ਹਬੀ ਇਕਾਈਆਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਸੰਕਰੀਣਤਾ ਵਿੱਚ ਜਕੜੇ ਲਾਲਚੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈਆਂ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਧੋਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਕੂਲ ਖ਼ੈਰਾਤ (ਡੋਨੇਸ਼ਨਾਂ) ਦੇ ਆਸਰੇ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਕਈ-ਕਈ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦੱਬੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੈਰਾਤ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਆਪ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਣ। ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ’ਤੇ ਨਾਂ ਹੋਵੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ। ਜੋ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਆਪ ਨਾ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਰਖਾਉਣ।

ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਝੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅਮੀਰਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਬਟੋਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲੱਕ ਕੁੱਬੇ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਡੀ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਕੁਝ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ, ਜਿੱਥੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਮਾਸਟਰ-ਮਾਸਟਰਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਘੂਕ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੈ। ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜੇਹੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਇੱਕੋ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਜਾਣ? ਕੀ ਹਰ ਬੱਚੇ ਦਾ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਚੰਗੀ ਮੁਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ? ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਰਹੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲਨੁਮਾ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ, ਤੰਗ-ਖ਼ਿਆਲੀ ਅਤੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਿੱਖਿਆ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜਤ ਦੇਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦਾ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਹਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ-ਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਆਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾਂ ਕਿਉਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ?

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਹਬੀ ਰੰਗਤ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਹੋਣ, ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਹਬੀ ਝੁਕਾਉ ਕਾਰਨ ਬੱਚੇ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਉਤੇ ਅੱਛਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਮੇਰੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਜਦ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵੱਡਾ ਹੋਕੇ ਪਹਿਲੋਂ ਇੱਕ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਫੇਰ ਇੱਕ ਆਰੀਆ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਰੰਗ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੰਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਮੈਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਿਹਾ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ ਪਰ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹਰ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਉਦਾਰਤਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪੱਕੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਜ਼ਹਬੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੁਬਕੇ ਤਿਲਕ ਗਏ ਅਤੇ ਕਦੀ ਇੱਕ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਦੂਸਰੇ ਮਜ਼ਹਬ ਉੱਤੇ ਬੜ੍ਹੋਤਰੀ ਮਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਖੁੱਭੀ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਜਾਂ ਆਰਤੀ ਦੇ ਅੱਛੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਸਰ ਤਾਂ ਰਹਿ ਗਏ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਲਕੀਰ ਦਾ ਫਕੀਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਰੰਗ ਦਾ (ਕਾਲਜ ਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ) ਕੋਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਸਿਖਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ; ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ‘ਮਾਨਵ ਧਰਮ’, ਸਕੂਲ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀਅਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਹੋਣ ਪਰ ਸਕੂਲ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇੱਕੋ-ਜਿਹੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹੱਕ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਨੌਕਰੀਆਂ

ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ ਅਤੇ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੇਵੇ ਤਾਂ!!

ਮੈਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਬਦਲਾਓ ਵਿੱਚ ਅੱਛੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਆਉਣਾ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੱਕ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਫ਼ੀਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਅੱਠਵੀਂ ਤੱਕ ਫ਼ੀਸ **4** ਅਤੇ **6** ਆਨੇ (**0.25** ਤੋਂ **0.37** ਰੁਪਏ) ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮਾਮੂਲੀ ਫ਼ੀਸ ਦੇਣੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਔਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਦੋਂ ਪੈਸਾ ਬੜਾ ਮਹਿੰਗਾ ਸੀ। ਚੌਦਾਂ ਆਨੇ (**88** ਪੈਸੇ) ਮਣ (**40** ਸੇਰ) ਕਣਕ ਅਤੇ ਇਸੇ ਭਾਅ ਇੱਕ ਸੇਰ ਘਿਉ ਵਿਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਫ਼ੀਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਜਾਂ ਅੱਧੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦ ਸੱਤਵੀਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਫ਼ੀਸ ਮਾਫ਼ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਦੋ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਹੀ ਅਤੇ ਹੈੱਡ-ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਫੇਰ ਵੀ ਫ਼ੀਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮਾਫ਼ੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਹੈੱਡ-ਮਾਸਟਰ ਕੁੱਟ ਕੱਢਿਆ। ਮਾਮਲਾ ਮਸਾਂ ਰਫਾ-ਦਫਾ ਹੋਇਆ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਕੋਈ ਚਾਰ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸ਼ੰਕਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਛਿੰਝ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਝੰਡੀ-ਗੱਡ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੇ ਘੋਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਨੋਰੰਜਕ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਗਾਣੇ-ਬਜਾਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਬੜੀ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਇਹ ਛਿੰਝ ਮੇਲਾ ਵੇਖਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਸਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮੇਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਇੱਕ ਟਕਾ (ਦੋ ਪੈਸੇ) ਮਿਲੇ। ਉਦੋਂ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਦੋ ਅੱਠਨੀਆਂ, ਚਾਰ ਚਵੱਨੀਆਂ, ਅੱਠ ਦੁਵੱਨੀਆਂ ਜਾਂ ਸੋਲਾਂ ਆਨੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਆਨੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਟਕੇ, ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਅੱਠ ਧੇਲੇ ਜਾਂ **12** ਪਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੋ ਪੈਸੇ ਅੱਜ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬਣੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਇੱਕ ਟਕਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਮਰਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ''ਰੱਤੂ'' ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਮੇਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਅਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗੇ ਜੋ ਰੋਣ-ਕਰਲਾਉਣ ਅਤੇ ਪਿੱਟ-ਸਿਆਪੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾ ਮਿਲੇ। ਆਖਿਰ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਟਕਾ ਲੈ ਕੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਮੀਲ ਪੈਦਲ ਤੁਰ ਕੇ ਮੇਲੇ ਪੁੱਜੇ। ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਘਰੋਂ ਖਾ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੁੜੀ (ਭੂਆ) ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਲਾ ਵੇਖਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਧੇਲੇ ਦੇ ਗੋਲ-ਗੱਪੇ ਖਾ ਲਏ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੈਸੇ ਦੀਆਂ ਜਲੇਬੀਆਂ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਹੋਰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਏਨੀਆਂ ਜਲੇਬੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਨ। ਏਨੇ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਧੇਲਾ ਬਚਿਆ। ਪਰਤਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਤੂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ- ਮੈਂ ਸਿਗਰਟ 'ਚੋਂ ਧੂੰਆਂ ਕੱਢਣਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਇੱਕ ਸਿਗਰਟ ਵਾਲਾ ਹੋਕਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ''ਡੱਬੀ ਤਾਰ ਦੀ, ਧੇਲੇ ਨੂੰ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰਦੀ।'' ਉਸ ਟੈਲੀਫ਼ੂਨ ਖੰਭੇ ਦੀ ਫੋਟੋ ਵਾਲੀ ਡੱਬੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਜਾਂ ਛੇ ਸਿਗਰਟਾਂ ਸਨ। ਜਦ ਰੱਤੂ ਖਹਿੜੇ ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹ ਡੱਬੀ ਖ਼ਰੀਦ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇ ਇੱਕ ਟਕੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੇਲਾ ਦੇਖ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ। ਰੱਤੂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਸਿਗਰਟ 'ਚੋਂ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਧੂੰਆਂ ਕੱਢੀਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਬੜੀਆਂ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਧੂੰਆਂ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਫੂਕਾਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਸੀ। ਆਖ਼ਿਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਉਹ ਡੱਬੀ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਛੋਟੇ ਬਾਂਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਬਥੇਰਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਆਖ਼ਿਰ

ਨਾਕਾਰਾ ਚੀਜ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਸੁੱਟ ਹੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਸੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਸ ਵਕਤ ਅਤੇ ਇਹ ਸੀ ਭੋਲਾਪਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕਿ 11-12 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਸਿਗਰਟ 'ਚੋਂ ਅੱਗ ਲਗਾ ਕੇ ਧੂੰਆਂ ਕੱਢੀਦਾ ਹੈ। ਏਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਸਿਗਰਟ ਸਿਰਫ਼ ਧੂੰਆਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਗਿਆਰਾਂ-ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਬੱਚਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਯਕੀਨ ਕਰ ਸਕੇ।

ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਫ਼ੀਸਾਂ ਦੀ। ਸਿਰਫ਼ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫ਼ੀਸਾਂ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸਨ; ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਫ਼ੀਸਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਖ਼ਰਚੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅੱਜ ਵਾਂਗੂੰ ਇਹ ਕੋਝੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਮੰਤਵ ਫ਼ੀਸਾਂ ਅਤੇ ਚੰਦਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਮਾੜੇ ਅਤੇ ਕੰਮਚੋਰ ਮਾਸਟਰ ਵੀ ਸਨ, ਪਰ ਬਹੁਤਾਤ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਮਾਸਟਰਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਟਿਊਸ਼ਨ, ਜੋ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਕੈਂਸਰ ਵਾਂਗ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਘੁਣ ਵਾਂਗ ਖਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਨਾਂ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਸਟਰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਕਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇਸਨ, ਪਰ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਨੂੰ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਸਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੋਰਡ ਦਾ ਫਾਈਨਲ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਿਸੇ ਲਾਲਚ ਥੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਚੰਗੇ ਨਿਕਲਣ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਉਸਤਤ ਅਤੇ ਨਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹੋ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਮਾਣ ਸੀ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇੱਜ਼ਤ-ਮਾਣ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਗਿਲ੍ਹਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਕਦੀ ਆਪਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਸੋਟਾ ਫੇਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ? ਅੱਜ ਦਾ ਆਮ ਅਧਿਆਪਕ, ਕੁਝ ਗਿਣੇ-ਮਿਣੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ, ਕਿੰਨ੍ਹੀ ਕੁ ਤਨਦੇਹੀ ਅਤੇ ਬੇਲਾਗ ਲਗਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ? ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ-ਬਣਦੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਹੱਕ ਨੰਬਰ ਦੁਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਇੱਜ਼ਤ-ਮਾਣ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਉਹ ਇਸ ਇੱਜ਼ਤ-ਮਾਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ? ਇੱਕ ਲਿਬੜੀ ਮੱਝ ਸਾਰਾ ਚੌਣਾ ਹੀ ਲਬੇੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖੌਤੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਸੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਾਂ ਦੀ ਐਸੋਸੀਸ਼ਨ ਨੇ ਇੱਕ ਸਮਾਗਮ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੱਦਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗਰਾਂਟ ਦੇਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਲ ਡੇਢ ਸਾਲ ਤੋਂ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਕਿਵੇਂ

ਉਸਾਰ ਲਈਆਂ ਹਨ? ਕੀ ਇਹ ਸਾਰਾ ਜੁਗਾੜ ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ? ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਡਿਸਮਸ ਕਰ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਸਾਲ-ਸਾਲ, ਡੇਢ-ਡੇਢ ਸਾਲ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਏਨੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੁਣੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਇੱਕ ਟੈਕਸ ਛਾਪੇ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਅੱਸੀ-ਅੱਸੀ ਨੱਬੇ-ਨੱਬੇ ਲੱਖ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ!

ਗੱਲ ਚਲਦੀ ਦੂਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਗੱਲ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਮਾੜੇ-ਚੰਗੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਵੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ: ਮਾਸਟਰ ਝਾਂਜੀ ਰਾਮ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੱਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਮਿਡਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤਾਂ "ਆਵਾਗਤ" ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਛੇਵੀਂ ਕੁਝ ਔਖੀ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਦੋ ਮੀਲ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚਕਾਰ ਕਈ ਮੁਰੱਬਿਆਂ (ਮੁਰੱਬਾ:25 ਏਕੜ) ਦੀ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਚੌੜੀ ਚਰਗਾਹ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਣਾਂ ਅਤੇ ਕਰੀਰਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਅਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਸਨ। ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸੱਤਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਕੂਲ ਇੱਕ ਹਊਆ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਐਵੇਂ ਬੱਧੇ-ਰੁਧੇ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਤੁਰੀ ਜਾਈਦਾ ਸੀ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ, ਦਿਲੋਂ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਬਸਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਜਾਂ ਵਣਾਂ ਨਾਲ ਟੰਗਕੇ ਖੇਡਦੇ ਅਤੇ ਡੇਲੇ-ਪੀਲ੍ਹਾਂ ਖਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਜਦ ਸਕੂਲੋਂ ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਵਕਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬਸਤੇ ਚੁੱਕ, ਚੂਰੀ-ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤ ਜਾਈਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਾਂ। ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ-ਕਿਵੇਂ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਸੱਤਵੀਂ ਔਖੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮਾਸਟਰ ਟੱਕਰ ਗਿਆ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਪਿੰਡ 'ਫਰਾਲੇ' ਚੱਕ ਨੰਬਰ 105 ਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਟੱਕਰਿਆ! ਦਰਅਸਲ, ਉਸਨੂੰ ਈਰਖਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਪੜ੍ਹ ਜਾਣ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਫਰਾਲੇ ਦੇ ਤਾਂ 46 ਮੁੰਡੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ 9 ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਰੜਕਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਕੋਈ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਕੁੱਟਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਜਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਤਾਂ ਜਦ ਦਾਅ ਲੱਗੇ, ਉਹ ਚੰਡ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਕਈ ਮੁੰਡੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡ ਗਏ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ ਪੂਰਾ ਨਿਕੰਮਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪਹਿਲੇ ਪੀਰੀਅਡ ਹੀ ਮੁਰੰਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦਾ ਮੁੰਡਾ, ਜੋ ਮੁਕੰਦਪੁਰ 65 ਚੱਕ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕੋ ਡੈਸਕ 'ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਸਾਂ, ਵੀ ਬੜਾ ਨਿਕੰਮਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਤਾਂ ਉਸ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ ਹੀ ਸਾਡੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰ ਛੱਡੀ। ਕੁੱਟ ਖਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਪੱਕ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਢੀਠ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਹੌਂਸਲਾ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਤੁਸਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪੁੱਛਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ 'ਤੇ ਉਂਜ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਡੰਡੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ 'ਤੇ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਜਵਾਬ ਆਉਣੈ" 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋਰ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਗੱਲ ਤਾਂ ਉਸ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਠੀਕ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁੱਟ ਖਾਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮਨ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਕੁੱਟਣ ਲਈ ਹੀ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇ।

ਵੈਸੇ ਮੈਂ ਦਿਲੋਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਕਦੋਂ ਕੁੱਟ ਪਏ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਸਤੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਡੈਸਕ ’ਤੇ ਬੈਠਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੇਰਾ ਸਾਥੀ ਮੁੰਡਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਟ ਪੈ ਲਵੇ ’ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕੁੱਟ ਪੈਂਦੀ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਮਾਣਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੰਨ੍ਹ ਫੜਾ ਕੇ ਚਿੱਤੜਾਂ ਅਤੇ ਪਿੱਠ ’ਤੇ ਡੰਡੇ ਵੱਜਦੇ ਸਨ, ਹਰ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਿਸ਼ਾਬ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਕੱਛਾ ਜਾਂ ਨਿੱਕਰ ਪਾਉਣ ਕਰਕੇ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਇਹ ਕੁੱਟ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਵੇਖਕੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਦੂਹਰੀ ਮਾਰ ਵੀ ਖਾਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ ਇਸ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ’ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਿਰ ਇਸ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ‘ਤਨਖ਼ਾਹ’ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪੰਜਾਹ ਰੂਲਰ (ਡੰਡੇ) ਰੋਜ਼ ਖਾ ਲਿਆ ਕਰ ’ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਬਸਤਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਚਲਿਆ ਜਾਇਆ ਕਰ, ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗੀ। ਫ਼ੀਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਦੂਜੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਨਾਂ ਨਾ ਕੱਟਿਆ ਜਾਏ। ਖ਼ੈਰ ਫੇਰ ਤਾਂ ਮੌਜਾਂ ਹੀ ਲੱਗ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਹ ਰੂਲਰਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਲੈਣੀ ਅਤੇ ਬੱਸ ਸਾਰੀ ਛੁੱਟੀ ! ਹੋਰ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿ ਗਈ। ਯਕੀਨ ਜਾਨਣਾ, ਇਹ ਮਾਸਟਰ ਪੰਜਾਹ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੱਠ ਰੂਲਰ ਤਾਂ ਟਿਕਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਪੰਜਾਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਰਿਆਇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅੱਜ ‘ਜੜ੍ਹਾਂਵਾਲਾ’ ਸ਼ਹਿਰ ਚਲਿਆ ਜਾਏ। ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ,“ਤੁਸੀਂ ਚਲੋ, ਮੈਂ ਦੌੜ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਰਲਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ-ਰੂਲਰ ਖਾ ਆਉਣ ਦਿਓ, ਤਾਂ ਜੋ ਇੱਕ ਆਨਾ ਜ਼ੁਰਮਾਨਾ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਮੁੰਡੇ ਮੰਨ ਗਏ ’ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਮਾਸਟਰ ਕੋਲ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾ ਜੋ ਦੁਆ(ਪਰੇਅਰ) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਮੇਰੇ ਅੱਜ ਦੇ ਬਣਦੇ ਰੂਲਰ ਮਾਰ ਲਓ, ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੇਠੀ ਹੋਈ ਹੋਣੀ ਹੈ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ-ਚਾਰ ਬੁਰੀਆਂ-ਭਲੀਆਂ ਕਹਿ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੁੜਾ ਦਿੱਤਾ ’ਤੇ ਮੈਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਆ ਰਲਿਆ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦਿਨ ਸਕੂਲ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਗੇੜਾ ਮਾਰ ਆਏ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੀਰੀਅਡ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਕੁੱਟਣ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ੌਕ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ’ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ,“ਤੂੰ ਹੁਣ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈਂ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਤੇਰੀ ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ ਹੋ ਗਈ।” ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਕਹਿਲਾਉਂਦੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਜੋ ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇੱਕ ਢੀਠ ਅਪਰਾਧੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ!

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਵੈਸੇ ਕਾਫ਼ੀ ਲੜਾਕੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕਾਫ਼ੀ ਇੱਲਤੀ, ਅੱਖੜ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਢੀਠ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ-ਛੱਡਾ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਅਪਰਾਧੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪਨਪਣ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਨੌਂਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਚੋਂ 3-4 ਪਾਸ ਹੋਏ। ਫਰਾਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਹੀ ਪਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕਿਰਪਾਨਾਂ,

ਕੁਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ 'ਚੋਂ ਚੋਰੀ ਹੀ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੁਕਾ ਕੇ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਰਾਖੀ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ ਕਿ ਫਰਾਲੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੱਟਣੇ ਨੇ। ਜਦ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ, ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੋਂ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਲਏ ਪਰ ਫਰਾਲੀਏ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਉਹ ਹੋਰ ਰਾਹਾਂ ਥਾਣੀ ਦੌੜ-ਦਾੜ ਗਏ। ਨਤੀਜੇ ਪਿੱਛੋਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬਚ ਗਏ। ਪਰ ਹੁਣ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮਾੜਾ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਪਰਾਧੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਬਲਵਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਯੋਗ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਅਧਿਆਪਕ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਹਨ 'ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਹੀ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਏਨਾ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਗਿਆ 'ਤੇ ਏਨੀਆਂ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ? ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਹਨ।

ਖ਼ੈਰ ਇਸਨੂੰ ਚਾਂਸ ਸਮਝੋ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗ ਸਮਝੋ, ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਫ਼ੀਸ ਮਾਫ਼ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੈੱਡ-ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਪ੍ਰੈਣਾਂ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸੀ 'ਤੇ ਮਾਮਲਾ ਬੜੇ ਔਖੇ ਹੋ ਕੇ ਰਫ਼ਾ-ਦਫ਼ਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਨਿਕੰਮੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਫ਼ੀਸ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦੀ। ਖ਼ੈਰ ਮੈਂ ਸੱਤਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚੋਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਮੈਂ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਬਹਾਨਾ ਜਾਂ ਕਾਰਨ ਸਮਝ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਹੈੱਡ-ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ 'ਚੋਂ ਹਟਾ ਲਿਆ ਗਿਆ 'ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ਼ ਓਨੇ ਹੀ ਫ਼ਾਸਲੇ 'ਤੇ 'ਪਾਉਲਿਆਣੀ' ਵਰਨੈਕੂਲਰ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਥੋਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ। ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਐਸਾ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁੜ ਪਿਛੇ ਮੁੜਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ 'ਤੇ ਦੂਜਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਸਟਰ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਸੁਜੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਮੂਲ ਵਿਰੋਧ। ਜੇ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਿੱਖ-ਬੱਚਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਮਾਸਟਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਸਟਰ ਏਨਾ ਚੰਗਾ ਵਰਤਾਉ ਨਾ ਕਰਦਾ; ਪਰ ਹੋਇਆ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਉਲਟ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਹਬ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ।

ਇਹ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡ 'ਗੱਭੀਆਂ ਵਾਲੇ' ਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ ਸੀ। ਮਜ਼ਹਬੋਂ ਪੱਕੇ ਅਤੇ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਹਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬੱਚਾ ਜਾਣਕੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਜਦ ਇਹ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਆਏ ਤਾਂ ਨਵਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਬਕ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਇਹ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਉਠਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਸੁਣਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਵੀ ਜਵਾਬ

ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉਠ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ’ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਨਾਲ ਨਿਹੋਰਾ ਜਿਹਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮ ਆਈ। ਮੈਨੂੰ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਲਾਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੱਡਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ। ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ, ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਕਲਾਸ ਵਿਚੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਬਾਅਦ, ਹਾਲੇ ਇੱਕ ਪੀਰੀਅਡ ਹੋਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਬਸਤਾ ਸਮੇਟ ਇੱਕਲਾ ਹੀ ਘਰ ਆ ਗਿਆ। ਆ ਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਕਾਇਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਉਰਦੂ ਤਰਜਮਾ ਖ਼ਰੀਦਿਆ। ਖਰੀਦਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਾਇਦਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ ਜੋ ਸਬਕ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਤਰਜਮੇ ਸਮੇਤ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਜਦ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਹਸਬੇ-ਮਾਮੂਲ ਮੈਨੂੰ ਸਬਕ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਠਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘‘ਕਾਇਦਾ ਉਠਾਓ।’’ ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ‘‘ਮਾਸਟਰ ਜੀ, ਕਾਇਦੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।’’ ਇੱਕ ਸਿਰਿਓਂ ਲੈ ਕੇ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਤਰਜਮੇ ਸਮੇਤ ਠੀਕ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ ਸੁਣਾ ਮਾਰਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਨਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸਬਕ ਵੀ ਸੁਣਾ ਗਿਆ, ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਸਬਕ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਲਾਸ ਸਾਰੀ ਸੁੰਨ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਾਲਾ ਰੂਲਰ ਟੇਬਲ ਉਤੇ ਰੱਖ ਕੇ, ਉਠਕੇ ਆਕੇ ਮੈਨੂੰ ਥਾਪੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਐਲਾਨੀਆ ਕਿਹਾ, ‘‘ਯੇਹ ਲੜਕਾ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਲੇ ਜਾਏਗਾ।’’ ਮੇਰੀ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ’ਚੋਂ (ਵਰਨੈਕੁਲਰ ਫਾਈਨਲ ਚੋਂ) ਜੋ ਇਮਤਿਹਾਨ ਸਕੂਲ ਬੋਰਡ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਖਾਸੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਆਈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਦੋ ਸਾਲ ਦਾ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਏਨਾ ਫ਼ਰਕ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਇੱਕ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦ ਪਹੁੰਚ ਨੇ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੇਰੇ ਦੋ ਮਨਭਾਉਂਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਅੱਠਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਇਰਾਨ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਸਾਲ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਉਤੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਠੀਕ ਗਰਾਮਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਹਾਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਉਰਦੂ ਅੱਜ ਵੀ ਮੈਂ ਵਰਤਦਾ ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤਾਂ-ਵਾਕਿਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਣ ਲਈ। ਕਿਸੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਜਾਂ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਮੈਂ ਬੋਲਣ ਜਾਂ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਨੋਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸੈਮੀਨਾਰ ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇ।

ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ ਕਰ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸੀ ਕਿ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧੁੱਪ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਜੋ ਅਸੀਂ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ, ਖਾ ਕੇ ਹੁਕਮਨ ਸੌਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਉਠਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਕੂਲ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸੀ ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਵਜ਼ੂ ਕਰਕੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਕਾਫ਼ਰੋ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂਉਂ ਲੈ ਲਵੋ।’ ਫੇਰ ਢਾਈ-ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਖ਼ੂਬ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਸੂਰਜ ਕੋਈ ਦੋ ਰੱਸੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਹੌਲ ਐਸਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖਦੇ ਹੋਣ। ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਇਸ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਟਿਊਸ਼ਨ

ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹਾਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਨਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ।

ਸਾਰੇ ਮਾਸਟਰ ਹੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ 'ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ, ਪਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਇੱਲਤ ਜਾਂ ਗਲਤੀ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਟਿਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਤਾਰੀਖ਼ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਨੇ ਕਲਾਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਮਾਸਟਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਵਿਹਲੇ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਸਬਕ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਮੁਹਿੰਦਰ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬਾਂਹ ਫੜ੍ਹਨ 'ਤੇ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਦਬਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਮਾਸਟਰ ਜੀਆਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੈਡ-ਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਚਾਰ ਬੈਂਤਾਂ ਟਿਕਾਈਆਂ ਮੇਰੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ। ਜਦ ਮਹਿੰਦਰ ਦੇ ਪਹਿਲੀ ਬੈਂਤ ਵੱਜੀ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਪਿਸ਼ਾਬ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਜਾਮਾ ਭਿੱਜ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਸਕੂਲੇ ਕੱਛਿਆਂ-ਪਜਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਈਦਾ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ, ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਪਜਾਮਾ, ਉਹ ਵੀ ਘਰ ਦੇ ਬਣੇ ਖੱਦਰ ਦਾ, ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਦਾ ਪਿਸ਼ਾਬ ਨਿਕਲਿਆ ਦੇਖ ਕੇ,"ਹੇ ਬਦਬਖ਼ਤ" ਕਹਿ ਕੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਬੈਂਤ ਨਾ ਮਾਰੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਦੇ ਬੈਂਤਾਂ ਨਾ ਪੈਣ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਈ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ,"ਮਾਸਟਰ ਜੀ, ਮੈਂ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਬੈਂਤਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਣਾ ਸੀ।" ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਦੋ ਹੋਰ ਬੈਂਤਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ। ਸੱਟ ਤਾਂ ਬੜੀ ਲੱਗੀ, ਪਰ ਪੁਰਾਣਾ ਤਜਰਬਾ ਕੰਮ ਆ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਜ਼ਾ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕਲਾਸ 'ਚੋਂ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਮਹਿਸੂਸ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ। ਸੋਚਿਆ, ਅੱਗੋਂ ਤੋਂ ਕਦੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਰਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਹ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਜੋ ਪੰਜਾਹ-ਪੰਜਾਹ ਡੰਡੇ ਖਾ ਕੇ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਚਾਰ ਬੈਂਤਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾ ਕੇ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਕਰ ਬੈਠਾ ਕਿ ਮੁੜ ਕਦੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਬਦਤਮੀਜ਼ੀ ਜਾਂ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪੈਰੀਂ ਡਿਗ ਕੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਾਂ ਪਰ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਹੇਠੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣ 'ਤੇ ਡਟੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਮਾਸਟਰਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸਵੈਮਾਣ ਕੁਟ-ਕੁਟ ਕੇ ਭਰ ਦੇਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਨਾਲ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ:

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਮੁੜ ਵੱਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਲ੍ਹ ਨੂਰਮਹਲ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ) ਦੁਆਬਾ ਆਰੀਆ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਸਵੀਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਵੀ ਮੈਂ ਕਲਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ। ਬਟਵਾਰੇ ਦਾ ਜੋਖ਼ਮ ਝੱਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਲੰਬਾ ਵਿਘਨ ਪੈਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ 'ਚੋਂ, ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ 'ਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਆਇਆ ਸਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਮੈਰਿਟ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਲਿਆ ਸੀ। ਦੱਸਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਉਂਜ ਤਾਂ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਗਨ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਮਰਜ਼ੀ ਸਵਾਲ ਸਮਝ ਲਵੋ, ਅੱਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਨਿਆਏ ਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਪੱਕੇ

ਸਨ। ਜੇ ਘਰੋਂ ਹੋਮ-ਵਰਕ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸਵਾਲ ਨਾ ਕਰਕੇ ਆਓ ਤਾਂ ਜਿੰਨੇ ਸਵਾਲ ਨਾ ਕਰੋ ਉਨੇ ਹੀ ਡੰਡੇ ਗਿਣ ਕੇ ਮਾਰਦੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕੋਈ ਵੱਧ ਡੰਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰਦੇ। ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੀ ਘਰ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਕੰਮ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਕਾਪੀ ਕੁਦਰਤੀ ਘਰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੱਚੋ-ਸੱਚ ਦੱਸਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਯਕੀਨ ਤਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਸਜ਼ਾ ਮਾਫ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਡੰਡੇ ਹੱਥਾਂ ’ਤੇ ਖਾਣੇ ਪਏ। ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਸੱਟ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਏਨੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਹੋਈ, ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਬੜੀ ਚੋਟ ਵੱਜੀ; ਕਿਉਂ ਕਿ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਸਾਖ਼ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੇ ਡੈਸਕ ’ਤੇ ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਬੈਠਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਹੈੱਡ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧੀ ਸੀ ’ਤੇ ਹੈੱਡ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ,‘‘ਪਿੰਡੀ ਦਾਸ ਸੇਠ’’ ਬੜੇ ਬਾਇੱਜ਼ਤ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸਨ ’ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬੱਚਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘਰ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ ’ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ ਸੀ। ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਲੜਕੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਡੰਡੇ ਪੈਣ ’ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬਹੁਤ ਹੱਤਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਕਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਆਖ਼ਰ ਸਵੈਮਾਣ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਤਰਕੀਬ ਸੁਝ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਕਰ ਲੈਣਾ, ਪਰ ਕਾਪੀ ਦਿਖਾਉਣੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਪੀ ਡੈਸਕ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੋਣ ’ਤੇ ਵੀ ਕਹਿ ਦੇਣਾ -ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰੋਜ਼ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਡੰਡੇ ਪੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸੱਟ ਤਾਂ ਲਗਦੀ ਸੀ ਪਰ ਕਸੀਸ ਵੱਟ ਕੇ ਜਰ ਜਾਣੀ। ਆਖ਼ਰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਵੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਕਲਾਸ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਕਿ ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਲੜਕੀ ਨੇ ਵੀ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਘਰ ਗਏ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਪਰ ਮੈਂ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਖ਼ਰ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਹੈੱਡ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਹੈੱਡ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਣ ’ਤੇ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੱਚ-ਸੱਚ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਥੋਂ ਕਾਪੀ ਮੰਗਵਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਅਤੇ ਹੈੱਡ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਕੰਮ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਰੋਜ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਪਿਆਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਥਾਹ ਵੱਧ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਦੱਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, ‘ਇਹ ਮੇਰੀ ਗਲਤੀ ਹੈ।’ ਇਹ ਤਾਂ ਸੀ ਨਮੂਨਾ ਇੱਕ ਸਵੈਮਾਣ ਦਾ ਜਿਸ ਦਾ ਜਾਗ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਮੇਰੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮਾਸਟਰਾਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮਹੁੰਮਦ ਦੀਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਲਾਇਆ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਇਆ ਨਾਲ ਇਸ ਸਵੈਮਾਣ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੈਂ ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਖੋਇਆ, ਚਾਹੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ। ਇੱਕ-ਦੋ ਵਾਰ ਉੱਚ-ਪਦਵੀ ਦੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਵੀ ਹੱਥੋਂ ਗੁਆਈਆਂ, ਜੋ ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਾ ਕੇ ਮੰਗਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਆਤਮਾ ਨੇ ਮੰਗਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਵੈਮਾਣ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਲਈ ਹੀ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਡਮੁੱਲਾ ਸਬਕ

ਵੀ ਸਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਇਨਸਾਨ ਹੀ ਇੰਜ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਮੰਨ ਲੈਣਾ 'ਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗਲਤੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਪਰਪੱਕ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ, ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਕਦੀ ਮੰਨਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਇੰਜ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸਜ਼ਾ ਸਹਿ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਸਰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸਜ਼ਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਜਾਂ ਬੰਦਾ ਸੁਧਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਫੇਰ ਵੀ ਇਨਸਾਨ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹ ਏਨਾ ਪੱਕਾ ਸਬਕ ਸਿੱਖ ਕੇ ਵੀ ਜਦ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਗਲਤੀ ਕਰ ਗਿਆ। ਬੀ.ਐਸ-ਸੀ. ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਕੂਲ , ਦੁਆਬਾ ਆਰੀਆ ਸਕੂਲ, ਨੂਰਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਮੈਂ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ; ਪਰ ਪੋਲੀ-ਪੋਲੀ। ਇੱਕ ਵਿਦਿਅਰਾਥੀ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਸਗੋਂ ਮੈਥੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਢੀਠ ਮੈਨੂੰ ਟੱਕਰ ਗਿਆ। ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੈਂ ਭਾਂਪ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਾਲਾ ਹੀ ਕੇਸ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਜੁਦਾ ਸੱਦ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਅਤੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਚੱਲ ਤੁਰਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇੱਕ ਸਾਲ ਪੜ੍ਹਾਇਆ; ਪਰ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।

ਇਹ ਸਕੂਲ ਦੀ ਹੀ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਢੁਕਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੇਰਾ ਲੜਕਾ (ਜਨਮੇਜਾ) ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਚਾਰ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰ ਬੈਠਾ, ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਥੱਪੜ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ; ਪਰ ਉਸ ਗਲਤੀ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਤਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਪੁੱਠਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਫੇਰ ਵੀ ਗਲਤੀ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਮੈਨੂੰ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸਖ਼ਤ ਗਲਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ। ਮੈਂ ਫੋਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਬੱਚਾ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵੀ ਸਵੈਮਾਣ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪੁੰਗਰਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਬੰਦੇ ਦਾ। ਜਿਸ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਸਵੈਮਾਣ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪੁੰਗਰਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਵੈਮਾਣ ਅਗਲੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਬਹੁਤ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਗਲਤ ਕੰਮ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਕੀਤੇ ਜਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਫ਼ੌਰਨ ਭੜਕ ਉਠਦਾ ਹਾਂ; ਪਰ ਮੇਰਾ ਗੁੱਸਾ ਕਦੀ ਵੀ ਦੋ-ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਹੋਵਾਂ, ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਛੋਂ ਪਿਆਰ ਵੀ ਵੱਧ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੋ ਵਾਰ ਥਪੜੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਦੇ ਵੀ ਟਿਕਾ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ; ਪਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚਪੇੜ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਰੋਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਾਰਦਾ ਨਹੀਂ ਝੱਲ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਡਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਇਨਸਾਨੀ ਹਰਕਤ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸਜ਼ਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ।

ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਪਹੁੰਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਰਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਬੱਚਾ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਨੌਜੁਆਨ। ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸਜ਼ਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ, ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਪੁਲੀਸ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਉਲਟਾ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਜ਼ਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਕੱਟਣੀ ਹੀ ਔਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਸਜ਼ਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਢੀਠ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਬਿਰਤੀ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਇਨਸਾਨੀ ਬਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੋਚ ਤੋਂ ਉਖੜ ਕੇ ਹੈਵਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਾਲੋਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਹੋਵੇ, ਮਾਪਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ। ਸਭ ਉੱਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਮਾਨੀ ਸਜ਼ਾ ਜਾਂ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕਸਾਈ ਦੇ ਪਹਿਲਾ ਬੱਕਰਾ ਵੱਢਣ ਵਾਂਗ ਇੱਕ-ਦੋ ਵਾਰ ਤਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੱਧਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖ਼ਰ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪੁਲੀਸ ਜੋ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਇਨਸਾਨੀ ਤਸੀਹੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਤਸੀਹੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਅਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ, ਕਿਵੇਂ ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪੀੜ, ਕੁਰਲਾਹਟ ਅਤੇ ਚੀਕਾਂ-ਵਾਸਤੇ ਸੁਣ ਕੇ ਫੇਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੰਕੋਚਦਾ! ਕਿਉਂ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਤਰਸ ਅਤੇ ਰਹਿਮ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦਾ!! ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਝ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਦੇਵਤਾ-ਸਰੂਪ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਅਫ਼ਸਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ, ਪਰ ਅਕਸਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਕੁਰੱਖ਼ਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ’ਤੇ ਸਾਫ਼ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸਖ਼ਤੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਇਨਸਾਨੀ ਵਤੀਰੇ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਇਸ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿੱਚ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਿਵਲ ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਦੂਰੋਂ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਸ਼ਕਲ ਹੀ ਕੁਰੱਖ਼ਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਬੋਲੀ ਵੀ ਅਣਘੜ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼ਕਲੋਂ ਨਾ ਵੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਫੱਟ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਸਟਰਾਂ ਦਾ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਵਤੀਰਾ ਘਟੀਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵੀ ਫੁਟ-ਫੁਟ ਕੇ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਿੰਕਨ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ’ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੈਬਨਿਟ (ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ) ਵਿਚ ਲੈ ਲਵੋ। ਲਿੰਕਨ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਦਾ ਕੀ ਕਸੂਰ ਹੈ। ਸ਼ਕਲ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਬਣਾਈ ਹੈ! ਲਿੰਕਨ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹਰ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਖ਼ੁਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਨੀ ਦੇਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਉਕਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਚਿਹਰਾ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭੈੜੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੀ ਕੁਰੱਖ਼ਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਚਲਾਕ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ’ਤੇ ਮੀਸਣਾਪਣ ਝਲਕ ਉਠਦਾ

ਹੈ। ਨੇਕ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਨੂਰ ਝਲਕਦਾ ਹੈ।

ਅਗਲੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਸੁਹਬਤ-ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਇਨਸਾਨੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਕੱਚੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਰਖੱਤ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਣ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨ ਅੱਛੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਖੋ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਘੜਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਇਕਾਈਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ: ਪਹਿਲਾ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ, ਦੂਜਾ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਅਤੇ ਤੀਸਰੇ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਅਤੇ ਦੋਸਤ-ਮਿੱਤਰ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਬਚਪਨ ਪੁੰਗਰਦਾ ਅਤੇ ਪਲਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਸਨ। ਦੋ ਵੱਡੇ, ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲੋਂ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ, ਜੋ **96** ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਏ। ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁਣ ਉਮਰ **102** ਸਾਲ ਹੈ, ਅੱਛੀ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਪਲੇਗ ਪਈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਸੀ 'ਚੋਂ, ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਚਾਰ ਭਰਾ ਬਚੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਇੱਕ ਸਕੇ ਟੱਬਰ 'ਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਬਚੀ ਸੀ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਂਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਧੀ ਜਾਣ ਕੇ ਪਾਲਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਹਿਆ-ਵਰ੍ਹਿਆ। ਇਹ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਾਲਾਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਦੋ ਮਰੁੱਬੇ ਨੀਲੀਬਾਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਹੋਏ ਸਨ, ਹੱਥੋਂ ਜਾਂਦੇ ਲੱਗੇ। ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਜਦ ਤੱਕ ਇਹ ਨੀਲੀਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੱਥੋਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਮਲੇ-ਠੇਕੇ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇੱਕ ਤਾਇਆ ਅਤੇ ਚਾਚਾ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਪਿੰਡ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਰਤ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਜੋਗਾਂ ਨਾਲ ਤਕਰੀਬਨ ਡੇਢ ਮੁਰੱਬੇ (**37** ਏਕੜ) ਦੀ ਖੇਤੀ ਸੀ ਸਾਡੀ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਸੰਭਾਲਦੇ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ ਤੜਕੇ ਉਠ ਦੋਨੋਂ ਭਰਾ ਦੁਪਿਹਰ ਤੱਕ ਦੋ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵਹਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੁਪਿਹਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰ ਲੌਂਢੇ ਵੇਲੇ ਫੇਰ ਹਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਇੱਕ ਜੋਗ ਦਾ ਜੋਤਾ ਲਾ, ਤੜਕਸਾਰ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਦੂਜੀ ਜੋਗ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਏਨੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘੋਲ਼-ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੋ ਫ਼ੌਜੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਬਾਹਰੋਂ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਚੰਗੀ ਪਰਤੀਤ ਸੀ। ਇਸ ਔਖੀ ਘੜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਕੱਟਣ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਤੀਜੀ ਪੁਸ਼ਤ ਤੱਕ ਵੀ ਸਾਡਾ ਸੰਯੁਕਤ ਟੱਬਰ (ਜਾਇੰਟ ਫੈਮਿਲੀ) ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਜੁਦਾ ਕਮਾਉਂਦੇ -ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਦੇ ਲੜਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਘਰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ। ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਘਰ ਬਾਰ ਮੇਰੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸਦੇ ਟੱਬਰ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਤਾਂ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਇਹ ਬਚਪਨ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਮਿਲਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੀ ਅਸਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲੜਕੇ ਵੀ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਫੈਮਿਲੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕਠੇ ਹੀ ਹਾਂ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਚਾਚੇ-ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ

ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਸਕੇ ਭਰਾ ਹੀ ਹਾਂ। ਲੜਦੇ ਵੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ। ਇੱਕ- ਦੂਜੇ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸਾ ਖ਼ਰਚ ਕੇ ਕਦੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬੇਗਾਨੇ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੀ ਆਸ ਹੋਵੇ। ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਵੀ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਮਨ ਨਹੀਂ ਉਕਤਾਇਆ।

ਦੂਸਰੀ ਬਚਪਨ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ 'ਮਿਹਨਤ' ਅਤੇ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ। ਮੈਂ ਜਦ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ (ਵਰਨੈਕੁਲਰ ਫਾਈਨਲ) ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਦੋ ਸਾਲ ਵਾਸਤੇ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਹਟਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸ ਰੁਪਏ ਥੋੜ੍ਹੀ ਰਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਫ਼ੀਸਾਂ ਅਤੇ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਖ਼ਰਚੇ ਕਰਕੇ ਵੀ ਰੁਪਇਆ ਦੋ ਰੁਪਏ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਖ਼ੈਰ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਹਟਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਿਆ ਕਿ 'ਪੜ੍ਹਕੇ ਕਿਹੜਾ ਪਟਵਾਰੀ ਬਣ ਜਾਣੈਂ।' ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਕੂਲੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਦਵੱਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਹਲ਼ਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਜੋਤਾ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤੜਕੇ ਦੋ ਵਜੇ ਉੱਠ ਕੇ, ਉਹ ਅਗਲੇ ਹਲ 'ਤੇ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਹਲ, ਦੋ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਵਾਹ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ। ਜਵਾਨ ਸਾਂ, ਪਰ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜੇ ਅਲੂਆਂ ਹੀ ਸਾਂ। ਕੋਈ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਹਲ਼ੀਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਸਾਰੇ ਡੰਗਰ-ਮਾਲ ਲਈ ਚਾਰਾ ਕੱਟ ਕੇ ਕੁਤਰੇ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਤਾਈਂ ਲਿਆਉਣਾ ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਲੀ ਹੋਈ ਚਰ੍ਹੀ-ਜੁਆਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਭਰੀਆਂ ਵੱਢ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਰੱਖਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਲ਼ ਛੱਡਕੇ, ਤਾਇਆ ਜੀ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਚਰ੍ਹੀ ਦੇ ਰੁੱਗ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੱਥ ਵਾਲੀ ਕੁਤਰੇ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਗੇੜਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਖ਼ਤ ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਸਨ। ਉਨਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਤਿੰਨੇ ਭਰੀਆਂ ਕੁਤਰੇ ਬਗੈਰ ਮਸ਼ੀਨ ਖੜ੍ਹੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਡੰਡਾ ਖੜਕੇਗਾ। ਖੜਕਦਾ ਤਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਕਦੀਂ ਵੀ। ਚਰ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਰਸ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਰਸ ਨਾਲ, ਰੋਜ਼ ਗਿਰ ਗਿਰ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਅਗਲੀ ਫ਼ਰਸ਼ ਕੱਚੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੀਮਿੰਟ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪੱਕੀ, ਚੀਕਣੀ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕੱਪੜੇ ਲਾਹ ਕੇ, ਸਿਰਫ਼ ਕੱਛਾ ਪਾ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ ਗੇੜੀਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਉਹ ਤਸਵੀਰ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਠਿਆਂ ਦੇ ਨੌਂਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲਿਉਂ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਰੋੜ੍ਹ ਵਗਣ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਮਿਹਨਤ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸੀ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵੀ ਔਖਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਰੋੜ੍ਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਤਸੱਲੀ ਸਿਰਫ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਚਾਰੇ ਨੂੰ ਕੁਤਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਮੱਲ ਮਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਦਾ ਖੁਸ਼ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਥਾਪੀ ਲੈ ਕੇ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਉੱਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸਾਰਾ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤਪਦੀਆਂ ਧੁੱਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਦੀ ਵਾਢੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਬਰਾਬਰ ਬੈਠ ਕੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਰਾਤਾਂ ਧਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਵਾਢਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਅਤੇ ਸੁਥਰੀ ਵਾਢੀ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਕੰਮ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਾਂਤਾਂ ਲਾਈਆਂ ਵੇਖਦੇ ਅਤੇ ਗਿਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀ ਕੀਤੀ ਵਾਢੀ ਜੁਦਾ ਹੀ ਦਿਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਉਸ ਵਕਤ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਏਨੀ ਸਖ਼ਤੀ ਕਿਉਂ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜੋ ਇਸ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਹਲੀਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਸੌਣ-ਭਾਦੋਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਪੰਡਾਂ ਕਪਾਹ 'ਚੋਂ ਮਧਾਣੇ ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਵੀ ਖੋਤੀਆਂ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੱਕੀ ਵੀ ਗੁਡੀ ਜਿਸਦੇ ਪੱਛ ਲੱਗ-ਲੱਗ ਕੇ ਜਿਸਮ 'ਤੇ ਲਕੀਰਾਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਮਾਦ ਦੇ ਮੂਸਲ (ਮੂੰਏਂ) ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਮੈਥੋਂ ਡੱਟ ਕੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਔਖੀ ਫਲ੍ਹਿਆਂ ਨਾਲ ਕਣਕ ਦੀ ਗਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕੰਡ ਬਹੁਤ ਲੜਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਦਿਲੋਂ ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਕਰੀਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਣਕ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਉਂਜ ਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ‘‘ਰੱਬਾ, ਰੱਬਾ, ਰਿਜ਼ਕ ਨਾ ਦੇਵੀਂ, ਮਾਂ ਲੱਕੜੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਖੇਗੀ।’’ ਲੋਕੀਂ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਛੇਤੀ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਕਣਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹਫ਼ਤਾ ਦੱਸ ਦਿਨ ਵੱਧ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਬਚਪਨ ਦੀ ਦੁਆ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਜਦ ਕਣਕ ਦੀ ਗਹਾਈ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਮੁਰੱਬੇ ਤੂਤਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਛੱਪੜੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਨੰਗੇ ਤਖ਼ਤ ਪੋਸ਼ 'ਤੇ ਜੋ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਇੱਕ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਹੁਲਾਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਬੇਸੁਰਤ ਨੀਂਦ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਗਦੈਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪਲੰਘ ਉਤੇ ਵੀ ਨਾ ਮਾਣੀ ਹੋਵੇ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੌਣ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਤਗੜਾ ਹਾਂ। ਪੰਜ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਲੰਮਾ ਪਵਾਂ ਤਾਂ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਉਹ ਤਖ਼ਤ ਪੋਸ਼ ਵਾਲੀ ਨੀਂਦ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੀ।

ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਖੱਦਰ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਛੱਪੜੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਧੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਤਾਂ ਜਦ ਮੈਂ ਬੀ.ਐਸ-ਸੀ. ਵਿੱਚ ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜਦ ਤਕ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਛੁੱਟੀ ਆਏ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕੰਮ ਵਾਲੇ ਮੋਟੇ ਕੱਪੜੇ ਖੂਹ ਦੇ ਚਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਧੋਣ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪੁੱਛਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ‘‘ਅਜੇ ਤੈਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕੱਪੜਿਆਂ 'ਚੋਂ ਮੁਸ਼ਕ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ?’’

ਸਕੂਲੋਂ ਹਟਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪੂਰੇ ਦੋ ਸਾਲ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜੁਟਿਆ ਰਿਹਾ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਹਰ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮੈਥੋਂ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਐਸਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ; ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਸਗੋਂ ਤੁੰਨ-ਤੁੰਨ ਮੈਨੂੰ ਖੁਆਇਆ ਪਿਆਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਖ਼ਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁੱਲਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਨਾਲ ਮੈਂ ਜਿਸਮ ਦਾ ਕਰੜਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸੀ, ਪਰ ਮੋਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਟਵਾਰੇ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ‘‘ਚੂਹੇਕੀ’’ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਪਹਿਲੋਂ ਮੁੜ ਵਸੇਬਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਭਰੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਲਟ ਦਾ ਇੱਕ ਕੁੱਤਾ ਵੀ ਟਪਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਮੁੰਡਾ ਜੁਆਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਭਰੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਹਲਟ ਦਾ ਡੇਢ ਗੇੜਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ।

ਇਸ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਮਨ ਸੁਮੱਤ ਪੈ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਸਕੂਲ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਵਰਨੈਕੂਲਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ''ਜੂਨੀਅਰ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ'' ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡੋਂ ਕੋਈ ਵੀਹ-ਪੰਝੀ ਮੀਲ ਦੂਰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਸਟਰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜਮਾਤਾਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਪਾਸ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਦੋ ਸਾਲ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੱਖੋਂ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਜੂਨੀਅਰ-ਸੀਨੀਅਰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਫਾਲਤੂ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਕੁਲ ਚਾਰ ਸਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਮਉਮਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਪਰ ਜੋ ਇਸ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਅਨੋਖਾ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਾਇਆ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੀ ਕਲਾਸ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਗਿਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸਾਲ ਭਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗਰਾਮਰ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਹਾਰਤ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਫੇਰ ਕਿਤੇ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਅਰ, ''ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ'', ਅੱਜ ਤੱਕ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵੱਸੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤਜਰਬਾ ਹੋਇਆ। ਉਮਰ ਦਾ ਕੁਝ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਫ਼ੀ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਜਾਂ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਮੇਰਾ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਤਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਖ਼ਰਚੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ , ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਰਚ ਚਲਾਉਣਾ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖ਼ਰਚਾ ਤਕਰੀਬਨ 7-8 ਰੁਪਏ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਖ਼ਰਚ 10 ਰੁਪਏ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਖ਼ਰਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ।

ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਗਨ ਵਾਲੇ ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਪਾਸ ਫੁਟਬਾਲ ਖੇਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਸਿਖਾਏ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿਰ ਕੱਢਵੇਂ ਫੁਟਬਾਲ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਯਾਦ ਹੈ, ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿਆਲ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਓਵਰ ਕੋਟ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਟੀਮ ਗੋਲ ਕਰਨ 'ਤੇ ਆਈ ਤਾਂ ਐਨ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ''ਗੋਲ, ਗੋਲ.......ਗੋਲ'' ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਕਸਾਹਟ ਵਿੱਚ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੀਟੀਆਂ ਮੁੱਠੀਆਂ ਪਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹੋਸਟਲ ਦੀ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਾਣੀ ਉਸਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਵੀ ਕਿ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਜਦ ਮੈਂ ਜੜ੍ਹਾਂਵਾਲੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਇਆ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ 7 ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸੀ, ਮੈਂ ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਕਮਰਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ ਪਿੰਡੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਤਾਂ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਐਤਵਾਰ ਜਾਂ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਹੁਤ ਰੌਚਕ ਸੀ। ਹੋਸਟਲ ਦੀ ਦੀਵਾਰ, ਜੋ ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ

ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਬਾਗ਼ ਸੀ- ਸੰਗਤਰਿਆਂ, ਮਾਲਟਿਆਂ ਦਾ। ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ''ਰਾਜ਼ੇ'' ਬਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਕੰਧ ਟੱਪਕੇ ਸੰਗਤਰਿਆਂ-ਮਾਲਟਿਆਂ ਦਾ ਬੋਰਾ ਭਰ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਾਂ। ਸੀ ਤਾਂ ਚੋਰੀ ਹੀ ਪਰ ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਮਨ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤਰੇ-ਮਾਲਟੇ ਵੀ ਅੱਤ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਅਤੇ ਸੁਆਦਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਲਟੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਮਾਲਟੇ ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ। ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿਣਾ, ਮਾੜੇ-ਚੰਗੇ ਨਾਲ ਵਾਸਤਾ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾਪਨ ਅਤੇ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਖਾਣਾ, ਖੇਡਣਾ, ਇਹ ਸਮੂਹਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸੁਚੱਜੇ ਸਬਕ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇੱਥੋਂ ਸਿੱਖੇ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਘਰੋਂ ਸਿਆਲ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਅਤੇ ਖੋਏ ਦੀਆਂ ਪਿੰਨੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੀਪਾ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿਆਲ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਇੱਕ ਪਿੰਨੀ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਖਾ ਲਿਆ ਕਰਾਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਪੀਪਾ ਲੈ ਕੇ ਹੋਸਟਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਜੰਗਲੀ ਬਾਂਦਰਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਾਂਗਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੁੰਡੇ ਪੀਪੇ ਨੂੰ ਟੁੱਟਕੇ ਪੈ ਗਏ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਹੀ ਪੀਪਾ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਸਿਆਲ ਘਰਦੇ ਪੁੱਛਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਪਿੰਨੀਆਂ ਮੁੱਕ ਗਈਆਂ ਕਿ ਹਾਲੀ ਹੈਨ। ਹਰ ਵਾਰ ਮੈਂ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਿ ਹਾਲਾਂ ਬਹੁਤ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਿਆਲ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਆਏ ਤਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਤੂੰ ਹਾਲਾਂ ਦੋ ਦਿਨ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਿੰਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਪਈਆਂ ਨੇ, ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਪੀਪਾ ਖ਼ਾਲੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਲੁਕਾ ਨਾ ਕੀਤਾ 'ਤੇ ਜਦ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਿੰਨੀਆਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ ਪਰ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਅਗਲੇ ਐਤਵਾਰ ਮੈਂ ਘਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹੱਸਦਿਆਂ-ਹੱਸਦਿਆਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ ਅਤੇ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੀਪਾ ਹੋਰ ਬਣਵਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਰੇ ਖਾ ਲੈਣਾ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ੁਰਾਕ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਘਰ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਜਾਣ, ਦੁੱਧ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧਧੂਨਾ ਪੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ''ਮਰੋ ਭੁੱਖੇ''। ਇਹ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਕੱਢਣ ਦਾ ਅਜੀਬ ਤਰੀਕਾ ਵੇਖਿਆ ਮੈਂ। ਆਪ ਖਾਣਾ ਛੱਡਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਬਾਕੀ ਦੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖੋ। ਵੈਸੇ ਆਪ ਖਾਣ ਨਾਲੋਂ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਖੁਆ ਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਵਹਿੜਕਾ-ਬਲਦ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਦੌੜਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੀਪਾ-ਪੀਪਾ ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਦਾ ਸਿਆਲ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਦਾ ਪਿਉ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹ ਜਾਏ ਤਾਂ ਫੇਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਦੀ ਮੁਠੀ ਦਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹੱਥੋਂ ਦੇ ਕੇ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਖੁਆ ਕੇ ਅਤੇ ਦੋਸਤ-ਮਿੱਤਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿੱਤ ਮੁਤਾਬਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜੋ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਜੜ੍ਹ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਲਾਈ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਹੋਸਟਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਪੱਕਿਆਂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹੀ ਇੱਕ ਕਹਾਵਤ ਅੱਜ ਤੱਕ ਯਾਦ ਹੈ:

''ਨ ਮਾਲ ਕਫੇ ਦਰਵੇਸ਼- ਨ ਆਬ ਦਰ ਗੁਰਲਾਬ'' ਮਤਲਬ, ਨਾ ਫਕੀਰ ਦੀ ਹਥੇਲੀ ਵਿੱਚ ਮਾਲ ਟਿਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਛਾਨਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ।

ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਤੰਗੀ ਅਤੇ ਅਜੀਬ ਘੜੀਆਂ ਵੀ ਵਿਖਾਈਆਂ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰਤਾ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਈ

ਸੁਹਿਰਦ ਦੋਸਤ ਮੇਰੀ ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਉਤੇ ਕਿੰਤੂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਉਤੇ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕਈ ਦੋਸਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਿਲੋਂ ਮੇਰੇ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਉੱਤੇ ਖੁਸ਼ ਹਨ। ਟੋਕਦੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਵਿਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ। ਜਦ ਵੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਦੁਖੀ ਜਾਂ ਲੋੜਵੰਦ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੁਹਾਵਰਾ ਘਰ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ''ਮੰਗਣ ਗਿਆ ਸੋ ਮਰ ਗਿਆ- ਮਰ ਕੇ ਮੰਗਣ ਜਾਏ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਉਹ ਮੋਇਆ ਜੋ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੁਕਰ ਜਾਏ।''

ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਛਤਾਉਂਦਾ ਵੀ ਹਾਂ ਕਿ ਐਵੇਂ ਗ਼ਲਤ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਦਦ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ , ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਘੜਨ ਵਿੱਚ ਕਾਰਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਦਤ ਜਿਥੇ ਚੰਗੀ ਹੈ, ਕਈ ਵਾਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੋਖ਼ਮ ਅਤੇ ਅਣਸੁਖਾਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ- ਮੈਂ ਸੋਲਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਪੂਰਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰਾਇਤ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 1954 ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀਆ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਦੁੱਧ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਆਇਆ ਅਤੇ ਬੁਸ-ਬੁਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਬਲਦ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਵਾਂ ਖਰੀਦਣ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ, ਅਗੋਂ ਬਿਜਾਈ ਦੀ ਰੁੱਤ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੈ।

ਮੈਂ 10 ਰੁਪਏ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਸਨ ਉਸਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇ ਇੰਜ ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਮਦਦ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਜਾਂ ਬਿਨਾਂ ਪੁੱਛੇ-ਦੱਸੇ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਇਹ ਆਦਤ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜੇ ਪੁੱਛਕੇ ਜਾਂ ਦੱਸ ਕੇ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਘੱਟ ਹੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗਰੀਬੜਾ ਜਿਹਾ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਆਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, 'ਜੀ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਦੀਵਾਲੀ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ, ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਉਡੀਕਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਮੈਂ ਪਟਿਆਲਾ ਜਾਣਾ ਹੈ? ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ, ਮਦਦ ਕਰੋ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਦੇ ਪੁਲਸੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿਪਾਹੀ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਏਨਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਪੁਲਸ-ਲੁੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੱਗਾ ਦੇਖਿਆ, ਨਾ ਪਿੱਛਾ, ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਨੌਂ ਰੁਪਏ ਬਚਦੇ ਸੀ, ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੀਵਾਲੀ ਸੀ 'ਤੇ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਜੇਬੋਂ ਖ਼ਾਲੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਕਹੇ ਕਿ ਦੀਵਾਲੀ ਹੈ ਕੋਈ ਮਿਠਾਈ 'ਤੇ ਪਟਾਖੇ ਲਿਆਉ , ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਦਾ ਚੁੱਪ। ਆਖਰ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਖ਼ੂਬ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਪਈਆਂ ਕਿ ਜੇ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਗਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੇਰੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਚੇ-ਨੀਵੇਂ 'ਸ਼ਲੋਕ' ਸੁਣਾਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਬਚਾਏ ਹੋਏ ਦੱਸ ਰੁਪਏ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਾਈ ਉਹ ਦੀਵਾਲੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਮੋਸ਼ੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋਈ ਪਰ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਸ ਪਹਾੜੀਏ ਦਾ ਹਲ਼ ਚਲਾਉਂਦੇ ਦਾ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰਿਆ ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਲ-ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਚਿਹਰੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਵੀ ਮਾਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਨਮੋਸ਼ੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤਾਂ ਮਿਟ ਹੀ ਗਏ ਪਰ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਮੁੜ ਕਦੀ ਉਹ ਸਿਪਾਹੀ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਪਹਾੜੀਆ ਮੱਥੇ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਘਰ-ਪਤੇ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਇਲਮ

ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਫੇਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਫਿਰ ਉਹੀ ਕਰਾਂਗਾ ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਸਾਰਾ ਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਤਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂਆਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਲਗਾਓ ਹੈ ਜਾਂ ਸਮਝੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਖਿੱਚ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮਾਲਕ ਹੋਵਾਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਜਾ ਵੱਸਾਂ। ਪਰ ਬਾਲ-ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫਸ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਇੱਕਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਜੁਆਨੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੱਸਾਸ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਹ ਬੰਦ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਮਨ 'ਚੋਂ ਫੁੱਟ ਤੁਰਦਾ ਹੈ:

ਇੱਕ ਪਿਆਰਾ ਸਾ ਗਾਉਂ,
ਔਰ ਪੀਪਲ ਕੀ ਛਾਉਂ
ਛੋਟਾ ਮਕਾਂ ਥਾ,
ਇਕ ਆਸ਼ੀਆਂ ਥਾ
ਛੋੜ ਕਰ ਗਾਉਂ ਕੋ,
ਉਸ ਘਨੀ ਛਾਉਂ ਕੋ
ਸ਼ਹਿਰ ਕੇ ਹੋ ਗਏ ਹਮ,
ਭੀੜ ਮੇਂ ਖੋ ਗਏ ਹਮ।

ਬਟਵਾਰਾ ਹੋਇਆ 'ਤੇ ਜੁਆਨੀ ਆਈ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਦੱਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬਚਪਨ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਹੁਣ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਫ਼ੈਸਲਾਬਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੀਤਿਆ। ਬਟਵਾਰੇ ਵੇਲੇ 1947 ਵਿੱਚ ਨੌਂਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਤੱਕ ਜੜ੍ਹਾਂਵਾਲਾ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। 1947 ਵਿੱਚ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗੜਬੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡੋਂ ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਹਿਣਾ ਪੂਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਅੱਲਾਹ ਹੂ ਅਕਬਰ', 'ਜੋ ਬੋਲੇ-ਸੋ ਨਿਹਾਲ' ਅਤੇ 'ਜੈ ਬਜਰੰਗ ਬਲੀ' ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁੱਤਿਆਂ ਜਗਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੋਸਟਲ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਡਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਹੋਸਟਲ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾ ਕੇ ਇਹ ਵਾਅਦਾ ਲਿਆ ਕਿ ਜੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਲ-ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਉਸ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਸਹਿਮੀ ਜਿਹੀ ਪਰ ਹੌਸਲਾ ਰੱਖਕੇ ਬੋਲਦੀ ਸ਼ਕਲ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ''ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਹੋ, ਵੇਖਿਉ ਕਿਤੇ ਲਾਜ ਨਾ ਲਗਾ ਦਿਉ, ਦੌੜ ਨਾ ਜਾਇਉ।'' ਇਹ ਸੀ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾ-ਪਹਿਲਾ ਤਜੁਰਬਾ ਉਸ ਬਟਵਾਰੇ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ। ਸੋਚੀਦਾ ਸੀ ਇਹੋ ''ਇਨਕਲਾਬ-ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ'' ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਨਾਅਰੇ ਗਲਾ ਫਾੜ-ਫਾੜ ਅਸੀਂ ਪਰਸਰਾਮ ਦੇ ਜਲੂਸ ਵਿੱਚ ਲਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ? ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਜ਼ਹਬ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵੈਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਜ਼ਹਬ ਦੂਜਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੰਦਾ ਮਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਕੋਈ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਜਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ (ਜੱਟਾਂ) ਦੇ ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਕਦੀ ਖ਼ਿਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਕਿ ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ 'ਤੇ ਆਮ ਜਾਂਗਲੀ (ਮੁਸਲਮਾਨ) ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਗਾਗਰਾਂ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਾਲ-ਡੰਗਰ ਕਾਫ਼ੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਮੱਝਾਂ, ਜੋ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਚੋਰੀ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਆਦਤ ਸੀ; ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਮ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਕੋਈ ਜੁਆਨ ਜਾਂਗਲੀ ਕੋਈ ਪਸ਼ੂ ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰ ਲਿਆਵੇ, ਓਨੀ ਦੇਰ ਉਹਦਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਟਵਾਰੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਜਨੂੰਨ ਦੀ ਅੱਗ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਜਦ ਘਰ ਪਿੰਡ ਆਕੇ ਦੱਸਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇੰਜ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇੰਜ ਨਾਅਰੇ ਲੱਗਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਰ-ਧਾੜ ਕਿਉਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖਣ 'ਤੇ ਵੀ ਜੇ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਿੰਡ 'ਤੇ ਘਰ ਛੱਡਕੇ ਜਾਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵਾਂਗੇ ਇਹ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਤੇ ਕੌਣ ਆਏਗਾ ਇਥੇ ਖਾਹ-ਮਖਾਹ ?

ਜੁਆਨੀ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜੁਆਨੀ, ਬਹੁਤ ਨਿਡਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੰਗੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਤਕਰੀਬਨ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਹੋਸਟਲ ਇਸ

ਕਰਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਇੱਕਲੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਹੋਸਟਲ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਸਮੇਤ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਛੱਡ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਆ ਗਏ ਹੋਣੇ ਨੇ। ਇਹ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਮਾਰੇ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਮਨ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਖ਼ਤਰੇ ਸਿਰ ਲੈ ਕੇ, ਸਾਈਕਲਾਂ ਨਾਲ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਆਉਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਵੀਹ-ਵੀਹ ਮੁੰਡੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਸਹੁੰਆਂ ਚੁਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਚਾਨਕ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਭੱਜ ਗਿਆ।

ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਢੋਲ ਵਜਦੇ ਅਤੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਦੇ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਹਾਲਾਤ ਕਾਫ਼ੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਏ; ਪਰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਢੋਲ ਵੱਜਦਾ ਜਾਂ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਸੁਣਕੇ, ਬਰਛੀਆਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਉਸ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਈਦਾ ਸੀ। ਸਿਆਣੇ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੜਾ ਰੋਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਖੋਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ; ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਥੋਂ ਜੁਆਨੀ ਫੁਟਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਸੋਚੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਤਾਂ ਮਜ਼ਾ ਚਖਾ ਦੇਈਏ। ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ -ਤੇੜੇ ਕਈਆਂ ਪਿੰਡਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਹੋਏ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਫੌਜੀ ਵੀ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੁੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਪਿੰਡ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬਚਦਾ-ਖੁਚਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਸਸਤੀਆਂ ਖ਼ਰੀਦਣ ਜਾਂ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕਠੀਆਂ ਕਰਨ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਲਾਗਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ 'ਜਾਵੇਦ' ਸੀ। ਜਦ ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਰੈਲੇ ਦਾ ਸਾਈਕਲ ਉਸਨੂੰ ਦੇ ਆਇਆ। ਪਿੰਡੋਂ ਸਾਡੇ ਉਠਣ ਤੋਂ ਦੱਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ ਉਹ ਆਕੇ ਮੈਨੂੰ ਚਾਲੀ ਰੁਪਏ ਦੇ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬਥੇਰਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਲ ਤਾਂ ਲਿਜਾਣਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਚਾਲ੍ਹੀ ਰੁਪਏ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਗਿਆ। ਉਹ ਡਬ-ਡਬਾਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ 'ਖ਼ੁਦਾ-ਹਾਫ਼ਿਜ਼' ਕਹਿ ਕੇ ਫਟਾ-ਫਟ ਪਿੱਠ ਭੰਵਾਂ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਨਾ ਵੇਖ ਲਵਾਂ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਵੀ ਡੋਲ ਗਿਆ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਏਨੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨ ਦੀ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਸੀ ਇਨਸਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੀਤਲਤਾ ਨੂੰ ਆਂਚ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਜ਼ਹਬ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਐਵੇਂ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਫ਼ਰਕ ਪਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੈਵਾਨ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਅੱਲ੍ਹੜ ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਇੰਜ ਡੂੰਘਾ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਰਸਮੀਂ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਜਨੂੰਨੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਗਾਨੇ ਮਾਰਦੇ ਅਤੇ ਲੁੱਟਦੇ ਸਨ। ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਜਨੂੰਨੀ ਨੇਤਾ ਭੜਕਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਵਾਕਫ਼ਾਂ-ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਤੇ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜਦੀ ਸੀ। ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਮਜ਼ਹਬ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਵਾਲੇ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਨਸਾਨ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੌਖਾ ਜੀ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ, ਕਤਲੋ-ਗ਼ਾਰਤ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਤਾਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਨੰਗੀਆਂ ਲਾਚਾਰ

ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢ ਕੇ, ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਧੀਆਂ ਕੱਟਕੇ, ਬੇ-ਹੁਰਮਤੀਆਂ ਕਰਕੇ, ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਨਿਹੱਥੇ ਜੁਆਨਾਂ, ਬੁੱਢਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗੂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਮਜ਼ਹਬ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਕਲੇਜਾ ਠੰਢਾ ਕੀਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ!

ਖ਼ਾਲਸਾ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਪਾਠ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਨਿਤਨੇਮ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਪਾਠ ਬੜੇ ਸ਼ੌਂਕ ਅਤੇ ਰੂਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਹਮ-ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਸੁਣਕੇ ਅਤੇ ਵੇਖ ਕੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨ ਹੀ ਉਠ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਵੀ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦ ਇੱਕ ਰਾਤ ਜੜ੍ਹਾਂਵਾਲੇ ਦਾਣਾ ਮੰਡੀ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਦੱਸ ਹਜ਼ਾਰ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਰਸਮੀ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਤੋਂ ਯਕੀਨ ਹੀ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ’ਤੇ ਮੂਲ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ; ਸਗੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਖ਼ਾਤਿਰ ਮੈਂ ਕੁਰਾਨੇ-ਪਾਕ ਦੇ ਵੱਖ -ਵੱਖ ਤਰਜਮੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਵਾਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਪੂਰੀ ਮਹਾਭਾਰਤ, ਗੀਤਾ, ਰਮਾਇਣ, ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਟੈਸਟਾਪਿੰਟ, ਬੋਧੀ, ਜੈਨ ਲਿਟਰੇਚਰ ਆਦਿ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਆਦਮ ਜਾਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਇਹ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਕਮ-ਅਜ਼-ਕਮ ਮੇਰੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇ ਆਦਮੀ ਚਾਰ ਲਾਈਨਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਪੜ੍ਹਕੇ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਵੇ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ:-

ਇਨਸਾਨ ਬਨਨੇ ਕੀ ਹਿੰਮਤ ਨ ਹੂਈ,
ਆਦਮੀ ਖ਼ੁਦਾ ਸੇ ਡਰਤਾ ਰਹਾ।

ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਸੁਣਿਆਂ ਜਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਜਾਂ ਰੱਬ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਜਾਂ ਵਿਚੋਲੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਵੱਲ ਸਾਫ਼ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਦਮ ਪੁੱਟੀਏ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦੱਸ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਤਾਂ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਰੱਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੱਬ ਦੀ ਘੜਤ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ, ਉਸਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭਲਾ ਉਸ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਚੰਗਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜੋ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕੀੜਿਆਂ-ਮਕੌੜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਾ ਕੇ ਪੈਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਲਾ ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਤਾਂ ਕੀ ਉਸਦਾ ਬੁਰਾ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਮੁਤਬੱਰਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਸੋਚ ਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ’ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਹਾਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤਾਂ ਇੱਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਲੰਮੇ-ਚੌੜੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਆਸਤਕ, ਨਾਸਤਕ ਸਭ ਹਿੰਦੂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੌਣ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਲਈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੁਮਿਤਰਾ ਨੰਦਨ, ਲਛਮਣ, ਸੀਤਾ ਜੀ ਦੀ ਝੂਠੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਨਿਢਾਲ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੂੰ (ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਮਾਇਣ ਦਾ ਯੁੱਧ ਕਾਂਡ ਦਾ ਤਿਰਾਸੀਵਾਂ ਅਧਿਆਇ) ਪ੍ਰਾਕਰਮ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘‘ਸੁਆਰਥ ਨੂੰ ਗੰਵਾਣਾ ਹੀ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਤੇ ਭੋਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਰਿਆਂ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਪੈਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋੜ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਅਧਰਮ ਜਾਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਣਾ

ਸਹੀ ਧਰਮ ਹੈ।'' ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਮਰਿਯਾਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਨੇ (ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਯੁੱਗ ਕਾਂਡ ਦਾ ਅਸੀਵਾਂ ਅਧਿਆਇ) ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨੂੰ, ਲੁਕ-ਛਿਪ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਨੂੰ, ਹੱਥ ਜੋੜੀ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਨੂੰ, ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹੋਏ ਨੂੰ, ਯੁੱਧ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜਦੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਜਾਂ ਪਾਗਲ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਲੀਡਰੀ ਅਤੇ ਠਕ-ਠਕਾ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਇਹ ਠੇਕੇਦਾਰ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਭਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲੀ ਹਿੰਦੂ ਤਾਂ ਕੀੜੀ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਝਿਜਕਦਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਤਸੀਹਾ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਮਾਰਨਾ ਅਤੇ ਦੰਗੇ ਫਸਾਦ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਈ ਗਈ। ਕੁਰਾਨੇ-ਪਾਕ ਤਾਂ ਇਹ ਫਰਮਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲ੍ਹਾ-ਤਾਅਲਾ ਹਰ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਿੱਚ, ਹਰ ਵਕਤ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੈਗੰਬਰ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਆਇਸ਼ਾ ਦੀ ਹਦੀਸ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ੂਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਸਜਦੇ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ੂਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਾਬਲੇ-ਇਹਤਰਾਮ ਹਜ਼ਰਤ ਆਇਸ਼ਾ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਹਜ਼ੂਰ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦ ਹਜ਼ੂਰ ਸਜਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਆਇਸ਼ਾ ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜਨੂੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸੋ ਤਾਂ ਗਲ਼ ਪੈ ਜਾਏਗਾ। ਇਸਲਾਮ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲਾ ਮਜ਼ਹਬ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਹਮਸਾਏ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀ-ਕੀ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਕਹਿਰ ਨਹੀਂ ਢਾਹੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ? ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਦ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਸੀ। ਪਰ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਕਰੜੀ ਸ਼ਰਤ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਬੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਇਹ ਇੱਕ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ। ਪਰ ਕੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ? ਜੇ ਕੋਈ ਸਤਿਆ ਹੋਇਆ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫ਼ਤਵੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਉਧਾਰ ਦਿੱਤੇ ਪੈਸੇ ਉਤੇ ਸੂਦ ਲੈਣਾ ਹਰਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਅਸੂਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦ ਰੁਪਏ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਦਲਦੀ। ਸਾਲ ਦੋ ਸਾਲ ਜਾਂ ਦੱਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਰੁਪਏ ਦੀ ਕੀਮਤ ਓਨੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਇਨਫਲੇਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦ ਇਨਫਲੇਸ਼ਨ ਏਨੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਰੁਪਈਆ ਪੂਰਾ ਰੂਪਈਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਫੇਰ ਵੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨੀ ਇਸ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਅੱਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅੱਜ ਦੇ ਇਨਫੇਲਸ਼ਨ ਲੱਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਮੋੜਨਾ ਸਗੋਂ ਹਰਾਮ ਵਾਂਗੂੰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਨਾਲੋਂ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਜਾਂ ਘੱਟ ਖਰੀਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਮਹਾਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਨੂੰਨੀਆਂ ਨੇ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਵਿੱਚ ਜਕੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਉੱਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਵੀ ਕੋਈ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪੜ੍ਹਕੇ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਹਾਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਘੜੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਿੱਖ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਏਨੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕੜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਵੀ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਬਜ਼ੁਰਗੋ , ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੜਾ ਤਾਂ ਵੰਗ ਵਾਂਗੂੰ ਇੱਕ ਸੁਹਜ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਛਕਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੜੇ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਛਕਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹਾਲਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਉੱਚੀ ਇਨਸਾਨੀ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਬਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸੱਤ ਜਨਮ ਵੀ ਨਾ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣਾ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕ ਕੇ ਇਨਸਾਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਊਚ-ਨੀਚ, ਮੋਨੇ-ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜੌਹਲ, ਢਿੱਲੋਂ, ਸਿੱਧੂ, ਟੌਹੜਾ, ਰੋਡੇ, ਬਾਦਲ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ, ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਕੇ ਬੱਸਾਂ, ਗੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਅਤੇ ਫੇਰ ਚੁਣ-ਚੁਣ ਕੇ ਮੋਨੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਬੈਠੇ ਅਨਭੋਲ ਟੱਬਰਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਕਿਵੇਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਤਸੀਹੇ ਦੇ- ਦੇ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਧਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਸਾਡੇ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਵਿਆਂ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਿਰ ਪਾੜੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਰੁਪੱਈਆਂ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਡਾਲਰਾਂ-ਪੌਂਡਾਂ ਦਾ, ਕੇਨੈਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਜਿਸ ਦਾ ਨਮਕ ਖਾਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਅਨਭੋਲ ਕਿਵੇਂ ਕਤਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਮਾਲਕ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਗਿਰਿਆ ਗੁਆਚਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਅਸੀਂ ਗੰਗੂ ਬਾਹਮਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਗਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਤਹਾਸਿਕ ਅਪਰਾਧੀ ਗਿਣਦੇ ਹਾਂ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਣਦੇ ! ਕੋਈ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜੇ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗਲ ਵਿੱਚ ਅਪਰਾਧੀ ਵਾਲੀ ਪੱਟੀ ਪਾਕੇ 'ਤਨਖ਼ਾਹ' ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤਾਂ ਉਪਜਿਆ ਹੀ ਸੁਹਿਰਦ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਆਲੋਚਨਾ 'ਤੇ ਹੈ। ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਰੱਬ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ। ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਜਨਿਊ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ, ਉਹ ਉਸਾਰੂ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। ਜੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਗੱਲ ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਚੂਲੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਸਮਝਾਈ ਤਾਂ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਉਸਾਰੂ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਅੱਜ ਕੋਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫਸਕੇ ਨਿਘਾਰ ਵਲ ਜਾਂਦੇ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਰਪਾਨ ਦੇ ਗਾਤਰੇ ਬਾਰੇ ਸੁਹਿਰਦ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਸੁਧਾਰ ਬਾਰੇ ਉਸਾਰੂ ਗੱਲ ਕਹੇ ਤਾਂ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਜਿਗਰਾ ਹੈ ਸਾਡਾ ਸੁਨਣ ਦਾ? ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸਜ਼ਾ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਤਨਖਾਹ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਸਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ

ਮੋੜ ਮਨਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਪਿੱਠ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ੀਤਲਤਾ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਦਵੈਤ ਦੀ ਅੱਗ ਬਲਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਹਿਰਦਾ ਤਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਸਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਪਛਤਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਫੇਰ ਹੱਸ ਕੇ ਗਲ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠ, ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸੁਣਨਾ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਤਾਂ ਤਪਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ੀਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਦੁਐਤ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਦੀ ਅਗਨੀ ਬੁਝਾ ਕੇ ਸ਼ੀਤਲ ਮਨ ਹੋ ਕੇ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਨ ਇੱਕ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਗਲ ਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਭਾਈ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਚਾਲੀ ਮੁਕਤਿਆਂ ਦੇ ਗਲ 'ਮੈਂ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹਾਂ' ਜਾਂ 'ਅਪਰਾਧੀ ਹਾਂ' ਦੀ ਪੱਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਈ। ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਰੱਖ-ਰੱਖ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਪੂੰਝ ਕੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਬਖਸ਼ੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਫਤਵੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਸੁਣਾਉਣਾ, ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਿਰਿਆ ਸੀ। ਪਿਆਰ ਦੇ ਸੋਮੇ, ਉਦਾਰਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤ, ਜਾਣੀਜਾਣ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਪਾਸ ਤਾਂ ਸਜ਼ਾ/ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਾਉਂ ਦੀ ਕੋਈ ਬਿਰਤੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਵੰਡਦੇ ਸਨ, ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਭਲਾ ਮੰਗਦੇ ਸਨ। ਤਲਵਾਰ ਤਾਂ ਜਬਰ , ਅਨਿਆਏ ਅਤੇ ਧਾੜਵੀਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ, ਦੀਨਾਂ ਅਤੇ ਦੁਖੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਕੌਣ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਅੱਜ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ।

ਮੈਂ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਧਰਮ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਸਦੀ ਸੇਧ ਅਪਣਾ ਕੇ ਬੰਦਾ ਰੱਬ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਚੋਲੇ ਜਾਂ ਠੇਕੇਦਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇੱਕ ਹਾਸ-ਰਸ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਸ਼ੇਅਰ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਢੁਕਦਾ ਹੈ:-

ਈਸਾ, ਰਾਮ, ਮਹੁੰਮਦ 'ਤੇ ਨਾਨਕ, ਬੜੇ ਨਰਮ ਨੇ
ਪਰ ਪਤੀਲੀ ਨਾਲੋਂ ਚਮਚੇ ਬਹੁਤ ਗਰਮ ਨੇ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੱਥ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਤ ਕੱਟਣੀ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿਉ ਤਾਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਬਣਾ ਰੱਖੀ ਸੀ ਜਿਥੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਰਾਤ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਨੂੰ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵੱਲ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਮਹੰਤ ਜਾਂ ਭਾਈ ਕਿਤੇ ਸਤਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਘਰ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਪਿੰਡੋਂ ਪੂਰੀ ਰੋਟੀ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਨੂੰ ਉੱਚੀਆਂ-ਨੀਵੀਆਂ ਤਲਖ-ਤੱਤੀਆਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਦੁੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਫੇਰ ਉਸੇ ਸੱਥ ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੁਹਾਨੂੰ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਗਏ ? ਤਾਂ ਉਸ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬਜ਼ੁਰਗੋ, ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉੱਥੇ ਮੈਂ ਕੋਈ 'ਧਰਮ' ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ, ਇੱਕ 'ਸਾਲਾ' ਜ਼ਰੂਰ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹੇ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਹੈ ਫ਼ਰਕ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ।

ਗੱਲ ਫੇਰ ਖਿੱਲਰ ਗਈ। ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਉਸ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜੁਆਨੀ ਵੇਲੇ ਵੱਲ

ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਕਾਰਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਉਤੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ। ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਤਾਂ **1945** ਵਿੱਚ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ; ਮੇਰੇ ਜੂਨੀਅਰ-ਸੀਨੀਅਰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ। ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਉਮਰ **17** ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮੇਰਾ ਜਨਮ **24** ਫਰਵਰੀ **,1928** ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਦੀ ਉਮਰ ਉਦੋਂ **15** ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਅਸਲੀ ਜਨਮ ਤਾਰੀਖ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਮੇਰੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬੀਵੀ ਦੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਵਾਂਗ ਬਲਦ ਰੱਖਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਕਿਤੋਂ ਅੱਛਾ ਬਲਦ ਜੇ ਹੱਥ ਲੱਗ ਜਾਏ ਤਾਂ ਛੱਡਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਲਦ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕਣਕਾਂ ਵਿੱਚ ਚਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਘਰ ਦੀ ਇੱਕ ਔਰਤ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਦੀ ਭੂਆ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਉਹ ਧਰਮ ਭੈਣ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਾਸੀ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਉਸਨੇ ਗਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਿਵੇਂ ਗੰਢਿਆ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।

ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਵੀ ਇੱਕ ਬੜਾ ਸੁਆਦਲਾ ਵਿਉਹਾਰ ਹੈ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲੋਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਗੱਡੀ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਦੁੜਾਉਣ ਲਈ ਬਲਦਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਪੀਪੇ (**32** ਸੇਰ) ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਦੋ ਬੋਰੀਆਂ ਕਣਕ ਵੀ। ਬਾਰਾਤ ਇੱਕ ਦਿਨ ਗਈ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਵਾਪਸ ਆਈ। ਦੋ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਭਾਵੇਂ **3** ਮੀਲ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ- ਮੈਂ ਤੁੱਰ੍ਹੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦੋ-ਘੋੜੇ ਦੀ ਬੋਸਕੀ ਦਾ ਕੁਰਤਾ ਪਾ ਕੇ, ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀ ਸਿਲਕ ਦੀ ਲੁੰਗੀ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੇ ਫੇਰੇ ਲਏ ਸਨ। ਇਹ ਲੁੰਗੀ ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਹਰੀਜਨ ਦੋਸਤ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ੌਕੀਨ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਲੁੰਗੀ ਮੰਗਵੀਂ ਲਈ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੋਰ ਚੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਲੁੰਗੀ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੀ ਖ਼ਾਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕੱਪੜੇ ਸੁਆ ਕੇ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਭਾਅ ਵੀ ਸਸਤੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਦੀ ਵਰੀ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ 'ਤੇ ਕੁਲ **96** ਰੁਪਏ ਲੱਗੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮੰਗਣੇ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦਿਆਂ ਨੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਰੁਪਿਆ ਹੀ ਸ਼ਗਨ ਪਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਵਹੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿੰਨੀ ਸਾਦੀ, ਸੌਖੀ, ਸਰਲ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲ-ਭੁਲਾ ਕੇ ਸਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰੀਕਾ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਜ਼ਰੂਰ ਰੁਸ ਕੇ ਬਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਚਾਰ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਲਿਜਾ ਕੇ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੰਨ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਲੋੜਾਂ ਸੀਮਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੜੀ ਸੌਖੀ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਰਾਤ ਦੇ ਠਹਿਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਖ਼ਰਚਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਖਾਣ-ਪੀਣ 'ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਾਧੂ ਖ਼ਰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਾਂ ਅੱਧੇ ਦਿਨ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਅਤੇ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਚੂੰਮਰ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਦਗੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਖ਼ਰਚੇ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਰਿਵਾਜ ਸਾਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਮੰਗਣਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਵਿਆਹ। ਦਹੇਜ ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਖ਼ਰਚ ਵਾਲਾ,

ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਘਰੋਂ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਰੀ ਕਮ-ਖ਼ਰਚ , ਸਾਦੀ ਅਤੇ ਸੋਹਣੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਵਿੱਤ ਮੁਤਬਿਕ ਬਹੁਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਅਮੀਰ ਘਰ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਸਦਾ ਵਿਖਾਵਾ-ਅਸਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਅੱਜ ਵਾਂਗੂੰ ਅੱਡੀਆਂ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕ ਫਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਹੁਣ ਠਾਕਾ, ਮੰਗਣਾ, ਚੁੰਨੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਅੰਗੂਠੀ ਦੀ ਰਸਮ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਮਿਲਣੀ, ਏਨੀ ਵਾਰ ਵਿਆਹ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਖ਼ਰਚਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਦੁਲਹਨ ਹੀ ਦਹੇਜ ਹੈ, ਦਹੇਜ ਲੈਣਾ ਪਾਪ ਹੈ।' ਓਨਾ ਹੀ ਅਰਥਹੀਣ ਨਾਅਰਾ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ 'ਦੋ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ, ਹੋਰ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ' ਜਾਂ 'ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਸਿਹਤ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ'। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਇੱਕ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਪੰਜ-ਛੇ ਬੱਚੇ ਲੈ ਕੇ ਸੜਕ ਦੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਬੱਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਬਾਬੂ ਜੀ ਕੋਲ ਹੀ ਸਿਗਰਟ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਔਰਤ ਸਿਗਰਟ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਬਾਬੂ ਜੀ! ਓਹ ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ, 'ਇੱਥੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣਾ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ।'' ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ 'ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਬੀਬੀ! ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, 'ਦੋ ਹੀ ਬੱਚੇ, ਔਰ ਬੱਸ'! ਆਦਮ ਜਾਤ ਬੜੀ ਖ਼ਬੀਸ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਅਸੂਲ ਘੜਦੀ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੂਲ, ਕਾਨੂੰਨ ਘੜਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਹੁਤੇ ਹੋਣ, ਉੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਜ਼ਤ ਜਾਂ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ; ਸਗੋਂ ਉਲੰਘਣਾ ਆਮ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਇਸ ਪੱਖੋਂ।

ਜਦ **1947** ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਜ਼ੋਰ ਪਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਦਾ ਮੁਕਲਾਵਾ ਲੈ ਆਵਾਂ ਪਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਕੋਲ ਹੀ ਠੀਕ ਅਤੇ ਸੌਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਕਾਫ਼ਲੇ ਚੱਲ ਪਏ, ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ, ਮੀਲਾਂ-ਬੱਧੀ ਗੱਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਰੁਕ ਗਏ ਸੋ ਰੁਕ ਗਏ। ਲਾਹੌਰੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਦੂਰ ਰਾਵੀ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਸਾਡਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਪਿੰਡ ਨਾਈਆਣੇ ਨੇੜੇ **28** ਦਿਨ ਰੁਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਮੱਝ, ਦੋ ਬਲਦ ਅਤੇ ਇੱਕ ਗੱਡੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਸੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ। ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਇੰਜ ਹੀ ਸਨ। ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਚਾਰਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਧਾਨ ਵੱਢ-ਵੱਢ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਉਂਦੇ ਸਾਂ। ਬੜਾ ਮੁੱਲ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਚਾਰਾ ਲੈਣ ਗਏ ਕਈ ਮਾਰੇ ਵੀ ਗਏ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਾੜਵੀਂ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਗੱਡਿਆਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਮੰਡਰਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਡਰ ਸੀ ਹਮਲਾ ਹੁਣ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੋਇਆ। ਖਾਣਾ ਦਾਣਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੋਟੀ, ਗੁੜ ਅਤੇ ਅਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਸਿਰ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਦੁੱਧ ਵਰਤੀਦਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਕਾਨਵਾਈਆਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਲੰਘਦੇ-ਲੰਘਦੇ ਕਈ ਵਾਰ ਐਵੇਂ ਹੀ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਬੰਦੇ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰੇ ਵੀ ਅਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਵੀ ਹੋਏ। ਬਲੋਚ ਫ਼ੌਜੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਾਲਮ ਸਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਟੁਕੜੀ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਲੁਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਸਗੋਂ ਗੱਡਿਆਂ ਦੀ ਓਟ ਵਿੱਚ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਛਵ੍ਹੀਆਂ, ਨੇਜ਼ੇ ਅਤੇ ਅਣਘੜਤ ਸਥਾਨੀ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ-ਪਿਸਤੌਲ ਅਤੇ ਬੰਬ ਲੈ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਦੇ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਮਸ਼ੀਨਗੰਨਾਂ ਨਾਲ ਇੰਜ ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ! ਹਾਲਾਤ ਇਹ ਸੋਚਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਦਿੰਦੇ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਡਰ ਵੀ ਕੋਈ ਐਬਸੋਲੂਟ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਕਿਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਬੱਸਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਸਾਡੇ ਗੱਡਿਆਂ ਪਾਸ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਅਤੇ ਅੱਧੇ ਮੀਲ 'ਤੇ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਕਾਰਨ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਪੰਜ ਮੁੰਡੇ ਆਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਦੌੜ ਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਬੱਸਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਫੌਜੀ ਜੋ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ ਦੇ ਸਨ, ਵੱਲੋਂ ਰੋਕਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੱਸ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਮਾਨ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਲਿਆ। ਔਰਤ ਦੀ ਮਮਤਾ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਮਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨਜਾਣ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਛੁਪਾ ਲਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੀ। ਕੌਣ ਸਨ, ਕਿਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਨ, ਕਿੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਹ ਨਿੱਘੀ ਮਮਤਾ ਯਾਦ ਹੈ। ਕਿੱਡੀ ਵੱਡੀ ਦਾਤ ਹੈ ਜੋ ਦਾਤੇ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੈ! ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਬਲੋਚ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਗੱਡੀ ਸੀ ਜੋ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤਾਣੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਰਾਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਡਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਗੇ ਗੋਰਖਾ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਥਾਂ ਬੱਸਾਂ ਰੁਕੀਆਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸੰਗਤਰੇ ਖਰੀਦਣ ਲੱਗੇ ਪਰ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੇ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾਈ ਹੋਵੇ। ਵਾਹ ਰੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨ! ਜਨੂੰਨੀਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਹਬ ਇਨਸਾਨੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾਣ ਦੀ ਵੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ! ਜੇ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਦੂਜੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਹੋਵੇ !!

ਇੱਕ ਰਾਤ ਲਾਹੌਰ ਇੱਕ ਟੁੱਟੀ ਜੇਹੀ ਸਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੱਟੀ ਜਿਸਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਟਾਇਲਟ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਸਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੜ੍ਹਿਆਂਦ ਉਭਰ ਆਈ ਸੀ। ਜੇ ਉਸ ਦਿਨ ਸਾਨੂੰ ਕੱਢਕੇ ਫੇਰ ਕਾਫ਼ਲਾ ਨਾ ਚਲਦਾ ਤਾਂ ਬੁਰੇ ਹਾਲ ਹੋ ਜਾਣੇ ਸੀ। ਕਾਫ਼ਲਾ ਫੇਰ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਰੋਪੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ। ਮਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਤਰਾ ਤਾਂ ਅੰਤ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੀ ਸੁਣਾਈ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, 'ਉਹ ਫਰੰਟੀਅਰ ਫੋਰਸ ਰਾਈਫਲਜ਼' ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਫਰੰਟੀਅਰ ਵਿੱਚ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਫਾਇਰਿੰਗ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਠਾਣ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵੌਲੀ ਮਾਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਖੱਚਰ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਜੁਆਨ ਦਾ ਹਰ ਵੌਲੀ ਦੇ ਖੜਾਕ 'ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਪਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ''ਡਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਿਉਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੌੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚੱਕਰ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।'' ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਡਰ ਕਿਤੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਥੱਲਵੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲਗਦਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਫ਼ਲੇ ਅੰਦਰ ਅਸੀਂ ਵੀ ਸਾਂ। ਆਖਰ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੀ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ। ਜੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਈਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪਰਦੇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਲਈ ਪਰਦੇਸੀ। ਬੱਲੇ ਉਏ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲਿਆ ਬੰਦਿਆ ਤੇਰੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ! ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਣਦੀਆਂ, ਟੁੱਟਦੀਆਂ ਅਤੇ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੀਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੇ ਤਾਂ ਧਰਤੀ, ਆਕਾਸ਼, ਪਾਣੀ, ਹਵਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਲਕੀਰ ਨਹੀਂ

ਮਾਰੀ। ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਸੀਮਤ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਦਾ ਇੱਕ ਜਨਮ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਦੂਜਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ। ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਹੈਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਲਕੀਰਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਆਦਮੀ ਹੀ ਇੱਕ ਸੁਆਰਥੀ ਅਤੇ ਕਮੀਨੀ ਨੀਅਤ ਵਾਲਾ ਦਿਮਾਗੀ ਜਾਨਵਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼; ਸਗੋਂ ਪੁਲਾੜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਕਦੀ ਅੱਜ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਬਰਮਾ, ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼, ਲੰਕਾ ਆਦਿ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਾਕੇ ਬੰਗਾਲ ਚੀਰ ਕੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੈ ਗਏ। ਧੜ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪੱਲੇ ਪੈ ਗਈ। ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਹਾਲੇ ਵੀ ਲੜੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਬੇਗੁਨਾਹ, ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਸਮੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨੀ ਏਥੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਟਲਿਆ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਏਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੋਰ ਬੋਟੀ-ਬੋਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਬਣ ਗਿਆ, ਕਿਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਅਤੇ ਕਲੇਜਾ ਕੱਢ ਕੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਇਲਾਕਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਰੱਬ ਜਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਮੂਲ ਧਰਮ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੁਆਰਥੀ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਕੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਸਹੀ ਇਨਸਾਨ ਲਈ ਤਾਂ ਵਤਨ ਜਾਂ ਹੁਬ-ਉਲ-ਵਤਨੀ ਵੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਤੰਗਦਿਲੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਹੀ ਜਿਥੇ ਤੱਕ ਉਹਦੀ ਪਹੁੰਚ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਸਾਰਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਓਨਾ ਹੀ ਹੱਕ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਅਤੇ ਓਨੀ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬਜ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਲਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਯੂਰਪੀ ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਦਾ ਅਮਰੀਕਾ 'ਤੇ ਕੀ ਹੱਕ ਹੈ? ਧੱਕਾਜ਼ੋਰੀ ਹੀ ਹੈ ਨਾ ਆਖ਼ਰ। ਸਥਾਨੀ ਆਬਾਦੀ (ਰੈਡ ਇੰਡੀਅਨਜ਼) ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਜਾਂ ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਬੈਠੇ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਵਤਨ ਪ੍ਰਸਤੀ, ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹਥਿਆਰ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਰੋਗ ਨਿਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਐਟਮ ਬੰਬ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਕਰੋੜਾਂ ਅਰਬਾਂ ਫੌਜਾਂ ਲੜਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਰੋੜਾਂ ਇਨਸਾਨ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਘਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਛੱਪਰੀ ਵੀਂ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਯੂਰਪ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਜਾਇਦਾਦ-ਸੰਪਤੀ ਚਾਹਾਂ ਖਰੀਦ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਭਾਵੇਂ ਵੀਜ਼ਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਪਰ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦੇ ਉਹ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਜੋ ਪਹਿਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਰਦੇਸ ਹਨ। ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਨੇਕ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਏਕ। ਕਿੱਥੇ

ਹੈ ਇੱਥੇ ਦੇਸ਼ ਏਕ? ਇਹ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਡੇਢ ਗਿੱਠ ਦੀ ਮਸੀਤ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਧਰਮ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ। ਕਦੀ ਧਰਮ ਵੀ ਅਨੇਕ ਹੋਏ ਨੇ? ਸੱਚ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਰਹਿਮ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ,ਛਲ-ਕਪਟ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ, ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ , ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ, ਇਹ ਇੱਕੋ ਹੀ ਤਾਂ ਧਰਮ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਦੂਜਾ ਜਾਂ ਤੀਜਾ ਧਰਮ ਹੈ? ਖੈਰ ਆਦਮੀ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਇਹ ਹੱਥਕੰਡੇ ਸਥਾਨੀ, ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭੋਲੇ, ਬੇਗੁਨਾਹ ਇਨਸਾਨ ਇਸ ਕਪਟ ਦੀ ਚੱਕੀ ਵਿੱਚ ਪਿਸਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣੇ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੀ, ਮੇਰੀ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨੀ। ਸੱਤਾ ਆਖ਼ਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੋਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾਹੀਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸੁਆਰਥੀ ਲੀਡਰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਰੰਗਲੇ ਪਲੰਘ ਵਰਗਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੰਜਾਬ ਜੋ ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਸਵੈਮਾਣ ਨਾਲ ਪਸਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਇੱਕ ਟੁੱਟੀ ਪੀਹੜੀ ਵਰਗਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਬਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮਜ਼ਹਬ, ਜ਼ੁਬਾਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੱਲ੍ਹ, ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਝਗੜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਅੱਜ ਉਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਆਸਾਮੀ, ਮਦਰਾਸੀ, ਜੱਟ-ਗੈਰ, ਜੱਟ, ਰਾਜਪੂਤ, ਅਗਰਵਾਲ, ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਹਰੀਜਨਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਵੀ ਪੈ ਗਈਆਂ। ਇਨਸਾਨ ਅਤੇ ਕੁਲ ਧਰਤੀ, ਹਵਾ-ਪਾਣੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ, ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਭਾਰਤ, ਭਾਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਣ ਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਆਸਾਰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਹ ਬਟਵਾਰਾ ਜੋ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਆਖ਼ਰੀ ਬਟਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਟਵਾਰੇ ਅਗੋਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਆਦਮੀ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ।

ਆਉ, ਜ਼ਰਾ ਫੇਰ ਪਿਛਾਂਹ ਚੱਲੀਏ। ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰੋਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬੱਸਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਦੋਂ ਗੱਡੀਆਂ ਕਿਸੇ ਟਾਈਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਦੀਆਂ। ਰੇਲਵੇ ਵਾਲੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕਿਰਾਇਆ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਗੋਂ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਮੀਲ ਪੈਦਲ ਤੁਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਜੰਡਿਆਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ- ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੇਚਸ਼ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਆਮ ਸੀ। ਪੰਜ-ਸੱਤ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੁਰਨ ਨਾਲ ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਵੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਕੁਝ ਫੇਰਾ ਵੀ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਅਣਜਾਣੇ ਹੀ ਫਸ ਚੱਲੇ ਸੀ। ਲੁਕ-ਲੁਕਾ ਕੇ ਬਚੇ। ਏਨੇ ਸਾਰੇ ਜੋਖ਼ਮਾਂ ਥਾਣੀਂ ਲੰਘ ਕੇ, ਘਰ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਹੀ ਜਾਨ ਗੁਆ ਬੈਠਣ ਲੱਗੇ ਸੀ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦਹੀਂ ਨਾਲ ਖਾਧੀ ਤਾਂ ਸਭ ਪੇਚਸ਼ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਪਹਿਲੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਕੁਦਰਤੀਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਕੋਟਾ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਵੱਲ ਜ਼ਮੀਨ ਖ਼ਰੀਦਣ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਏਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਬਟਵਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਇਧਰ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੁਕ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਕ-ਇੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੋ ਗਿਆਰਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਹੌਂਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਬਾਕੀ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਉਡੀਕਣ ਲੱਗੇ ਜੋ ਤਕਰੀਬਨ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਬਾਅਦ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ। ਗੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਨ, ਪਰ ਫਾਇਦਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੋ ਬਲਦ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੱਝ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੋ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਜ਼ਮੀਨ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਲਾਟ ਹੋਈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਕਰਨੀ ਆਸਾਨ

ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਅੱਡਣੇ ਪਏ। ਜੋ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਬਚੇ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਣਕ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੱਕੀ ਤਾਂ ਖ਼ਰੀਦ ਲਈ ਜੋ ਸਸਤੀ ਸੀ; ਪਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕੁਝ ਦੇਰ, ਜਦ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਹੋਈ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕਮਾਦ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਗੱਡੀ ਤੋਰ ਦਿੱਤੀ।

ਆਦਮੀ ਕਿੰਨਾ ਨਿਰਦਈ ਅਤੇ ਲਾਲਚੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢਿਆ, ਟੁੱਕਿਆ, ਲੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ-ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਵਾਹ ਲੱਗਦੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਤੀਰੀਆਂ-ਬਾਲੇ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ-ਖਿੜਕੀਆਂ ਵੀ ਲਾਹ ਲਏ। ਚੰਗੀਆਂ- ਚੰਗੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤੀ, ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਹੜੱਪ ਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਜੁਲੀਆਂ, ਵਸਤਰ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸ਼ਰਨਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਮੀਨਗੀ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਉਦੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਦ **1965** ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ, ਲਾਹੌਰ ਦਾ, ਇਸ ਪਾਸੇ ਇਛੋਗਿਲ ਨਹਿਰ ਤੱਕ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਰਿਹਾ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਵੀ ਮਕਾਨ ਢਾਹ ਕੇ ਚੁਕ ਲਿਆਏ ਲੋਕ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੋਕ ਜਦ ਮੁੜ ਉਥੇ ਵੱਸੇ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ 'ਸਿੱਖੜੇ ਨੰਗ' ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਬਹਿਨੋਈ (ਤਾਏ ਦੀ ਧੀ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲਾ) ਵੀ ਉਦੋਂ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਫਰੰਟ 'ਤੇ ਸੀ। ਉਸ ਵੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਚੀਨੀ ਦਾ ਟੀ-ਸੈੱਟ ਅਤੇ ਪੱਖੇ ਆਦਿ ਲੁੱਟੇ। **1968** ਵਿੱਚ ਜਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਤਲੀ ਚੀਨੀ ਦੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਕੱਪਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਪਿਲਾਈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਸੁਆਦ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਮੁੜ ਕਦੀ ਉਸ ਸੈੱਟ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਸ ਸੈੱਟ ਵਿੱਚੋਂ ਝਾਉਲਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਭੋਲੀ-ਭਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤ ਦੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੀ ਦਾ! ਪਰ ਦੁਨੀਆਂ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਮਹਾਨ ਹੈ! ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹਾਨ ਹਾਂ!

ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਇੱਧਰ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਡੇਢ ਕਿਲੋ ਮੀਟਰ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ 'ਤੇ ਨੂਰ ਮਹਿਲ, ਦੁਆਬਾ ਆਰੀਆ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿੱਥੋਂ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਮੈਂ ਅਗਸਤ, **1948** ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਕੂਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਵੇਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ''ਓਮ ਭੂ ਭਵੈ.......'' ਦੀ ਆਰਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਾਰੀ ਆਰਤੀ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਕੂਲ, ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਹਰ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਪੱਲੇ ਪਏ ਪਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਮਜ਼ਹਬੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਨੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਬੱਚਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਿਰਾ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ; ਸਗੋਂ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੋਣੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨ ਜਾਂ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਘਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਮਜ਼ਹਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਜਚੇ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਠੀਕ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੁਆਨੀ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਦੂਸਰੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿਰਦਾ

ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੂਹ ਦੇ ਡੱਡੂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਦੁਨੀਆ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਸਗੋਂ ਦੂਸਰੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪੱਖ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਜਨੂੰਨ ਅਤੇ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਲੀ-ਭਾਂਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈਣ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਏਨਾ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਮੂਲ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਤੇ ਲੇਖ-ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਹੁਤ ਛਾਂਟੀ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਨੂੰਨੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਨਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਏ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੜੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਦੀ। ਲਗਦਾ ਇੰਜ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਪਾਲਦੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੁਆਰਥ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਲੇਖ ਆਦਿ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਦੋ ਢੰਗ ਲੱਭੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਇਹ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਸਮਝਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕੱਟੜ, ਜਨੂੰਨੀ ਜਾਂ ਮਜ਼ਹਬੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਇਹੋ ਜੇਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਵਾਹ ਲੱਗਦੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵੀ ਲੱਗ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਜਿਥੇ ਜਨੂੰਨ ਝਲਕੇ, ਉਥੋਂ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਜ਼ਹਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ, ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ; ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ; ਪਰ ਜਿੱਥੋਂ ਜਨੂੰਨ ਜਾਂ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਝਲਕਣ ਲੱਗੇ, ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਬਟਨ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਬੜੇ ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤ ਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ; ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜਨੂੰਨ ਜਾਂ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਸਮਝਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬ ਬਾਰੇ ਕਦੀ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਸਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ, ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ; ਪਰ ਪੱਲੇ ਉਹੀ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਵੇ। ਦੂਜਾ ਢੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਨਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਲੇਖਕ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਰਾ ਇਹਤਿਆਤ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ, ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕਿੰਤੂ ਰੱਖਕੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ; ਜਿਥੇ ਪੁੱਠੀ ਭੌਣੀ ਫਿਰਦੀ ਦਿਸੇ, ਉਥੋਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਆਰੀਆ ਸਕੂਲ, ਨੂਰਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਕੂਲ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਮਾਸਟਰ ਇੱਥੇ ਵੀ ਮਿਹਨਤੀ ਸਨ। ਟਿਊਸ਼ਨ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਸਮਝੋ ਹਾਲਾਂ ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਮਾਸਟਰ ਪਾਸ ਜਦ ਮਰਜ਼ੀ, ਜਿੱਥੇ ਮਰਜ਼ੀ ਚਲੇ ਜਾਈਏ, ਉਹ ਸਮੱਸਿਆ ਸੁਣਦੇ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਹੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਮਤਿਹਾਨ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਲਾਸਾਂ ਵੀ ਵਾਧੂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੋਈ ਮਾਸਟਰ ਘਰ ਨੂੰ ਦੌੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੈੱਡ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਕਹੀ ਗੱਲ ਬੜੀ ਹੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਤੀਜੇ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਨੰਬਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਯਾਦ ਆਈ ਜਦ ਮੈਂ ਐਮ. ਐਸ-ਸੀ. ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਨੰਬਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਫ਼ਸਟ ਕਲਾਸ ਗੁਆ ਬੈਠਾ। ਸਾਡੇ ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਇਮਤਿਹਾਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਚਿੰਤਤ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ,"ਚਿੰਤਾ ਕਾਹਦੀ ਹੈ ? ਆਫ਼ਤ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਵੀ ਬਾਕੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਘਬਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨ ਖ਼ੂਬ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਅਤੇ ਸਮਝਾਇਆ। ਅੱਜ ਦੇ

ਬਹੁਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਘਬਰਾਹਟ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਟਿਊਸ਼ਨ ਰੱਖਣ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਘੱਟ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਿਲ-ਮਿਲਾ ਕੇ ਨੰਬਰ ਘੱਟ ਲਗਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵੱਧ। ਇਹ ਨਾਸੂਰ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਜਾਂ ਨੌਜੁਆਨ ਇਹ ਮਾਸਟਰ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕੱਢਦੇ ਨੇ: ਇੱਕ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਇਹ ਮਾਸਟਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਤਰਜ਼ੀਹ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ-ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਨੰਬਰ ਦੁਆ ਕੇ ਜਾਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹੀ ਪਾਸ ਕਰਾ ਕੇ, ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਉਸਤਾਦ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਘੱਟੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੀ, ਇਹ ਮਾਸਟਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਰੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ’ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਜਾਂ ਨੌਜੁਆਨ ਜਦ ਸਕੂਲ ਜਾਂ ਕਾਲਜ ’ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਘਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ‘‘ਯਾ ਬੇਈਮਾਨੀਏ, ਤੇਰਾ ਹੀ ਆਸਰਾ!’’ ਇਹ ਨੌਜੁਆਨ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬੇਈਮਾਨੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ; ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਜਾਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਹੀਨ ਹਨ ਜਾਂ ਗਰੀਬ ਘਰਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਨਾ ਰੱਖਣ ’ਤੇ ਜੋ ਮਾਸਟਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਾਰਾ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਇਖ਼ਲਾਕ ਤੋਂ ਗਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ। ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਮੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ੌਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਾਇੰਸ ਮਾਸਟਰ, ਜੋ ਡਰਾਮੇ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਡਰਾਮੇ ਦਾ ਕੋਈ ਡਿਪਲੋਮਾ ਕਰ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਹੈੱਡ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਝਿੜਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਡਰਾਮੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਫ਼ਸਰ ਅੱਗੇ ਹੋਵੇ, ਕਾਨਫਰੰਸ-ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪਬਲਿਕ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਝਿਜਕ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਮੂਹਾਂ, ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਠੋਕਵੇਂ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਦੀ ਸਮਝ ਲੱਗ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਜਿਹਾ ਅਧਿਆਪਕ, ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਲ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਵੀ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਸਾਥੀ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਰਿਹਾ, ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਲੈਕਚਰ ਹੀ ਬੋਲ ਕੇ ਲਿਖਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੈਕਚਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣੇ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਲੈਕਚਰ ਦਿਉ। ਜਦ

ਅਸੀਂ ਉਸਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਹਿਣ ’ਤੇ ਵੀ ਨਾ ਮੰਨੇ ਤਾਂ ਆਖ਼ਰ ਉਹ ਬੋਲਣ ਲੱਗਾ। ਛੱਤ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਫ਼ਿਕਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ’ਚੋਂ ਹੰਝੂ ਗਿਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਸੀਂ ਆਖ਼ਰ ਕਿਹਾ, “ਅੱਛਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਲਿਖਾ ਹੀ ਦਿਉ।” ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਕਦੀਂ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਲੈਕਚਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਸਨੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਜਬੂਰਨ ਕਲਾਸ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕਠ ਵਿੱਚ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਦੋਂ ਵੀ, ਵੀਹ ਕੁ ਮਿੰਟ ਜੋ ਵੀ ਬੋਲਿਆ ਸੋ ਬੋਲਿਆ, ਪਰ ਜਿਥੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ 45 ਡਿਗਰੀ ’ਤੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਟਿਕਾ ਲਈ, ਉਥੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਾਈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿਰਫ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਬੋਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ, ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਬੋਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਲਾਸ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਡਰਾਮਾ ਕਿਸੇ ਮੁੱਦੇ, ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗ੍ਹਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ, ਸੁਣਨ-ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਡਰਾਮੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ -ਵੱਡੇ ਖੋਜਕਾਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਧਿਆਪਕ ਜੋ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿੱਚ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਸਾਬਤ ਹੋਏ ਹਨ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਡਰਾਮੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ, ਇਸਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਵਕਤ ਜ਼ਾਇਆ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਅੱਛੇ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਬੁਲਾਰੇ ਲਈ ਡਰਾਮੇ ਵਾਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਅਪਨਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਜੁਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਸ ਵਕਤ ਵੀ ਕਿੰਨੀ ਸਾਦੀ ਅਤੇ ਅਨਭੋਲ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਦਸਵੀਂ ਕਲਾਸ ਦੀ ਫੋਟੋ, ਜੋ ਨੌਂਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਖਿੱਚੀ ਸੀ, ਕੁਰਤੇ ਚਾਦਰ ਅਤੇ ਲੜ ਛੱਡ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਪੱਗ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੱਪੜਾ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਜੀਅ ਕਰੇ, ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਨਿੱਕਰਾਂ ਅਤੇ ਪਜਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਜਾਈਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਤੰਬਾ ਲਗਾ ਕੇ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮਾਸਟਰ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪੈਂਟ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੋ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਹੀ ਪਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਹੀ ਵਰਦੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਦੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਮੀਰ-ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਬੱਚੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਕੱਪੜਾ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਘਟੀਆਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਪ੍ਰੈਲ-ਮਈ ਦੀ ਤਪਦੀ ਧੁੱਪ ਅਤੇ ਜੁਲਾਈ ਅਗਸਤ ਦੇ ਹੁਸੜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਗਲਾ ਟਾਈਆਂ ਲਾ ਕੇ ਘੁਟਿਆ ਜਾਏ? ਕਿਹੜੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਏਅਰਕੰਡੀਸ਼ਨਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਨੇ ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਚਾ ਇਹ ਵਰਦੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਤੰਗੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕਰੇ। ਮਾਸਟਰ ਆਪ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਸੀਹਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਜੇ ਵਰਦੀ ਪਾਉਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਛੀ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਗਲੇ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪਜਾਮੇ ਨਾਲ ਕੀ ਵਰਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ? ਜੇ ਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਕੁਰਤੇ ਪਜਾਮੇ ਵੀ ਪੁਆ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕੀ ਘੱਟ ਸੋਹਣੇ ਲੱਗਣਗੇ? ਇਸ ਨਾਲ ਵਰਦੀ ਵੀ ਬਣ ਜਾਏਗੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ

ਸੌਖੇ ਵੀ ਰਹਿਣਗੇ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕਨਾਟ ਪਲੇਸ ਦੇ ਇੱਕ ਬੈਂਕ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀ। ਦੋ ਸ਼ੌਕੀਨ ਬਾਬੂ ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਆਖ਼ਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਟਾਈਆਂ ਲਾਈ ਕਾਊਂਟਰ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਗੋਰਾ ਹਿੱਪੀ ਆ ਗਿਆ ਜਿਸਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਬੇਸੁਰਾ ਜਿਹਾ ਪਜਾਮਾ ਅਤੇ ਢਿੱਲਾ ਜੇਹਾ ਕੁਰਤਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਹਿੱਪੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਬਾਬੂ ਮੁਸਕੜੀਆਂ ਹੱਸਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਟੂਨ ਜਿਹਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਿੱਪੀ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਹਿੰਦੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਮੋੜ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ''ਕਾਰਟੂਨ ਆਪ ਹੋ ਜਾਂ ਮੈਂ?'' ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਬੋ-ਹਵਾ ਹੀ ਐਸੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਟਾਈ ਪੈਂਟ ਪਾਈ ਜਾਏ। ਪਜਾਮਾ ਕੁਰਤਾ ਹੀ ਇਸ ਆਬੋ-ਹਵਾ ਦੀ ਸਹੀ ਪੋਸ਼ਾਕ ਹੈ। ਬਾਬੂਆਂ ਪਾਸ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਛਿੱਥੇ ਪੈ ਗਏ। ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਟੂਨ ਬਣਾਈ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ? ਉਹ ਵੀ ਔਖੇ ਅਤੇ ਮਾਪੇ ਵੀ ਔਖੇ।

ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਘਰ ਦਾ ਖੇਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕੰਮ ਮੈਥੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਬੰਦਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ। ਵਿਹਲੜ ਜੋ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਗੰਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਛੇਤੀ ਹੌਸਲਾ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਮੈਂ ਅਕਤੂਬਰ, **1948** ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੌਰਮਿੰਟ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਗਿਆ (ਉਦੋਂ ਇਹ ਕਾਲਜ ਬਟਵਾਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਕਿਰਾਏ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਫਾਰਮ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ), ਤਾਂ ਸਿਵਾਏ ਇੱਕ-ਦੋ ਵਾਰ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘਰ ਆਉਣ ਵੇਲੇ, ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਈ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ; ਪਰ ਇਹ ਘਾਟਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ **1949** ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਲਜ ਕਿਰਾਏ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿੱਚ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹਰ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਕਾਲਜ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਛੁੱਟੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੱਕ ਦਿਨ ਤਾਂ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਜਿਹੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਖੱਦਰ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਕੇ ਚਿੱਟੇ ਨਿਖਾਰ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਮਨ ਵੀ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਸੀਸ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਦੀ ਆਦਤ ਐਸੀ ਬਣੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਣੋਂ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕਦਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਆਪ ਧੋਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾ ਲਈ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਪ੍ਰੈਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਸਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਹੈਂਡ-ਬੈਗ ਲੈ ਕੇ ਲੰਬੇ ਅਰਸੇ ਲਈ ਵੀ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਛੋਟੇ ਬਕਸੇ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਤਹਿ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰੈੱਸ ਅਤੇ ਸਾਬਣ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੌਣ ਲੱਗਾ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਧੋਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਕੱਪੜਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਤਾਜ਼ਾ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕੀਤੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਰਸਮੀਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ, ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਤਾਜ਼ੇ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕੀਤੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਾਂ। ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਹੈਂਡ ਬੈਗ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਸਾਲ ਭਰ ਵੀ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਾਂ

ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਮਗਜ਼ ਖਪਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਕੱਪੜਾ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਧੋ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਪ੍ਰੈੱਸ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਧੋਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕੀਤਾ ਕੱਪੜਾ ਮੇਰੇ ਘੱਟ ਹੀ ਪਸੰਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਕਤ ਹਰ ਕੱਪੜਾ ਧੋਤਾ ਹੋਇਆ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਵੇਖਕੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਗੰਦਾ ਕੱਪੜਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਸਾਫ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਰਮ ਕੋਟ-ਪੈਂਟ ਆਦਿ ਤਾਂ ਧੋਣੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਿਰਫ਼ ਕਮੀਜ਼ ਅਤੇ ਕੱਛਾ ਬਨੈਣ ਹੀ ਧੋਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਨਹਾਉਣ ਵੇਲੇ ਸਿਰਫ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਵਾਧੂ ਲਗਦੇ ਨੇ ਬੰਦਾ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪੱਖੋਂ। ਪਗੜੀ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੋਂ ਮੈਂ ਕੈਲੀਕੋ ਦੀ ਆਰਕੰਡੀ ਦੀ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸਦਾ ਰੰਗ, ਲੜਾਂ ਤੋਂ ਪੱਗ ਫਟਦੀ ਤੱਕ ਵੀ ਖ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਪੱਗ ਫੁੱਲ ਵਰਗੀ ਹਲਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਮਾਵਾ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਫ਼ ਧੋ ਕੇ ਸੁਕਣੀ ਪਾ ਦਿਉ ਤਾਂ ਪੱਗ ਤਾਜ਼ਾ ਦੀ ਤਾਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਂਟਾਂ ਮੈਂ ਸਾਬਣ ਨਾਲ ਧੋ ਕੇ ਸੁੱਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੀ ਪਹਿਨਦਾ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕੱਪੜੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਆਦਤ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਹਰ ਪਦਵੀ ਅਤੇ ਜਗ੍ਹਾ ’ਤੇ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਸਿਵਾਏ ਜਦ ਮੈਂ ਕਦੀ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੱਛਾ-ਬਨੈਣ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਧੁਲਵਾਇਆ।

ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਜੁੱਤੀ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਵਾਉਣਾ ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਣਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜੁੱਤੀ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪਾਲਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਾਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਹਾਂ, ਪਰ ਸਫ਼ਰ ਉੱਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਆਦਿ ’ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਪਾਲਿਸ਼ ਵਾਲਾ ਮਿਲ ਜਾਏ ਅਤੇ ਜੁੱਤੀ ਪਾਲਸ਼ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜਿੱਦ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਰਵਾ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਆਪ ਪਾਲਸ਼ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਉਸ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੰਗਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਕਮਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਜੇ ਇਹ ਆਦਤ ਪਾ ਲਈਏ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੁਖੱਲੀ ਅਤੇ ਬਾ-ਤਰਤੀਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਘਰਦਿਆਂ ’ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਖਰਚ ਘਟ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰੀ-ਭਰੀ ਜਿਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤੂਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਇਹ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਧੋਂਦਾ। ਕੱਛਾ-ਬਨੈਣ ਨਾ ਪਾਣਾ ਤਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ, ਧੋਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕੰਮ ਘਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਨੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਸਰਾਸਰ ਘਟੀਆ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਆਦਤ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜੁੱਤੀ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਕਰਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਖੌਂਸੜੇ ਉਂਜ ਹੀ ਘਸੀਟੀ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਦੀ ਇਹ ਆਦਤ ਮੇਰੀ ਆਦਤ ਤੋਂ **180** ਡਿਗਰੀ ਉਲਟ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਜਾਂ ਕਾਰਨ ਲੱਭਣ ਤੋਂ ਮੈਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ (ਜਨਮੇਜਾ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਕਿਹਾ (ਉਦੋਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ) ਕਿ ਤੇਰਾ ਇਹ ਸੁਕਦਾ ਕੱਛਾ ਮੈਲਾ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰ, ਚਿੱਟਾ ਨਿਕਲ ਆਏਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ‘‘ਪਾਪਾ ਜੀ ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਹੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਅਜਮੇਰ (ਸਾਡਾ ਇਕ

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ) ਦਾ ਕੱਛਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਗੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਫ਼ ਧੋਤੇ ਕੱਛਾ-ਬਨੈਣ ਤਾਂ ਦਿਸੇ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਇਹ ਰੋਜ਼ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜਮੇਰ ਦਾ ਗੰਦਾ ਕੱਛਾ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਦਿਸਿਆ ਜਿਸ ਕੋਲ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਇਕ ਦਿਨ ਹੀ ਰਹਿ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਕਰਤੂਤ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਮੇਰੀ ਕਰਤੂਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਉੱਚੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਗਈ। ਇਹ ਸਵਾਲ ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਇਸ ਆਦਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੇਰੇ ਸਾਂਢੂ ਦੇ ਬੇਟੇ (ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਕੰਨ੍ਹੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਈ ਹੈ ਜੋ ਤਕਰੀਬਨ **14-15** ਸਾਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰਹਿ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੱਛਾ, ਬਨੈਣ ਰੋਜ਼ ਆਪ ਧੋਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਜੁੱਤੀ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬੈਂਕ ਦੀ ਇਕ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ’ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਰੇਡੀਓ ਦੀ ਬਰਾਡਕਾਸਟ ਸੁਣਨ ਲਈ ਰਿਸੀਵਰ ਸੈੱਟ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕੋਲ ਰਿਸੀਵਰ ਸੈੱਟ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦਾ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਕਰਤੂਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਰਿਸੀਵਰ ਸੈੱਟ ਵਾਲਾ ਸੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕੋਲ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ ਜਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਰਿਸੀਵਰ ਸੈੱਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੀਟਰ ’ਤੇ ਸੈੱਟ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ!

ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਕੂਲ-ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੱਸਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹਾਂ। ਭੋਲੀ (ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਜਸਵਿੰਦਰ) ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਲੈ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਸਕੂਲ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਘਰੋਂ ਦੋ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸੀ, ਸੌਖਿਆਂ ਚਲੀ ਜਾਇਆ ਕਰੇ ਪਰ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦਿਨ ਸਕੂਲੋਂ ਸਾਈਕਲ ’ਤੇ ਗਰਮੀਓਂ-ਗਰਮੀ ਹੋਈ ਆਈ ਤਾਂ ਰੋ ਪਈ। ਮੈਨੂੰ ਤਰਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਰਿਕਸ਼ਾ ਲੁਆ ਦਿੱਤਾ; ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬਚਪਨ ਦੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਟਾ ਚੜ੍ਹਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਤੁਰ ਕੇ ਜਾਈਦਾ ਸੀ। ਤਪਦੀ ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਜਦ ਪੈਰ ਸੜਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਦੌੜ ਕੇ ਘਾਹ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਗੋਹੇ ’ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖ ਠੰਢੇ ਕਰੀਦੇ ਸੀ। ਘਰਦੇ ਜੇ ਕਦੀ ਮੌਜੇ (ਜੁੱਤੀ) ਲੈ ਦਿੰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਤਿੰਨਾਂ-ਚੌਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੰਵਾ ਲਈਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੁੱਤੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੁੱਤੀ ਗੁਆ ਕੇ ਘਰ ਦੱਸੀਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਰੰਮਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪੜ੍ਹਕੇ ਦੁਪਹਿਰੇ ਘਰ ਆਉਣਾ ਦੁਪਹਿਰੋ-ਦੁਪਹਿਰ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਾਉਣਾ; ਸਗੋਂ ਸਵੇਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਰੱਬੇ ਰੋਟੀ ਦੇ ਕੇ ਜਾਈਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਔਖਿਆਈਆਂ ਦੱਸਦੇ ਇਹ ਵੀ ਸੁਣਾਉਣਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ ਕਿਤੇ ਪਜਾਮਾ, ਉਹ ਵੀ ਖੱਦਰ ਦਾ, ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਨ੍ਹ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪੈਂਟ-ਕੋਟ, ਸਵਾਟਰ ਮਿਲਦੇ ਨੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੈਂ ਕਈ ਸਾਲ ਜਦੋਂ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ, ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੁਣਦੇ-ਸੁਣਦੇ ਬੱਚੇ ਜੁਆਨ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ‘‘ਪਾਪਾ ਜੀ, ਤੁਹਾਡਾ-ਸਾਡਾ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਡਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕਿੱਥੇ ਅਸੀਂ, ਕਿੱਥੇ ਤੁਸੀਂ! ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਪੇਂਡੂ ਜੱਟ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹਾਂ।’’ ਮੈਂ ਮੁੜ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਜਵਾਬ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਪਰ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਕੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਓਨੀ ਚੇਟਕ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਿਆ ਜਿੰਨੀ ਮੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲੋੜ ਪਵੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਹਰ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਵੀ, ਜਾਨ ਮਾਰ ਕੇ ਵੀ; ਪਰ ਘਰ ਦਾ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਓਨਾ ਸ਼ੌਂਕ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ– ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ– ਆਪਣੇ ਪੱਖੋਂ। ਹੋ ਸਕਦੈ, ਮੈਂ ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਸੋਚਦਾ ਹੋਵਾਂ, ਮੇਰੀ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਲਈ ਉਹ ਰਿਸੀਵਰ–ਸੈੱਟ ਦੀ ਸਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਜਨਮੇਜੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਢੁਕਵਾਂ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਅੱਜ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ 'ਬੇਦੀ ਜਨਰਲ ਸਟੋਰ' ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋ ਮੁੱਕਦਾ !

ਜਦ ਅਸੀਂ ਨੀਲੀ ਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਏ ਤਾਂ ਇੱਧਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੋਸਤ ਬੀਜਣ ਲਈ ਕੋਟਾ ਮਿਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਖੇਤ ਦਾ ਕੋਟਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜਾਂ ਸਮਝੋ ਮਿਲ–ਮਿਲਾ ਕੇ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ। ਦੋ ਸਾਲ ਪੋਸਤ ਬੀਜਿਆ, ਪਰ ਫਿਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕੋਟਾ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੋਸਤ ਬੀਜਣਾ ਅਪਰਾਧ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਜਦ ਪੋਸਤ ਬੀਜਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪੋਸਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਜੰਡਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਪੋਸਤੀਆਂ ਲਈ ਪੋਸਤ ਮਲ਼ਣ ਲਈ ਪੱਕੇ ਬੱਠਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਗੱਫੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਕਿਤੇ–ਕਿਤੇ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਈ–ਕਈ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਹੀ ਪੋਸਤ ਪੀਣਾ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਪੀਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੋਸਤ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਥੱਕਦਾ ਨਹੀਂ; ਪਰ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅਮਲ ਫੜਿਆ ਨਹੀਂ। ਦੋ–ਚਾਰ ਦਿਨ ਕੰਮ ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੀਕੇ ਫੇਰ ਹਫ਼ਤਾ–ਦੱਸ ਦਿਨ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦੇ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਪੰਦਰਾਂ–ਵੀਹ ਦਿਨ ਪੀ ਕੇ ਵੀ ਇਕ ਦਮ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਉਮਰ 102 ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਘੱਟੋ–ਘੱਟ ਇਕ ਪਾਈਆ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਢੰਗ ਹੈ ਖਾਣ–ਪੀਣ ਦਾ। ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਗਲਾਸ ਕੱਚਾ ਤਾਜ਼ਾ ਚੋਏ ਹੋਏ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ ਨਮਕ ਪਾ ਕੇ ਪੀਣਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਨਾਸ਼ਤਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਠਹਿਰ ਕੇ ਦੋ ਪਰਾਂਠੇ ਅਤੇ ਮੱਖਣ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਪੂਰੀ ਖਾਣੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਜਾਂ ਖਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹੀ ਰੋਟੀ ਦਾਲ ਸਬਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖਾਣੀ ਹੈ। ਜਦ ਜੁਆਨ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਉਦੋਂ ਇਹ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤਾਂ 'ਜੋ ਆਇਆ ਸੋ ਬੰਨੇ' ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਜਦ ਮੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਪੋਸਤ ਮਲਣ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਮੈਨੂੰ ਪੋਸਤ ਪੀਣ ਲਈ ਕਦੀ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਕਦੇ ਪੀਤਾ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਜੰਡਿਆਲੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਖੂਹ 'ਤੇ ਚਾਰ–ਪੰਜ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਪੋਸਤ ਮਲ਼ਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜ–ਸੱਤ ਘੁੱਟ

ਪੀਣ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਪੋਸਤ ਮੇਰੇ ਵਿੱਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ। ਮੈਂ ਪੀ ਗਿਆ। ਕੌੜਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਕਬਕਾ ਜਿਹਾ ਸੀ; ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਏਨਾ ਬੇਸੁਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਪੋਸਤ ਪੀਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰਾ ਪੀ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਢਿੱਡ ਆਫ਼ਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਹੋਇਆ। ਨਸ਼ੇ-ਨੁਸ਼ੇ ਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ, ਤਕਲੀਫ਼ ਬਹੁਤ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਦੋ ਵਾਰ ਤਕੜੀ ਚਾਹ ਬਣਾ-ਬਣਾ ਕੇ ਪੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਸਾਹ ਵਿਚ ਸਾਹ ਆਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਚਾਹ ਨਾਲ ਡੋਡਿਆਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਖਿੜਦਾ ਹੈ। ਮੁੜ ਕਦੀ ਮੈਂ ਪੋਸਤ ਨੂੰ ਚੱਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਡੋਡੇ ਪੀਣੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪੀ ਲੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪਰਖਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰਾ ਪੋਸਤ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ, ਮੇਰੀ ਸਮਝੇ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਮਤਲਬ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਠੀਕ ਵੀ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਜੇ ਵੱਧ ਪੋਸਤ ਪੀਣ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੰਗ ਹੋਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਇਸ ਨਸ਼ੇ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਉਹ ਆਪ ਭਾਵੇਂ ਪੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਨਸ਼ੇ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦੇ। ਸੋ ਕੁਦਰਤੀ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਬਕ ਮਿਲਿਆ ’ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਨਸ਼ੇ ਤੋਂ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਘਿਰਣਾ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਭੰਗ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਮੁੰਡੇ ਮਿਲ ਕੇ ਨੂਰ ਮਹਿਲ ਛਿੰਝ ਵੇਖਣ ਗਏ। ਉਥੋਂ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਭੰਗ ਦੇ ਪਕੌੜੇ ਲੈ ਲਏ। ਭੰਗ ਦੇ ਪਕੌੜੇ ਸਵਾਦਲੇ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢ ਦੇ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਦੀ ਖਾਧੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਨੇ ਵੀ ਖਾ ਲਏ, ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਖਾਧੇ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਪਕੌੜੇ ਖਾਧੇ ਭੁੱਲ ਵੀ ਗਏ, ਪਰ ਜਦ ਸ਼ਾਮ ਪਈ, ਰੋਟੀ-ਰਾਟੀ ਖਾ ਕੇ ਸੌਣ ਹੀ ਲੱਗੇ ਸਾਂ ਕਿ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਚੀਕਾਂ ਪੈਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕਾਕੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰੇ, ‘‘ਬਾਪੂ ਗੱਡੀ ਆਈ ਏ’’ ਭੰਗ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਜੋ ਆਦਮੀ ਇਕ ਗੱਲ ਮੂੰਹੋਂ ਕੱਢ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਉਹੀ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫ਼ਿਕਰ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ? ਹੱਥ-ਹੌਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ। ਛੋਟਾ ਡਰਦਾ ਦੱਸੇ ਨਾ ਕਿ ਭੰਗ ਖਾਧੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਿਆਣਾ ਕਹੇ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਖ਼ਤੀ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਥਾਣੀਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਘਰ ਵਿਚ ਤਰਥੱਲੀ ਮਚ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਗਏ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿਤੇ ਐਸੀ-ਵੈਸੀ ਥਾਂ ’ਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭੰਗ ਦੇ ਪਕੌੜੇ ਖਾਧੇ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਘਰ ਦਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹ ਵਿਚ ਸਾਹ ਆਇਆ ਅਤੇ ਖ਼ੂਬ ਝਿੜਕਾਂ ਪਈਆਂ ਕਿ ਭੰਗ ਕਿਉਂ ਖਾਧੀ ਸੀ ’ਤੇ ਜੇ ਖਾਧੀ ਸੀ ਤਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਦੱਸਣ ’ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਘਰੋਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ-ਪੀਤੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ, ਪਰ ਯਾਦ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਮੰਜੀ ਘਮੇਟੇ ਖਾਣ ਲਗ ਪਈ। ਭੰਗ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰੂਜ਼ੀ ਹੈ। ਜਦ ਯਾਦ ਆ ਜਾਏ ਕਿ ਨਸ਼ਾ ਖਾਧਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਕੋਈ ਨਸ਼ਾ ਖਾਣ ਤੋਂ ਖ਼ਾਸ ਮਨ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਹਟਾਏ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਦਾ। ਜਦ ਆਪ ਨਸ਼ਾ ਖਾ-ਪੀ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹਟਦੇ ਹਨ। ਪੋਸਤ ਔਰ ਭੰਗ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਠੀਕ ਨਾ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਦੀ ਇਹ ਨਸ਼ਾ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਹੱਥੀ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਟੋਕਾ-ਟਾਕੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ

ਡੋਡੇ ਮਲ ਕੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਿਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਪਰ ਆਪ ਨਹੀਂ ਪੀਤੇ। ਸ਼ਰਾਬ ਬਾਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੀ। ਆਪ ਪੀਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਿਮਾਰੀ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਕਸਰ ਇਲਾਜ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਪੈੱਗ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੀਓ ਅਤੇ ਕੋਲ ਬਹਾਕੇ ਪਿਲਾ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਜੋ ਵੀ ਨੌਕਰ ਕਾਮਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਪੈੱਗ ਹਾਲੇ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਪੀ ਲਓ ਥਕੇਵਾਂ ਲੱਥ ਜਾਏਗਾ, ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਦਾ ’ਤੇ ਰੋਟੀ ਚੰਗੀ ਖਾਧੀ ਜਾਏਗੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪੋਤੇ (ਆਪਣੇ ਪੜਪੋਤੇ) ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਦਿਨ ਸਵਾਦ ਚਖਾ ਦਿੱਤਾ ’ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਕੌੜੀ ਲੱਗਣੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਥੁੱਕ ਦਿੱਤੀ ’ਤੇ ਫੇਰ ਨਹੀਂ ਨੇੜੇ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੋਕਿਆ ’ਤੇ ਮੈਂ ਪੀ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਉਦੋਂ ਦਾ ਜਦੋਂ ਅੱਠਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਿਆ। ਸਿਆਲ ਨੂੰ ਨਹਿਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਲਗਾਉਂਦਿਆਂ ਤਾਇਆ ਜੀ ਪਿਲਾ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਘਰ ਦੀ ਕੱਢੀ ਸ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਵੱਧ ਪੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋਇਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਘੱਟ ਹੀ ਕਦੀ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ-ਪੈੱਗ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਆਦਤ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਸਰਵਿਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਅਤੇ ਇਕ-ਦੋ ਦੋਸਤ ਕਿਸੇ ਕੰਜੂਸ ਵਾਕਿਫ਼ ਦੇ ਘਰ ਪਾਰਟੀ ’ਤੇ ਗਏ। ਉਹਨੇ ਕਿਤੇ ਇੰਪੋਰਟਿਡ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਲਿਆਂਦੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਾਬ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀ ਗਏ ਸੀ- ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ। ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਇਹ ਚੰਗਾ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈ ਕੇ ਵਾਧੂ ਪੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਇਹ ਵਾਇਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁੜ ਜੇ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੱਧ ਪੀ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਉੱਕਾ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿਆਂਗਾ। ਇਹ 1964-65 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। 1978 ਵਿਚ ਜਦ ਮੈਂ ਇਰਾਨ ਵਿਚ ਯੂ.ਐਨ.ਓ. ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਮੌਕਾ ਆ ਗਿਆ। ਯੂ.ਐਨ.ਓ. ਵਿਚ ਇਹ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਚਲੇ ਜਾਓ ’ਤੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਘਰ ਸੱਦ ਲਵੋ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸੀ; ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਮਿਲਣ-ਜੁਲਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਆਪੋ ਵਿਚੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰੋਜ਼ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਸਕੀ ਸ਼ਰਾਬ ਜੋ ਕਿ ਸਸਤੀ, ਡਿਊਟੀ ਫ਼ਰੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਪੀਈਦੀ ਸੀ। 1978-79 ਵਿੱਚ ਇਰਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਰੋਜ਼ ਸਾਰਾ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਹੀ ਵੜੇ ਰਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵੜੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਬੋਰ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ। ਤਾਸ਼ ਖੇਲਦੇ-ਖੇਲਦੇ ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਜਣੇ ਵਿਸਕੀ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੈਂ ਅਣਭੋਲ ਹੀ 6-7 ਪੈੱਗ ਪੀ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਰੋਟੀ ਖਾਧਿਆਂ ਹੀ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਸਵੇਰੇ ਜਦ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹੇ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੋਂ 14-15 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਬਚਨ ਨਿਭਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਕਾ ਹੀ ਛੱਡ ਗਿਆ। 1991 ਤੱਕ ਮੈਂ ਬੀਅਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਬਾਪੂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ। ਜਨਮੇਜਾ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਹੀ ਮੌਕਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਕ-ਅੱਧਾ ਗਿਲਾਸ ਬੀਅਰ ਦਾ ਪੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਨ-ਇਨ-ਲਾਅ (ਬੀਰਇੰਦਰ) ਨੂੰ ਤਾਂ ਬੀਅਰ ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਪੀ

ਕੇ ਅਲੱਰਜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ 1991 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਨਮੇਜੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਿਤੇ- ਕਿਤਾਈਂ ਬੀਅਰ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਪੀ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮੁਆਫ਼ਿਕ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੀ। ਸਾਰੇ ਸਾਲ ਦੀ ਸਾਡੀ ਬੀਅਰ ਦੀ ਖ਼ਪਤ ਤਿੰਨ ਕੁ ਬੋਤਲਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਹੈ, ਵੱਧ ਨਹੀਂ।

ਮੇਰਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਸੋਚ ਕਾਫ਼ੀ ਜਚੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਇਨਸਾਨ ਨਸੀਹਤਾਂ ਕਰਨ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਮੁੜਦਾ। ਹਰ ਕੋਈ ਵਰਜਿਤ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪਰਖਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਹੀ ਸੁਮੱਤ ਪਵੇ ਤਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਰੋਕਣ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪਰਖਣ ਜਾਂ ਪੀਣ ਦੀ ਕੋਈ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾ ਰਹੀ। ਜੇ ਪੀਣਾ ਚਾਹਾਂ ਤਾਂ ਪੀ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੋਰੀ ਛਿਪੇ ਨਸ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਜੋ ਨਸ਼ਾ ਮੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਗਲਤ 'ਤੇ ਘਟੀਆ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਕੁਝ ਵਿੱਤੋਂ ਵੱਧ ਸੇਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ੀਲਿਆਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ-ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਲੈਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੋਰੀ-ਛਿਪੇ ਇਸ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਡਰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮਾਮਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪੱਕੀ ਲਕੀਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਹਰ ਘਰ ਦਾ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੋ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਥਿਆਰ ਨੇ -ਕਿਸੇ ਵੀ ਨੌਜੁਆਨ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਮੋੜਨ ਲਈ। ਨਿਰੀ ਸਖ਼ਤੀ, ਵਰਜਿਤ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਡਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੱਚੇ ਜਾਂ ਨੌਜੁਆਨ ਨੂੰ ਗਲਤ ਜੁੰਡਲੀ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕਾਲਜ ਦੀ ਬਹਾਰ

ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਅਕਤੂਬਰ 1948 ਵਿੱਚ ਗੌਰਮਿੰਟ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਕਿਰਾਏ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਕਲਾਸਾਂ ਵੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਫਾਰਮ 'ਤੇ ਹੀ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਕਾਲਜ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਹੋ ਕੇ ਬਟਵਾਰੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦੇ ਨੰਬਰ ਚੰਗੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਦਾਖ਼ਲੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਸ. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਉਦੋਂ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ 'ਕਣਕ ਕਦੋਂ ਬੀਜੀਦੀ ਹੈ ?' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਕੱਤੇ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ।' ਨਾਲ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਨੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, 'ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਮਹੀਨਾ ਕਿਹੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?' ਸ. ਸਮੁੰਦਰੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਕਿਹਾ, 'ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਹੀਨੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛੀਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ।' ਫਟਾ-ਫਟ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠ ਕੱਢਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, 'ਆਹ ਕੀ ਹੈ ?' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਟਾਹਲੀ ਦੇ ਪੱਤੇ ਹਨ।' ਏਹੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਦਾਖ਼ਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਟਾਹਲੀ ਦੇ ਪੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਛਾਣੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ ਵਾਲਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਦਾਖ਼ਲੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫੀਸਾਂ ਮਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਵਾਇਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਘਰੋਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ, ਗੱਡੀ ਆਦਿ 'ਤੇ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਪਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਖੇਤੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ (ਬੀ.ਐਸ-ਸੀ. ਐਗਰੀ.) ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰੀ ਚੰਗੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਉੱਨਤ ਖੇਤੀ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਇਕ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪਾਸ ਕਰਨ 'ਤੇ ਦੋ ਮੁਰੱਬੇ (50 ਏਕੜ) ਜ਼ਮੀਨ ਅੰਗੇਰਜ਼ਾਂ ਵੇਲੇ ਮਿਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਵੱਟੇ ਏਧਰ ਉਹਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਸੇ ਪਿੰਡ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਾਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੇਰੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਲੈਣ ਤੱਕ ਸਾਡੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਆਸ 'ਤੇ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਆਮਦਨ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਏਗੀ, ਅਸੀਂ ਜੋ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਸਨ, ਵੇਚ ਕੇ ਦਾਖ਼ਲੇ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਕਰ ਲਏ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੈੱਡ ਮਾਸਟਰ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਣ ਦਾ ਤਲਖ਼ ਤਜਰਬਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਗਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਫ਼ੀਸ ਮਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਮੰਗਣ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੱਖਦੇ। ਇਸ ਸ੍ਵੈ-ਮਾਣ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਡੌਲ ਦਿਸ਼ਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੈ। ਖ਼ੈਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮੈਰਿਟ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜੋ 20 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਜ਼ਾ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜੋ 40 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 60 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ, ਜੋ ਫ਼ੀਸਾਂ, ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਖ਼ਰਚਾ ਆਦਿ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਲਏ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾ ਬਣਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਕਿਤੇ ਪਟਵਾਰੀ ਜਾਂ ਕਲਰਕ ਹੀ ਲੱਗਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ

ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਂ ਘਰਦਿਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਟਵਾਰਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਉਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਉੱਚ-ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁੰਡਾ ਜਾਂ ਜਮਾਤੀ ਦੱਸਵੀਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਟੱਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਹਰੀਜਨਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕੀਤੀ ਜੋ ਏਧਰ ਆ ਕੇ ਕਲਰਕ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਫੂਕਾਂ ਛੱਡਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਡੇਢ ਦਹਾਕੇ ਤੱਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਫ਼ਸਰ ਜਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਫੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ’ਚੋਂ ਕੱਢ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਫ਼ਸਰ-ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੀ ਵੱਧ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਕ ਕਾਰ ਦਾ ਪੁਰਜਾ ਟਰੱਕ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਟਰੱਕ ਦਾ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪਾਈਏ ਤਾਂ ਉਹ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੇਲੇ ਇੰਜਣ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਸੀ; ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਲੇ ਤਾਜ਼ੀ-ਤਾਜ਼ੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪਰਵਾਨੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਹਾਲੇ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਇੰਜਣ (ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਨ) ਵਿੱਚ ਬੇਈਮਾਨ ਪੁਰਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਜਾਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਡੇ ਸੋਸ਼ਲਿਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪ੍ਰਸਾਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਘਾਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਇੰਜਣ ਹੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਦਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਈਮਾਨਦਾਰ ਪੁਰਜਾ ਇਸ ਬੇਈਮਾਨ ਇੰਜਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਜਾਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੀ ਬੇਈਮਾਨੀ, ਕੰਮਚੋਰੀ, ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਤਰੱਕੀਆਂ ਵੀ ਇਹੋ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਵਧਦੇ-ਫੁਲਦੇ ਵੀ ਇਹੋ ਨੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ।

ਖ਼ੈਰ, ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਤਿਲਕ ਗਿਆ। ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀਤੀ। ਕਾਲਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏਨੀ ਸਾਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਫਾਂਟਾਂ ਵਾਲੇ ਪਜਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਸੀ ‘ਅਜੀਤ ਰੰਧਾਵਾ’ ਜੋ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਕਪਤਾਨ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ, ਪੈਂਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਉਸਨੂੰ ਮਖ਼ੌਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਲ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਦੂਜਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਪੈਂਟ ਪਾਈ। ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਫ਼ੌਜੀ ਚਾਚੇ ਦੀ ਮਲੇਸ਼ੀਏ ਜੇਹੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਫਿਟ ਕਰਵਾ ਕੇ ਫਸਾਈ ਸੀ (ਪਾਈ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਕਿਉਂਕਿ ਝੋਲਾ ਜਿਹਾ ਫਿਟ ਨਹੀਂ ਸੀ)। ਸਾਰੀ ਕਲਾਸ ਹੀ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਕਰ ਉਠੀ ਉਸ ਪੈਂਟ ਪਾਈ ’ਤੇ। ਅੱਜ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਂ ਕਿ ਬੀ. ਐਸ-ਸੀ. ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਲ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਕਲਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੁੰਡੇ ਪਾਸ ਕੋਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਸਵੈਟਰ, ਕੋਟੀਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਕਲਾਸਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਮੁੰਡੇ (ਮਾਧੋ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਇਕ ਜ਼ਿਪ ਦੇ ਕਾਲਰਾਂ ਵਾਲਾ ਕੋਟ ਸਿਲਵਾ ਲਿਆ। ਸਾਡੀ ਅੱਧੀ ਕਲਾਸ ਨੇ ਫਾਈਨਲ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਕੋਟ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿਚਵਾਈਆਂ। ਮੇਰੀ ਉਸ ਕੋਟ ਨਾਲ ਉਹ ਫੋਟੋ ਹਾਲੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਫਾਰਮ ’ਤੇ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਵਾਸਤੇ ਜਿਥੇ ਸਾਥੋਂ ਆਸ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਖਾਕੀ ਨਿੱਕਰ-ਕਮੀਜ਼ ਪਾਈਏ, ਦੋ-ਚਾਰ ਸਾਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪੈਂਟਾਂ, ਜਾਂ ਪਜਾਮੇ ਅਤੇ ਦੋ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਘਾਟ ਕਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ’ਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਸੌਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ

ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦਾ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਜੰਜਾਲ ਗਲ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ’ਤੇ ਇੱਕ ਚਾਰਪਾਈ ’ਤੇ ਸੌਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਜੰਜ਼ਾਲ ਵੱਡਾ ਕਰੀ ਜਾਓ, ਓਨਾ ਹੀ ਆਦਮੀ ਵਾਧੂ ਵਖ਼ਤ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਮੈਂ ਹਾਕੀ ਖੇਡਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਰੈਗਿੰਗ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਇਕ-ਦੋ ਵਾਰ ਹੀ ਗਰਾਊਂਡ ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ, ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਖੇਡ ਵਜੋਂ ਦੂਜੇ ਸਾਲ (ਸੈਕਿੰਡ ਯੀਅਰ) ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਫੁੱਟਬਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹਾਕੀ ਅਤੇ ਫੁਟਬਾਲ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਖੇਡਦਾ ਸਾਂ। ਫਸਟ ਯੀਅਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਐਨ. ਸੀ. ਸੀ. ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਸੀ। ਪੂਰੀ ਫ਼ੌਜੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਕੈਂਪ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇੰਜ ਸਖ਼ਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸੱਚੀਂ ਲੜਾਈ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਕੈਂਪ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਉਜਾੜ ਕੱਲਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ। ਸਾਡਾ ਫ਼ੌਜੀ ਉਸਤਾਦ ਇੱਕ ਅੰਬਾਲਵੀ ਬਾਈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਜਦ ਕਿਤੇ ਫੁਲਿਆ ਕੱਲਰ ਵੇਖਣਾ ਸਾਨੂੰ ‘ਲਾਈ ਡਾਊਨ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ’ ਦੇ ਆਰਡਰ ਦੇ ਦੇਣੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜਦ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੂੰਹਾਂ ’ਤੇ ਕੱਲਰ ਦੀ ਖਿਣ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਬਚਪਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਬੜਾ ਕੰਮ ਆਇਆ ਇਥੇ, ਜਿਸਨੂੰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਕੈਡੇਟ ਔਖਿਆਈ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਖੇਡ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਵੈਸੇ ਏਨੀ ਚੰਗੀ ਸੀ ਕਿ ਚਾਰ ਇੰਚ ਮਾਸਟਰ ਤੱਕ ਵੀ ਅਸੀਂ ਫਾਇਰ ਕੀਤੀ। ਮਾਰਟਰ ਗੰਨ ਦਾ ਐਂਗਲ ਬਣਾ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਗੱਡ ਜਦ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੈੱਲ ਮਾਰ ਤੜਾਕ ਹੱਥ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾਈਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਥ੍ਰਿੱਲ ਜੇਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਰਟਰ ਗੰਨ ਵਿਚੋਂ ਗੋਲਾ ਦਾਗ਼ਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਫੁਰਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਵੀ ਉੱਡ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਉਮਰੇ ਇਹ ਸਿਖਲਾਈ ਬੜੀ ਮਜ਼ਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕੈਂਪ ’ਤੇ ਮੇਰੀ ਟਰਨ ਆਊਟ, ਸ਼ੌਂਕ ਅਤੇ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵੇਖਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹੀ ਤਿੰਨ ਫੀਤੀਆਂ (ਹੌਲਦਾਰ ਜਾਂ ਸਾਰਜੈਂਟ ਦਾ ਰੈਂਕ) ਮਿਲ ਗਈਆਂ। ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਲ, ਪਹਿਲਾ ਕੈਂਪ, ਮੇਰੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਮੇਰੀ ਪਲਾਟੂਨ ਵਿੱਚ ਸੀਨੀਅਰ ਕਲਾਸਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਈਰਖਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰੱਕੀ ਨੇ, ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਅਫ਼ਸਰੀ ਚਮਕਣ ਲੱਗੀ। ਸਾਡੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੇ ਮੇਜਰ ਰੈਂਕ ਵਿੱਚ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਵਲੋਂ ਤਵਾਰੀਖ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਖੋਜਕਾਰ ਪ੍ਰੋ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਰਖ ਕੇ ਹੌਲਦਾਰ ਦਾ ਰੈਂਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਕਾਲਜ ਦੀ ਇਕੋ ਪਲਾਟੂਨ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਪ੍ਰੋ. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਨ-ਭਾਉਂਦਾ ਵਾਧੂ ਵਿਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਸਾਲ ਮੈਂ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ ‘ਬੀ’ ਅਤੇ ‘ਸੀ’ ਸਰਟੀਫੀਕੇਟ ‘ਏ’ ਗ੍ਰੇਡ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕਰ ਲਏ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰਿਕਾਰਡ ਸੀ। ਚੌਥੇ ਸਾਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ‘ਸੀ’ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦੇ ਕੋਰਸ ਵਿੱਚ ਮੈਪ-ਰੀਡਿੰਗ ਅਤੇ ਫਾਇਰ ਕੰਟਰੋਲ ਆਰਡਰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਕੇਡੈਟਾਂ ਨੂੰ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤੀਸਰੇ ਸਾਲ ਸਾਡਾ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਕੈਂਪ ਜਿਓਲ ਛਾਵਣੀ (ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਪਾਸ) ਲੱਗਾ ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਫਾਇਰਿੰਗ ਵਿੱਚ 74/75 ਨੰਬਰ ਲਏ ਸਨ। ਪੂਰੀ ਫੌਜੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਟਾਲੀਅਨ ਕਮਾਂਡਰ ਸੀਨੀਅਰ, ਅੰਡਰ ਅਫ਼ਸਰ ਦਾ ਰੈਂਕ ਜੋ ਕਿ ਕੇਡੈਟਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਰਵ-ਉਚਤਮ ਰੈਂਕ ਸੀ, ਚੌਥੇ ਸਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ

ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਰੈਂਕ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਚੌਥੇ ਸਾਲ **1952** ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਰਿਪਬਲਿਕ ਡੇ ਪਰੇਡ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਦੀ ਹੀ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ; ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼ ’ਚੋਂ ਆਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਦੀ ਉਸ ਪਰੇਡ ਵਿੱਚ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਨੂੰ **1952** ਦਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਕੈਡੇਟ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਦਾ ‘ਕਲਰ’ ਵੀ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ। ਮਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ‘ਕਲਰ’ ਹਾਲਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੀ ਪਹਿਨਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਸਦੀ ਅਜੀਬ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨੀਲਾ ਕੋਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜੁੜਿਆ ਜੁਆਨੀ ਵਿੱਚ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ‘ਕਲਰ’ ਪਹਿਨ ਸਕਾਂ। ਇਹ ਆਮ ਪੇਂਡੂ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਘਾਟ ਕਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਆਸਾਂ ਉਮੀਦਾਂ ਹੀ ਕਦੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਅੱਡੀਆਂ ਚੁਕ-ਚੁਕ ਫਾਹਾ ਲੈਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਏਨਾਂ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਟਰਨ ਆਊਟ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਛੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕੱਦ ਦਰਮਿਆਨੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਲੰਬਾ, ਜਿਸਮ ਛਾਂਟਿਆ ਹੋਇਆ, ਪੱਗ ਵੀ ਸੋਹਣੀ, ਵਰਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕੀਤੀ, ਬੂਟਾਂ ਅਤੇ ਪੇਟੀ ’ਚੋਂ ਭਾਵੇਂ ਮੂੰਹ ਵੇਖ ਲਵੋ। ਫੱਬ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੁਸਤੀ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਅੱਖ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਏਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀ ਫਾਲਿਨ ਹੋਈ ਬਟਾਲੀਅਨ ’ਚੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ਸਿਰ ਜਾਂ ਹੱਥ ਵੀ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਹਿਲਾ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਖੜ੍ਹਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਟੋਕ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਕ ਵਾਰ ਸੰਗਰੂਰ ਨੇੜੇ ਸਾਡਾ ਕੈਂਪ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਸਾਂ। ਜਦ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨ ਰਸਮੀ ਪਰੇਡ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜੀਂਦ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਰਸਮੀ ਸਲੂਟ ਲਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਕੇ ਜਾਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਸਲੂਟ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਟਰਨ ਆਊਟ ਵੇਖਕੇ ਅਤੇ ਸਲੂਟ ਵੇਖਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ। ਉਸ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ **25** ਰੁਪਏ ਮੈਨੂੰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ’ਤੇ ਤਾਂ ਫ਼ਰਕ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਤਾਂ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਚੋਟੀ ’ਤੇ ਸਾਂ; ਪਰ ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹਰ ਸਾਲ ਸੈਕਿੰਡ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਾਸ ਹੋਇਆ। ਹਰ ਸਾਲ ਇਮਤਿਹਾਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਾਲਜ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਚੈਲਿੰਜ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਮੈਥੋਂ ਵੱਧ ਨੰਬਰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਖਾਵੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਲਾਸ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ’ਤੇ ਆਇਆ; ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਮੈਂ ਫੇਰ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕਿਆ। ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਰੁਝੇਵਾਂ ਅਤੇ ਕੱਚੇ-ਪੱਕੇ ਨੂੰ ਹੀ ਅਫ਼ਸਰੀ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਾਧੂ ਦੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਫੂਕ ਛਕ ਗਿਆ। ਪੜ੍ਹਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫੁੱਟਬਾਲ ਦੀ ਟੀਮ ਵਿੱਚ ਖੇਡਦਾ ਵੀ ਸਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਟੀਮ ਮਾੜੀ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿੱਤੀ ਵੀ ਕਦੀ ਘੱਟ ਹੀ ਸੀ; ਫੇਰ ਵੀ ਵਕਤ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਟੀਮ ਦਾ ਫੁੱਲ-ਬੈਕ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਫੁੱਟਬਾਲ ਖੇਡਣ ਦਾ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਕਤ ਮੇਰਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਐਥਲੈਟਿਕਸ ਵਿੱਚ ਰਿਲੇਅ- ਰੇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਗ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ। ਦੌੜਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਮੈਨੂੰ ‘ਬਲਵੰਤ’ ਤੋਂ ਪਿਆ

ਜੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਸੋਨੇ ਦਾ ਤਮਗ਼ਾ ਜਿੱਤੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਇੱਕੋ ਕਮਰਾ ਸੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ।

ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਮੁੰਡੇ (ਮੈਂ, ਬਲਵੰਤ ਅਤੇ ਰਾਮ ਲਾਲ ਸਿੰਘ) ਇਕੋ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਖੇਡਣ, ਦੌੜਨ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਕਾਫ਼ੀ ਖਾਂਦੇ ਸਾਂ। ਜਦ ਘਿਉ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਰੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਪੋਡੇ ਮੁੰਡਿਆਂ (ਅਸੀਂ ਰੋਹਤਕ, ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਪੋਡੇ ਕਹੀਦਾ ਸੀ) ਦਾ ਘਿਉ ਇਹ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮੁੰਡੇ ਘਰੋਂ ਪੀਪਿਆਂ ਦੇ ਪੀਪੇ ਘਿਉ ਦੇ ਲਿਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਤਕੜੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ (ਆਂਚਲ ਸਿੰਘ) ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਛਕ ਕਨਟੀਨ ਤੋਂ ਦੁੱਧ ਵਗੈਰਾ ਪੀ ਕੇ ਹੋਸਟਲ ਨੂੰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਉਹਨੂੰ ਟੱਕ-ਸ਼ਾਪ 'ਤੇ ਲੈ ਗਏ। ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਜਣੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਆਂਚਲ ਸਿੰਘ ਤੂੰ ਹੁਣ ਇਕ ਕਿਲੋ ਦੁੱਧ ਪੀ ਜਾਏਂ ਤਾਂ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਇਨਾਮ! ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਨਹੀਂ, ਇੱਕ ਕਿਲੋ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਇਕ ਕਿਲੋ ਬਰਫ਼ੀ ਰੱਖ ਦੇ, ਜੇ ਬਰਫ਼ੀ ਖਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਪੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੈਥੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਵਾਂਗਾ। ਜੇ ਨਾ ਪੀ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਮੈਂ ਦਿਆਂਗਾ। ਉਦੋਂ ਕਿਲੋ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਕਿਲੋ ਬਰਫ਼ੀ ਦੀ ਕੁਲ ਕੀਮਤ ਮਸਾ ਚਾਰ ਕੁ ਰੁਪਏ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਰਤ ਲੱਗ ਗਈ, ਪਰ ਆਂਚਲ ਸਿੰਘ ਸਭ ਛੱਕ ਗਿਆ।

ਇਹ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਹੱਡਾਂ ਵਾਲੇ ਹਰਿਆਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜਾਟ ਬੜਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਘਿਉ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਾਡਾ ਘਿਉ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਤਲੁਜ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੇ ਉਪਰ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਦ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਪੀਰੀਅਡ ਖ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦੋਵਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਲੱਕ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੌਸ਼ਨਦਾਨ ਥਾਂਈਂ ਮੈਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਹਰ ਜੰਦਰੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੋ-ਤਿੰਨਾਂ ਪੀਪਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਪੀਪੀ ਘਿਉ ਦੀ ਭਰੀ ਤਾਂ ਬਲਵੰਤ ਅਤੇ ਰਾਮ ਲਾਲ ਕਹਿਣ ,''ਪੀਪੀ ਪੱਗ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੀਪੀ ਖਿੱਚ ਲਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਤੈਨੂੰ।'' ਮੈਨੂੰ ਠਣਕ ਗਈ ਕਿ ਫੇਰ ਇਨ੍ਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਖਿੱਚਿਆ ਤਾਂ ਫਸ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਨੂੰ 'ਤੇ ਪੀਪੀ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵਾਰ ਪੱਗਾਂ ਨਾਲ, ਉੱਤੇ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਜੇ ਪੱਗਾਂ ਦੀ ਗੰਢ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਪੱਗ ਪਾਟ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਪੀਪੀ ਸਣੇ ਮੇਰਾ ਪਟਾਕਾ ਬੋਲ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸੁੱਝਦੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪੁੱਠੇ ਪੰਗੇ ਲੈਣ ਵਿਚ ਹੀ ਥ੍ਰਿੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਸੀ; ਜੋ ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਕਦੀ ਆਪਣਾ ਘਿਉ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੁਕੋ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਲੁਕੋਈ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ। ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਖਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਸੈਕਿੰਡ ਯੀਅਰ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸ ਟੂਰ 'ਤੇ ਗਏ। ਜਦ ਜਲੰਧਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਘਰੋਂ ਬਰਫ਼ੀ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਲੁਕੋ ਕੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਰਾਮ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਜਿਥੇ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸੀ ਗੰਨਾ ਫਾਰਮ 'ਤੇ ਡੇਰੇ ਉਤੇ ਹੀ ਰੁਕ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਕਲਾਸ ਟੂਰ 'ਤੇ ਤੁਰ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਬਰਫ਼ੀ ਕੱਢ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਖਾਧੀ ਤਾਂ ਡੱਬਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦ ਕਲਾਸ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪਰਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਬੜਾ ਪਿੱਟਿਆ ਪਰ ਕਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪਾਸ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਕੋਲ

ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਾਈ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਤਾਂ ਝਿੜਕ ਕੇ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਬਿਮਾਰ ਪਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਲੱਭਾ ਖਾ ਲਿਆ ਹੋਣਾ, ਸਵੇਰੇ ਵੇਖਾਂਗੇ। ਸਵੇਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਪੇਸ਼ੀ ਹੋ ਗਈ। ਕਾਫ਼ੀ ਝਿੜਕਾਂ ਪਈਆਂ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਾਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉ ਦੋਨੋਂ ਜਣੇ, ਤੁਹਾਡੀ ਉੱਥੇ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਦਾਂ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਡੀਲ-ਡੌਲ ਦੇ ਤਕੜੇ ਸਨ। ਕੰਨੋਂ ਵੀ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਰ ਵਾਲੀ ਭੁਬ ਸੀ, ਪਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ, ''ਉਏ ਏਨੀ ਬਰਫ਼ੀ ਇਕੱਲਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਖਾ ਲਈ ? ਸ਼ਾਬਾਸ਼, ਪਰ ਮੇਰਾ ਹਿੱਸਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ?'' ਇਹ ਮਾਹੌਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਦਾ। ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਘਰਾਣੇ ਵਰਗਾ। ਹਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਅਤੇ ਹਰ ਵਿਦਿਅਰਥੀ ਚੌਹਾਂ ਹੀ ਕਲਾਸਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਕੁੱਲ ਸਾਰੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਚੌਹਾਂ ਕਲਾਸਾਂ ਦੇ **150** ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਨ। ਅਗਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਲਾਸਾਂ ਅਤੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਲਾਸਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਮ-ਜਮਾਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਉਂ ਵੀ ਸਿਰ- ਕੱਢਵਾਂ ਮੁੰਡਾ ਹੋਵੇ, ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਹੈ ਹੀ ਸਾਂ। ਫੁੱਟਬਾਲ, ਐਥਲੈਟਿਕਸ, ਡਿਬੇਟ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਕਾਫ਼ੀ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ। ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਫੂਕ ਛੱਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੱਲ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਲ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਲਈ, ਭਾਵੇਂ ਫੇਰ ਵੀ ਕਈਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ।

ਹੁਣ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸਾਲ ਜਦ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਫਾਰਮ ਭਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮਾਮਲਾ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਹਿਸਾਬ, ਅਲਜਬਰੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚ **200** ਵਿਚੋਂ **198** ਨੰਬਰ ਲਏ ਸਨ, ਪਰ ਜਦ ਬਟਵਾਰੇ ਪਿਛੋਂ ਇਧਰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਲਿਆ ਤਾਂ 'ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਸਵਾਲ' ਗਲ਼ਤ ਕਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਮਰ ਛੋਟੀ ਲਿਖਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਕਈ ਸਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਚਲੋ ਹੁਣ ਮੌਕਾ ਹੈ, ਉਮਰ ਘੱਟ ਕਰ ਲਉ। ਮੈਂ ਦੋ ਸਾਲ ਉਮਰ ਘੱਟ ਲਿਖਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜਨਮ ਤਾਰੀਖ਼ **1930** ਦੀ ਬਜਾਏ **1928** ਲਿਖਾ ਦਿੱਤੀ। ਏਥੇ ਉਮਰ ਘੱਟ ਲਿਖਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਨਮ ਤਾਰੀਖ਼ ਘੱਟ ਲਿਖਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਮਰ ਘੱਟ ਦੀ ਬਜਾਏ ਦੋ ਸਾਲ ਵੱਧ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਇਹ ਪਤਾ ਤਾਂ ਲੱਗਾ ਜਦ ਮੈਂ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਲਈ ਫਾਰਮ ਭਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਵੱਡ-ਉਮਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਮਨ 'ਤੇ ਬੜੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਪਰ ਕਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ; ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਇਸ ਜਨਮ ਤਾਰੀਖ਼ ਨਾਲ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ (ਮੈਟ੍ਰਿਕ, ਪਹਿਲਾ, ਦੂਸਰਾ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਸਾਲ ਬੀ. ਐਸ-ਸੀ. ਦਾ)। ਉਦੋਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੀ ਲਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ , ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਬੰਧਿਤ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਵਿੱਚ ਏਨੇ ਪਰਪੱਕ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਮੈਂ

ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਲੈਣ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਸਾਂ। ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲਿਉਂ ਧਰਤੀ ਹਿਲ ਗਈ। ਮਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਹੀ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਵੀ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿਸ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੇਅਰਥ ਗਈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਾ ਆ ਸਕੀ; ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਆਰਜ਼ੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ। ਉਸ ਵਕਤ ਮੈਂ ਡਿਗਰੀ ਤਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ; ਪਰ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਏਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਪਹਿਲੀ ਦੌੜ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਹਰਡਲ ਵੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਕੁਦਰਤ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਹੀ ਹੋਈ ਕਿ ''ਲੱਲੂ ਕਰੇ ਕਵੱਲੀਆਂ, ਰੱਬ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪਾਵੇ।'' ਜੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਕੀ ਬਣਦਾ ਜਾਂ ਮੇਰਾ ਕੀ ਬਣਦਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਸਿਵਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸਰਵਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਉਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਹਿਣਾ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ। ਖੇਤੀ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਲਾਗਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ,ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਯੂ. ਐਨ. ਓ. ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਰਲਡ ਬੈਂਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਜਾਂ ਸਲਾਹਕਾਰ ਆਦਿ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇੰਡੀਅਨ ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਰਿਸਰਚ ਦਾ ਇਕੋ-ਇੱਕ ਪਹਿਲਾ 'ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਆਖਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੌਮੀ ਐਵਾਰਡ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਫ਼ ਐਮੀਨੈਂਸ ਵੀ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਉੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ।

ਮੇਰਾ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਪਿਛੇ ਪਾ ਦੇਣਾ ਵੀ, ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਮੇਰੇ ਗੁਣ ਆਇਆ। ਲੋਕ ਹੋਰ ਵੱਧ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਉਮਰ ਘੱਟ ਲਿਖਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਪਾਸਿਉਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮਰ (**60** ਸਾਲ ਜੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ) ਤੋਂ **5** ਸਾਲ ਵੱਧ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡੀ ਹੈ। ਚੇਅਰਮੈਨ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਕੌਂਸਟਸ ਐਂਡ ਪ੍ਰਾਈਸਿਜ਼ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਉਮਰ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚਾਰ ਸਾਲ ਉਸ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ, ਜੋ ਕਿ ਯੂਨੀਅਨ ਸੈਕਟਰੀ ਰੈਂਕ ਦੀ ਪਦਵੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਸੋ ਉਮਰ ਵੱਧ ਲਿਖਵਾਉਣ ਨਾਲ ਇਸ ਪਾਸਿਉਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਯੂ. ਐਨ. ਓ. ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸਾਲ ਨੌਕਰੀ ਕਰਕੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਤਕਰੀਬਨ ਇੱਕੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਟੈਕਸ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਇਹ ਪੈਨਸ਼ਨ, ਨੌਕਰੀ ਭਾਵੇਂ ਕਦੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, **60** ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ ਮਿਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਮਰ ਦੇ ਸਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਿਖਾਈ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਮਿਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸੋ ''ਕੁੱਬੇ ਦੇ ਲੱਤ ਮਾਰੀ ਉਹਦੇ ਗੁਣ ਆਈ'' ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਨੌਕਰੀ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਜੀਅ ਕੀਤਾ, ਕਰ ਲਈ, ਪੈਨਸ਼ਨ ਅੱਛੀ-ਖ਼ਾਸੀ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਹੀ ਰੱਬ ਨੇ ਮੰਨ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਟਵਾਰੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੇਰੀ।

ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਵਿੱਚ ਲਾਇਆ ਵਕਤ ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜ਼ਾਇਆ

ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਇਸ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਜ਼ਾਬਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਕ ਸੇਧ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਕੋਈ ਸਮਾਗਮ ਹੋਵੇ, ਕਿਤੇ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਡਿਊਟੀ ਹੋਵੇ, ਕਦੀ ਲੇਟ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਗੋਂ ਵਕਤ ਸਿਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੱਦਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਨਮੋਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਜਮਾਂਦਰੂ ਆਦਤ ਹੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, ਕੋਈ ਫੰਕਸ਼ਨ ਵੀ ਕਦੀ ਵਕਤ ਸਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੁੱਖ ਮਹਿਮਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਈਦ ਦੇ ਚੰਦ ਵਾਂਗੂੰ ਗੋਡੀ ਮਾਰਕੇ ਹੀ ਮੁੱਖ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਕਤ ਸਿਰ ਪਹੁੰਚਣਾ ਬੇਵਕੂਫੀ ਹੀ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਨੇ ਹਰ ਔਕੜ ਅਤੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਬੇਵਕੂਫੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ। ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ.ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਫਾਇਦਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਦ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਕੰਮ ’ਤੇ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਕਲਾਸ ਉਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਪੂਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੇਰੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਹੱਥ-ਬਾਂਹ ਵੀ ਹਿਲਾਈ, ਮੂੰਹ ਵੀ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਨਿਗਾਹ ਫਟ ਉਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਤੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਲਾਸ ਕਿੱਡੀ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਕਦੀਂ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਇਕ ਸਾਲ ਮੈਂ **276** ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਕਲਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਇਹ ਕਲਾਸ ਕਿਸੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਮੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਬਾਹਰ ਹੀ ਬਿਠਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਗਾਉਣਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁੰਡੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਗਾਉਣ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਤਰੀਕਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋ-ਚਾਰ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਮਤਲਬ-ਭਰਪੂਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਲੈਕਚਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਜੇ ਵਿਸ਼ਾ ਪੂਰਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਕਤ ਬਚਿਆ ਤਾਂ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਾ ਲਈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਾ ਸਹੀ। ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਭ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੀ ਦੇਣ ਸੀ ਕਿ ਬਟਾਲੀਅਨ ਜਦ ਫਾਲਿਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਹਰ ਜੁਆਨ ਮੇਰੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਾ ਹੀ ਸਦਕਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਲਾਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਜਾਂ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਲਾਸ-ਟੂਰ ’ਤੇ **176** ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਕਲਾਸ ਇੱਕ ਜੂਨੀਅਰ ਲੈਕਚਰਾਰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਯਮਨਾ ਨਗਰ, ਦਿੱਲੀ, ਆਗਰੇ ਆਦਿ **15** ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਘੁਮਾ ਫਿਰਾ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਵਿੱਚ ਤਰਤੀਬ, ਸਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਡਿਸਿਪਲਿਨ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਅਸਰ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ (ਐਨ. ਐਸ.ਐਸ.) ਵਗੈਰਾ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਵੱਧ ਸਵੈ-ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਰਤੀਬ ਭਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਕਾਲਜ ਦੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਕਤ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਅਕਾਲੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹੋਈ। ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਏ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇਕ ਅਫ਼ਰੀਕਨ ਮੁੰਡਾ

ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਵਿਲੀਅਮ ਔਡੰਗੋ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਕਰਕੇ ਛੁੱਟੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਿੰਡ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਉਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਆਏ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਜਦ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਚੋਰ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ। ਸਾਡਾ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਚੰਗਾ, ਸਿੱਧਾ-ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਭਲਾਮਾਣਸ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਕਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀ ਜਦ ਉਸ ਕੋਲ ਗਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਾਰੇ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਟਾ-ਫਟ ਪੰਜ-ਛੇ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੈ ਦਿੱਤੇ। ਪੁਲਿਸ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਠਾਣੇ ਲੈ ਗਈ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਠਾਣੇਦਾਰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ ਕਿ "ਸੱਚ ਦੱਸ ਕਦੀ ਚੋਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ?" ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਕਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ 'ਤੇ ਚੋਰੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਇਥੇ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਬੇਝਿਜਕ ਹੋ ਕੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ "ਜੀ ਹਾਂ, ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਸ਼ੁਗਲੋ-ਸ਼ੁਗਲੀ। ਕਦੇ ਰੁਮਾਲ ਚੁਰਾ ਲਿਆ, ਘਿਉ ਜਾਂ ਕਿਚਨ 'ਚੋਂ ਜੈਲੀ ਆਦਿ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਹੁਣ ਵੀ ਘਟੋ-ਘੱਟ 6-7 ਰੁਮਾਲ ਚੋਰੀ ਕੀਤੇ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰੁਮਾਲ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੈ। ਰੁਮਾਲ ਚੋਰੀ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਅਤੇ ਇਕ-ਦੋ ਹੋਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਰੀ ਕੋਈ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਗਿਣਦੇ ਅਸੀ"। ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ," ਕਦੀ ਵੱਡੀ ਚੋਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ,"ਨਹੀਂ, ਪੈਸਾ-ਧੇਲਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਐਸੀ ਚੀਜ਼ ਕਿਸੇ ਦੀ ਡਿੱਗੀ ਹੋਈ ਜਾਂ ਗੁਆਚੀ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾ ਦੇਈਦੀ ਹੈ" ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੋਰੀ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਵਿੱਚ ਫੜਕੇ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਘਬਰਾ ਗਿਆ; ਪਰ ਮੈਂ ਹੁਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਠਾਣੇਦਾਰ ਸਮਝਦਾਰ ਸੀ, ਉਹ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਚੋਰ ਨਹੀਂ ਐਵੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਕਦੀ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਵੇਖੇ। ਖ਼ੈਰ ਮੈਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਪੁਰਾਣੀ ਕਚਿਹਰੀ ਕੋਲ ਇੱਕ ਠਾਣਾ ਚੌਂਕੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਜਮਾਤੀ ਪੁਲੀਸ ਲੈ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਸ਼ੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਅੱਖੜ ਸੀ 'ਤੇ ਮੂੰਹ-ਫੱਟ ਵੀ। ਜਦ ਉਸਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਪੁਲੀਸ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸ਼ੰਗਾਰੇ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ, ਕਿੱਥੇ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪੁਲੀਸ ਤੈਨੂੰ ?" ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਨਾਨਕੀਂ ਚੱਲਿਆਂ।" ਇਸ ਨਾਲ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮੁੰਡੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਫੜੇ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਤੌਣੀ ਚਾੜ੍ਹੀ। ਮੈਂ ਜਦ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਸਾਂ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਹਾਲ ਦੁਹਾਈ ਸੁਣ ਮੈਂ ਵੀ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸਾਂ ਉਥੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੀ ਅੱਧਖੜ ਜਿਹਾ ਮੁਜਰਿਮ ਬੰਦ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਡਰਾਇਆ ਕਿ ਤੂੰ ਕਾਕਾ ਕਿਥੇ ਕਸਾਈਆਂ ਦੇ ਵੱਸ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਮੁੰਜ ਲਾਹ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਹਿਮਿਆ ਹੋਇਆ ਤਕਰੀਬਨ 3-4 ਘੰਟੇ ਉਸ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਜਦ ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦ ਫਿਰਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕਈ-ਕਈ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਕੱਟੀਆਂ, ਕਿੱਡੀ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਤੁਰ ਸਕੀਏ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਵੀ

ਆਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਏ ਲਈ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਅਥਾਹ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪਰਵਾਨੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਝੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਘੁਲਾਟੀਏ ਦਾ ਬੱਚਾ ਜਾਂ ਉਸ ਬੱਚੇ ਦਾ ਬੱਚਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਮੱਦਦ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਵਾਹ ਲੱਗਦੀ ਤੱਕ ਉਸਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਹਵਾਲਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ; ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਬੇਕਸੂਰਾ 3–4 ਘੰਟੇ ਬੰਦ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਚੰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਹੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਮਾੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਪਰ ਇਹ ਨਿਰਭਰ ਇਸ ਚੀਜ਼ ’ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਤਾਸਰ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਕਿਸ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਅਪਰਾਧੀ ਵੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਮੁਨਾਸਿਬ ਸਜ਼ਾ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਚੱਜੀ ਮੱਤ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਖ਼ੈਰ ਜਦ 3–4 ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਦੋ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਲੱਥੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ’ਤੇ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਰ ਪਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਲਿਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਇੱਕ ਧੱਫਾ ਮਾਰਿਆ ’ਤੇ ਕਿਹਾ ‘‘ਕਿਉਂ ਉਏ, ਚੋਰੀ ਅੱਜ ਦੱਸੇਂਗਾ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ?’’ ਮੈਂ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ‘‘ਜੀ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਦੱਸਾਂਗਾ’’। ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਮੁਸਕੁਰਾਇਆ ’ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘‘ਚੱਲ ਭੱਜ ਜਾ, ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਇਥੇ ਆ ਜਾਈਂ ’ਤੇ ਦੱਸੀਂ ਚੋਰੀ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ।’’ ਮੈਂ ‘ਅੱਛਾ ਜੀ’ ਕਹਿ ਕੇ ਫਟਾ-ਫਟ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ’ਤੇ ਲੱਖ- ਲੱਖ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ। ਖ਼ੈਰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਨੌਬਤ ਨਾ ਆਈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਨੇ ਕੁੱਟੇ ਹੋਏ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਡਾਕਟਰੀ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਾ ਕੇ ਉਪਰ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚ ਲਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਲੈਣੇ ਦੇ ਦੇਣੇ ਪੈ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਕੇ ਛੁਟੇ। ਅਸੀਂ ਫੂਕ ਛਕ ਗਏ ’ਤੇ ਕਹੀਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੁਲੀਸ ਦੀਆਂ ਫੀਤੀਆਂ ਲੁਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਵਾਲੀ ਧਾਂਦਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਚੁੱਕ ਅੰਦਰ ਦੇ ਦੇਵੇ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬਗੈਰ ਦੱਸੇ-ਪੁੱਛੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਏ ਅੰਦਰ ਡੱਕੀ ਰੱਖੇ, ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਤਸੀਹੇ ਦੇਵੇ, ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਕਰੇ, ਅਪਾਹਜ ਬਣਾ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਜੀਅ ਚਾਹੇ ਝੂਠਾ ਪੁਲੀਸ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਘੁੱਗੀ ਚਿੱਤ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤਰਜ਼ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ‘ਬਰਕਤਾਂ’ ਦੀ ਵਰਖਾ ਹਾਲੇ ਉਦੋਂ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀ। ਪੁਲੀਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਸੱਤ੍ਹਾਧਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਗੂ ਵੀ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਿਰਵਾਣ ਭਾਲਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਜਦ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਪੈਸੇ, ਗੁੰਡਾਗਰਦੀ, ਝੂਠ, ਤੂਫ਼ਾਨ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ-ਬੇਈਮਾਨੀ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਲੋਕ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸਿਰਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਸੱਤ੍ਹਾਧਾਰੀ ਰਾਜੇ ਬਣ ਬੈਠੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਇਨਸਾਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਮਨਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ! ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ- ਜੇ ਇਹੋ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪਰਵਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰ ਜਲਾਉਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ? ਏਨੇ ਤਸੀਹੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਇਨਸਾਨੀ ਵਰਤਾਓ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਤਕੜੀ ਨਕੇਲ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ

ਭੂਰੇ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਚਿੱਟੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੀਹ ਗੁਣਾ ਘਟੀਆ ਅਤੇ ਹੈਂਕੜਬਾਜ਼ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਹੋਵੇਗੀ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹਿਆ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਭਲਾਮਾਣਸ ਅਫ਼ਸਰ ਜਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁੰਗਲ 'ਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਰਗੜਾ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਵਿਚਾਰਾ ਸਾਰਾ ਸਰਵਿਸ ਕੈਰੀਅਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਗੁਠੇ ਲੱਗਕੇ ਕਟਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫੇਰ ਮੱਖਣ 'ਚੋਂ ਵਾਲ ਵਾਂਗੂੰ ਕੱਢਕੇ ਚਲਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਖੈਰ ਸਾਨੂੰ ਚਾਂਭਲਿਆਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕ ਕੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਡੇ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੇ, ਜੱਫੀਆਂ ਪਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੋ ਇੱਕ ਅਹਿਸਾਸ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਬਾਰੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੜਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਉਹ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਜਾਂ ਹੈਵਾਨੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੁਜਰਿਮ ਨਾਲ ਗ਼ੈਰ ਇਨਸਾਨੀ ਵਤੀਰਾ ਕਰਨ ਪਰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾਣ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਦਮੀ ਨੇ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਪੁਲੀਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਚੋਰੀ ਬਾਰੇ ਫੂਕ ਛਕੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭੋਲੇ-ਭਾਅ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹਾਂ ਮੈਂ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਇਹ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਚੋਰ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਕੜੀਆਂ ਹੱਸ ਕੇ ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਉਥੋਂ ਠਾਣਿਉਂ ਭੱਜ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਣਾ ਕਿ ਚੋਰੀ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਜੋ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਇਨਸਾਨੀ ਤਸੀਹੇ ਮੁਲਜ਼ਿਮਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੁਲਜ਼ਿਮ ਨੇ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦਾ ਮੁਲਜ਼ਿਮ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਰਦੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਕੋਈ ਮਜ਼ਹਬੀ ਰੰਗਤ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਘਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵੀ ਉੱਕਾ ਮਜ਼ਹਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸਿਰਫ਼ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਬਦ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਥਾਣੇਦਾਰ ਤੋਂ ਅਪਰਾਧੀ ਡਰੇ, ਬੇਗੁਨਾਹ ਆਦਮੀ ਜੋ ਅਪਰਾਧ ਕਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਿਉਂ ਡਰੇ ਜਾਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਿਉਂ ਕਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਕੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਕੀ, ਕਦੀ ਬੁਰਾ ਸੋਚਿਆ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਰੱਬ ਤੋਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਡਰੀ ਜਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂ ਮੰਦਰ ਮੱਥੇ ਟੇਕਦਾ ਫਿਰਾਂ। ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਦਿਹਾੜੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਲਿਆ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਘਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਰਹਿਤ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਵਾਲ ਰੱਖਾਂ ਨਾ ਰੱਖਾਂ, ਪਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹਾਂ, ਨਾ ਬੰਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਛਦਾ। ਹਾਂ, ਮੈਥੋਂ ਉਮੀਦ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵਾਲ ਰੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹਾਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿੱਚ, ਡਰਾਮੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਖ਼ਾਤਿਰ ਸਿਰ ਮੁਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ

ਕਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਪਰ ਗੱਲ ਉਦੋਂ ਵਿਗੜੀ ਜਦ ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਦਾ ਕਾਲਜ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਕੇ ਘਰ ਪਰਤਿਆ। ਜਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਥਾਬਲਕੇ' ਗੱਡੀਉਂ ਉਤਰਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਬਿੰਨਾ ਜਿਹਾ ਬਣਾ ਕੇ ਟਰੰਕ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਲਾ ਬੈਗ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਥਾਬਲਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਥੇ ਬੋਹੜ ਹੇਠ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਖੇਡ ਅਤੇ ਪੀਂਘ ਝੂਟ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਰੌਲੀ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ, ''ਆਜੋ ਨੀ, ਵੰਗਾਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਆਏ ਨੇ !'' ਟਰੰਕ ਚੁੱਕੀ ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਲ ਹੀ ਇੰਜ ਲਗਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਵੰਗਾਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵਾਂ। ਮਸਾਂ ਸਮਝਾਇਆ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ! ਉਸ ਦਿਨ ਚਾਚਾ ਜੀ, ਜੋ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ, ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਮੁਨਾਣ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਜੇ ਮੁੜ ਵਾਲ ਕਟਾਏ। ਮੈਂ ਨਿਮੋਝੂਣਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦ ਸੈਕਿੰਡ ਯੀਅਰ ਦੀ ਕਲਾਸ ਲੁਧਿਆਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਵੱਧ ਤਾਂ ਗਏ ਸੀ; ਪਰ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਬਗੈਰ ਪਗੜੀ ਤੋਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਸਾਡੀ ਕਲਾਸ ਦਾ ਟੂਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਘੁੰਮਦੇ-ਘੁਮਾਉਂਦੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਨੇ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ , ਪਰ ਮੇਰਾ ਮੋਨਾ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖ ਸਕਦੇ, ਮੈਨੂੰ ਗਿਚਿਉਂ ਫੜਕੇ ਕਿਹਾ, ''ਬੱਚੂ, ਤੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਹੈਂ ਇਸ ਵੇਲੇ, ਮਹਾਰਾਜ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਗਰੀ ਵਿੱਚ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਕੈਂਚੀ ਨਾ ਲਾਈਂ ਅਤੇ ਸਿਰੋਂ ਪਗੜੀ ਨਹੀਂ ਉਤਾਰਨੀ।'' ਕੁਝ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਦਾ 'ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਐਸਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਵਾਲ ਰੱਖ ਲਏ ਅਤੇ ਪਗੜੀ ਨਹੀਂ ਲਾਹੀ; ਪਰ ਮੈਂ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ (ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਠੀਕ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਹੀਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ) ਕਿ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਨ ਮੰਨਦਾ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨਦਾ ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹੋਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾਤ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਛਾ ਮੋੜ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਾਉ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਗੜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਅਤੇ ਮਾਣ ਬਖ਼ਸ਼ੇ। ਇਸ ਪਗੜੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਚੁਣੌਤੀ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਇਕੱਠੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ, ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਜਾਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਕਲ ਸਭ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੀ ਸੀ। ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਸਾਂ, ਉਸ ਵੱਲ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ, ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਪੱਲੇ ਸੀ, ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਚੁਣੌਤੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਪੱਗ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਇਸ ਸਿੱਖੀ ਸੂਰਤ ਲਈ ਥਾਂ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚ ਜੇ ਕੁਝ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪਗੜੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਲ, ਉਸਨੂੰ ਮੌਕਾ ਦੇ ਕੇ, ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਚਮਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ; ਪਰ ਜੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹਾਸੋ-ਹੀਣਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਅਸਰ ਕਾਫ਼ੀ ਡੂੰਘਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਕਾ ਅਤੇ ਵੰਗਾਰ ਇਹ ਪਗੜੀ ਇੱਕੋ ਵਕਤ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੂਝ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਲੱਗੀ ਜਦ ਇਕ ਦਿਨ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਮੈਂ

ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ, ਜਨਮੇਜੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਜੇ ਇਸ ਪਗੜੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰੂੰ ਜੇਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਜਾਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਅਮਰੀਕਣ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਝੱਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਡਰ ਦਾ ਮਾਰਾ ਐਵੇਂ ਮਜਬੂਰਨ ਸਿਰ ’ਤੇ ਪਗੜੀ ਨਾ ਰੱਖੀ ਫਿਰੀਂ। ਤੇਰਾ ਮਨ ਸਿਰ ਮੋਨਾ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਇੰਜ ਪਗੜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈਂ। ਉਸ ਬੜਾ ਬਾ-ਦਲੀਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਦ ਆਪਾਂ ਕਿਤੇ ਸਟੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿੰਨੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ‘ਹਾਏ ਮੇਜਾ’ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਤੁਸੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪੁੱਛਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਕੌਣ ਸਨ? ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕੌਣ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨਾਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ (ਦਸਵੀਂ, ਗਿਆਰਵੀਂ, ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ) ਵਿੱਚ ਦੱਸ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ‘ਮੇਜਾ’ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮਸਾਂ ਮਰ ਕੇ ਦੱਸ-ਵੀਹ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਇਸ ਪਗੜੀ ਅਤੇ ਵਾਲਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸੜਕ ’ਤੇ ਪੈਦਲ ਨਹੀਂ ਤੁਰ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰ ’ਤੇ ਲਿਫਟ ਦੇਣ ਨੂੰ ਕਾਰ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਕੀ-ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕੋਈ ਪਾਟੀਆਂ ਨਿੱਕਰਾਂ ਬਨਿਆਣਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਜਿਸਮ ’ਤੇ ਪੁੱਠੀਆਂ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਉਕਰੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਤਰਲੇ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਜੋ ਇਹ ਵਾਲਾਂ ਅਤੇ ਪਗੜੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਫਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਖਾਹਮਖਾਹ ਇਸ ਨੂੰ ਗੰਵਾਂ ਲਵਾਂ ? ਇਹ ਦਲੀਲ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ ਕਰ ਗਈ। ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਰਜਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਇਸ ਪਗੜੀ ਅਤੇ ਕੇਸਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਾਣ ਅਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਔਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਰਿਣੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਾਲਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਕਿੰਨੀ ਰੰਗੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ! ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਵੀ ਅਜੀਬ ਭੋਲੀਆਂ- ਭਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਮਾਗ਼ ਲਗਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕੋਝੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਝੀ ਅਤੇ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਸ਼ਰਾਰਤ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ: ਸਾਡੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭੱਦੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਸਾਡੀ ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਦੀ ਕਲਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਇੰਟੋਮਾਲੌਜੀ ਦੀ। ਉਹ ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਿੱਪਟ ਬਣਾ ਲਿਆਇਆ, ਜਿਸਦੀ ਡੰਡੀ ਨੂੰ ਦੋ ਵਲ ਪਾ ਲਏ। ਸਿਆਲ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਮੁੰਡਾ ਕੋਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤੀਸਰੀ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬੈਂਚ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਬਲੈਕ ਬੋਰਡ ’ਤੇ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਾਹ ਕੇ ਕੁਝ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸਨੇ ਟੇਡੀ ਪਿੱਪਟ ਰਾਹੀਂ ਅਗਲੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਕੋਟ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਕਲਾਸ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ’ਤੇ ਉਸ ਕੋਟ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪਾਏ ਤਾਂ ਪੇਸ਼ਾਬ ਨਾਲ ਹੱਥ ਲਿਬੜੇ ਵੇਖ ਅਤੇ ਜੇਬਾਂ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਈਆਂ ਵੇਖ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪਿੱਪਟ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਨੂੰ ਸੌ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਸੌ ਰੁਪਏ ਨਾਲ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਖ਼ਰਚਾ ਚੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਰਹੇ, ਉਸ ਕੋਟ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਪਿੱਪਟ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਇਆ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਕੋਝੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਕੋਟ ਪਾ ਕੇ

ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਰਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ; ਪਰ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਕਲਾਸ 'ਚੋਂ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਆਪਣੀ ਅਮੀਰੀ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾਪਨ ਦਰਸਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੋਣਾ ਦਰਸਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਰਾਰਤ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਜੋ ਮੈਂ ਸਬਕ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ, ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਈਰਖਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕੇ ਇਹੋ ਜੇਹੀ ਹਾਲਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨਾ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਯੂ. ਐਨ. ਓ. ਦੀ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਘਰ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਘਰ ਦਾ ਸਮਾਨ, ਪਲੰਘਾਂ ਆਦਿ ਤਕ ਯੂ. ਐਨ. ਓ. ਦੇ ਖ਼ਰਚੇ 'ਤੇ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਉਤੇ ਡਿਊਟੀ ਆਦਿ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਣੀ। ਮੈਂ ਕਾਰ ਵੀ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਮਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਕ ਮਰਸੀਡੀਜ਼ ਛੋਟੀ ਕਾਰ ਲੈ ਆਵਾਂ। ਸਸਤੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ; ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਪਿੱਪਟ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਈਰਖਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਮੈਂ ਆਖ਼ਿਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਕਿ ਕਾਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹੀ ਰੱਖਾਂਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈਆਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਰਲ ਜਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗੀ ਕਾਰ ਖਰੀਦਣੀ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਮ ਅੰਬੈਸਡਰ ਅਤੇ ਮਾਰੂਤੀ ਹੀ ਖਰੀਦਣੀ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ। ਏਨਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਉਸ ਪਿੱਪਟ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੇਰਾ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਯਕੀਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਅਤੇ ਕਿੱਡੀ ਵੀ ਮਾਲੀ ਸਮਰਥਾ ਹੋਵੇ, ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਖਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਆਪ ਸੌਖੇ ਰਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕੋਈ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਫਜ਼ੂਲ ਵਿਖਾਵੇ ਕਰਕੇ ਕੀ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ? ਜੇ ਉਹ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਸਮਝਦੇ ਨੇ। ਜੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਉਹ ਬੜੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਨਾਢ ਨੇ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਗੁਆ ਬੈਠਦੇ ਨੇ। ਸਾਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤਾਂ ਹੋਣ ਪਰ ਕੋਈ ਅਡੰਬਰ ਖੜ੍ਹਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਵਰਗੀ ਰੀਸ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਵੀ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਇਰਦਾ- ਗਿਰਦਾ ਵੀ ਖ਼ੁਸ਼।

ਹੁਣ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਸ਼ਰਾਰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦੀ ਇਕ ਸਾਲ ਜੂਨੀਅਰ ਕਲਾਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਐਗਰੌਨੋਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਦੀ ਕਲਾਸ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਪੱਗ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜੂੜਾ ਨੰਗਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਉਲਪਿੰਕ ਦਾ ਹਾਕੀ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਖਿਲਾੜੀ ਹੋਇਆ, ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਰਤ ਸੁੱਝੀ। ਉਸਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਜੂੜਾ ਵੀ ਨੰਗਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦ ਕਲਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹ ਉਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਬੈਠੇ ਉਸ ਨੰਗੇ ਜੂੜੇ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਜੂੜੇ ਵੱਲ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀਹਦਾ ਜੂੜਾ ਨੰਗਾ ਹੋਵੇ; ਉਹ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?'' ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਟ ਕਰਾਰਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ''ਬੇਲੀਆ, ਉਹ ਬੇਵਕੂਫ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।'' ਸਾਰੀ

ਕਲਾਸ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਜੋ ਵੇਖਦੇ ਸਾਂ, ਖਿੜਖਿੜ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਵੀ ਹੱਸੀ ਜਾਏ। ਜਦ ਮੁੰਡੇ ਚੁੱਪ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਬਕਾ ਮਾਰਿਆ, '' ਕਿਉਂ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੱਸੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋ?'' ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਨੇ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ''ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਤੁਹਾਡਾ ਜੂੜਾ ਨੰਗਾ ਹੈ।'' ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਨੂੰ ਕਲਾਸ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ; ਪਰ ਫੇਰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਬੜਾ ਜਿਗਰਾ ਸੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਤੋਂ-ਉਤੋਂ ਤਾਂ ਡਿਸਿਪਲਿਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਦਿਲੋਂ ਇਸ ਸ਼ਰਾਰਤ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਲਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਥੀ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਭੋਲੀਆਂ-ਭਾਲੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਨਣ ਦਾ ਵੱਲ਼ ਸਿਖਾਇਆ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਅਧਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਆਇਆ।

ਇਕ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਘਟਨਾ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੀ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਚੋਣਵੀਆਂ-ਚੋਣਵੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕੋ ਦਿਨ ਚਾਰ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵੇਖੀਆਂ। ਮੇਰਾ ਇਕ ਪੱਕਾ ਦੋਸਤ ਨਿਰਭੈ ਸਿੰਘ ਫ਼ਿਲਮ ਵੇਖਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਿਲਮ ਵੇਖਣ ਲਈ ਜਲੰਧਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਸਿਨਮੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੈਟਨੀ ਸ਼ੋਅ ਵੇਖਿਆ, ਫੇਰ ਉਥੇ ਹੀ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ੋਅ ਵੇਖਿਆ। ਉਥੋਂ ਭੱਜਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ੋਅ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਸਿਨਮੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਲਈ ਤੀਸਰੇ ਸਿਨਮਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਵਕਫ਼ੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਦੁਪਹਿਰ 11 ਵਜੇ ਤੋਂ 12 ਵਜੇ ਤੱਕ ਚਾਰ ਸ਼ੋਅ ਵੇਖੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੈਨੂੰ ਬੁਖ਼ਾਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ 'ਤੇ ਮੈਂ ਦੋ ਦਿਨ ਬਿਮਾਰ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਫਸੇ ਹੋਏ ਨੇ ਮਾਰ ਖਾਧੀ ਪਰ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੌਂ-ਬਰ-ਨੌਂ ਰਿਹਾ। ਸਕਰੀਨ 'ਤੇ ਜੋ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਉਹਦਾ ਅਸਰ ਅੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਦ ਮੈਂ 1969 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਗਿਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਹਰ ਦੂਜੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬੁਖ਼ਾਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲੰਬੀ ਦੇਰ ਲਈ ਟੀ. ਵੀ. ਵੇਖ ਲਵਾਂ, ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਖ਼ਾਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਜੇ ਮੈਂ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵਧ ਲਗਾਤਾਰ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਵੇਖ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਜਿਸਮ ਥਕਾਵਟ ਜੇਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜੇਹਾ ਅਸਰ ਘਟ ਜਾਂ ਵਧ ਹਰੇਕ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੱਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਰ ਬੱਚਿਆਂ ਉਤੇ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏਗਾ ਪਰ ਤਾਕਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਕਰਕੇ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਟੀ. ਵੀ. ਜਾਂ ਸਿਨਮਾ ਵੇਖਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ; ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੀ ਦੇਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਂ-ਬੱਧ ਹੀ ਇਹ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਆਦਤ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਜਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਉਮਰੋਂ ਅੱਗੇ ਟੱਪ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਸਮਝਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਨੇ ਇਹ

ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਕੋਲੋਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਸੋ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਬੱਚਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਲੜ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਜਾਂ ਸਿਨਮੇ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕੁਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਕਾਈ-ਆਧਾਰਤ ਘਰਾਂ (ਨਿਊਕਲੀਅਰ ਪਰਿਵਾਰ) ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਲਿਆ-ਜੁਲਿਆ ਬਹੁਪੜਤੀ ਘਰਾਣਿਆਂ (ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਪਰਿਵਾਰ) ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਘੱਟ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਾਬੇ, ਦਾਦੀਆਂ ਦਾ ਓਨਾ ਬੱਚਿਆਂ ’ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਬੱਚੇ ਵੀ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੰਢੇ ਹੋਏ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜੇਹਾ ਸ਼ੌਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੌਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਜੋੜ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂ ਗੁਰਪੁਰਬ ਦੇ ਜਲੂਸਾਂ ਵੇਲੇ ਸੁਨਾਉਣ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਝਿਜਕ ਘਟ ਗਈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਸਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਇਕ ਦੋਸਤ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘‘ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਬਣਾ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਕਿਤੋਂ ਲੈ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸੁਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।’’ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਉਹਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ’ਤੇ ਬੋਲਣ ਲਈ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਰੱਟ ਲਈ। ਜਦ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਉਠ ਕੇ ਕਾਗਜ਼ ਫੜ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਸੁਨਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਅੱਧਾ ਬੰਦ ਪੜ੍ਹਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾ ਬੋਲੇ, ਨਾ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਵੇ। ਉਹਨੂੰ ਫੜਕੇ ਬਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਹੋਇਆ ਸੀ? ਇੰਜ ਚੁਪ ਕਿਉਂ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ ? ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਮੈਂ ਬੋਲਣਾ ਕੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਏਨਾਂ ਘਬਰਾ ਪਿਆ ਕਿ ਲਿਖਾਈ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ, ਕਾਗਜ਼ ਹੀ ਦਿਸਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੇ ਫੜਕੇ ਨਾ ਬਿਠਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਡਿੱਗ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਸੋ, ਖ਼ਲਕਤ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ, ਸਟੇਜ ਉਤੇ ਬੋਲਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਜੋ ਹਰ ਕੋਈ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੌਸਲਾ ਬਨਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਹੌਸਲਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਾਫ਼ੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ। ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਈ ਜੋ ਕਈਆਂ ਫੰਕਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕਲਾਸ ਟਿਊਟਰ (ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ’ਤੇ ਮੈਂ ਸੁਣਾਈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਬੰਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸੀ ‘‘ਜੇ ਬਸ ਮੇਰਾ ਚਲੇ ਰੱਬਾ’’।

ਜੇ ਬਸ ਮੇਰਾ ਚੱਲੇ ਰੱਬਾ ਤੈਨੂੰ ਬਲਦ ਬਣਾਵਾਂ ਮੈਂ।
ਭੁਖਾ-ਭਾਣਾ ਬੰਨ੍ਹ ਖੁਰਲੀ ’ਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤੜਪਾਵਾਂ ਮੈਂ,
ਵਿੱਚ ਮੰਜਕੀ ਔੜ ਲਗੀ ’ਤੇ ਹਲਟੇ ਜੋੜ ਵਗਾਵਾਂ ਮੈਂ,
ਚਲਦਾ ਚਲਦਾ ਥੱਕ ਜਾਵੇਂ ਤਾਂ ਢੂੰਡਰ ’ਤੇ ਡੰਡੇ ਲਾਵਾਂ ਮੈਂ,
ਫੇਰ ਪੁੱਛਾਂ ਮੈਂ ਰੱਬਾ ਤੈਨੂੰ ਕਿੱਡਾ ਬੇਪਰਵਾਹ ਏਂ ਤੂੰ ?
ਜੇ ਬਸ ਮੇਰਾ ਚੱਲੇ ਰੱਬਾ ਕੁੱਤੀ ਲੱਕ ਟੁੱਟੀ ਬਣਾ ਦੇਵਾਂ,
ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚਿੱਚੜ ਲਮਕਣ ਖ਼ਰਸ ਨਾ ਚਮੜੀ ਲਾਹ ਦੇਵਾਂ,
ਪੰਜ-ਸੱਤ ਹੋਣ ਕਤੂਰੇ ਤੇਰੇ ਨੱਕ ’ਤੇ ਡੰਡਾ ਟਿਕਾ ਦੇਵਾਂ,

ਫੇਰ ਪੁੱਛਾਂ ਮੈਂ ਰੱਬਾ ਤੈਨੂੰ ਕਿੱਡਾ ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਏਂ ਤੂੰ ?

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਦੋ ਬੰਦ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਲਿਖਕੇ ਕਦੀ ਬਹੁਤਾ ਰਿਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ। ਜਦ ਕਿਸੇ ਲਿਖੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿਤੇ ਛਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਥੋਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂਹ-ਠਾਂਹ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਠ-ਦੱਸ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵੀ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਛਪੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ੇਅਰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਤੋਂ ਮਿਲ ਗਏ ਜੋ ਇੰਜ ਹਨ:

ਸਾਕੀਆ ਨਾ ਮੁਝਕੋ ਦੇ ਇਸ ਜਾਮੇ ਰੰਗੀਂ ਕਾ ਫ਼ਰੇਬ
ਦਰ ਹਕੀਕਤ ਜਾਮੇ ਮੈਅ ਤੇਰੇ ਲਬੋਂ ਮੇਂ ਹੈ

ਮਸਜਦੋਂ ਸੇ ਵਾਸਤਾ ਹੀ ਕਿਆ ਮੇਰਾ ਓ ਜ਼ਾਹਿਦੋ !
ਜਬ ਖ਼ੁਦਾਓ ਨਾ ਖ਼ੁਦਾ ਹੀ ਮੈਅਕਦੋਂ ਮੇਂ ਹੈ

ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਜੇ ਮੈਂ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਸਿਰੇ ਲੱਗ ਹੀ ਜਾਂਦਾ; ਪਰ ਇਸ ਸ਼ੌਕ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਨੇ ਕੁਰੱਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਛੇ ਵਾਕਿਫ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਜਲੰਧਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਗੱਲੋਂ ਸਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਫੜ ਕੇ ਇਕ ਪੈਰ੍ਹਾ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਣਾ, ਮੁੜ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬੋਲੇ, ਜੇ ਨਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣੀ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਲਿਖਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ? ਨਾਲੇ ਇਹ ਕੰਮ ਤਾਂ ਵਿਹਲਿਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਐਵੇਂ ਨਾ ਵਕਤ ਜ਼ਾਇਆ ਕਰ ਇਸ ਪਾਸੇ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ? ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਤਾਂ ਹੈ ਸੀ, ਪਰ ਬੇਸੁਆਦੀ ਜਿਹੀ ਨਾਲ। ਉਹ ਦਿਨ ਗਿਆ - ਮੈਂ ਮੁੜ ਕਹਾਣੀ ਨਾ ਲਿਖੀ। ਵਕਤ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੇ -ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਿਹਨੂੰ-ਕਿਹਨੂੰ ਮਿਲਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਜੁਦਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਪੋ- ਆਪਣੇ ਕੈਰੀਅਰ 'ਤੇ ਚਲਦੇ ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਅਤੇ ਹੈੱਡ ਸਾਂ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਤੇ ਵਿਰਕ ਸਾਹਿਬ ਜਾਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ(ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ) ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧੰਨਵਾਦ ਦਾ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਡਾ. ਜੌਹਲ ਨੂੰ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਬਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸਲੂਕ ਯਾਦ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਜੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣੋਂ ਨਾ ਰੋਕਦਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਵਕਤ ਜ਼ਾਇਆ ਕਰੀ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਕਤ ਜ਼ਾਇਆ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਾਂ ਖੋਜ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਵਿਰਕ ਸਾਹਿਬ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਣ।

ਕਾਲਜ ਦੀ ਇਹ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ

ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਕ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਬਲ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਤੇ ਆਮ ਪਾਠਕ ਵਾਸਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਤਸੱਲੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਸਹੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਕਾਮਯਾਬ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਮਸਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਕੋਈ ਉਸਾਰੂ ਸੇਧ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜੇਹੀ ਤਸੱਲੀ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਬੜੀ ਸੂਖਮ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਸਾਥ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਕਹੀ ਜਾਂ ਲਿਖੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸੋਨੇ ਉਤੇ ਸੁਹਾਗਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਖੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਸਹੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਉਰੇ-ਪਰੇ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਲੇਖ ਜਾਂ ਲਗੀ ਫੋਟੋ ਆਪ ਹੀ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਨੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੂਥੀਆਂ ਅਗਾਂਹ ਕੱਢ-ਕੱਢ ਅਖਬਾਰ ਵਾਸਤੇ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿਚਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਵਾਰ 'ਤੂੰ ਕੌਣ, ਮੈਂ ਖਾਹ-ਮਖਾਹ' ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਮਹਿਮਾਨ ਦੀਆਂ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਵੀ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਫੇਰ ਵੀ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹੇ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ, ਕੋਈ ਕਹੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰੇ ਨਾ ਕਰੇ, ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਿਰਤ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਸੱਲੀ ਔਰ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਇਕ ਲੇਖਕ ਹੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਘਿਉ ਖਾਣ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ੌਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਅੱਧੇ ਸੇਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਅੱਧ-ਪਿਘਲਿਆ ਜੇਹਾ ਘਿਉ ਰੋਟੀ ਦੀ ਓਕ ਬਣਾਕੇ ਪੀ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੇ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੌਲੀ ਵਿੱਚ ਘਿਉ ਪਾ ਕੇ ਕਿਚਨ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਖਾ ਜਾਈਦਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਦਾ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਦਾਲ ਜਾਂ ਸਬਜ਼ੀ ਨੂੰ ਤੜਕਾ ਲਾ ਕੇ ਖਾ ਜਾਈਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੌਕ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਘਰੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਵਲਾਇਤੀ ਘਿਉ ਪੀਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਡਾਲਡਾ ਬਨਸਪਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਦੀ ਵੇਖਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ, ਕਦੀ ਸੁਣਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਪੰਜ ਸੇਰ ਦੀ ਇਸ ਘਿਉ ਦੀ ਪੀਪੀ ਖ਼ਰੀਦ ਲਿਆਂਦੀ। ਉਦੋਂ ਇਸ ਘਿਉ ਦੀ ਕੀਮਤ ਅੱਠ ਆਨੇ ਸੇਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਘਿਓ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਘਿਉ ਦਾ ਸਵਾਦ ਤਾਂ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਘਿਉ ਸਮਝ ਕੇ ਖਾ ਗਿਆ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ। ਪੂਰੀ ਪੀਪੀ ਪੰਜ ਸੇਰ ਦੀ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਹੋਰ ਘਿਉ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਇਸ ਇਕ ਪੀਪੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੈਸੇ ਕੱਚਾ ਘਿਉ ਖਾਣ ਤੋਂ ਮਨ ਉਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕਦੀ ਕੱਚਾ ਘਿਉ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ, ਪਰ ਘਿਉ ਖਾਣ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ।

ਇਕ ਹੋਰ ਆਦਤ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕੱਚਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਮੱਝਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਲਿਆਉਣੀਆਂ ਤਾਂ ਇਕ ਮੱਝ ਆਪ ਚੋਣੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਮੱਝ ਦੇ ਥਣਾਂ 'ਚੋਂ ਧਾਰਾਂ

ਮਾਰ-ਮਾਰ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਣਾ, ਫੇਰ ਤਾਜ਼ੇ ਦੁੱਧ ਦਾ ਛੰਨਾ ਭਰ ਕੇ, ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀ ਮਿਲਾ ਰੋਟੀ ਚੂਰ ਕੇ ਖਾਣੀ। ਬਾਕੀ ਜੋ ਦੁੱਧ ਬਚਣਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਿੱਠਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਦੁੱਧ ਮਿਲਾ ਕੇ ਛੰਨਾ ਭਰ ਕੇ ਪੀ ਲੈਣਾ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਿਥਵੀਂ ਖ਼ੁਰਾਕ ਰਹੀ ਹੈ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ। ਕਾਲਜ ਆ ਕੇ ਵੀ ਕੱਚਾ ਦੁੱਧ ਹੱਥ ਲਗ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਓਨਾ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਨਾਲ ਦੁੱਧ ਪਤਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਿਲਾਵਟ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ (**1948** ਤੋਂ **1952**) ਏਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਜਿੰਨੀ ਹੁਣ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਵਿੱਚ ਬੇਈਮਾਨੀ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਤੁੰਨ ਕੇ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਥੇ ਦਾਅ ਲਗਦਾ ਉਥੇ ਹੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੁੱਧ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਏਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਪਰੇਟਾ ਵੀ ਲੈਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਦੋਧੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਣੀ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੇਚਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕਰੀਮ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀਆਂ ਡੇਅਰੀਆਂ ਤੋਂ ਦੁੱਧ ਲੈਣ ਆਪ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਦੁੱਧ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਦੋਧੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਡਰੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਪਰੇਟਾ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਮਿਲਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕੋਈ ਹਯਾ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵੇਖਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸੇ ਦੁੱਧ 'ਚੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਡਰੰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਦੋ-ਦੋ, ਚਾਰ-ਚਾਰ ਕਿਲੋ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਉਹ ਕੇਨੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਘਰੀਂ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ 'ਜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਜੁਦਾ ਖ਼ਾਸ ਦੁੱਧ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।' ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਡਰੰਮ 'ਚੋਂ ਸਾਰਾ ਦੁੱਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾ-ਪਾ ਕੇ ਇਹੋ ਕਹਿ ਕੇ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਜੁਦਾ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਉਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਦੁੱਧ ਘੱਟ ਵੇਚਦੇ ਸੀ। ਦੋਧੀ ਵੀ ਇਕ ਅੱਧਾ ਡਰੰਮ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਿਲਾਵਟ ਘੱਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਲਵਾਈ ਆਪ ਮਿਲਾਵਟ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ; ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਅੱਜ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਮਿਲਾਵਟ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲਾਂ, ਜੀਪਾਂ 'ਤੇ ਦੁੱਧ ਲਿਆਉਂਦੇ ਨੇ ਦੋਧੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੋਧੀ ਤੋਂ ਹੁਣ ਵੀ ਘਰ ਦੁੱਧ ਲੈਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਗੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਇਕ ਦੋਧੀ ਦਾ ਸਾਈਕਲ ਉਲਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਡਰੰਮ ਪੱਕੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਡੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਦੁੱਧ ਦਾ ਛੱਪੜ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਫਟਾਫਟ ਆਪਣੇ ਲੱਕ ਬੱਧਾ ਚਾਦਰਾ ਲਾਹਿਆ। ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੀਰ ਜੀਰ ਕੇ ਡਰੰਮ ਵਿੱਚ ਨਚੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਡੁੱਲ੍ਹਿਆ ਦੁੱਧ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਡਰੰਮ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਚੱਲ ਪਿਆ- ਦੁੱਧ ਘਰੀਂ ਦੇਣ ਲਈ। ਉਹ ਦਿਨ ਗਿਆ ਮੈਂ ਕਦੀ ਦੋਧੀ ਤੋਂ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਖ਼ਰੀਦਿਆ।

ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਦੁੱਧ ਪੀਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ ਸਾਲ ਦੁੱਧ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੀਤਾ। ਕਾਲਜ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਡੇਅਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੁੱਧ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਦੁੱਧ ਜੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀਟਾਣੂਆਂ, ਕੀੜਿਆਂ-ਮਕੌੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਅੱਛਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਕ-ਇਕ ਤੁਪਕੇ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜੇ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾ ਰੱਖੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੱਕ ਕੀਟਾਣੂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਨੇ, ਜੋ ਆਦਮੀ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਦੁੱਧ ਹਰ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਕੀਟਾਣੂ ਖਿਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਚੋਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਵੀ

ਉਸ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਗੰਦਗੀ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰੀ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਲਗ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ ਗੰਦਗੀ ਵੀ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਉਬਾਲਿਆ ਅਤੇ ਕੀਟ ਰਹਿਤ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਦੁੱਧ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸੂਤਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਵੀ ਲੱਗ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਬਿਮਾਰ ਪਸ਼ੂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਨਾਲ। ਇਕ ਮੱਖੀ ਲੱਖਾਂ ਕੀਟਾਣੂ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਦੁੱਧ ਉਤੇ ਬੈਠ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੀ ਲਗਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਮੱਖੀ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਟਾ ਦੋ ਫੁਟ ਤੱਕ ਗੋਲੀ ਵਾਂਗ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸੁਟ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੇ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਜਾਲੀ ਨਾਲ ਵੀ ਢੱਕ ਦੇਈਏ ਅਤੇ ਮੱਖੀ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਮੱਖੀ ਫੇਰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਟਾ ਦੁੱਧ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਸੁਟ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਸਮਝ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ ਦਾ ਹਰ ਕਤਰਾ ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ ਗੰਦਗੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦਿਮਾਗੀ ਅਸਰ ਹੇਠ ਮੈਂ ਦੁੱਧ ਉੱਕਾ ਹੀ ਪੀਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਸਰ ਕੁਝ ਖੁੰਢਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਲ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਚੰਗੀ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਖਾਧੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੈਂ ਮੁੜ ਦੁੱਧ ਪੀਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕੱਚਾ ਦੁੱਧ ਮੁੜ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ।

ਇਹ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਜੁਆਨੀ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਘਿਉ ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਬੇਟੋਕ ਘਿਉ ਖਾਣਾ ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰਾ ਪੋਡੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਚੋਰੀ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। 1987 ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਘਿਉ-ਸ਼ੱਕਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਟੇਬਲ ਉਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਵੇਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ਤਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਾਂਠੇ ਅਤੇ ਮੱਖਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਹੀਂ ਹੋਵੇ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਮੱਖਣ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਸਬਜ਼ੀ-ਭਾਜੀ ਤਾਂ ਡਾਲਡੇ ਵਿੱਚ ਬਣਦੀ ਸੀ; ਪਰ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰਾ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਰੋਟੀ ਖਾਈਦੀ ਸੀ। ਦੋ ਵੇਲੇ ਚਾਹੇ ਕੁਝ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਮਿੱਠੀ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਰੋਟੀ ਸ਼ੱਕਰ-ਘਿਉ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਖਾਧੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਣ ਵੇਲੇ ਇਕ ਗਲਾਸ ਦੁੱਧ ਵੀ ਪੀਈਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ੁਰਾਕ ਬਹੁਤ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਤੇਲ (ਰਿਫ਼ਾਈਂਡ ਆਇਲ) ਦੀ ਬਜਾਏ ਡਾਲਡਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬਨਸਪਤੀ ਘਿਓ ਦਾਲ-ਸਬਜ਼ੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਇਕ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ। ਬਨਸਪਤੀ ਘਿਓ ਸੌ ਫ਼ੀਸਦੀ ਸੈਚੂਰੇਟਡ ਚਰਬੀ (ਸੈਚੂਰੇਟਡ ਫੈਟੀ ਐਸਿਡ) ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰਤੋਂ ਖ਼ੂਨ ਦੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਰਬੀ ਜਮਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾੜੀਆਂ ਭੀੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਇਹ ਲਹੂ ਦਾ ਦਾਣਾ (ਕਲਾਟ) ਫਸ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸਬਜ਼ੀ-ਭਾਜੀ ਵਿੱਚ ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪਾ ਕੇ ਖਾਓ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਹੋਰ ਵੀ ਚੂਨਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਵਿਚ 95 ਫ਼ੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਸੈਚੂਰੇਟਡ ਚਰਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਕੌਲੈਸਟਰੌਲ ਦਾ ਵੀ ਭੰਡਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲਹੂ ਨੂੰ ਸੰਘਣਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾੜੀਆਂ ਤੰਗ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ, ਲਹੂ ਸੰਘਣਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਆਦਮੀ ਰੋਜ਼ ਦਿਲ ਦੇ ਦੌਰੇ ਨੂੰ ਆਪ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਵੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਹੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਨਾ ਹਿਲਾਵੇ, ਤਾਂ ਬੱਸ ਫੇਰ ਕੀ ਕਹਿਣਾ! ਸ਼ੱਕਰ, ਘਿਓ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਰਹਿੰਦੀ-ਖੂੰਹਦੀ ਕਸਰ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਇਰਾਨ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਝਵਾਨ ਸਿਆਣੇ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਸੁਣਾਈ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜਦ ਰੱਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਕੀ ਖਾਧਾ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ? ਤਾਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੀ ਸ਼ਹਿਦ ਅਤੇ ਘਿਓ। ਰੱਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਓਏ ਮੂਰਖਾ, ਤੈਨੂੰ ਏਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਘਿਓ ਅਤੇ ਮਿੱਠੇ ਦਾ ਮੇਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਖਾਧਾ ?' ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਰੱਬ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਅਜੀਬ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋ ! ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਿਲਕੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਲਿਆ !'

ਇਹ ਕਾਲਜ, ਜੁਆਨੀ ਅਤੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ, ਘਿਓ, ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਘਿਓ-ਸ਼ੱਕਰ ਬਹੁਤਾ ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਨੌਕਰੀ ਦੌਰਾਨ ਕਾਫ਼ੀ ਫਿਰਨ- ਤੁਰਨ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਕੌਸਟਸ ਐਂਡ ਪਰਾਈਸਿਜ਼ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ **9-30** ਵਜੇ ਸਵੇਰ ਤੋਂ **6-00** ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਬੈਠੇ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਗੱਲ-ਬਾਤਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਉਹੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਫਿਰਨਾ-ਤੁਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਘਟ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜੂਨ, **1987** ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਖ਼ਤ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਮਸਾਂ ਬੱਚ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਘਿਓ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਘਿਉ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਜਿੱਥੇ ਘਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕੋਈ ਸਖ਼ਤ ਜਿਸਮਾਨੀ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਜੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਅੱਜ ਖਾ ਕੇ ਕੱਲ੍ਹ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਇਹ ਸਾਲਾਂ-ਬੱਧਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਅਸਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਲ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਅਸਰ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਵਰਜ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਫ਼ਿਕਰ ਤਣਾਓ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਹ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋ ਕੇ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹ ਦੌਰਾ ਪਵੇ, ਓਨਾ ਹੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਘਿਓ ਖਾਣ ਦੀ ਆਦਤ ਬੱਚੇ ਦੀ ਹਟਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਦੀ ਅਤੇ ਦੌੜਨ ਭੱਜਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਸਾਲ ਹੀ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੈਰਿਟ ਦਾ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਾਸਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੁਆਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਿਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਫ਼ਾਇਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੇ-ਘਰ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਕੇ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੁਲਾਮ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਕਦੀ ਉਚੇਰੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਜਾਂ ਹਰੀਜਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਹਰ ਹਰੀਜਨ ਜਾਂ ਸੂਚੀ-ਦਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜਾਂ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ, ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਅਤੇ ਸਟਾਈਪੈਂਡ ਦੇਕੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਅਗਰ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ; ਭਾਵੇਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਕਰਜ਼ੇ ਜਾਂ ਸਟਾਈਪੈਂਡ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਪੌੜੀ 'ਤੇ ਕੁਝ ਛੋਟ, ਰਾਖਵਾਂਕਰਣ ਜਾਂ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਹ ਆਪ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ, ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ 'ਤੇ

ਪ੍ਰਗਤੀ ਜਾਂ ਤਰੱਕੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਪੱਛੜਾਪਨ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਧਾ ਕਰਜ਼ਾ ਜਾਂ ਸਟਾਈਪੈਂਡ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਹਰ ਬੱਚਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਉਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅੱਜ ਦੇ ਇਹ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਝਗੜੇ, ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਦੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ’ਤੇ ਅਮੀਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਲੁੱਟ ਮਚਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਸਾਰੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹਨ, ਕੀ ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਹੋਣ ਦੇਣਗੇ? ਆਪਣੇ ਹੱਥੋਂ ਟੁਕੜੇ ਛੱਡ ਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਭੁੱਖੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਕਦੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਰੀਬ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਦ 1952 ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਕੋਈ ਸਟਾਈਪੈਂਡ ਜਾਂ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾ ਰਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੀ.ਐਸ-ਸੀ. ਕਰਕੇ ਕਾਲਜ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਮੁਮਕਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਕਰਜ਼ੇ ਜਾਂ ਮੱਦਦ ਤੋਂ ਮੈਂ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਅਗਲੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਝੱਲ ਸਕਦੇ।

ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

ਜਦ ਮੈਂ **1952** ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿੱਚ ਬੀ.ਐਸ-ਸੀ.(ਐਗਰੀਕਲਚਰ) ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੰਟੋਮੌਲੋਜੀ ਦਾ ਮੇਜਰ ਵਿਸ਼ਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵਕਤ ਜ਼ਰਾ ਸੌਖੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਵਿਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹਦਾ ਕੀ ਭਵਿੱਖ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹੀ ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣੇਗਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੰਗ ਉਹਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾ ਸਕੇ। ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਾਲ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ, ਇਹ ਸੋਚਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਚਲਕੇ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਕਿਹੜਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਕਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਬਾਟਨੀ ਅਤੇ ਹਾਰਟੀਕਲਚਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਸੌਖੇ ਸਨ। ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਕਾਫ਼ੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੰਟੋਮੌਲੋਜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਔਖਾ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਸੌਖੀ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਡਿਗਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੌਕਰੀ ਢੂੰਡਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਨਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਕਰੀਏ ਅਤੇ ਨਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿਥੇ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਹੈ ? ਮੁੜ-ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਕੋਲ ਜਾਣਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਪੱਲੇ ਹੈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰੋਂ ਵੀ ਹੁੱਜਾਂ ਪੈਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਵਿਆਹ ਮੇਰਾ ਹੋਇਆ, ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਹਲੜ ਘਰ ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਕੌਣ ਝੱਲਦਾ ਹੈ? ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਸਾਂ; ਪਰ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਇਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਗਿਆ ਹਾਂ; ਕਿਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹਾਂ। ਖ਼ੈਰ ਜਦ ਮਹਿਕਮਾ ਜ਼ਰਾਇਤ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਹੱਥ ਨਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਕਸਬੇ ਨੂਰ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਉਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੋਂ ਮੈਂ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ; ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਲਾਂ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਵੀ ਉਹੀ ਸੇਠ ਪਿੰਡੀ ਦਾਸ ਸਨ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਸੱਤਰ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ 'ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਲਾ ਲਿਆ। ਤਨਖ਼ਾਹ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਅਤੇ ਵਿਹਲੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ ਇਸ ਦੁਆਬਾ ਆਰੀਆ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤਲਖ਼ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਸਕੂਲ ਸੀ ਅਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੀਨੀਅਰ ਮਾਸਟਰ ਅਤੇ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ; ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਰੁਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਤਨਖ਼ਾਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਿਥੇ ਕਿ ਆਮ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ **120** ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ; ਮੈਨੂੰ ਮਸਾਂ ਮਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ **70** ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ। ਸਾਰਾ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਨੂੰ ਡਾਹੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਾਸਟਰ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਵੀ ਮਾਸਟਰ ਛੁੱਟੀ ਕਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਲਾਸ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਤਵਾਰੀਖ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਤੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਏ। ਕੋਈ ਵੀ ਪੀਰੀਅਡ ਖ਼ਾਲੀ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ; ਪਰ ਨੌਕਰੀ ਮੇਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ

ਕੋਈ ਇੱਜ਼ਤ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਘਰ ਆ ਕੇ ਵੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਅੱਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਜਦ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਕਤ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ’ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਨਫ਼ਰਤ ਜਿਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਦ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੀਆਂ ਲੁਟੇਰੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬਣੀਆਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਘ੍ਰਿਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਤਿੱਖੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਉਥੇ ਮੁੱਖ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ; ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ’ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਸਮਝਦੇ ਵੀ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਗੱਲ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਨੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ; ਪਰ ਤਾੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ’ਤੇ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਕਰਦੇ ਨੇ; ਪਰ ਰੱਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਮੱਤ ਬਖ਼ਸ਼ੇ! ਇਹੋ ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਹੈ।

ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਆਖ਼ਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਕੂਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਕਮਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪੈਪਸੂ (ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟਸ ਯੂਨੀਅਨ) ਵਿੱਚ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਐਸਿਸਟੈਂਟ (ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਤੋਂ ਬਚਾਓ) ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਹ ਆਰਜ਼ੀ ਨੌਕਰੀ ਸੀ ਜੋ ਅਗਲੀ ਫ਼ਰਵਰੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰ ਤੱਕ ਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ। ਜਦ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਫੇਰ ਜਾ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ’ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਜੂਨੀਅਰ ਜਾਂ ਸੀਨੀਅਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਆਖ਼ਰ ਨੌਕਰੀ ਵਾਸਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਕੀਮ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਛੁੱਟੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹਮੀਰੇ ਕਮਾਦ ਦਾ ਘੋੜਾ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ’ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦਸਤੀ ਅਤੇ ਇੰਜਣ ਵਾਲੇ ਡਸਟਰਾਂ ਨਾਲ ਕਮਾਦ ਵਿੱਚ ਦੁਆਈ ਧੂੜਦੇ ਸਾਂ। ਇਥੋਂ ਇਕ ਤਜਰਬਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਿਰੀ ਥਿਊਰੀ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਇੱਕ ਡਸਟਰ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰੇ। ਜਦ ਹਿਲਾ-ਜੁਲਾ ਕੇ ਚਲਾਈਏ ਤਾਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦੁਆਈ ਦੇ ਫਰ੍ਹਾਟੇ ਸਿੱਟੇ ਅਤੇ ਦੁਆਈ ਨਿਕਲਣੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਬੈਠਾ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਡਸਟਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਇਕੱਲੇ ਨੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸੋਚਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਗਲ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਟਾ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੱਖਾ ਉਪਰ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਆਈ ਥੱਲੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪੱਖੇ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ। ਜਦ ਪਟਾ ਸਿੱਧਾ ਕਰਕੇ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਡਸਟਰ ਠੀਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਜੋ-ਸਾਮਾਨ ਜਾਂ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਉਧੇੜ ਕੇ ਅਤੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਕਾਰਕਰਦਗੀ ਥਿਊਰੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਅਤੇ ਸਿਖਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਚ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਮਾਮੂਲੀ ਜਾਣਕੇ। ਏਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਕੀਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਦ, ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਜਾਂ ਕੰਮ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਜਦ ਕੋਈ ਨੌਜੁਆਨ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਕਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਵਰਤਦੇ ਨੇ ਜਾਂ ਸਲੂਕ ਕਰਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਘਟਨਾ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਹਮੀਰੇ ਕਮਾਦ ਦੇ ਘੋੜ-ਕੀੜੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਸਕੀਮ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਈ ਖੇਤ ਵੇਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਚਰ੍ਹੀ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਖੇਤ ਤਾਂ ਘੋੜੇ ਕੀੜੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ; ਪਰ ਕਮਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਹ ਕੀੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਮਾਦ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਕੀੜਾ ਚਰ੍ਹੀ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਪੱਖ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਕ ਲੇਖ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਲੇਖ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਲੇਖ ਸ੍ਰ. ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ, ਜੋ ਇੰਟੋਮੌਲੋਜਿਸਟ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ, ਉਸ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਨਾਭੇ ਜਦ ਮੈਂ ਇਹ ਲੇਖ ਲੈ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਅੱਖ ਚੁੱਕਕੇ ਵੀ ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੀ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਦਾ ਵੀ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਮਿੰਟ ਤਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬੈਠਣ ਨੂੰ ਕਹੇਗਾ,ਪਰ ਉਸ ਵੇਖਿਆ ਵੀ ਨਾ। ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮਿੰਟ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਵੀ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਮੈਂ ਇਹ ਇੱਕ ਘੋੜੇ ਕੀੜੇ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜੇ ਕਿਤੇ ਛਪ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ, ''ਮੈਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪੈਂਫ਼ਲਿਟ ਛਪਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, '' ਜੀ ਮੈਂ ਉਹ ਪੈਂਫ਼ਲਿਟ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ।'' ''ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀ'' ਕਹਿ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਫੇਰ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਆਖ਼ਰ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਕਹਿਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਫੇਰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਤਾਂ ਬੜਾ ਆਇਆ, ਪਰ ਕਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦਾ। ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿਆਂ, ਪਰ ਨੌਕਰੀ ਤਾਂ ਮਸਾਂ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜ ਸੀ; ਨਾਲੇ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਕਿਹੜੇ ਦੇਵਤੇ ਹੋਣੇ ਨੇ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਣੇ ਨੇ! ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ? ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮਨ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਰਹੀ। ਪੰਜਵੇਂ-ਛੇਵੇਂ ਦਿਨ ਇਕ ਮੇਰਾ ਹੀ ਸਾਥੀ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਬੀਤੀ) ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਵਰਤੀ। ਜਦ ਉਹ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬੜਾ ਹੀ ਨਿੰਮੋਝੂਣ ਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਹੈ ਸਾਲਾ ਟਿਊਜ਼ਡੇ ਸਿੰਘ (ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ) ਬਿਲਡਿੰਗ ਰਾਮ (ਹਵੇਲੀ ਰਾਮ) ਦਾ ਪੁੱਤ; ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾਈ, ਅੱਗੋਂ ਮੁੱਛ ਨਹੀਂ ਹਿਲਾਈ। ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਨਾ ਬੇਇਜ਼ਤੀ, ਜੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ !'' ਇਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਲੱਗੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਤਮੀਜ਼ ਹੀ ਏਨੀ ਕੁ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਂ ਉਹ ਲੇਖ ਉਦੋਂ ਇਕ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਅਕਾਲੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ' ਨਿਕਲਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਛਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਦੀ ਕਈਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਕੈਰੀਅਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਸੌ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਖੋਜ ਪਰਚੇ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਹਨ; ਪਰ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ। ਜੋ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ 'ਅਕਾਲੀ ਪਤ੍ਰਿੱਕਾ' ਵਿੱਚ ਛਪਣ ਉਤੇ ਹੋਈ, ਉਹ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਖੋਜ ਪਰਚੇ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਛਪਣ 'ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ

ਮੈਂ ਇਸ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਲੇਖ ਇਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਨਾ ਛਪਵਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਮੈਂ ਦਿਲ ਛੱਡ ਮੁੜ ਲਿਖਣਾ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ! ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਇਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਜਾਂ ਕਿੰਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਉਗਮਦੇ ਲੇਖਕ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਬਾ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣਗੇ ! ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸੀਨੀਅਰ ਆਦਮੀ ਇਕ ਨਹੀਂ ਬਹੁਤ ਹੋਣਗੇ, ਜੋ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਹੋਣਹਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਗਲ਼ਾ ਘੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਛੋਟੇ ਆਦਮੀ, ਉੱਚੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਲੰਕ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਇਸ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਬਦਲੀ ਕੰਡਾਘਾਟ (ਉਸ ਵਕਤ ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ) ਜੋ ਸੋਲਨ ਤੋਂ ਕੋਈ **12** ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ, ਵਿਖੇ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਟੂਟੂ, ਚਾਇਲ ਸਪਰੂਨ, ਸੁਬਾਥੂ, ਕਸੌਲੀ, ਪਿੰਜੋਰ, ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ, ਸਭ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਥੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕਸਟ (ਸਿਲ੍ਹੇ/ ਟਿੱਡੀਦਲ) ਦਾ ਇਥੇ ਆਉਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਕੰਮ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹ ਮਿਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਪਿਛੋਂ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵਾਪਸ ਹੀ ਨਾ ਮੰਗ ਲੈਣ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦਿੱਤੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁਲਦੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਥੇ ਲੋਕਸਟ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸੀ ਤਾਂ ਇਥੇ ਬਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਹੌਰਟੀਕਲਚਰ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਅੱਛੀ ਖ਼ਾਸੀ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਹੈੱਡ-ਕਲਰਕ ਸੀ, ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਰਨ ਗਿੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਗ਼ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਫਲ਼ ਉਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨਾਲ ਰਲ਼ ਕੇ ਬਾਹਰ-ਬਾਹਰ ਹੀ ਵੇਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਜਦ ਇਸ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਲੋਹਾ-ਲਾਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਬਾਬੂ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਰਜਿਸਟਰ ਦੇ ਮਾਰਿਆ। ਫੇਰ ਜਦ ਕੁਰਸੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਬਾਬੂ ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਤੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੁਰਸੀ ਚੁੱਕੀ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ। ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਦੌੜ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਬਾਬੂ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਤਾਰ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮਾਈ-ਬਾਪ ਜਾਨ ਕਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਮਹਿਕਮਾ ਜ਼ਰਾਇਤ, ਡਾਕਟਰ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਆਪ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਲਈ ਆ ਗਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਪੁੱਛਿਆ, ''ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਤੂੰ ਇਹਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ?'' ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ''ਜੀ ਹਾਂ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਵੀ ਮਾਰਾਂਗਾ, ਛੱਡਾਂਗਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਬੇਈਮਾਨ ਨੂੰ ਜੇ ਇਨ੍ਹੇ ਫੇਰ ਫਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਰਾ-ਫੇਰੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ'' ਡਾ. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਏਦਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਲਈ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਆਪੇ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈਂ। ਖ਼ੈਰ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਦਬਕ- ਦਬਕਾ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਕੈਸ਼ ਰਜਿਸਟਰ ਚੈੱਕ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਮੈਂ, ਪੱਕੀ ਐਡਵਾਂਸ 'ਚੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਕੱਢਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, ਇਹ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਵਰਤੇ ਨੇ ? ਮੈਂ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬੈਡਮਿੰਟਨ ਖੇਡਣ ਲਈ ਨੈੱਟ ਅਤੇ ਰੈਕਟ ਲਏ ਨੇ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਪੈਸਾ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ''ਜੀ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਜਦ ਮਿਲੇਗੀ ਤਾਂ ਇਹ ਪੈਸੇ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾ ਦਿਆਂਗਾ। ਜਦ ਸਰਕਾਰ ਮੇਰੇ ਪੰਜ, ਸੌ-ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਹਾਲੇ ਦੱਬੀ ਬੈਠੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੇ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਵਰਤ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ?'' ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਬੜੇ ਹੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਗਲ਼ਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਹੱਥੋਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬੇਵਕੂਫ਼ਾਨਾ ਗਲਤੀ ਹੀ ਪਰ ਡਾ. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਸਿਆਣੇ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ ਅਤੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਇਨਸਾਨ ਸਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਾ. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਆ-ਆ ਕੇ ਕੰਮ ਵੇਖਦੇ ਵੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਵੀ ਰਹੇ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਐਮ.ਐਸ-ਸੀ. ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ ਵੀ ਬਣ ਗਏ। ਕਈ ਵਾਰ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਵੀ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅੰਦਰਲਾ ਇਨਸਾਨ ਦਰਸਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਆਣਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਭੋਲ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਡੀਆਂ ਚਿੱਤ ਵੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਦਿਲ ਸਾਫ਼ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਮੈਂ ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿ **1953** ਦੀ **28** ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਕੀਮ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜੂਨੀਅਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ 'ਰਾਜ ਪਰਮੁਖ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ' ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣੀ ਪਈ। ਮੈਂ ਫੇਰ ਘਰ ਆ ਗਿਆ। ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਿਲਗੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਖੁਲ੍ਹੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮੈਨੂੰ ਘਰੋਂ ਆ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਇੰਸ ਮਾਸਟਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਨਖ਼ਾਹ ਵੀ ਪੂਰੀ **120** ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ, ਪਰ ਬੜੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸੈਕਿੰਡ ਮਾਸਟਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਜਰਬੇ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮਾਸਟਰ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਣ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜਦ ਮੈਂ ਮਈ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਮਹਿਕਮਾ ਜ਼ਰਾਇਤ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਅਤੇ ਇਸ ਵਕਤ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਨ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ੌਕ ਜਿਹਾ ਪਨਪਦਾ ਰਿਹਾ ਜੋ **8** ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਜਾ ਕੇ **1961** ਵਿੱਚ ਕਾਲਜ ਆਫ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਵਿੱਚ ਐਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਕੌੜਾ ਅਤੇ ਮਿੱਠਾ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸਵਾਦ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਮੈਨੂੰ ਨੂਰ ਮਹਿਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਤੀਰੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੜਵਾਹਟ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੀ, ਉਥੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਡਾ. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਅਤੇ ਬਿਲਗੇ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਸਕੂਲ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਸਨ, ਦਾ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਭਰਿਆ ਵਤੀਰਾ, ਕੜਵਾਹਟ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੌੜੇ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਪਲ ਭੁੱਲਦੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ; ਪਰ ਮਿੱਠੇ ਅਤੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਹੰਢਾਏ ਪਲ ਇਸ ਕੜਵਾਹਟ ਉਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਾਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੌੜੇ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਮਿੱਠੇ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਨਣਾ ਅਤੇ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆ ਵਾਹ ਮੁੜ - ਮੁੜ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਖ਼ਰਾਬ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ।

ਜਦ ਦੁਬਾਰਾ ਜ਼ਰਾਇਤ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਉਸੇ ਪੈਪਸੂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਨੌਕਰੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦਸਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜੋ ਨਵੇਂ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਸੀ, ਮੈਂ ਸੀਨੀਅਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਨੌਂਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਟੌਤੀ ਦਾ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਇਸ ਨੌਂਕਰੀ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸੁਬਾਥੂ ਜੋ ਸ਼ਿਮਲਾ ਹਿਲਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਕਤ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਸਬਾ ਸੀ, ਵਿੱਚ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਾਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਉਤੇ ਬੋਰਡ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ''ਦਫ਼ਤਰ ਜਨਾਬ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦੁਰ ਮਹਿਕਮਾ ਜ਼ਰਾਇਤ, ਸਪਾਟੂ।'' ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਬੋਰਡ ਦੇ ਉਪਰ ਸਿਰੇ ਉਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ''ਦਾਮ ਇਕਬਾਲ ਹੂੰ'' ਜਿਸਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿ ਰੱਬ ਰੁਤਬਾ ਉਚਾ ਕਰੇ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਵੋਂ ਕਿ ਰੱਬ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਬਾਕੀ ਬਚਿਆ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੈਨੂੰ ਨੌਂਕਰੀ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਚਾਰਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ। ਇਥੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਜਿਗਰੀ ਦੋਸਤ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਕੰਡਾਘਾਟ ਤੋਂ ਸਪਾਟੂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਇਕ ਚੁਬਾਰਾ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਸਾਮਾਨ ਰੱਖ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੋ ਚਾਰਪਾਈਆਂ ਉਸ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਰੋਟੀ-ਰਾਟੀ ਖਾ ਕੇ ਉਹ ਚਾਰਪਾਈਆਂ ਵਿਛਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸੌਂ ਗਏ, ਜਦ ਬੱਤੀ ਬੁਝਾਕੇ ਲੇਟਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਖੁਰਕੀ ਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵੀ। ਬੱਤੀ ਜਗਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਚਾਰਪਾਈਆਂ ਮਾਂਗਣੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਚਾਰਪਾਈਆਂ ਛੱਡ ਬਿਸਤਰੇ ਥੱਲੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਲਾ ਲਏ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਬਿਸਤਰੇ ਵੀ ਮਾਂਗਣੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਾਏ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਂਗਣੂ ਵੜ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜਦ ਚੈਨ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਕੱਪੜੇ ਲਾਹ ਕੇ ਦੋ ਬਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਰਾਤ ਕੱਟੀ। ਇਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਮੇਰਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੁਆਗਤ ਸੁਬਾਥੂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ।

ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਨੌਂਕਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੰਡਾਘਾਟ ਤੋਂ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੇ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਚਾਹ 'ਤੇ ਸੱਦਣ ਦੀ ਸੋਚੀ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਚਾਹ ਪਿਆਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕੱਪ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਵਾਕਿਫ਼ਕਾਰ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਟੀ-ਸੈੱਟ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਸੋਲਨ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਟੀ-ਸੈੱਟ ਸੱਤਾਂ ਰੁਪੱਈਆਂ ਦਾ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਟੀ-ਸੈੱਟ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਖਰੀਦਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਅੱਡੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ ਸੈਰ 'ਤੇ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਜੋ ਮੈਂ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਇਕ ਅਜੀਬ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਕਾਰਾਂ ਖ਼ਰੀਦ-ਖ਼ਰੀਦ ਵੀ ਉਸ ਤੀਬਰਤਾ ਅਤੇ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਹੁ-ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ-ਵਸਤਾਂ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਜਿਸ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਹੋ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਰੰਗ ਭਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਰੰਗ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤੀਬਰਤਾ ਅਤੇ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਮਾਣ ਕੇ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹੋ, ਉਸ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਬਾਥੂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਸੀ, ਪਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਪੱਖੋਂ ਔਖਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਵੀਹ -ਵੀਹ ਮੀਲ ਪੈਦਲ ਤੁਰ ਕੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੁਝ ਖਾਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਕਸੌਲੀ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸੀ, ਸਬਾਥੂ ਤੋਂ ਪੈਦਲ ਖੱਡ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਕੋਈ 8 ਮੀਲ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਾਉਣ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਕਢਾਉਣ ਉਥੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਬੱਸ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹੀ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਾ

ਕੇ ਰਾਤ ਉਥੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਵੇਰੇ ਸੁਵੱਖਤੇ ਪੈਦਲ ਹੀ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਠ ਮੀਲ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਕਰਕੇ, ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਪਟਾ, ਰੋਟੀ ਰਾਟੀ ਖਾ ਕੇ ਫੇਰ ਸਿਨੇਮਾ ਵੇਖਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੇਰ ਅੱਠ ਮੀਲ ਤੁਰ ਵਾਪਸ ਸੁਬਾਥੂ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰੀਦਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਆਦਮੀ ਹੋ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਕੇ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਹੰਵਾਰ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਵੀ ਥੱਕ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਦੀ ਲਗਨ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ ਲਈ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਅਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਔਕੜ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅੰਦਰ ਔਕੜਾਂ ਤਾਂ ਬਹਾਨਾ ਨੇ। ਜੇ ਨੀਅਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਨੀਅਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਉਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਰ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਇਕ ਅਜੀਬ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਾਸਤਾ ਪਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਸੋਢੀ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ 48-50 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਹੋਣੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਉਸਦੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦੋਸਤੀ ਜੇਹੀ ਹੋ ਗਈ ਉਸਦੀ। ਇਹ ਸੁਬਾਥੂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੰਜ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ 'ਤੇ ਮਕਾਨ ਪਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ 8-9 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਸੀ ਇਸਦੀ ਖੱਡ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ। ਡਾ. ਪਰਮਾਰ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਹਿਮਾਚਲ ਦਾ, ਉਸਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਡਾ. ਪਰਮਾਰ ਨਾਲ ਅੱਛੀ ਖਾਸੀ ਮੇਰੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਵੀ ਇਸ ਸੋਢੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਰਦਾਰਨੀ ਇਹਦੇ ਘਰ ਸੀ ਉਥੇ ਪਹਾੜ ਵਿੱਚ ਹੀ। ਇਸਨੇ ਦੋ ਵਿਆਹ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਪਹਾੜਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਸੋਢੀ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਸਭ ਕਿਦਾਂ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਉੱਤਰ ਅਜੀਬ ਸੀ ਕਿ 'ਇਥੇ ਜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣਾ ਸਸਤਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਵਾਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਖ਼ਰਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੁਫ਼ਤ ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਔਰਤਾਂ ਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਿਵਾਏ ਹਲ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ। ਸੋ ਦੋ ਵਿਆਹਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਪੱਕੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਉਸ ਫ਼ਾਰਮ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਪੰਜਾਬਣ ਘਰਵਾਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਲੋਕੀ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਇਹ ਕੰਮ ਉਸਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਤੱਕ ਖਟਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਕਿੰਨਾ ਜ਼ਾਲਮ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਬਲਬੂਤੇ 'ਤੇ ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ 'ਰੀਤ' ਦੇ ਕੇ ਤਲਾਕ ਦੇਣਾ, ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਨਾਲੋਂ ਸਸਤਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਨਸਾਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ਾ ਜਾਨਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਫਾਇਦੇ ਜਾਂ ਹਿੱਤ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਪਛਤਾਵਾ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਈ ਵਾਰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਦਮੀ ਨਾਲੋਂ ਘਟੀਆ ਜਾਨਵਰ ਰੱਬ ਨੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਜੋ ਬੁੱਧੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਜਾਨਵਰ ਨੇ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਬੁਰੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ 'ਤੇ ਹੈਵਾਨ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦਰਅਸਲ ਅਸੀਂ ਹੈਵਾਨ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਹੈਵਾਨ ਭੁੱਖ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੱਜ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਹ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਪੇਟ ਭਰ ਕੇ ਹਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ

ਅਗਲੇ ਡੰਗ ਦੀ ਸੋਚਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਉਤੇ ਇਨਸਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਾਹ ਵੱਢ-ਵੱਢ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਕ ਡੰਗ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ। ਜੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ-ਪੋਤਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸੱਤਾਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਅਤੇ ਹੰਢਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਧਨ-ਮਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਲਾਲਚ ਦਾ ਬੱਧਾ, ਰੱਬ ਵੱਲੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਲੁੱਟੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਨ-ਮਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਨਵਰ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਦੌੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਪੁਸ਼ਤ-ਦਰ-ਪੁਸ਼ਤ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਕਮਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਜਾਂ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਆਦਮੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਹੀ ਤਬਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਲੱਖਾਂ-ਕਰੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗ ਦਾ ਕਰੋੜਾਂ, ਅਰਬਾਂ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਸਭ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਤਬਾਹ-ਬਰਬਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਲਈ ਹੀ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਲਈ ਵੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਜੇ ਰੱਬ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਨਾ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਨਜ਼ਾਮ ਚੰਗਾ-ਭਲਾ ਚਲਣਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਸੌਖਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸੇ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਸਤਿਆਨਾਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਏਨਾ ਮਨ ਉਕਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਜਨਮ ਤੈਂ ਦੇਣਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਨਾ ਬਣਾਈਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਮਾਨਸ ਜਨਮ ਦੁਰਲੱਭ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਜਾਨਵਰ ਹੀ ਬਣਾ ਦੇਈਂ ਜੇ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੈਦਾ ਉਥੇ ਕਰੀਂ ਜਿਥੇ ਆਦਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਦੀ ਕੋਈ ਪਹੁੰਚ ਹੋਵੇ!

ਉਹ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਚਾਹ ਪਿਲਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਮੈਂ ਟੀ-ਸੈੱਟ ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਦੀ ਤਬੀਅਤ ਦਾ ਇਕ ਰੋਹਬ-ਦਾਬ ਵਾਲੀ ਸਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਚਾਹ ਪਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੀਤੀ ਹੀ ਨਾ, ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕੱਚ ਦੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਚੀਨੀ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਵੈਸੇ ਇਹ ਆਦਤ ਮੈਂ ਕਈਆਂ ਦੀ ਵੇਖੀ ਹੈ। ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਸ. ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਦ ਮੈਂ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ , ਉਹ ਵੀ ਪਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੀਂਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਕਿੱਡੀ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਸਮਾਗਮ ਹੋਵੇ। ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹੁਰਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੇ ਪਿਆਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਬੜੀਆਂ-ਬੜੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਚਾਹ ਵਿੱਚ ਡੁਬ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਖ਼ੈਰ ਇਸ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਦਗੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੱਤ ਰੁਪਏ ਖ਼ਰਚ ਕੇ ਟੀ-ਸੈੱਟ ਵੀ ਲਿਆਂਦਾ ਪਰ ਇਸ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਆਦਮੀ ਨੇ ਚਾਹ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੀਤੀ। ਇਸ ਸਾਦਗੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸਬਜ਼ੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਡੌਂਗਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਰੋਟੀ ਦਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਖਾ ਲਈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਅਸੀਂ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਚੁੱਕੇ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਬਜ਼ੀ ਕੁਝ

ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾਫ਼ੀ ਮੂੰਹ-ਫੱਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਈ ਵਾਰੀ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਬਜ਼ੀ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਲੈ ਲਈ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਂ ਹੋਣੀ ਹੀ ਸੀ।'' ''ਉਹ ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀ'', ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਬੋਲੇ। ਪਰ ਕਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਹੁਤ ਸਮਝਦਾਰ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਸੋਲਨ (ਸਪਰੂਨ) ਤੋਂ ਕੰਡਾਘਾਟ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਬੱਸ ਵੀ ਨਾ ਰਹੀ, ਸਭ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇਉਂ ਕਰ, ਓਹ ਟਰੱਕਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਤੂੰ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕਿ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੰਡਾਘਾਟ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਚੱਲ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਮੇਰਾ ਕਿਹਾ ਸ਼ਾਇਦ ਮੰਨਣ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨਣ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਤੂੰ ਹਾਲੇ ਬੱਚਾ ਹੈਂ, ਅਨਜਾਣ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣਗੇ ਜਾਹ ਵੱਡਾ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੱਤ ਭੰਨ ਦਿਆਂਗਾ। ਆਦਮੀ ਨਾਲੋਂ ਆਦਮੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।'' ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਜਦ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਈ! ਹੈ ਕੋਈ ਕੰਡਾਘਾਟ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ? ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਜਾਣ ਨੂੰ। ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਕੰਮ ਦਾ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਮੈਨੂੰ। ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕਹੇ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਸੌਖੇ ਕਰਵਾ ਲਏ। ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕਹੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜੇ ਕਿਤੇ ਕਰਨੀ ਵੀ ਪੈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੋ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਹੱਕ ਨਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਏ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖੀ ਹੈ ਮੈਂ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੱਚ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ''ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲੋਂ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।''

ਏਥੇ ਸੁਬਾਥੂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਠਾਣੇਦਾਰ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਬੜਾ ਜ਼ਿੰਦਾਦਿਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਿੱਦਾਂ ਖੇਡਦੇ ਸੀ ? ਜਦ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਪਰਸੋਂ ਆਪਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ 'ਤੇ ਚਲਾਂਗੇ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਦੀ, ਜੋ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸੁਬਾਥੂ ਕਸਬੇ ਦੀਆਂ ਜੋ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਲਾਇਸੈਂਸੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੰਗਵਾ ਲਈਆਂ। ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਤੁਰ ਪਏ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ। ਇਕ-ਇਕ ਵਧੀਆ ਦੁਨਾਲੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਕੋਲ ਅਤੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਜੰਗਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕੋਈ **20-25** ਪਹਾੜੀਏ ਵੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਕੁਲ **30-35** ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਸੀਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲੈ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਈਏ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਇਕ ਲੰਬੀ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਪਹਾੜੀਏ ਡੰਡਿਆਂ -ਸੋਟਿਆਂ ਨਾਲ ਝਾੜ ਪਾਉਂਦੇ ਆਉਣ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਵਲ ਨੂੰ ਆ ਜਾਏ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਇਹੋ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਮੁਰਗਾ ਉਡਿਆ। ਉਸ ਉਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਜਣਿਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਹਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਹ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗਾ। ਡਿਗਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਇਕ ਪੈਂਥਰ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵੇਖਦੇ-ਵੇਖਦੇ ਮੁਰਗਾ ਚੁਕ ਕੇ ਛੂਪ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਅਵੇਸਲ੍ਹੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ, ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਉਸ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਨਾ ਚੱਲੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦ ਅਸੀਂ ਦੂਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਤੀਹਾਂ-ਬੱਤੀਆਂ

ਬੰਦਿਆਂ ਕੋਲ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੋਂ ਇਕ ਮੁਰਗਾ ਲਿਆ ਕੇ ਸਾਡੀ ਦੋ-ਚਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰੇ ਦਾਲ-ਭਾਤ ਖਾ ਕੇ ਹੀ ਸੌਂ ਗਏ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਲਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਨੋ-ਮਨੀ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਜਾਨਵਰ ਨਹੀਂ ਮਰਿਆ। ਮੈਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਜਾਨਵਰ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੁਰਗਾ ਮਾਰਿਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਆਪ ਮਾਰਕੇ ਮੀਟ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਛੇ ਤਿੱਤਰ ਫੜੇ। ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜਦ ਕਣਕਾਂ ਵੱਢ ਲਈਦੀਆਂ ਸੀ ਤਾਂ ਖੇਤ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼-ਪੱਧਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਜਦ ਕੋਈ ਤਿੱਤਰ ਲੱਭ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜ ਕੇ ਹੀ ਫੜ ਲਈਦਾ ਸੀ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਿੱਤਰ ਇਕੋ ਲੰਬੀ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਐਵੇਂ **15-20** ਗਜ਼ ਹੀ ਤੇ ਫੇਰ ਸਿਰਫ਼ ਦੌੜਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਖੇਤ ਖਾਲੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਪੰਜਾਂ-ਸੱਤਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹ ਫੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੇ ਤਿੱਤਰ ਮੈਂ ਟੋਕਰਾ ਮੂਧਾ ਮਾਰਕੇ ਤਾੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੱਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਇੰਜ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅੱਜ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਬਾਹਰ ਮੁਰੱਬੇ ਤਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਦਾਲ ਨਾਲ ਆਵੇ (ਦੁਆਬੀਏ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਦਾਲ, ਸਬਜ਼ੀ-ਭਾਜੀ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਹਾਂ-ਪਰਸ਼ਾਦ (ਮੀਟ) ਨੂੰ ਵੀ 'ਦਾਲ' ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਸਬਜ਼ੀ ਜਾਂ ਮੀਟ ਘੱਟ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ) ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਛੇ ਤਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਅੱਜ ਜਾਨ ਗਈ। ਏਨੇਦਿਨ ਕੋਲ ਰੱਖਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਤਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਕੇ ਕੁਝ ਉਦਾਸੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਤਿੱਤਰ ਉਡਾ ਦਿੱਤੇ। ਜਦ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂ ਪੁੱਛਿਆ।

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਦਮੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਨਿਰਦਈ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹੈ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਤਰਸ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਦੀ ਕਰੀਬੀ ਜਾਂ ਸਾਥ ਨਾਲ ਪਨਪ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਸੁਣਦਾ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁਝ ਦੇਰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਆਪਣੇ ਤਿੱਤਰ ਛੱਡਣ ਵਾਂਗ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਦੰਗਿਆਂ-ਫਸਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਗੱਡੀਆਂ-ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਹੀ ਗੁਆਂਢੀ ਜਾਂ ਹਮ-ਸਫ਼ਰ ਦੂਜੀ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਉਹੀ ਅਪਣੱਤ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਤਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਅਗਵਾ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ, ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਲੰਬੇ ਅਰਸੇ ਲਈ ਰਹਿ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਇਮਕਾਨ ਘਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਾਲਮ ਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਨਰਮ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਇਹ ਠਾਣੇਦਾਰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਗਿਆ, ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਛਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਦੋਸਤੀ ਅੱਛੀ-ਖਾਸੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਥੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿੰਨਾ ਛੋਟਾ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਨੀਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸਾਂ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਦੱਸ। ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਘੁਟਕੇ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈ, ''ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਾ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਦੋਸਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਭਾਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਹੋਵੇ; ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਦੱਸੀਂ''। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਲੀਸ ਸਿਖਲਾਈ ਜਾਂ ਪੁਲਸੀਆਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀ

ਇਨਸਾਨ ਕਿਸੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ, ਪੁਲੀਸ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫੌਜ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਿੱਤਾ, ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਸਿਰਫ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਪਰ ਜਦ ਮੈਂ ਕਸਾਈ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਯਕੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਬਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਲਈ ਦਬਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਮੂਲ ਆਤਮਕ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ।

ਛੇਤੀ ਹੀ, ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਦਫ਼ਤਰ ਕੰਡਾਘਾਟ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਥੇ ਫੇਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਡੀ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਇਨਸਾਨ ਪਾਸੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ। ਇਹ ਇਨਸਾਨੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਸੀ। ਇਕ ਦੋਸਤ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਇਨਸਾਨ 'ਚੋਂ ਫੁਟ-ਫੁਟ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਇਨਸਾਨ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਾਸਤਾ ਪਿਆ। ਇਥੇ ਇਕ ਸਬ-ਡਵੀਜ਼ਨਲ ਅਫ਼ਸਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਡੀ. ਡੀ. ਜਿਆਲ। ਪਟਿਆਲਾ ਸ਼ਾਹੀ ਪੰਡਤ ਸੀ। ਪੂਰਾ ਇਮਾਨਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਫ਼-ਸੁੱਥਰਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ਰਾਬ ਕਾਫ਼ੀ ਪੀਂਦਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਪੈਪਸੂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ (ਬ੍ਰਿਸ਼ ਭਾਨ) ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਉਸ ਥਾਂ ਦੇ ਜਿਆਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਜਿਆਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜੇਹੀ ਵਿਸਕੀ ਪੀ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਜਦ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਜਿਆਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸਕੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਐਤਵਾਰ ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਘਰ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੀ ਘਰ ਆਏ ਤਾਂ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਵਿਸਕੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਆਪਣੀ ਮਹਿਮਾਨ-ਨਵਾਜ਼ੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵਿਸਕੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਬੀਅਰ ਪੀਤੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਜੀਬ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਇਸ ਐਸ. ਡੀ. ਓ. ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਭ ਧਰਮਰਾਜ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਇਸਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਨੂੰ ਕੇਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਹੱਕੋ-ਹੱਕੀ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾਮਾ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਆਮ ਲਫ਼ਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ,''ਇਹ ਕਾਲੇ ਕੋਟਾਂ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਣਗੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕੀਹਦਾ ਕੀ ਹੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਕੌਣ ਕਿੰਨਾ ਕਸੂਰਵਾਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਕਹੇ ਉਤੇ ਰਾਜ਼ੀ-ਨਾਮਾ ਕਰ ਲਵੋ ਅਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਲਵੋ।'' ਅੱਧਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਮੁਕੱਦਮੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਜਾਂ ਦੂਸਰੀ ਪੇਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਫ਼ੈਸਲਾ ਜਾਂ ਨਿਆਏ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੁਰਸੀ ਰੱਬ ਬੜੇ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਆਦਮੀ ਉਸ ਕੁਰਸੀ ਉਤੇ ਬੈਠਕੇ ਪੂਰਾ ਨਿਆਏ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਮਾਨਸਕ ਤਸੱਲੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਵੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਫਲ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦਾ ਜੱਜ - ਜੋ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ ਹੈ- ਜਸਟਿਸ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਥੇ ਸਬ-ਡਵੀਜ਼ਨਲ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਦੋਸਤ ਦਿੱਲੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਕਈ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਸਤੇ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਆ ਸਕਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਸਥਾਨੀ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਉਸ ਉਤੇ ਇਸਤਗਾਸਾ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸੰਮਨ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਅਗਲੇ ਐਤਵਾਰ ਹੀ ਵਿਚਾਰਾ ਕੰਡਾਘਾਟ ਆ ਗਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੀ 'ਤੂੰ ਤੂੰ-ਮੈਂ ਮੈਂ' ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਵੇਂ ਦੋਸਤ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ

ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਕੇਸ ਰਫਾ-ਦਫਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਈ ਦਿਨ ਇਥੇ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਖੂਬ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਲਗਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਥੇ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੇ ਘਰ ਪਾਰਟੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮਸੀਂ ਅੱਠ-ਦੱਸ ਹੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਉਤੇ। ਇਕ ਫੈਮਿਲੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਸੀ। ਡੀ. ਡੀ. ਜਿਆਲ ਸ਼ਰਾਬ ਕਾਫ਼ੀ ਪੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਕਹਾਂ ਕਿ ਜਿਆਲ ਸਾਹਿਬ ਹੁਣ ਬੱਸ, ਚਲੋ ਘਰ ਚੱਲੀਏ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਠਕੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ''ਤੁਮ ਹਮਾਰੇ ਬਾਪ, ਹਮ ਤੁਮਹਾਰੇ ਬਾਪ।'' ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਠਾਕੇ ਘਰ ਛੱਡਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਉਤੇ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਘਾਤ ਕਰਨਾ ਇਕ ਘੋਰ ਪਾਪ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਥਾਣੇਦਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਸੀਏ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪੁਲਸੀਆ ਹੋ ਕੇ ਇਨਸਾਨ, ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੀ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪੁਲੀਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਨਸਾਨ ਵਾਸਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਘਾਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ।

ਪਰ ਇਥੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਤਜਰਬਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਦੋ ਪਲੰਘ ਬਨਵਾਉਣੇ ਸਨ। ਸੋਲਨ ਇਕ ਮਿਸਤਰੀ ਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਪਲੰਘ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਪੈਸੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰਹੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ 'ਤੇ ਖ਼ਰਚੇ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤਨਖ਼ਾਹ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਨੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਪਲੰਘ ਨਾ ਬਣਾਏ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਾਰੀ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਪਲੰਘ ਬਣਾਏ ਤਾਂ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਉਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਚੌਖਟਾ ਟੁੱਟ ਕੇ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਪਲੰਘ ਵਾਪਸ ਕੀਤੇ ਤੇ ਫੇਰ ਪੰਜ-ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲੰਘ ਗਏ, ਨਾ ਪਲੰਘ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੈਸੇ! ਆਖ਼ਰ ਮੇਰੇ ਗੁਆਂਢ ਇਕ ਬੰਗਾਲੀ ਵਕੀਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨੋਟਿਸ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕਦੇ ਉਸਨੇ ਸੋਲਨ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਮਨ ਆ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਲੰਘ ਮੈਥੋਂ ਲੈ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੁਜਰਿਮ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮੁਲਜ਼ਿਮ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾਇਆ ਕਿ ਪੈਸੇ ਵੀ ਗਏ, ਪਲੰਘ ਵੀ ਉਸ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਪੈਣ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਏ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਰੀਖ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੁਕੱਦਮਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਭਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਬੜਾ ਹੱਸਿਆ ਅਤੇ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣਾ, ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਾ ਦਿਆਂਗਾ। ਜਦ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਕੇਸ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨੇ ਉਸ ਮਿਸਤਰੀ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਪਲੰਘ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖਰਚੇ ਤੇ ਕੰਢਾਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਦੱਸ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ ਬੇਈਮਾਨੀ ਧੋਖਾਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ। ਖ਼ੈਰ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਪਲੰਘ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਹ ਮੁੱਲ ਖ਼ਰਚ ਕੇ ਅਤੇ ਬੜੀ

ਮੁਸੀਬਤ ਝੱਲ ਕੇ ਇਕ ਸਬਕ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬਿਜ਼ਨਸ-ਮੈਨ, ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੌਦਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਅਗਾਓਂ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਸਬਕ ਭਾਵੇਂ ਮਹਿੰਗਾ ਸੀ ਪਰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਤਾਂ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ’ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਇਹ ਸਬਕ ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਲਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਜੁਦਾ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪੈਸੇ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ’ਤੇ ਅੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਇਹ ਪੈਸੇ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਘਾਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕੰਢਾਘਾਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਚਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਇਕ ਆਰਥਕ ਸਰਵੇਖਣ ਦਾ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖਕੇ ਮੈਂ ਐਮ. ਐਸ- ਸੀ. (ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਇਕਨਾਮਿਕਸ) ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਚਾਰ ਪਰਚੇ ਥਿਊਰੀ ਦੇ ਅਤੇ ਇਕ ਨਿਬੰਧ ਉਸ ਵੇਲੇ ਐਮ. ਐਸ-ਸੀ. ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਖੋਜ ਨੂੰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲੋਂ ਹਾਈਪੋਥਸਿਜ਼ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਈਪੋਥਸਿਜ਼ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਦਾ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਢੰਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋ-ਢਾਈ ਸਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਵੇਖ ਚੁੱਕਿਆ ਸਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸਾਂ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਕਿਫ਼ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਫਿਰ-ਫਿਰਾ ਕੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿੱਥੇ ਅੰਕੜੇ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਉਥੇ ਥਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਛੱਡ ਲਕੀਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੈਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਅੰਕੜੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖ ਮਾਰਿਆ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਹਾਈਪੋਥਸਿਜ਼ ਸਮਝ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜੋ ਅੰਕੜੇ ਜਾਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਲਕੀਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਖ਼ਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਪੁਰ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਹੀਦੇ ਸੀ ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਜਦ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਲੀ ਥਾਂ ’ਤੇ ਅੰਕੜੇ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਜੇ ਤਾਂ ਅੰਕੜੇ ਜਾਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੂਚਨਾ ਲਿਖੇ ਨਾਲ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਠੀਕ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਲਿਖੇ ਤੋਂ ਜੋ ਵੱਧ ਅੰਕੜੇ ਜਾਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਹੱਥ ਆਈਆਂ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਢੁੱਕਵੀਆਂ ਸਨ ਉੱਥੇ ਭਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਹਾਈਪੋਥਸੀਜ਼ ਮੰਨ ਕੇ, ਅਸਲੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਰਖ ਲਿਆ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਤੁਲਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਹ ਆਪਣਾ ਤਰੀਕਾ ਪ੍ਰੀਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ (ਵਾਈਵੇ) ਵਿੱਚ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਫਸਟ ਡਵੀਜ਼ਨ ਤੋਂ ਦੋ ਨੰਬਰ ਘੱਟ ਰੱਖ ਲਏ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਥਿਊਰੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੇਰੀ ਐਮ. ਐਸ-ਸੀ. ’ਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਹੀ ਦੋ ਨੰਬਰ ਤੋਂ ਰਹਿ ਗਈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੱਖ ਪੜ੍ਹਾਏ ਅਤੇ ਸਮਝਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੇ ਖੋਜਕਾਰ ਸੂਝਵਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖੋਜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਹੱਥ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਜੁਰਬਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੀ.ਐੱਚ.ਡੀ. ਦਾ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖਦਿਆਂ ਵੀ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ।

ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕਿੰਨਾ ਸੁਸਤ, ਆਪ-ਹੁਦਰਾ ਅਤੇ ਢੀਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸਦਾ ਮੈਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੀ ਇਹੋ ਅਹਿਸਾਸ ਕਾਇਮ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ-ਪਹਿਲੋਂ ਸਰਵਿਸ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕੰਮ ਤਾਂ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਕਿਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਵਾਪਸ ਹੀ ਨਾ ਮੰਗ ਲਵੇ, ਉਥੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਮਝ ਲਗ ਗਈ ਕਿ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਪਾਲਣਾ ਅਤੇ ਮਹਿਕਮਾ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸਾਮੀਆਂ ਵਧਣ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅਫ਼ਸਰੀਆਂ ਵੀ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋਣ। ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਸੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਆਸਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪੈਸੇ ਮਿਲਦੇ ਨੇ। ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੱਤ੍ਹਾਧਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਜਾਂ ਕਾਰਕਰਦਗੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਭ ਆਪੋ-ਧਾਪ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਸਟਮ ਇਕ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਦੀ ਤੋਰ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਵਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਰਾਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਤਫਾਕਨ ਜੇਹੀ (ਇੰਸੀਡੈਂਟਲ) ਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਪਹਿਲੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ। ਕੰਢਾਘਾਟ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮਧੂ ਮੱਖੀ ਪਾਲਣ ਦੇ ਧੰਦੇ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਸਕੀਮ ਵਿੱਚ ਇੰਚਾਰਜ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸੋਲਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਪਰੂਨ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਮੈਂ ਨੈਨੀਤਾਲ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਿਊਲੀਕੋਟ ਨਾਮ ਦੇ ਮਧੂ- ਮੱਖੀ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਲਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਇਲਾਕੇ ਸਪਰੂਨ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਜੋਂ **25-30** ਬਕਸੇ ਮਧੂ-ਮੱਖੀਆਂ ਨਾਲ ਸਪਰੂਨ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਐਸੇ ਫੁਲਦਾਰ ਦਰਖ਼ਤ, ਝਾੜੀਆਂ, ਫਸਲਾਂ-ਪੌਦੇ ਨਹੀਂ ਜੋ ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮੱਖੀਆਂ ਸ਼ਹਿਦ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਸ਼ਹਿਦ ਏਨਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਏਨਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਮੱਖੀ ਪਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਮਧੂ-ਮੱਖੀ ਦੀ ਜਿਨਸ ਵੀ ਉੱਨਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜਕਲ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਨਤ ਕਿਸਮ ਤਾਂ ਡਾ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਟਵਾਲ ਨੇ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹੀ ਸੌ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਟਲੀ ਤੋਂ ਰਾਣੀ ਮੱਖੀਆਂ ਲਿਆ ਕੇ, ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ ਜਦ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਇਕ-ਦੋ ਬਕਸੇ ਜਾਂ ਛੱਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾਲ ਸਕਣ। ਮੈਂ ਉਪਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਮੈਂ ਵਾਧੂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਐਕਸਟੈਨਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਦੋਨੋਂ ਕੰਮ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਰੀ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਕੌਣ ਸੁਣਦਾ ਸੀ ! ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਲਿਖਿਆ, ਕਿਹਾ, ਆਏ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਯਕੀਨ ਦਵਾਇਆ ਕਿ ਜੋ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਸਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਨ ’ਤੇ ਜੂੰ ਨਾ ਰੀਂਗੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ (ਜੋ ਡਾ. ਮੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦੇ ਜੁੜਵੇਂ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸਨ) ਦੌਰੇ ’ਤੇ ਆਏ। ਬੜੇ ਅੜਬ ਅਤੇ ਹੈਂਕੜਬਾਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਤੂੰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ/ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ। ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ, “ਤੂੰ ਕੀ

ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ?'' ਅਤੇ ਝਾੜ-ਝੰਬ ਕੇ ਬਿਠਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ, ''ਤੂੰ ਕੀ ਕਰਦੈਂ?'' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ''ਜੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।'' ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁੱਜਕਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਕਿਉਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ?'' ਸਾਰੇ ਹੀ ਡਰੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਜੀ ਕੰਮ ਕੋਈ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ।'' ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂ ਲਿਖਿਆ?'' ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਿਆ। ''ਇਕ ਵਾਰੀ ? ਜੀ ਮੈਂ ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਦਰਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਦੱਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਕੰਮ ਦਿਖਾ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਇਥੇ ਕੋਈ ਸੁਣਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੁੱਛਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।'' ਮੇਰਾ ਜ਼ਰਾ ਹੌਸਲਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੀ ਇਥੇ ਚਾਰ ਜ਼ਰਾਇਤ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਹਨ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਦਿਉ। ਮੈਂ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵੱਧ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ। ਜੇ ਚੌਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਨਾ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਡਿਸਮਿਸ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਚੱਲ ਤੇਰਾ ਕੰਮ ਦੇਖਾਂ।'' ਉਠਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਛੱਡ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਤੁਰ ਪਏ। ਹਾਲੇ ਅੱਧੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਜਾਨ ਆਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝੋ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ''ਵਾਕਈ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਕੰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਇੰਟੋਮਾਲੋਜਿਸਟ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ) ਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਤੇਰੀ ਬਦਲੀ ਦੂਜੀ ਪੋਸਟ 'ਤੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਤੈਨੂੰ ਨਾਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਚਾਰਜ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ''ਜੀ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲੀ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ।'' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਏਨੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ?'' ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਿਆ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਸੀ। ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਜ਼ਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਂਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਡੇਢ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸੋਲਨ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਫਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਿਬ ਅਚਾਨਕ ਅੱਗੋਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਮਿਲ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾਈ ਤਾਂ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, ''ਕਿਉਂ ਬਈ ਤੇਰੀ ਬਦਲੀ ਹੋ ਗਈ ?'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਜੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦਿਨ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਦਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਆਪ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ''। ''ਅੱਛਾ ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਫੇਰ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬਦਲੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤੈਨੂੰ ਆਰਡਰ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ।'' ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾਈ ਤੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨੀ ਬੀ.ਡੀ.ਓ., ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਲਨ ਮਿਲ ਗਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਸ਼ਿਮਲਿਉਂ ਪਰਤਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰਨ-ਤੁਰਨ ਪੈਦਲ ਸੋਲਨ ਵਲ ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ 'ਤੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮਿਲਦੇ ਸਾਰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, ''ਕਿਉਂ ਹੁਣ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੈਂ ਨਾ ? ਹੁਣ ਕੰਮ ਠੀਕ ਕਰੀਂ, ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਆ ਕੇ ਵੇਖਾਂਗਾ ਤੇਰਾ ਕੰਮ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ 'ਜੀ ਇਦਾਂ ਕਿਤੇ ਬਦਲੀਆਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਠੀਕ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।'' ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੀ. ਡੀ. ਓ. ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਜਾਹ ਇਥੋਂ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਲਿਆ। ਉਥੇ ਹੀ ਲਿਖਾ ਕੇ ਦਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਇਸ ਦੀ ਕਾਪੀ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਬੰਧਤ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇਵੀਂ। ਆਰਡਰ ਤਾਂ

ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਸੌ ਹੀਲਾ ਕਰਕੇ ਅੱਠਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਮਿਲੀ। ਏਨੇ ਕੁ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਤੌਖਲਾ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਫ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਵਿਖਾਵੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਲਈਏ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਸੌਖੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚੋਂ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਮੰਦਹਾਲੀ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੋਣ ਲੱਗਾ ਦਿਹਾੜੀ ਬੀਤੀ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਦਿਲ ਘਟਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸਾਂ।

ਮੈਂ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਾਲ ਬੀਵੀ-ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪੇਟ ਪਾਲਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪਿਲਾਉਣ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਅਹਿਸਾਸ ਕਾਇਮ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧੋਣ ਨਾਲ ਧੋਤਾ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਇਹ ਰੱਬ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਹੀ ਸਦਕਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਕੋਈ ਦੇਰ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਤਜੁਰਬਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੜਿਕਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮੈਂ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਉਹੀ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰ ਥਾਂ ਪੂਰੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਦ ਮੇਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਬੀ. ਡੀ. ਓ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਐਕਸਟੈਂਸ਼ਨ ਅਫ਼ਸਰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਕੰਮ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜੋ ਅੰਕੜੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਖਾਦ ਦੇ ਟੋਇਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਏਨੀ ਬੇਹੂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਏਨੀ ਸ਼ਾਇਦ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸ਼ਾਮਲਾਟ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਈ ਥਾਂਈਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਤਲਖ਼ ਤਜੁਰਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਜੋ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਭੇਜਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੰਮ ਮੱਧਮ ਰਫ਼ਤਾਰ ਤੇ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਮਨਾਉਣਾ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ ਅੰਕੜੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਝੂਠੇ ਅਤੇ ਸਰਾਸਰ ਝੂਠੇ ਅੰਕੜੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਇਕ ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦ ਪਸ਼ੂ-ਪਾਲਣ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਵੱਛੜੇ ਖੱਸੀ ਕਰਨ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਏਨੀ ਤਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਤਾਂ ਭਲਾ ਚੈੱਕ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਖਾਦ ਦੇ ਟੋਇਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚੈੱਕ ਕਰਨ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਉਹੀ ਅੰਕੜੇ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਮੇਰੀ ਉਸ ਆਸਾਮੀ ਤੋਂ

ਬਦਲੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਐਕਸਟੈਂਸ਼ਨ ਅਫ਼ਸਰ ਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਹੀਨਾਵਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, ‘‘ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਗ਼ਲਤ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਸਿਰ-ਪੈਰ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਖਾਦ ਦਾ ਟੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ! ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੀ, ਤੂੰ ਕਰਦੇ ਜੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਤੈਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਦੂੰ ਅਗਾਂਹ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਸਨੇ ਹੌਂਸਲਾ ਕਰਕੇ ਅੰਕੜੇ ਕਾਫ਼ੀ ਘਟਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਠੀਕ ਕਰਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਤੀਸਰੇ-ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਤਾਰ ਆ ਗਈ ਕਿ ਦੱਸਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਕਿਵੇਂ ਘਟ ਗਏ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕੰਮ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਫਸ ਗਿਆ। ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਪਹਿਲੇ ਇਸ ਅਸਾਮੀ ’ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਗ਼ਲਤ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਅੰਕੜੇ ਦੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਗ਼ਲਤ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਾਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਫਸ ਗਿਆ। ਆਪਾਂ ਸੋਚ ਕੇ ਇਹ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕੜੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਿਪੋਰਟ ’ਚੋਂ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਚੁੱਕੇ ਗਏ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਵੀਂ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇੰਜ ਜਾਨ ਛੁੱਟੀ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਦੀ। ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਤਾਂ ਉਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਸੱਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲਾ ਝੂਠਾ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਕਦੀਂ ਕੋਈ ਨਿਰੀਖਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੋ ਕੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਪਲਾਟ, ਦੋ-ਚਾਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਕਮੇ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਹੱਥ ਝਾੜਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਹੋਰ ਨਮੂਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਨੇ। ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਿੱਟਾ ਝੂਠ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅਤੇ ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਜਿੰਨੇ ਅਪਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੰਮ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਡਰਾਮੇ ਬਾਜ਼ੀ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਲੰਬੇ ਤਜੁਰਬੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਜਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਝੂਠ ਅਤੇ ਬਨਾਵਟ ਫੜਨ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਣਗਿਣਤ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਤਾਂ ਛੱਡੋ, ਇਕ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਅਦਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖੋਜਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਕਾਫ਼ੀ ਝੂਠ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ’ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਵੇਖਣ ਗਿਆ। ਐਕਸਟੈਂਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਜੋ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਤਜੁਰਬੇ ਵਾਲੀ ਇਕ ਫ਼ਸਲ ਕਟ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਉਸੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਬੀਜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁਮਾ-ਫਿਰਾ ਕੇ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਫ਼ਸਲ ਵਾਲੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਖੇਤ ਹੈ ਤਜੁਰਬੇ ਹੇਠ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਇਹ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੰਜ-ਚਾਰ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਤਸੱਲੀ ਵਾਲਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮਾੜੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜੀ ਖੇਤ ਇਹ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਦੂਜਾ ਹੈ! ਇਸ ਅਫ਼ਸਰ

ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਬੀਜ, ਖਾਦ ਅਤੇ ਦੁਆਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਬਿਜਾਈ, ਕਟਾਈ ਜਾਂ ਪਲ਼ ਰਹੀ ਫ਼ਸਲ ਵੇਖਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦੱਸ ਤਜੁਰਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਵੇਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਵੇਂ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਬਰਸੀਮ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੈਨੂੰ ਸੇਂਜੀ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਜਾਵੇ ! ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਖੋਜਕਾਰ ਜਾਂ ਸੰਚਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਹੀ ਇੰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸਾਰੇ ਇਦਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਖੇਤੀ ਏਨੀ ਤਰੱਕੀ ਨਾ ਕਰਦੀ। ਪਰ ਬੇਈਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮਚੋਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਇਮਾਨਦਾਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਘੱਟ ਨੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂ ਪਦਵੀ ਉਹ ਚੰਗੀ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕੰਮ ਘੱਟ, ਹੈਂਕੜ ਜ਼ਿਆਦਾ, ਤਨਖ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਪਰਲੀ ਆਮਦਨ ਵਧ ਹੋਵੇ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਸਵਾਲ ਕਰੋ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲੇਗਾ ਕਿ ਜੀ ਪੁੱਛੋ ਨਾ ਮੌਜਾਂ ਨੇ, ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਵਿਹਲੇ ਰਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਧਨ-ਮਾਲ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਜਾਂ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਗੋਂ ਧਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਜ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਝੂਠੀ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੇਈਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਾਂ ਲੋਕ ਕੰਮਚੋਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਾਡੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਉੱਨਤ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਬੰਦਾ ਬਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਬੇਈਮਾਨ ਜਾਂ ਕੰਮਚੋਰ ਹਨ, ਉਹ ਮਾਣ ਨਾਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਯੂਨੀਰਵਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਕੰਮਚੋਰ ਵੀ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਜਦ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਗੇ ਤਾਂ ਫਾਈਲਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇੰਜ ਦੌੜਨਗੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਸ਼ਗੂਲ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤਾਂ ਵਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇਹ ਕਹਿਣ ਜਾਂ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ (ਇਹ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲੰਬੇ ਤਜੁਰਬੇ ਤੋਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।) ਬੇਈਮਾਨੀ ਅਤੇ ਕੰਮਚੋਰੀ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੇਈਮਾਨ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ-ਮਾਣ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਜਾਣਦਿਆਂ ਵੀ ਕਿ ਇਹ ਬੇਈਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੰਮਚੋਰ ਹੈਂਕੜ ਅਤੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਹੀ ਰਾਖਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਭਵਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਨਿਘਾਰ ਸਾਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲੈ ਡੁਬੇਗਾ।

ਸਪਰੂਨ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਐਮ. ਐਸ-ਸੀ. ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਐਮ. ਏ. (ਇਕਨਾਮਕਸ) ਵੀ ਕਰ ਲਈ। ਇਕੋ ਸਾਲ **1966** ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਹ ਦੋ ਮਾਸਟਰ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤੇ। ਮੇਰੀ ਐਮ. ਏ. ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿੱਚ ਐਮ. ਐਸ-ਸੀ. ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ, ਮੈਂ ਐਮ. ਏ. ਦਾ

ਇਮਤਿਹਾਨ ਸਤੰਬਰ ਵਿੱਚ ਦੇਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਹਰ ਅੜਿਕਾ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਅਫ਼ਸਰ ਇਕ ਦਿਨ ਸਪਰੂਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਵਿਸਕੀ ਪੀਉਗੇ ? ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰਹਿਣ ਦਿਉ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਕਾਚ ਵਿਸਕੀ ਹੀ ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਮਤਲਬ ਸਮਝ ਗਏ। ਅੱਧੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਖਰਚ ਕੇ ਮੈਂ ਵਿਸਕੀ ਦੀ ਬੋਤਲ ਖਰੀਦ ਲਿਆਇਆ। ਮਹਿੰਗੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਲੰਘਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਤਨਖਾਹ ਹੀ ਪੱਲੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਬੀਵੀ-ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਰੋਟੀ ਖੁਆਉਣ ਲਈ। ਖ਼ੈਰ ਅਫ਼ਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੋਤਲ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਸ਼ਰਾਬ ਵਿੱਚ ਧੁਤ ਹੋ ਕੇ ਅਫ਼ਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਖਾਧੀ ਨਾ ਤੇ ਲਗ ਪਿਆ ਜਰਮਨਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕਰਨ। ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾਫ਼ੀ ਹੰਢਿਆ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹੁਣ ਮੌਕਾ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦਾਖ਼ਲੇ ਦੇ ਫਾਰਮਾਂ ਉਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਵਾ ਲੈ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਡਰ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ 'ਜਨਾਬ, ਹਜ਼ੂਰ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਦਿਉ।' ਉਹ ਬੋਲਿਆ, 'ਲਿਆਉ ਕੀ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ।' ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਦਾ ਹੀ ਪੈੱਨ ਲੈ ਕੇ ਫ਼ਾਰਮ ਅੱਗੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਜਾ ਕੇ ਨਾਭੇ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ 'ਚੋਂ ਮੋਹਰਾਂ ਲਗਵਾ ਲਿਆਇਆ। ਇੰਜ ਭੇਜਿਆ ਮੈਂ ਐਮ. ਏ. ਦਾ ਦਾਖ਼ਲਾ। ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਕੀਤੀ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਲਈ ਹੀ ਸੀ। ਹਾਲੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖਟਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਐਮ. ਏ. ਹੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅਫ਼ਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦਾਖ਼ਲੇ ਦੇ ਫ਼ਾਰਮ 'ਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵੀ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਰੋਕੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਪਰਚੇ ਦੁਪਹਿਰੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋ ਵਜੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦਫ਼ਤਰ ਡੇਢ ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਮੰਗਣੀ ਹੀ ਨਾ ਪਈ। ਪਰ ਐਨ ਉਸ ਦਿਨ ਜਦ ਪਹਿਲਾ ਪਰਚਾ ਹੋਣਾ ਸੀ ਤਾਰ ਆ ਗਈ ਕਿ ਨਾਭੇ ਮੀਟਿੰਗ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖਟਕਾ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਂ-ਛੇਆਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਪੇਚਸ਼ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਦੁਆਈ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸਾਂ ਪਰ ਖਾਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਸੋ ਮੈਂ ਤਾਰ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬਿਮਾਰ ਹਾਂ, ਸਫ਼ਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਅਫ਼ਸਰ ਡਿਗਰੀ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਿਗਰੀ ਵਾਪਸ ਹੋ ਜਾਏ।

ਪਰ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਡਿਗਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ 'ਬਖ਼ਸ਼ੀ' ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਕੇ ''ਹਾਸਲ'' ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਐਮ.ਏ. ਅਤੇ ਐਮ.ਐਸ-ਸੀ. ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਅਸਰ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਥੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਸੁਆਲ ਆਇਆ, ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅੜਿਕੇ ਦੂਰ ਕੀਤੇ। ਇਕ ਨੌਜੁਆਨ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਜੁਗਰਾਫੀਏ ਦੀ ਐਮ.ਏ ਕਰਵਾਈ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਸੈਂਟਰ ਬਣਾਏ। ਇਕ ਕੰਪਾਊਂਡਰ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਐਮ.ਬੀ.ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਕਰਵਾਈ। ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਮੱਦਦ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹਾਂ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਹੋਣਹਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੇ, ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਉਸਦੇ ਰਾਹ 'ਚੋਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ

ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਮੈਂ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ ’ਤੇ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਫਲ ਹੋਈ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਸਿਰਫ਼ ਮਾਣੀ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਬਿਆਨ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲੋਂ ਉਸ ਬੁਰਿਆਈ ਨਾਲ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਗੰਦ ਬਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਉਹ ਗੰਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸੜੇਹਾਨ ਹੀ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਥਾਂਈਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਉਸ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਅੰਦਰ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਸੁੱਚੇ-ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲੋਂ ਉਸ ਸੱਚ ਨਾਲ ਖਿੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਖੁਸ਼ਬੂ ਫੁਟਦੀ ਹੈ। ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ’ਤੇ ਜੋ ਬੁਰਾ ਸੋਚਦੇ ਨੇ, ਬੁਰਾ ਲੋੜਦੇ ਨੇ ਜਾਂ ਗੰਦਾ ਬੋਲਦੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਗੁੱਸਾ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ; ਸਗੋਂ ਤਰਸ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ’ਤੇ ਜੋ ਬਿਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ’ਤੇ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਂ ਜਣਿਆਂ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਦੋ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਹਾਕੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪਲੇਅਰ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਨ ਅਤੇ ਡੰਗਰਾਂ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਮਹਿਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ। ਕਾਫ਼ੀ ਭੋਲੀਆਂ-ਭਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਹਾਲੇ ਗਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ ਕਿ ਸੋਲਨ ਇਕ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਮਿਠਾਈ ਚੁਰਾਈ ਜਾਏ। ਇਹ ਹਲਵਾਈ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀ ਮਿਠਾਈ ਵੇਚਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਕਾਨ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਉਤੇ ਸੀ। ਹਲਵਾਈ ਜ਼ਰਾ ਅੰਦਰ ਕਰਕੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਜਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਿਠਾਈ ਦੇ ਥਾਲਾਂ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ ’ਕੱਲੀ-’ਕੱਲੀ ਮਿਠਾਈ ਦਾ ਭਾਅ ਪੁੱਛੀਏ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀਏ। ਬਲਬੀਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਿੱਛੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਹਲਵਾਈ ਨੂੰ ਦਿਖਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਹਲਵਾਈ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਹੋਵੇ ਬਲਬੀਰ ਅਤੇ ਮਹਿਰ ਸਿੰਘ ਮਿਠਾਈ ਦਾ ਟੁੱਕੜਾ ਜਾਂ ਲੱਡੂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੇ ਬਲਬੀਰ ਵੱਲ ਸੁੱਟ ਦੇਣ। ਉਹ ਗੇਂਦ ਵਾਂਗੂੰ ਬੋਚ ਕੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਂਟ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਜੇਬਾਂ ਉਸਨੇ ਭਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਜਦ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਸਾਰੀ ਮਿਠਾਈ ਖਾ ਗਿਆ, ਮਸਾਂ ਇਕ-ਇਕ ਟੁੱਕੜਾ ਸਾਡੇ ਪੱਲੇ ਪਿਆ। ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਫ਼ਸਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗਿਣੇ-ਮਿਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂ। ਜੇ ਇਹ ਚੋਰੀ ਕਰਦੇ ਇੰਜ ਫੜੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਬੜੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਇਕ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਬਦਨਾਮੀ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਇਹ ਸੋਚਾਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਡਰਪੋਕ ਸਾਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਮਿਠਾਈ ਦਾ ਟੁੱਕੜਾ ਚੁੱਕ ਹੀ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਹੁਣ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿੱਡੀ ਬੇਵਕੂਫ਼ੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸਦੀ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੇ ਹੁਣ ਕਦੀ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਜਾਂ ਨੌਜੁਆਨ ਇਹੋ ਜੇਹੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਤੋਂ-ਉਤੋਂ ਹੀ ਗੁੱਸੇ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਦਿਲੋਂ ਤਾਂ ਫੌਰਨ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣਾ ਵਕਤ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦ ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ **1980** ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਖੋਜ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ (ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਰਿਸਰਚ) ਸਾਂ ਤਾਂ ਇਕ ਕੇਸ ਅਕੈਡਮਿਕ ਕੌਂਸਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਬਾਗ ਵਿਚੋਂ ਮਾਲਟੇ

ਤੋੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਫੜੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਉਂਕਿ ਤਜੁਰਬੇ ਵਾਲਾ ਬਾਗ ਸੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਖੋਜ ਤਜੁਰਬੇ 'ਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਗਰਮਾ-ਗਰਮ ਸਲਾਹਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਜੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਟਰਾਈਮੈਸਟਰ ਲਈ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੈਂ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਕੇ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਐਸਾ ਹੈ ਜੋ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ, ਜੁਆਨੀ ਜਾਂ ਸਕੂਲ-ਕਾਲਜ ਵੇਲੇ ਕਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹਰਕਤ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਤਕਰੀਬਨ ਵੀਹਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਸਖ਼ਤ ਤਾੜਨਾ' ਕਰਕੇ ਅੱਗੋਂ ਤੋਂ ਐਸਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਇਦਾ ਕਰਾਕੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਮਾਲਟੇ ਤੋੜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿੰਨੀ ਗਿਣਤੀ ਦੱਸਣ ਟੁੱਟੀਆਂ ਡੰਡੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਕੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਸਹੀ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜੋ ਤਜੁਰਬਾ ਵੀ ਖ਼ਰਾਬ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਚੋਰੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਬੁਰੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਇਸ ਉਮਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਵੱਲ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਜਣਾ ਅਤੇ ਚੋਰੀ ਦੀ ਰਾਹ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਕ-ਦੋ ਭੋਲੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਏਨੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦਾ ਕੈਰੀਅਰ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਜਾਏ ਜਾਂ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੁਟ ਜਾਏ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਰੰਗੀਨੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ, ਜੇ ਇਕ ਹੱਦ ਨਾ ਟੱਪ ਜਾਣ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ 1952-53 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1957 ਤੱਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਹਰ ਪਿੰਡ ਮੈਂ ਪੈਦਲ ਤੁਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਲੋਕ ਬੜੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਚੋਰੀ, ਠੱਗੀ, ਕਤਲ ਆਦਿ ਕਦੀ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ (ਜਨਮੇਜਾ) ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਦਸੰਬਰ 1952 ਦਾ ਹੈ, ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਸੀ। ਸਪਰੂਨ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਔਰਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਅਤੇ ਕਦੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਹੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਛੱਡਕੇ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਸਾਨੂੰ ਉਕਾ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਬੱਚਾ ਗੁਆਚ ਜਾਏਗਾ। ਇਥੇ ਕੋਈ ਜੁਰਮ ਕਰੇਗਾ, ਇਹ ਕਦੀ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਹਫ਼ਤਾ-ਹਫ਼ਤਾ ਬਾਹਰ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਬੇਫ਼ਿਕਰੀ ਨਾਲ ਛੱਡਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਭਲੇਮਾਣਸ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਆਪਣੇ ਹੀ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਹੋ ਲੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਬਣਾਕੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਖਚ-ਖਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਆਪਣਾ ਰਿਟਾਇਰਡ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਾਂ ਪਰ ਜਦ ਮੈਂ 1984 ਵਿੱਚ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਪਲਾਟ ਘਰ ਵਾਸਤੇ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸੜਕ ਦੀ, ਚੌੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰ ਹੋ ਕੇ 1993 ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਮਿਲੇ। ਅੱਜ ਦੀ ਇਥੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿਮਾਚਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਇਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਂ ਮਕਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖ਼ਰੀਦ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਕਾਨ ਪਾਉਣ ਜਾਂ ਖ਼ਰੀਦਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜਤ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਲਾਂ-ਬੱਧੀ ਵਕਤ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਬਾਹਰ ਅਮਰੀਕਾ, ਯੂਰਪ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਆਦਿ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਿੱਥੇ ਚਾਹਾਂ ਜਿੰਨੀ ਚਾਹਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਂ ਘਰ ਖ਼ਰੀਦ ਸਕਦਾ ਹਾਂ

ਪਰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ! ਫੇਰ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਕਾਹਦਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਲੀਡਰ ਰੋਜ਼ ਸੰਘ ਪਾੜ-ਪਾੜ ਕੇ ਬਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਨੇ, ਦਾਅਵੇ ਕਰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਹਾਂ ! ਇਦੂੰ ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਾਡ ਅਤੇ ਝੂਠ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਆਏਗੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਸਸਤੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਬਾਹਰ ਦਾ ਗਾਹਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਫਰਾਡ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਅਮੀਰ, ਸਥਾਨਕ ਗ਼ਰੀਬ ਨੂੰ ਦੋਹੀਂ ਹੱਥੀਂ ਲੁਟੀ ਚਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਆਜ਼ਾਦ ਸੰਯੁਕਤ ਭਾਰਤ ਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ !

ਜਦ ਮੈਂ ਉਹ ਦਿਨ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅੱਜ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਅਤੇ ਕਿੱਧਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਮਕਾਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਪਲਾਟ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਲਗਾਉ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਇਹ ਮਕਾਨ ਸੋਲਨ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਾਰ 'ਤੇ ਸੋਲਨ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਨਾਉਣੀ ਬਾਗ਼ਬਾਨੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਤ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਪੰਜ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸੋਲਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਾਰ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਡਰਾਈਵਰ ਕਾਰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚਾਲੀ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਪਹਾੜੀਆ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਖਾਹ-ਮਖਾਹ ਮੇਰੇ ਗਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਬੜਾ ਹੀ ਸਮਝਾਇਆ ਜੋ ਗੱਲ ਕਰਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਠੀ ਪਾਵੇ। ਜੇ ਭਈਆ ਕਹਾਂ ਤਾਂ ਕਹੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਬਿਹਾਰੀ ਹਾਂ ? ਜੇ ਕਹੋ ਅੱਛਾ ਜਾਓ ਤਾਂ ਕਹੇ ਕਿਉਂ ਜਾਵਾਂ ? ਆਖ਼ਰ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਾਲ਼ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਉਹਨੂੰ ਗੰਦ ਬਕਣੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਉਹਦੇ ਇੱਕ ਜੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਰੋਕਦਿਆਂ ਅੱਧੀ ਮੇਰੇ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਅੱਧੀ ਉਸਦੇ। ਖ਼ੈਰ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਚਲਾ ਜਾਏ। ਏਨੇ ਨੂੰ **10-15** ਹੋਰ ਪਹਾੜੀਏ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਉਹ ਚਾਂਭਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗਾ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਨੌਜੁਆਨ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਦੋਹਰੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਜਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਮੱਦਦ ਕਰੋ, ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੋਕਦੇ। ਰੋਕਣਾ ਤਾਂ ਕੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕੁਟਣ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਨ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਆਦਮੀ 'ਤੇ ਹੱਥ ਚੁਕਿਆ ਤਾਂ। ਮੈਂ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਆਪਾਂ ਕੁੜਿੱਕੀ ਵਿਚ ਹਾਂ। ਜੇ ਇਸ ਮੂਰਖ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਾਂ-ਪੰਦਰਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਥਰ ਮਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਕਾਰ ਭੰਨ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਬਿਹਤਰ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਫਟਾ-ਫਟ ਕਾਰ ਠੀਕ ਕਰ, ਮੈਂ ਇਹਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ। ਪੂਰਾ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਉਹ ਆਦਮੀ ਮੈਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਦਾ ਮਸਲਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕਹੇ ਇਹ ਅੱਤਵਾਦੀ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਤਵਾਦ ਖਿਲਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਨੇ। ਇਥੇ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਓ। ਜੋ ਉਹ ਬਕਵਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਕੀਤੀ। ਕਿਸੇ

ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਰੋਕਿਆ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਖਾਈ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਹੱਥ ਚੁੱਕਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਾਂ-ਪੰਦਰਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਛਿੱਲ ਸੁਟਣਾ ਸੀ, ਕਾਰ ਭੰਨ ਸਿਟਣੀ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਵੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਮੱਦਦ ਕਰਦੀ। ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਵਾਉਣੀ ਵੀ ਮਹਿੰਗੀ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਰਿਟਾਇਰ ਸਿਆਣਾ-ਬਿਆਣਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਇਕ ਮਿਸਤਰੀ ਨਾਲ ਹੱਥੋਪਾਈ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਏਡੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਮਹੱਤਤਾ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸੋਚਣੀ ਕੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਸਵਾਲ ਉਸ ਸ਼ਰਾਬੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਵਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਾਂ-ਪੰਦਰਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਕੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਸਿਰ ਉਤੇ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੋ ਗਏ ? ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ? ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਵਿਚ ਸੱਤਰ - ਅੱਸੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫ਼ੀਸਦੀ ਲੋਕ ਜੋ ਮਰੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਹਵਾ ਇਹ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੰਜ ਸਮਝਿਆ ਤਾਂ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ। ਹਿਮਾਚਲ ਦਾ ਟੂਰਿਜ਼ਮ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ; ਸਗੋਂ ਤਿੰਨ-ਚੁਥਾਈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਇਸ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ। ਕੀ ਇਹੋ ਹੀ ਕੌਮੀ-ਏਕਤਾ ਹੈ ਸਾਡੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕੌਮੀ-ਏਕਤਾ ਦੇ ਦਮਗਜ਼ੇ ਮਾਰਦੇ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ; ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਂ ਵੋਟਾਂ ਹੀ ਵੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾੜ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਵੱਧ ਰਹੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਿਉਂ ਕਰਨਗੇ? ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਇਕ ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪਹਾੜੀ ਹੈ, ਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਭੱਦਰ-ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਿਮਾਚਲ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਛੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਮਝਣੀ ਔਖੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਪਹਾੜੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਹੀ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਦਾ ਉਹ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵੋਟ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਹਨ। ਖੂਹ ਪਏ ਬਾਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਦੇਸ਼। ਉਸਨੇ ਕੀ ਲੈਣਾ ਏਕਤਾ ਤੋਂ।

ਮੈਂ ਕਿਥੋਂ ਦਾ ਕਿੱਥੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਪੈਪਸੂ ਸਟੇਟ 1956 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਨਵਾਂ ਅਫ਼ਸਰ ਹੋਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਇੰਟੋਮੌਲੋਜਿਸਟ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਕੰਨ੍ਹ ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਖ਼ੂਬ ਭਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਆਇਆ। ਜਦ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਾਲਾ ਨਾਂ ਕਿਉਂ ਰੱਖਿਆ ਏ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ 'ਜੀ, ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਮੇਰੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਕਿ ਮੇਰਾ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਕ ਨਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।' ਮੈਂ ਹੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਵੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਸਰਦਾਰ ਸਿੰਘ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਨਾਉ ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੈ! ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਇਹ ਕੀ ਫਰਕ ਹੈ ? ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੀ ਫ਼ਰਕ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਭਾਪਿਆਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਸਿੰਘ, ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਿੰਘ ! ਉਹ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼

ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਭਾਪਾ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਹ ਸੀ। ਇਹ ਅਫ਼ਸਰ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ **1961** ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਦ ਉਹ ਕਾਲਜ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਐਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਉਸ ਉਤੇ ਐਸਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੈਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਮੇਰੀ ਸਾਲਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ।

ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਇਸਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੂਰਖ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਇਕੋ-ਇੱਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਜੱਟ ਨੂੰ ਜੱਟ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਈਏ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਸਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਕਿਉਂ ਕਤਰਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਉਤੇ ? ਹਰੀਜਨ ਨੂੰ ਹਰੀਜਨ ਕਹੀਏ, ਬਾਣੀਏ ਨੂੰ ਬਾਣੀਆ ਕਹੀਏ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉੱਚਤਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਾਹਮਣ ਨੂੰ ਬਾਹਮਣ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬੁਰਾ ਮਨਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਕਈਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੈਣਾ ਤਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਪਰਾਧ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਲੰਘਣਾ ਨਾਲ ਕੈਦ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਡਰਦੇ ਨੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਏ!

ਜਦ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਐਮ.ਏ. ਅਤੇ ਐਮ.ਐਸ-ਸੀ. ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਕੀਤੀ ਦੀ ਏਨੀ ਕੁ ਕਦਰ ਪਈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਾਰਕੀਟ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੜੀ ਸਾਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਗੋਲ ਟੇਬਲ ਅਤੇ ਚਾਰ ਸਿਧੀਆਂ ਜੇਹੀਆਂ ਤਹਿ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਵਿਚਕਾਰ ਉਹ ਟੇਬਲ ਰੱਖ ਕੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਚੌਂਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਉਹ ਚਾਰ ਕੁਰਸੀਆਂ ਰੱਖ ਕੇ ਕਮਰਾ ਸਜਾ ਲਈਦਾ ਸੀ। ਬਦਲੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਚਾਰੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਬੋਰੀ ਵਿੱਚ, ਇਕ ਟੇਬਲ, ਇਕ ਬੋਰੀ ਭਾਂਡਿਆਂ ਦੀ ਅਤੇ ਦੋ ਟਰੰਕ, ਕੁਲ ਛੇ ਨਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਬਦਲੀ ਹੋਵੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਚਲੇ ਜਾਈਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਦੋ ਪਲੰਗ ਲੈ ਲਏ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਤਹਿ ਹੋ ਕੇ ਦੋ ਨਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਏਨੇ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਇਸ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਕਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਘਰ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੀਦਾ ਹੈ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਹਨ; ਨਾਲੇ ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਦੇਣ ਜਾਂ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦੀ ਆਦਤ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਚੀਜ਼ ਆ ਗਈ ਸੋ ਆ ਗਈ, ਕੰਮ ਦੀ ਹੋਵੇ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਟੁੱਟ ਜਾਏ, ਉਹ ਘਰੋਂ ਨਹੀਂ ਕੱਢੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸਿਵਾਏ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਦੀ ਜਾਂ ਛਾਣ ਬੂਰੇ ਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਆਪ ਹੀ ਭਾਵੇਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਪੈ ਜਾਏ! ਇਹ ਆਦਤ ਠੀਕ ਵੀ ਹੈ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਘਰੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਸੁੱਟਣੀ ਹੋਵੇ, ਦਰਖ਼ਤ ਛਾਂਗਣਾ ਹੋਵੇ, ਗਮਲਿਆਂ, ਕਿਆਰੀਆਂ 'ਚੋਂ ਪੌਦੇ ਪੁੱਟਣੇ-ਛਾਂਟਣੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਪੱਤ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਸਭ ਜੰਜਾਲ ਹੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਆਰਾਮ ਘੱਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੀ

ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਸਾਲ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ, ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੁਤਾਬਕ ਸਮਾਨ ਰੱਖਕੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਬੜਾ ਆਰਾਮ ਰਿਹਾ। ਜੰਦਰਾ ਲਾ ਕੇ ਵੀਹ-ਵੀਹ ਦਿਨ ਘਰ ਛੱਡ ਆਈਦਾ ਸੀ, ਚੋਰੀ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੋਫਾ, ਟੇਬਲ ਅਤੇ ਪਲੰਘ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕੀ ਲੈਣਾ! ਉਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਅੱਠ-ਦਸ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਅੰਧਰੇਟੇ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੋ-ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪਲੰਘ, ਬਿਸਤਰੇ, ਟੇਬਲ, ਸੋਫਾ, ਭਾਂਡੇ ਆਦਿ ਤਾਂ ਇਸ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਨ। ਇਕ ਮਾਰੂਤੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਕ ਡਰਾਈਵਰ ਅਤੇ ਇਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਆਈਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ। ਮਹਿਮਾਨ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਨੇ; ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਨੇ, ਕੋਈ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾ-ਚਾਰੀ ਲਈ, ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਅਤੇ ਫਜ਼ੂਲ ਦੀਆਂ ਊਤੜੀਆਂ-ਬੂਤੜੀਆਂ ਲਈ ਹੀ ਆਦਮੀ ਫਾਲਤੂ ਸਾਮਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜੇ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਲਵਾਬ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੌਖੀ ਕੱਟਣ ਲਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਲਗਾਓ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਸਹੂਲਤ ਹੈ ਤਾਂ ਵਰਤ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਕਲਪਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਅਡੋਲ ਛੱਡ ਕੇ ਉਠ ਜਾਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਜੇ ਬਣ ਜਾਏ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ ਆਈ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਹਥੋਂ ਗਈ ਦਾ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਘਰਾਂ ਦੇ ਜੰਜਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਆਦਮੀ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਬੇਲਾਗ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਦ ਮੈਂ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਉਤਰ, ਬਦਲੀ ਹੋਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਬਹਿਨੋਈ ਦੇ ਤਾਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਡਾਕਖ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ੀਤਲ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਨਿੱਘੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਉਸਦੀ ਬੀਵੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਮਕਾਨ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਤੌਖ਼ਲਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਖਾਹ-ਮਖਾਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬੋਝ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਾਂ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜੀਆਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਵੱਟ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਅਤੇ ਆਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਲਾਂ-ਬੱਧੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਵਾਕਫ਼ਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੌਰਾਨ ਠਹਿਰੇ ਰਹੇ। ਮਹਿਮਾਨ ਵੀ ਲੰਬੇ-ਲੰਬੇ ਅਰਸੇ ਤੱਕ ਬੇ-ਸ਼ੁਮਾਰ ਰਹੇ ਪਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਕੋਈ ਔਖਿਆਈ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਕ ਸਬਕ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਉਚੇਚ ਨਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਮਹਿਮਾਨ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਵੀ ਠਹਿਰਨ, ਕੋਈ ਔਖ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਘਰ ਭਰਿਆ-ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਰੌਣਕ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਚੇਚ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਮਹਿਮਾਨ ਦੋ ਦਿਨ ਰੱਖਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ, ਆਦਮੀ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਮਕਾਨ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਲ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇ, ਮਕਾਨ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟਾ ਹੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਰੋਟੀ ਰੁੱਖੀ-ਮਿੱਸੀ ਹੀ ਹੋਵੇ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿੱਘ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੰਮੀਆਂ-ਚੌੜੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਪਕਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰਾਂ-ਚਾਕਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਜੇ ਘਰ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਮਹਿਮਾਨ ਦਾ ਦਮ ਘੁਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਕ ਮਿੰਟ ਲਈ ਵੀ ਉਥੇ ਰਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ। ਪ੍ਰਹੁਣਾਚਾਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਚੇਚ ਜਾਂ ''ਹੋਰ ਖਾਓ ਜੀ'' ਨਾਲ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਦਿਲੀ ਸੁਆਗਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਏ ਮਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਲੱਖ ਲੁਕਾਉਣ 'ਤੇ ਵੀ ਦਿਸਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਉਪਰੋਂ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਖਾਵਾ ਹੈ ਅਤੇ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਦਾਚਾਰੀ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਆਦਮੀ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਝੂਠ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਨਾਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜਦ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਇਥੇ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਦੂਸਰਾ ਅਵਸਰ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਘਰ ਵੀ ਤਕਰੀਬਨ ਦਸ ਮਿੰਟ ਦੇ ਪੈਦਲ ਰਸਤੇ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹੀ ਮੈਂ ਅਜੀਤ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਕ ਮਾਹੌਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਹਾਂ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਵੇਲੇ ਆਪ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ, ਬੜਾ ਨਿਰਮਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰਪੂਰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਇਕ ਐਸਾ ਆਨੰਦਮਈ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦਿਲ ਉਠਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ। ਇਥੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾਣਾ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਵੇਖੋ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਥੌਲਿਉਂ ਪੱਤੇ ਲਾਹੇ ਹੋਏ ਨੇ, ਇਹ ਸਮਝਕੇ ਕਿ ਇਹ ਸੋਨੇ ਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਦਰ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਹੱਕਾ-ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਇੰਜ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਫੇਰ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਇਹ ਨਾਟਕ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਬਣਾਉਣੇ ਹੀ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕ ਕਿਰਦਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਸੋਨੇ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ। ਜਦ ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਇੱਥੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਗਏ ਮਗਰੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ ਕੋਈ ਗਿੱਲਾ ਕੱਛਾ ਹੀ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਚੋਰੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਬਾਬੇ ਦੇ ਘਰੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਮੰਗ ਕੇ ਹੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ! ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇਕ ਬੜਾ ਚੰਚਲ ਜਿਹਾ ਮੁੰਡਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਇਹ ਦਸਤੂਰ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਨੇੜੇ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵੇਖਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਬੀੜ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਅਰਜੋਈ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ''ਬਾਬਾ ਜੀ ਸਿਨਮਾ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਵਾ ਰੁਪੱਈਆ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਿੰਨਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਦੇ ਦਿਉ।'' ਫੇਰ ਆਪ ਹੀ ਕਹਿ ਲੈਣਾ, ''ਲੈ ਜਾ ਬੇਟਾ, ਲੈ ਜਾ, ਪਰ ਏਨਾ ਸਿਨਮਾ ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਕਰ।''

ਫੇਰ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਵਾ ਰੁਪੱਈਆ ਹੀ ਚੁੱਕਣਾ ਤੇ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਣਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਕਰਦੈਂ? ਲੋਕ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਪੈਸੇ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਤੂੰ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਤੁਰ ਪਿਆ ਏਂ। ਰੱਖ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਭਾਈ ਜੀ? ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਕੋਲੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗ ਕੇ ਲਏ ਨੇ ਤੇ

ਸਿਨੇਮਾ ਵੇਖਣਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ਵਿੱਚ ਖਾਹ-ਮਖਾਹ। ਆਖ਼ਰ ਝਿੜਕਾਂ-ਝੁੜਕਾਂ ਖਾ ਕੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਦੌੜ ਹੀ ਆਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨਸਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬਣਾਏ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤਾ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਗੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਮੱਤ ਬਖ਼ਸ਼ੇ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਆਪਣਾ ਹਿਰਦਾ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂ ਮੰਦਰ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਏਨਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨੁਕਸ ਕੱਢਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਦਾ ਰੱਬ ਆਪਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਕੋਈ ਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਏਨੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ।

ਕਈ ਲੋਕ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਨ ਦਾ ਰਾਂਝਾ ਰਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਠੀਕ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੀ ਹੱਕ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਖਾਹ-ਮਖਾਹ ਠੋਸਦਾ ਫਿਰੇ! ਮੈਂ ਹਰ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਮੰਦਰ, ਮਸਜਿਦ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਗਿਰਜਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਆਪਣੀ ਹੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨਾਲ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਉਥੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ; ਇਹ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਪੀਰ-ਫਕੀਰ ਦੀ ਕਬਰ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸਮਾਧ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਮਾਨਤਾ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਲੋਕ ਸ਼ੁੱਧ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਨੇ। ਕੁਝ ਇਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਆਤਮਾਵਾਂ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਧੋਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਉਸ ਬਿੰਦੂ 'ਤੇ ਇਕਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਅਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਏਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਤਜੁਰਬਾ ਹੈ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀੜੇ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਇਕ ਚੱਕਰ ਵਾਹ, ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਇਸ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਉਸ ਕੀੜੇ ਉਤੇ ਟਿਕਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀੜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਚੱਕਰ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਣ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਆਤਮਾ ਸੱਚੀਂ-ਮੁੱਚੀ ਇਕਾਗਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਬਿੰਦੂ ਉਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ ਜਾਂ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਝੁਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਗ਼ੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਉਤੇ ਇਕਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਅਸਥਾਨ ਸੱਤ੍ਹਾ ਧਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ, ਜਿਸਨੂੰ ਲੋਕ ਮੰਨਦੇ ਹੋਣ, ਪੂਜਦੇ ਹੋਣ, ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ। ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਉਤੇ ਚੂਹੇ ਫਿਰਦੇ ਵੇਖ ਸ਼ਰਧਾ ਉਠ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵੀ ਜਚੀ ਨਹੀਂ। ਮੂਰਤੀ ਰੱਬ ਜਾਂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਗੁਣ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੂਰਤੀ ਜਾਂ ਬਿੰਦੂ ਆਪ ਹਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਨਹੀਂ, ਬੋਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਫ਼ਾਈ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਕਰਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਹਿਲਾਉਂਦੇ-ਜੁਲਾਉਂਦੇ ਜਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ-ਸੰਵਾਰਦੇ ਵੀ ਉਹੀ ਨੇ। ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਸਮੂਹਕ ਸ਼ਰਧਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿਚੋਂ ਅਰਪਣ ਵਰਦਾਨ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਯਕੀਨ ਮੁਤਾਬਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਡੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਝੋਲੀ ਹੈ, ਦਾਤ ਵੀ ਉੱਡੀ ਕੁ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਹਰ ਉਸ ਮੰਦਰ, ਮਸਜਿਦ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਬਿੰਦੂ ਉਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦੇ ਨੇ, ਪੂਜਦੇ

ਨੇ ਜਾਂ ਤੀਰਥ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ, ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿ ਲੋਕ ਕੀ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਸੋਚਦੇ ਨੇ, ਜਾਂ ਕੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਕਦੀ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ-ਕੰਨ੍ਹ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਇਥੇ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਕੀ ਕੀਤਾ? ਇਸਦਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪੱਖੋਂ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਥੇ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਤਾਰੀਖ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਘਰ, ਮਹਿਮਾਨ ਘਰ ਜਾਂ ਪਨਾਹ ਅਸਥਾਨ ਵਾਂਗ ਵੱਸਣਾ ਅਤੇ ਉਥੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਨਾ; ਉਥੋਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣੀਆਂ, ਮੋਰਚੇ ਬਣਾਉਣੇ, ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿੱਚ ਗ਼ੈਰ ਇਨਸਾਨੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨੇ, ਬੀਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੇਹੁਰਮਤੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ, ਬੰਦੇ ਮਾਰ ਕੇ ਮਲਬੇ ਵਿੱਚ ਦੱਬਣੇ, ਪਨਾਹ ਲੈ ਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਗੰਦਗੀ ਨਾਲ ਭਰਨਾ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਨੇ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਰਕਾਰ ਜੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਬਰ ਜਾਂ ਸਮਝ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਧੁਨ ਵਿੱਚ ਅੰਨ੍ਹੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਨਾ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਨੀਲਾ-ਤਾਰਾ ਹਮਲੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪੈਂਦੀ ਅਤੇ ਇਹ ਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਵੀ, ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦਾ ਅਮਲੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁਜਰਿਮ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਦਾ ਫਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਲੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਇਹ ਦਾਗ਼ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਨਾ ਜਾਏ। ਇਸ ਕਰਤੂਤ ਦਾ ਫਲ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਡੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੋਗਣਾ ਪਏ। ਅੱਜ ਦੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿਣ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਵੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਪਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਜਦ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਠੰਢੇ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਸੋਚਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਖ਼ਸ਼ਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਵਕਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਲੂਕ ਸਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਪਾਸੇ ਵੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਅਤੇ **1984** ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇ-ਆਮ ਇਕ ਵਿਧੀਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਪਾਪ-ਗੁਨਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਪਾਪੀ ਉਚੇਰੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਪਦਵੀਆਂ ’ਤੇ ਬੇਖੌਫ਼ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਿੱਖ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭਾ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਨੇ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕੋਈ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਅਤੇ ਬੇਗੁਨਾਹ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਤਾ ਪਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਭ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ

ਮਸਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਪਨਪਿਆ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਝਲਕ ਹਾਲਾਂ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਵੀ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਪੌਦੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਪਾਲਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸੱਤ੍ਹਾ ਹਥਿਆ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਹੈ, ਸਿਗਰਟਾਂ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀ ਕੇ ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਬੱਟ ਤਾਂ ਪੈਰ ਥੱਲੇ ਦੇ ਕੇ ਮਲ਼ ਹੀ ਸੁੱਟਦੇ ਨੇ! ਇੰਜ ਹੀ ਇਸ ਖਾੜਕੂ ਵਾਵਰੋਲੇ ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਮੈਂ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ’ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਾਂ। ਇਥੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਗੱਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਰਧਾ ਪੱਖੋਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਹਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਹਰੀ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਮੈਂ ਜਿਸ ਵੀ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਵਾਂ, ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ। ਪਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਕਰੀਬਨ ਡੇਢ ਸਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਜੋ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ, ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕੇ। ਕਈ ਵਾਰੀਂ ਨਾ ਭੁੱਲ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਰਤ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਹਰਜਿੰਦਰ ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕੱਠੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਗਏ। ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਵਕਤ ਸੀ। ਕੀਰਤਨੀਏਂ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਸੁਰੀਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਬਦ ਸੀ, ‘‘ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਈਂ ਕਸੁੰਭੜੇ, ਜਲ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ’’। ਬਹੁਤ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਅਸੀਂ ਸੁਣਿਆ। ਜਦ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਸੀਂ ਘਰ ਵਲ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹਾਲੇ ਵੀ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ‘ਹਰਜਿੰਦਰ, ਤੂੰ ਗਿਆਨੀ ਕਰਦਾ ਏਂ। ‘ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਈਂ ਕਸੁੰਭੜੇ’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਸਮਝਾ।’ ਹਰਜਿੰਦਰ ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਆਦਰ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਵਾਂਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਧਾਂਕ ਜਮਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੱਥ ਆਇਆ ਜਾਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਉਹ ਪੰਜ ਕੁ ਮਿੰਟ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਫੇਰ ਦਸ ਮਿੰਟ ਲਾਏ ਪਰ ਪੱਲੇ ਫੇਰ ਕੁਝ ਨਾ ਪਿਆ। ਜਦ ਉਹ ਸਮਝਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਘਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਹਰਜਿੰਦਰ ਗੱਲ ਬਣੀ ਨਹੀਂ।’ ਉਸ ਹਾਰ ਕੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, ‘‘ਭਾਅ ਜੀ, ਦਰਅਸਲ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮਤਲਬ ਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ।’’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ‘ਜੇ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਡੇਢ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਕਿਉਂ ਖਾਧਾ ? ਉਦੋਂ ਹੀ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਸੀ।’ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਅੱਜ ਰੋਅਬ ਜਮਾ ਹੀ ਲਵਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਏਡੀ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਮੰਨ ਜਾਣਾ।’ ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾਈ।

ਮੇਰਾ ਇਹ ਦੋਸਤ ਮੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਖੱਟੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਦ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਾਣਾ ਮੰਡੀ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ, ਜਿਣਸਾਂ ਦਾ ਭਾਅ ਅਤੇ ਮੰਡੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਹ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਦੂਸਰਾ ਦੋਸਤ ਮੰਡੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਅ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੇਰੀ

ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਵਕਤ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਣ ਅਤੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿੱਚ ਲਾਇਆ ਕਰੋ। ਇਹ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਨੇਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਮੈਂ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਗੇੜਾ ਮਾਰ ਆਪਣੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨੌਜੁਆਨ, ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਹਰਜਿੰਦਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ ’ਤੇ ਬੀ.ਏ. ਕਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਮੰਡੀ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਲਗ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹੀ ਇਸਦੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੇਰੇ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕੁੜਮ ਬਣ ਗਏ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਹਿਰਦ ਦੋਸਤ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੈਂ ਆਪ ਮੰਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਵਾਸਤੇ ਲਿਆ ਜੋ ਇਸਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਘੋਖ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਇਆ ਕਿ ਜੋ ਕੇਸਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਨਿਰਯਾਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਾਵਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਕਿ ਕੀ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਾਵਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਿੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਛੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਕੁਝ ਡਿਊਟੀ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਸ਼ੌਕ ਵਜੋਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਕੇ ਅਸਲੀਅਤ ਪਤਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਔਕੜ ਨਾ ਆਈ। ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਕੇਸਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਵਟ ਵਜੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਮੁੰਜ ਦੀਆਂ ਬੇਰੰਗ ਹੋਈਆਂ ਰੱਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੇ ਧੋ ਕੇ ਉਸਦੇ ਰੇਸ਼ੇ ਮਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਰੱਦੀ ਬੇਰੰਗ ਹੋਏ ਸਫ਼ੇਦ ਕਾਗਜ਼ ਭੋਰ ਕੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਘੋੜਿਆਂ, ਖੱਚਰਾਂ ਦੀ ਲਿੱਦ ਧੋ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚਲੇ ਰੇਸ਼ੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਲਾਵਟਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਓਨਾ ਕੁ ਰੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਜਿੰਨਾ ਕਮੀਨਾ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਹੈ, ਓਨਾ ਹੀ ਬਾਰੀਕੀ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਮਿਲਾਵਟ ਹੋਏ ਕੇਸਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਛਾਣਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਮਿਲਾਵਟ ਕੋਈ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਵਪਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਥੋਕ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੇਠ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ’ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕੋਈ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਬੱਸ ਰਿਪੋਰਟ ਨਾਲ ਹੀ ਖੋਜ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ, ਡਿਊਟੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਉਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ’ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੀ ਉਠ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਖਰੀਦਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮਿਲਾਵਟ ਵਾਲੀ ਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪੈਕਟ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰਬੰਦ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਵਪਾਰੀ ਤਬਕੇ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਝੂਠ ਦੀ ਹੈ, ਹੇਰਾ-ਫੇਰੀ ਦੀ ਹੈ, ਮਿਲਾਵਟ ਦੀ ਹੈ। ਵਪਾਰ ਹੈ ਹੀ ਐਸੀ ਚੀਜ਼। ਜੱਟ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜੱਟ-ਬੂਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਬੂਟ ਦਾ ਮਤਲਬ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੂਟ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਬੂਟ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਬੂਟਾ। ਯਾਨੀ ਨਿਬਾਤਾਤ/ਜੱਟ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੌਦਿਆਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੱਸਦਾ ਅਤੇ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਫਿਤਰਤ, ਸੋਚਣੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਖੁਸ਼ੀ

ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਅਤੇ ਜੇ ਗੁੱਸਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਲੁਕਿਆ ਨਹੀਂ। ਚਿਹਰੇ ’ਤੇ ਉਹੀ ਕੁਝ ਹੈ ਜੋ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਰੇ ਵੀ ਤਾਂ ਫਟ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਲੁਕਾ ਸਿਖਾਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਆਦਮੀ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਰੰਗ ਮੱਧਮ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ’ਤੇ ਖਰੀਦੋ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤੇ ਵੇਚੋ ਅਤੇ ਵਿਚਲਾ ਲੁਕਾ ਰੱਖੋ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਲੁਕਾਉਣਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੇ ਜੱਟ ਵੀ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸਿੱਧਾ-ਸਾਧਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੂਜਿਆਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਟੇਢਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੈਂ **1958** ਦੇ ਆਖ਼ਰ ਤੱਕ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਚੌਕੀਦਾਰ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਇੰਪਲਾਇਮੈਂਟ ਐਕਸੇਂਜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨਾਂ ਮੰਗਾਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਹਾੜੀਆ ਹਰੀਜਨ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਗ਼ਰੀਬ ਸੀ। ਦੋ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸਨ ਪਰ ਬੇਚਾਰੇ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਮਿਲਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਫ਼ਤਰ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਕ ਕਮਰਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਮੇਜ਼, ਦੋ ਕੁਰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਲੋਹੇ ਦੀ ਅਲਮਾਰੀ ਸੀ। ਚੌਕੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੌਕਰੀ ’ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਮੇਰੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਦੇਸਾਂ-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਕੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਹੀ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਵਕਤ ਹਰੀਜਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਪਾਣੀ-ਪੀਣਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਤੂੰ ਘਰ ਇਹ ਕਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜਪੂਤ ਹਾਂ। ਉਹ ਬੜਾ ਸੱਚਾ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਕਹੇ ਮੈਂ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਮਨ-ਮਨਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਖ਼ਾਤਰ ਝੂਠ ਬੋਲ ਦੇਵੀਂ। ਝੂਠ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੋਲਣਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਕਹੇ ’ਤੇ ਤੂੰ ਤਾਂ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ। ਬੜੀ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਉਹ ਮੰਨਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਉਸਨੂੰ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਏਨੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੋਹਰ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਉਤੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਸਵਾ ਸਾਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰਿਹਾ। ਏਨਾ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਸੀ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਨਹਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਕਦੀ ਗੰਦਾ ਕੱਪੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹਿਨਦਾ। ਜਿੰਨੀ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਸਫ਼ਾਈ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਓਨਾ ਸਾਫ਼-ਸੁੱਥਰਾ ਸੀ ਉਹ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਦ ਅਸੀਂ ਜਲੰਧਰ ਬਦਲੀ ਹੋ ਕੇ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਹਰੀਜਨ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਹੀ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਜਾਂ ਊਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਫ਼ਾਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਮਹਿਸੂਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਹਾਂ, ਗੰਦਾ ਇਨਸਾਨ ਕੋਈ ਹੋਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਭਰਾ ਛੜੇ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਕਦੀ ਮੈਂ ਸਾਫ਼ ਕੱਪੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਤਾਂ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਆਈ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਧੀ। ਉਹ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਇਕ ਹਰੀਜਨ ਦੋਸਤ ਦੇ ਘਰ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ ਮੈਂ ਆਮ ਰੋਟੀ ਖਾ ਆਉਂਦਾ

ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਸਾਡੇ ਖੂਹ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਹਰੀਜਨ ਦੋਸਤ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਖੂਹ ਦੇ ਚੁਵੱਚੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਚੂਲੀਆਂ ਨਾਲ ਪੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਨਾ ਪੀਣ ਦਿਆ ਕਰੋ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਪੀਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਬੰਦਾ ਹੈ, ਵਗਦਾ ਪਾਣੀ ਹੈ, ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ? ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੁੱਤਾ ਪਾਣੀ ਪੀਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਥੋਂ ਹੀ ਤੂੰ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲਿਆ ਸੀ! ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਕੁੱਤਾ ਤਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਰੀਜਨ ਹੈ! ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਕਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ, ਤੁਸੀਂ ਬੜੇ ਜੱਟ ਬਣੇ ਫਿਰਦੇ ਹੋ। ਏਨੇ ਗੰਦੇ ਹੋ ਤੁਸੀਂ। ਉਸ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਹਰੀਜਨ ਦੇ ਘਰੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਹ ਵਾਰ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਪਾਏ ਹੋਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੀ ਸਕਦਾ। ਕੁੱਤਾ ਜੂਠਾ ਕਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਬੰਦਾ ਮਰ ਤਾਂ ਗਿਆ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਉਸ ਤਪਾਕ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਗ਼ਲਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੂੰਹ ਫਾੜ ਕੇ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਾਹਲੀ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਖਾ ਕੇ ਐਵੇਂ ਸਦਭਾਵਨਾ ਗੁਆ ਬੈਠੀਦੀ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ **1958** ਦੇ ਆਖ਼ਰ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਜਲੰਧਰ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ 'ਤੇ ਬਦਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਇੱਥੇ ਮੇਰਾ ਰੇਡੀਉ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੰਡੀਆਂ ਦੇ ਭਾਅ, ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ, ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਪਿਆ। ਚਾਚਾ ਕਮੇਦਾਨ, ਠੁਣੀਆ ਰਾਮ, ਚਾਚੀ ਪ੍ਰੇਮਾ, ਹਰਬੰਸ ਖੁਰਾਣਾ, ਉਸ ਵਕਤ ਦਿਹਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਅਤੇ ਮੰਡੀਆਂ ਦੇ ਭਾਅ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਚ ਸਿੱਖੀ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਬੰਧੀ ਹਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮੇਰੇ ਹੱਥੀਂ ਲੰਘਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਉਤੇ ਏਨਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਮਿੰਟਾਂ ਦਾ ਜੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਥੁੜ੍ਹਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਕਲਾਕਾਰ ਬਹੁਤ ਜਾਨ ਵਾਲੇ ਸੀ, ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਚਮਕਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ ਡੇਢ ਸਾਲ ਦਾ ਤਜ਼ਰਬਾ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਵਾਧੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਧੋਗੜੀ ਆਲੂ ਫਾਰਮ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਪੰਜਾਹ ਏਕੜ ਦਾ ਫਾਰਮ ਕੋਈ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਪਠਾਨਕੋਟ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜ ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ ਧੋਗੜੀ ਦੇ ਜਲੰਧਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਇਸ ਫਾਰਮ ਦੀ ਵੀ ਅਜੀਬ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਅਫਸਰ (ਸ. ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ) ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਲੂਆਂ ਦਾ ਬੀਜ ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਸਾਰਾ ਹੀ ਪੱਤਝੜ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਪਹਾੜਾਂ 'ਚੋਂ ਮੰਗਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਸਕੀਮ ਜਦ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵਾਲੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਕੋਲ ਗਈ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਆਲੂਆਂ ਦਾ ਬੀਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਕੀਮ ਨਾ-ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਮੰਡੀਕਰਨ ਮਹਿਕਮੇ ਨੇ ਫੇਰ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਕੀਮ ਭੇਜੀ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਏਨੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਹਨ ਤਾਂ ਆਪੇ ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾ ਦੇਣ। ਸਾਡਾ ਵਿਭਾਗ ਇਸ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਨਤੀਜੇ

ਵਜੋਂ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਵੰਗਾਰ ਵਜੋਂ ਅਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਣ ਦੀ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਹ ਏਕੜ ਦਾ ਫ਼ਾਰਮ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੋੜੀਂਦਾ ਅਮਲਾ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਫ਼ਾਰਮ 'ਤੇ ਦੂਜਾ ਮੈਨੇਜਰ ਸਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਫ਼ਾਰਮ ਨੂੰ ਚਲਦੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੀ.ਐਸ-ਸੀ. ਵਿੱਚ ਇੰਟੋਮਾਲੌਜੀ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਇਕਨਾਮਿਕਸ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਪਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਉੱਤੇ ਯਕੀਨ ਪੂਰਾ ਸੀ; ਨਾਲੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ਾਰਮ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ (ਸ. ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ) ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਇਮਾਨਦਾਰ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਮਜ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਆਲੂ ਵੀ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਹੋ ਜਾਏ। ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੇਰਾ-ਫੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਪਰ ਇਸ ਨੇਕ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਇਨਸਾਨ ਕਾਰਨ, ਉੱਥੋਂ ਕੋਈ ਡੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਿਲਾ ਸਕਦਾ। ਅਸੀਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿੱਚ ਆਲੂ ਪੁੱਟ ਕੇ ਸਰਦ-ਖ਼ਾਨੇ (ਕੋਲਡ ਸਟੋਰ) ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਵਕਤ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੋਲਡ ਸਟੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਆਲੂ ਸ. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲਡ ਸਟੋਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਸਾਂ। ਸਤੰਬਰ ਵਿੱਚ ਆਲੂਆਂ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਪਸ ਜਲੰਧਰ ਲਿਆ ਕੇ, ਛਾਵੇਂ ਸੁਕਾ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਬੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ਾਰਮ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਨਫ਼ਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਲੂ ਦਾ ਬੀਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਧੋਗੜੀ ਫਾਰਮ ਨੂੰ ਆਲੂ ਬੀਜਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਉਦੋਂ ''ਆਲੂਆਂ ਦਾ ਮੱਕਾ'' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਕਨੀਕੀ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਨੇ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਲੂਆਂ ਦਾ ਬੀਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਯਕੀਨ ਸੀ।

ਵੈਸੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਨੇ ਇਹ ਤਕਨੀਕੀ ਲੋਕ। ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਚੁਟਕਲਾ ਬੜਾ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਹੈ :- ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੋ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਬਣਾਈ ਕਿ ਇਕ ਗੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਉਡਾਣ ਭਰੀ ਜਾਏ। ਜਦ ਉਹ ਗੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਉਪਰ ਉੱਡੇ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਤੂਫ਼ਾਨ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਕ ਅਣਜਾਣੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਬਾਰਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਨੀਵਾਂ ਕਰਕੇ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ,''ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਹਾਂ?'' ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਏਧਰ-ਉਧਰ ਵੇਖ ਅਤੇ ਬੜੇ ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਨਾਲ ਸੋਚ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ''ਤੁਸੀਂ ਗੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹੋ!'' ਇਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਆਦਮੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਉਹ ਕਿਵੇਂ? ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਸਦਾ ਜੁਆਬ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਗੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਤਾਂ ਹਾਂ। ਦੂਜੇ ਇਸਨੇ ਜਵਾਬ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਇਸਨੇ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ! ਇਹ ਇਕ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ!!

ਖ਼ੈਰ ਇਹ ਚੁਟਕਲਾ ਇਕ ਪਾਸੇ, ਵੈਸੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵੱਡੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ

ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੱਢੀਆਂ; ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕੱਢੀਆਂ ਹਨ। ਖੋਜ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰਖੇਲ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਮੱਧਰੀਆਂ ਮੈਕਸੀਕਨ ਕਣਕਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਕਿਸੇ ਬਰੀਡਿੰਗ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੱਢੀ। ਡਾ. ਬੋਰਲੌਗ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਲਾਂਟ ਬਰੀਡਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਹੈ। ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਜਦ ਬੱਸ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕੰਡਕਟਰ ਦੀ ਵਾਪਸ ਕੀਤੀ ਭਾਨ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਦੋ ਵਾਰ ਵਾਪਸ ਮੋੜੀ ਕਿ ਭਾਨ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਕੰਡਕਟਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ,''ਤੁਹਾਨੂੰ ਗਿਣਨਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।''

ਸਾਡੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ, ਖੋਜ ਕੇਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚਲੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਹਾਉਮੈ-ਰੋਗ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਂਜ ਉਹ ਇਹ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਕਦੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਾਹਰੋਂ ਵੀ ਚੰਗੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਜੁਰਬਾ ਮੈਨੂੰ ਆਲੂਆਂ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ **1981** ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਟੀਮ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਹਰੀਕੇ ਤੱਕ **15** ਫੁਟ ਲੰਬੇ ਸਕੇਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣਵਾਇਆ। ਅਸੀਂ ਇੰਚ-ਇੰਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ। ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ (ਸ. ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਕ ਦੋ ਲੱਖ ਹੈਕਟਰ ਜ਼ਮੀਨ ਐਸੀ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲ ਲਗਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਸਕੀਮ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮੇ ਨੇ ਟਿਚ ਕਰਕੇ ਨਾ ਜਾਣਿਆ। 'ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਫ਼ਾਈਲ ਹੀ ਕਿਤੇ ਬਿਲੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਕੀਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਾਹਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ। ਅਸੀਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਉੱਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਨ੍ਹ ਉੱਤੇ ਜੂੰ ਨਾ ਸਰਕੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਸੈੱਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਘਾਟੇ ਵਿੱਚ ਚਲਦੇ ਨੂੰ ਨਫ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਬੰਧਿਤ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮੇ ਨੇ ਉਹ ਸੌ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਫ਼ੇ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਲਿਖੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਿਸੇ ਖੂੰਜੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਉੱਘ-ਸੁੱਘ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੀ ਅਤੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਘਾਟੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦਰਜਨਾਂ ਲੇਖਾਂ, ਖੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਅੰਜਾਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਵੱਲ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਕ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਅਤੇ ਸਪੈਸ਼ਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਰੱਬ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਭੇਜੀ ਕਿਸੇ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਜਵਾਬ ''ਮਿਲ ਗਈ'' ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਖੋਜ ਦੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਕਾਸ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸੀ, ਇਕ-ਇਕ ਕਾਪੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀ। ਸਾਰੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ

ਸਬੰਧਿਤ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵੱਲੋਂ, ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਬੰਧਿਤ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵੱਲੋਂ 'ਧੰਨਵਾਦ ਨਾਲ ਰਿਪੋਰਟ ਮਿਲ ਗਈ' ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ, ਸਬੰਧਿਤ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਏਨਾ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਇਆ ਕਿ ਵਸੂਲ ਹੋਈ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਹੀ ਲਿਖ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਵਕਤ ਮੈਂ ਕੋਈ ਛੋਟਾ-ਮੋਟਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਏਨੀ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜੋ ਆਮ ਛੋਟੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ।

ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਤਜੁਰਬਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਹ ਵਪਾਰੀ ਆਲੂਆਂ ਦਾ ਬੀਜ ਖਰੀਦਣ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਹੀ ਸਨ। ਪਰ ਹਰ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਆਦਤ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਇਕ ਆਲੂ ਉਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਅੱਧੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਆਲੂ ਮੈਥੋਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਟਮਾਟਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਾਸਿੰਸਗ ਦਾ ਕਾਰਖ਼ਾਨਾ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੱਦਰਪੁਰਸ਼ ਆਲੂਆਂ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾ ਗਿਆ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਚ ਪਾ-ਪੁਆ ਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਪੈਸੇ ਵਸੂਲ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਏਨੇ ਪੈਸੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਸ ਪਿੰਡ ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਹੱਥੋਂ ਜਾਂਦੀ ਲੱਗਣੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੱਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਯਕੀਨ ਉਠ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੋਈ ਵੀ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਅਤੇ ਘਪਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਸਵਾਲ ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਜਾਤ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਧੰਦੇ ਦਾ ਹੈ।

ਹਾਲਾਂ ਮੇਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਮੈਨੇਜਰੀ ਨੂੰ ਸਾਲ ਕੁ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ (ਸ. ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ) ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਤਾਂ ਕਮਾ ਗਿਆ ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਫਿਕਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਸੋਚਿਆ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਰ ਜਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਲ਼ ਮੇਰੇ ਪੈ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਰਨੋਂ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਬਦਲੀ ਦੀ ਸੋਚੀ। ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਸੀ। ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਛਾ ਸੀ, ਪਰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਨਾ ਕਰ ਜਾਏ। ਮੇਰਾ ਇਕ ਦੋਸਤ ਸੀ, ਸ. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਪੰਡੋਰੀ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦਾ। ਉਹ ਬੜਾ ਖਬਤੀ ਸੀ। ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈਂ। ਕਹਿੰਦਾ, ਜਦ ਇਹ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਲੀਡਰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਨੇ, ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਅਪਣੱਤ ਜਗਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਜਦ ਇਹ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਨੇ, ਉਦੋਂ ਰੁੱਖੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਮਸਾਂ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਨੇ, ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਝੱਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਇਸ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਕੀ ਹੈ ? ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਜੱਥੇਦਾਰੀ ਹੈ, ਚੌਧਰ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਚੌਧਰ ਵਿੱਚ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਜ਼ਾ ਵੀ

ਬਹੁਤ ਹੈ। ਜੇ ਚਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਾਤ ਨਾ ਪੁੱਛੇ, ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਤੇ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਪਾ ਦੇਣ, ਪੰਜਵੇਂ ਪਿੰਡ ਜੇ ਕੋਈ ਇਹ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਡਾ ਆਸਰਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਫੁੱਲ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਬੱਸ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਦੋ-ਚਾਰ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰੇ ਫਿਰਨ ਦਾ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕਰਾਉਣੀ ਹੈ। ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਤਾਂ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜੋ ਡਿਊਟੀ ਦਿੱਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬੋਰੀ-ਬਿਸਤਰਾ ਤਿਆਰ ਹੀ ਰੱਖੀਦਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਕਿਹਾ ਬਿਨਾਂ ਹੀਲ-ਹੁੱਜਤ ਤੋਂ ਤੁਰ ਜਾਈਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਦਿਮਾਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ- ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਲਈ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਸਿੱਧ-ਪੱਧਰੇ ਜਿਹੇ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਦੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਆ ਗਈ। ਜਦ ਕਾਰ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਛਹਿਰਾ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਜਾਮਾ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਜਾਮੇ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਨੇਫਾ-ਨਾਲਾ ਅੱਗੇ ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਥੱਲੇ ਤੱਕ ਲਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਧਰ ਪੁਲੀਸ ਗਾਰਡ ਨੇ ਸਲਾਮੀ ਦਿੱਤੀ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਸਲੂਟ ਮਾਰ ਕੇ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਲੂਟ ਨਾਲ ਸਲਾਮੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਹਾਸਾ ਨਾ ਰੁਕੇ। ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਕਹੇ ਭਲਿਆ ਮਾਣਸਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਣਾ। ਜੇ ਤੇਰਾ ਹਾਸਾ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਸੁਣ ਲਿਆ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਤੋਰ ਦੇਣਗੇ, ਕਰਾ ਲਈਂ ਆਪਣੀ ਬਦਲੀ! ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਬਦਲੀ ਹੁਣ ਹੋਵੇ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਮੇਰਾ ਆਉਣਾ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸਲੂਟ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ! ਵਾਕਈ ਉਹ ਸਲੂਟ ਹਾਲੇ ਵੀ ਉਂਜ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਕਾਕਾ ਜੇ ਤੇਰੇ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਇੰਜ ਡਰਦਿਆਂ ਕੰਨ੍ਹੀਂ ਕਤਰਾ ਲਈ ਤਾਂ ਫ਼ਾਰਮ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਮੈਂ ਦੇਖਾਂਗਾ, ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੁਨਾਸਬ ਆਦਮੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਬਦਲੀ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਖੈਰ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਨੌਬਤ ਹੀ ਨਾ ਆਈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਿਫਾਰਸ਼ੀ ਬੰਦਾ ਜੋ ਘਰ ਦੇ ਮੁੱਢ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਬਦਲੀ ਕਰਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਅਸਾਮੀ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਜਲੰਧਰ ਹੀ। ਦਿਲੋ-ਦਿਲ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਰੱਬ ਦਾ ਕਿ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਜਾਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ। ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ **1959** ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦਿੱਲੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਮੇਲੇ 'ਤੇ **15** ਦਿਨ ਦੀ ਲੱਗ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ ਵੇਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਠਹਿਰਨਾ ਦੂਰ ਕਿਸੇ ਵਾਕਫ਼ ਦੇ ਘਰ ਸੀ। ਛੋਟੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰ ਉੱਤੇ ਗਿਆਂ ਲਈ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਮਾੜੇ-ਮੋਟੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਤਨਖ਼ਾਹ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਦਵੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਬੜੀ ਜਾਂ ਛੋਟੀ। ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤੱਕ ਦਿਹਾੜੀ ਭੱਤਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਕੋਈ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ

ਕੇ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਸਾਡੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ (ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੋਟੀ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ) ਅਫ਼ਸਰਾਂ, ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸਤਾਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਦੂਰ-ਨੇੜੇ ਦੇ ਵਾਕਫ਼ਾਂ ਦਾ ਬੂਹਾ ਹੀ ਖੜ੍ਹਕਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਹੋਰ ਬਥੇਰੇ ਥਾਈਂ ਅਜਾਈਂ ਪੈਸਾ ਰੋੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਘਰਵਾਲੀ (ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਵਜੋਂ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਇਆ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ- ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪੜ੍ਹਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਵੋਗੇ, ਪਰ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ) ਸਕੂਟਰ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਸੂਟਕੇਸ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ।

ਦੁਪਹਿਰੋਂ ਬਾਅਦ ਚੱਲੇ ਸਾਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਰਾਤ ਪਟਿਆਲੇ ਕੱਟੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਆਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਖ਼ਤ ਸਰਦੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਵੇਰੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਸਕੂਟਰ 'ਤੇ ਹੀ ਜਲੰਧਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਸ ਵਕਤ ਜੀ.ਟੀ ਰੋਡ ਉੱਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ; ਸਗੋਂ ਕੋਈ ਦੁਕਾਨ, ਕਸਬਾ ਜਾਂ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਰੌਣਕ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਭਾਲ ਕੇ ਰੁਕੀਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਜਾੜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਲੁੱਟ ਹੀ ਨਾ ਲਏ। ਸਾਰੇ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਸਕੂਟਰ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਪੁਰਾਣਾ ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅਮੀਰ ਸਾਂ। ਬੱਚਤਾਂ ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੈਸੇ ਬਚਾਏ ਸੀ। ਕੁਝ ਕਰਜ਼ਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਛੇ ਸੌ ਦਾ ਸਕੂਟਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਲੱਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਲੰਬਾ ਸਫ਼ਰ ਸੀ, ਪਰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਦਿਆਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵੇਖਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਾ ਜਦ ਜਲੰਧਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮੋੜ ਆਇਆ। **1960** ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਮੇਰਾ ਪੁਰਾਣਾ ਦੋਸਤ ਬੈਜਨਾਥ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾ ਚਾਹੁਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਫੋਰਡ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਯੂਨਿਟ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਸੀ। ਬੜਾ ਸਾਊ ਅਤੇ ਘੱਟ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਸੁਹਿਰਦ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ (ਡਾ. ਡੌਨ ਕੈਨਲ) ਨੇ ਮੈਨੂੰ **200** ਰੁਪਏ ਦਾ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ **225** ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **25** ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਮੈਨੂੰ ਘਾਟਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਾਲ ਜਾਂ ਅੱਧੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਛੁੱਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣੀ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਰਸਮੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਿੰਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈਏ ਉਹ ਓਨੀ ਹੀ ਸਸਤੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਉਮਰ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਆਦਮੀ ਦੀ ਆਮਦਨ ਜਾਂ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੇ ਇਹ ਆਮਦਨ ਜਾਂ ਤਨਖ਼ਾਹ ਛੱਡਕੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਆਮਦਨ ਛੱਡਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਉਮਰ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਉੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੜ੍ਹਨਾ ਔਖਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਸੋ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਜ਼ੀਫਾ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਜਦ ਮੈਂ ਛੁੱਟੀ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਛੁੱਟੀ ਹੀ ਨਾ ਮਿਲੇ। ਮੈਂ ਬਗ਼ੈਰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਮੰਗੀ, ਉਹ ਵੀ ਨਾਂਹ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਇਕ ਦੋਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਸਟੇਟ ਬੈਂਕ ਦਾ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਮੈਨੇਜ਼ਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਦ ਆਪਣੀ ਇਹ ਵਿਥਿਆ ਦੱਸੀ ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਸੈਕਟਰੀ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਸਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਕਫ਼ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਦਾ ਉਸ ਵਕਤ ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਕੇਸ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਦੋ ਬਾਰ ਮੇਰਾ ਕੇਸ ਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸੀ ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ’ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਬਗ਼ੈਰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਤਜੁਰਬੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਦੁਖ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਗ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਮਹਿਕਮੇ ਨੂੰ ਮੇਰੀ, ਮੇਰੇ ਖ਼ਰਚ ’ਤੇ ਹੀ, ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਬਗ਼ੈਰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵਧਾਈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖ਼ਰਚੇ ਦੇ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਵਾਰ ਵਾਰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ’ਤੇ ਵੀ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਇਹ ਛੁੱਟੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਕੁਝ ਫਾਇਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਕੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਕੁਝ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਪੀੜ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ, ਇਕੋ ਦਬਕੇ ਨਾਲ ਹੱਸਕੇ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਹੀ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਦਿਨ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਢਾਂਚਾ, ਸਿਫਾਰਸ਼ ਤੋਂ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਡਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਫਾਰਸ਼ੀ ਆਦਮੀ ਹਰ ਕੰਮ ਕਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸੁਣੋ। ਮੈਨੂੰ ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕਲਾਸ ਦੋ ਵਿੱਚ ਗਜ਼ਟਡ ਆਸਾਮੀ (ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ) ਮਿਲ ਗਈ। ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਵਾਧੂ ਇੰਕਰੀਮੈਂਟਸ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਸਾਮੀ ਲਈ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਪਤਾ ਕਰਨ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਇਕ ਦਫ਼ਤਰ ਸੁਪਰਇਨਟੈਂਡੈਂਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਬੇਈਮਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਗਲ਼ ਪੈ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਕੋਈ ਬੇਸਬਰੀ ਹੈ? ਜਦ ਆਰਡਰ ਆਉਣਗੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇ ਦਿਆਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਰੱਖ ਛੱਡਣੇ ਭਲਾ ? ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਵਿਸਕੀ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਅਤੇ ਘਿਉ ਦੀਆਂ ਪੀਪੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਆਰਡਰ ਲਏ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਚਲਾਕੀ ਸੁਝ ਗਈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਜਨਾਬ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਆਰਡਰ ਲੈਣ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਜ਼ਰਾ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੋਂ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਜੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਮੇਰੇ ਆਰਡਰ ਆਇਆਂ ’ਤੇ ਰੋਕ ਲੈਣਾ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਆਰਡਰ ਮਿਲ ਗਏ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਵਿਗੜ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਛੱਡਣੀ ਪੈਣੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗੇ ਐਵੇਂ ਹੀ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਉਸ ਕਿਹਾ ਠੀਕ ਹੈ ਜੀ। ਆਰਡਰ ਰੋਕ ਲਵਾਂਗੇ। ਹੋਇਆ ਕੀ, ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਰਜਿਸਟਰੀ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰੇ ਆਰਡਰ ਮੈਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ

ਪਤਾ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬੂਆਂ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਦਾ। ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਹੀ ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ’ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਹੈ ਸਾਡੀ ਸੋਚਣੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਗੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਹੋਵੇ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਕੇ, ਅੜਿੱਕਾ ਡਾਹ ਕੇ, ਖੱਜਲ-ਖਰਾਬ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬੂਆਂ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਓਨੀ ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋਣ ’ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦਫ਼ਤਰੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਹੈਂਕੜ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਲਈ ਅੜਿੱਕਾ ਡਾਹ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਕਿੰਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਮੱਦਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਕਿਸੇ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਰਸਤਾ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਜੋ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਫਾਇਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲ ਸਕੇ, ਉਸਦਾ ਭਲਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਅੜਿੱਕਾਬਾਜ਼ੀ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੇਰੀ ਜਾਂ ਅੜਿੱਕਾ ਹੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਜਾਂ ਉੱਤਰਾਅਧਿਕਾਰੀ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਲੈਣ ਕਿ ਹਰ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਜਾਂ ਕੇਸ ਵਕਤ ਨਾਲ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਚਾਂਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਸਰ ਤਾਂ ਆਪ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹਨ, ਜਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਨਲਾਇਕ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਲਾਇਕ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰ ਕੇ ਜਾਂ ਵੱਢੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਅਫ਼ਸਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਰੋਕਣਾ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਏਨੀ ਹਿੰਮਤ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਾੜੀ ਕਿਸਮਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਬੌਣੇ ਬੰਦੇ ਬੈਠੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਰਗਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਹੋਰ ਬੌਣਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਰੱਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ, ਲਾਇਕ ਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਫਿਲਾਸਫਰ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ‘‘ਇਕ ਨੰਬਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਇਕ ਨੰਬਰ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਦੋ ਨੰਬਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੀਜੇ ਤਰਜੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਨੇ।’’

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਲ ਦਾ ਕੋਰਸ ਤਕਰੀਬਨ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਡੌਨ ਕੈਨਲ ਦੇ ਚਹੇਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇਆਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਪੀ.ਐਚ-ਡੀ. ਦਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਗਾਈਡ ਬਣ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਿਸਮਤ ਉੱਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਨੂੰ ਕੌਣ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਏਨੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਥੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਰਸਾਲੇ ਆਦਿ ਲੁਕਾਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੱਖੇ। ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ’ਚੋਂ ਜੋ ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਰਸਾਲਾ ਚਾਹੋ, ਲੈ ਜਾਓ ਅਤੇ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪੇ ਰੱਖ ਦਿਉ। ਕੋਈ ਰਿਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਨਾ ਦੇ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਕਦੀਂ ਕੋਈ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ।

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤਾਂ ਚੋਰੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵਰਕੇ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਾੜ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਦੀ ਕਿਤਾਬ ਚੋਰੀ ਹੋਈ ਜਾਂ ਖ਼ਰਾਬ ਕੀਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣੀ। ਏਨੀ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਜੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਏ।

ਜਦ ਮੇਰੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਚੋਣ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੁਝ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ। ਜੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਚਾਂਸ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਇਹ ਤਰੱਕੀ ਹੱਥੋਂ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਸੱਤਵੀਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਕਲਾਸ ਦੋ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਲਈ। ਹਰ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਤਜੁਰਬੇ ਵਜੋਂ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਸਿਫਾਰਸ਼ੀ ਮੈਥੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਾਜ਼ੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪਿਉਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਤਾਂ ਕਦੀਂ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ ਜਾ ਕੇ। ਮੇਰੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਿਸਨੇ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਚੋਣ ਹੋ ਵੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸ. ਕੈਰੋਂ ਤੱਕ, ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੀ ਬਦਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੈਂ ਉਡੀਕਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਰ ਹੀ ਕੋਈ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ਰਮ ਜਿਹੀ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਐਵੇਂ ਹੀ ਮੂੰਹ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ!

ਜਦ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਹ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਈ ਅਤੇ ਦੁਵਿਧਾ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹਰ ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ ਅੱਧਾ ਦਿਨ ਅਤੇ ਐਤਵਾਰ ਆ ਕੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦਾ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਘਰ ਆ ਕੇ ਸਮਝ ਲਵਾਂ। ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਹੱਦ ਹੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਤਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਆਰਡਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਚਲਾਕੀ ਮਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਕੋਈ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਮੈਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਡਿਊਟੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਦਰਅਸਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਗੁਣ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਅਧਿਆਪਨ ਵਜੋਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਮੈਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨੀ ਹੋ ਗਈ। ਆਖ਼ਰ ਜਦ ਮੈਂ ਇਹ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕਾਰ 'ਤੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਛੱਡਣ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਜੌਹਲ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਨਾ?'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਜੀ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਅਤੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਹੈ।'' ਜਦ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿੰਟ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬੇਚੈਨੀ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ''ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਆਪ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?'' ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬੜੀਆਂ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ''ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾ!'' ਇਹ ਇਕ ਫਿਕਰਾ ਮੇਰੇ ਲਈ

ਸਾਰੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਰ ਮੋੜ ’ਤੇ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਵੇਲੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮਤਲਬ ਕੱਢਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ਲਈ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਮਤਲਬ ਜੋ ਮੈਂ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲੜਕੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ ਪਿਉ- ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪਿਉ- ਧੀ ਵਾਲਾ ਸਾਫ਼, ਸੁੱਚਾ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਉਮਰ, ਜਾਤ, ਮਜ਼ਹਬ, ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਵਕਤ ਐਸਾ ਆ ਜਾਏ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਪਏ ਤਾਂ ਧਰਮ-ਰਾਜ ਦੀ ਨਿਆਏ ਦੀ ਤੱਕੜੀ ਫੜਦਾ ਹੈ ਇਕ ਸਹੀ ਅਧਿਆਪਕ। ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਦੀ ਅਜਾਈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੀਸਰਾ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਵਕਤ ਚਿੰਤਕ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਕਤ ਸੈਂਕੜੇ ਅੱਖਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪਰਖਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਤੋਂ ਮਾੜੇ-ਚੰਗੇ ਅਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਥਾਂ ’ਤੇ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਹ ਕਦੀ ਵੀ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ।

ਚੌਥੇ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੇਠ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਹੇਠ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵਿੱਦਿਆ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕੋਲੋਂ ਖ਼ਰਚਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਏ।

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ, ਪਿਆਰ, ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਦੀ ਵੀ ਅਜਾਈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦਾ ਇਹੋ-ਜਿਹਾ ਅਧਿਆਪਕ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਨਜ਼ਰੀਆ, ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਚਾਲ-ਚਲਣ ਅਤੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਉੱਚਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਚੁੱਕਿਆ ਹਰ ਕਦਮ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕਿੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਕ ਮਿਸ਼ਨ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਡਿਊਟੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਇਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਾਲੀ ਡਿਊਟੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਧਿਆਪਨ ਏਨਾ ਸੌਖਾ ਕਰਮ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਦੂਜੀਆਂ ਅਨਭੋਲ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਬੁਲਾਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸੁਰੀਲਾ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੋਈ ਅਧਿਆਪਕ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚਾਈਆਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਅਗੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਿਤਾਬ ਵਾਂਗੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੜੀ ਹੀ ਰੌਚਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਵੇਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਤਜੁਰਬਾ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਡਿਊਟੀ ’ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਉਸੇ ਹੀ ਹਮਨਾਮ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਰਦਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਤੌਰ

’ਤੇ ਮਿਲਣ ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਾਂ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਦ ਕੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ। ਤੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਡਿਊਟੀ ’ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾ ਹੋ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਡਿਊਟੀ ’ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਕਹਿੰਦੇ, ਤੇਰੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਥੀਸਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪਏ ਤਾਂ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦੇਣਾ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਡਿਊਟੀ ’ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜਾਇਨਿੰਗ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਛੁੱਟੀ ਮੰਗਾਂਗਾ, ਉਦੋਂ ਨਾ ਦੇਣਾ। ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੇ ਬੋਲਦੇ-ਬੋਲਦੇ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ, ਜੋ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਕਹਿਣ ਦੇ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਪਿੱਛੇ ਮਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕੋਲ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਾਲਜ ਮੈਂ ਜਨਵਰੀ, **1961** ਵਿੱਚ ਐਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ) ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਕ ਚਾਂਸ ਵਾਲੀ ਹੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਛੇ-ਸੱਤਾਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ’ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ , ਚੁਣਿਆ ਨਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਅਸਾਮੀ ’ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਨ, ਚੁਣਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਦੋ ਵਾਧੂ ਇਨਕਰੀਮੈਂਟਾਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਦੋ ਚੰਗੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧ ਤਨਖ਼ਾਹ ਮੰਗ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਤਜੁਰਬੇ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਜੇ, ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ ਆਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਸਵਾਲ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਮੈਂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਜੋ ਗ਼ਲਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਪੂਰੇ ਜਵਾਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਚੌਥਾ ਸਵਾਲ ਉਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵੀ ਦੱਸਣ-ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਦ ਮੈਂ ਡਿਊਟੀ ’ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਚੁਣੌਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ-ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਰਿਸਰਚ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਪਣੀ ਕਲਾਸ ਲੈ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ **15-16** ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਘਰ ਹੀ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ’ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਬਾਕੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਡਾ. ਡੌਨ ਕੈਨਲ, ਪਾਸੋਂ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਸ਼ਨਿਚਰ-ਐਤਵਾਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸੱਮਿਸਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਦੂਰ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਨਤੀਜੇ ਵੱਜੋਂ ਮੈਂ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਦੇ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਖੋਜਕਾਰਾਂ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਐਮ.ਡੀ. ਅਤੇ ਐਮ.ਐਸ. ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਟੈਟਿਸਟੀਕਲ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਅਤੇ ਅਨੈੱਲਸਿਜ਼ ਵਿੱਚ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜਕਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਪੀ.ਐਚ-ਡੀ. ਦੇ ਨਿਬੰਧ ਲਈ ਖੋਜ ਦੀ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕ ਵਜੋਂ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ‘‘ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ’’ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਡੇਢ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਕਮਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੂਰੇ ਡੇਢ ਸਾਲ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਬੈਠਣ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੈਠਦਾ, ਪੜ੍ਹਦਾ, ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਔਕੜ ਪੇਸ਼ ਆਈ

ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਮਨ ਮਾਰ ਕੇ ਅਤੇ ਦਿਲ ਲਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਚਾਰ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਛਪਵਾਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਬੰਧ 'ਤੇ ਵੀ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਗਿਆ। ਆਖ਼ਰ **1963** ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪੀ.ਐਚ-ਡੀ. ਨਿਬੰਧ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਛੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਛਪ ਗਏ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਸਾਖ ਬਣ ਗਈ। **1963** ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਅਧਿਆਪਕ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਮੇਰੀ ਸਲਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ।

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕੋਈ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇ, ਉਹ ਉਠਕੇ ਫਿਰ ਬੈਠ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤੁਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੁੱਟ-ਮਾਰ ਹੋ ਜਾਏ, ਉਹ ਫੇਰ ਰਾਜ਼ੀ-ਬਾਜ਼ੀ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਏ ਤਾਂ ਉਹ ਉਠ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕੰਮ ਦਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਹੈ। ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਏਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਫਿਰ ਉਠ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਅਪਣੇ ਬਲਬੂਤੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗਾਂ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ, ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀ ਆਪਣੇ ਗਲ-ਗੂਠਾ ਦੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੈਰੀਅਰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿੰਨੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ, ਜਿੰਨੇ ਅੜਿੱਕੇ ਕੋਈ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕਰੇ, ਓਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵੱਧ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਦਿਲ ਲਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੈ ਅਤੇ ਅੜਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਹੈ। ਜੇ ਔਕੜਾਂ ਅਤੇ ਅੜਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੰਗਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਕੜਾਂ-ਅੜਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਕੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਅੜਿੱਕੇ ਡਾਹਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਔਕੜਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਪਿੱਛੇ ਲਗ ਤੁਰਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤਜੁਰਬੇ ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਭ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਔਖਦ ਕੰਮ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਹੈ। ਔਕੜਾਂ ਅੜਿੱਕੇ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ।

1962 ਵਿੱਚ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਉਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਡੀਨ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੀ.ਐਸ-ਸੀ. ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕਲਾਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ, ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਮੇ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਕਰਵਾਏ ਡਰਾਮੇ ਵਿਦੀਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਹੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੇ ਹੋਏ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਇਕ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਇਕ ਹਾਸ-ਰਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਜੀਤਾ ਰਾਮ ਨੇ, ਸਾਲਾਨਾ ਓਲਡ ਬੁਆਇਜ਼ ਗੈਦਰਿੰਗ ਦੇ ਸਵਾਗਤੀ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਜ਼ਾਹੀਆ ਨਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਕਿਹਾ ਸੀ :

ਅੱਜ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬੱਝੇਗਾ ਰੰਗ ਪੂਰਾ

ਸਟੈਸਟਿਸਟਿਕ ਵਾਲੇ ਬਣੇ ਇੰਚਾਰਜ ਡਰਾਮਿਆਂ ਦੇ
ਬੁੱਢੇ-ਬੱਚਿਉਂ ਆਉਣਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ
ਡਾਂਸ ਹੋਣਗੇ ਨਾਲ ਪਜਾਮਿਆਂ ਦੇ

ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਜੋ ਡਰਾਮਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ''ਡਰਾਮਾ ਕਿਵੇਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ'' ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਰਿਆ ਹਾਲ ਹੱਸ-ਹੱਸ ਦੂਹਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪਰਖ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਹਾਂਸੀ ਅਤੇ ਰੋਹਤਕ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ 'ਚੋਂ ਬਲਦ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਡੀਆਂ 'ਚੋਂ **12** ਜੋੜੇ ਬੈਲਾਂ ਦੇ ਖਰੀਦੇ। ਏਨੇ ਸਸਤੇ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਬੈਲ ਪਹਿਲੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਰੀਦੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਮਿਲੀ। ਜੋ ਵੀ ਕੰਮ ਮੈਨੂੰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਕੰਮ ਦੀ ਇਕ ਆਦਤ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਇਕ ਅਜੀਬ ਖੁਸ਼ੀ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਆਪਣੀ ਤਸੱਲੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਕੀਤਾ। ਕਿਸੇ ਉਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਕਰਨਾ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਸਿਖਾਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ-ਕਦੀ ਯਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਵਾਕਫ਼ ਜਾਂ ਨਾਵਾਕਫ਼ ਮਿਲਦੇ ਨੇ ਤੇ ਯਾਦ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਜਾਂ ਔਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉੱਕਾ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੂਸਰਾ, ਇਹ ਮਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕ ਬੜਾ ਲਟਕਾ ਕੇ ਜਾਂ ਅਹਿਸਾਨ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਨੇ ਕਿ ਜਿਸਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਹਿਸਾਨ ਥੱਲੇ ਦੱਬਿਆ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਆਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕੀਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਹੱਕ-ਸ਼ਨਾਸੀ ਛੱਡ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਫਿਤਰਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਹਿਸਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਭੱਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਕੰਮ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਏਨੇ ਤਰਲੇ, ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਏਨੇ ਨੱਕ ਰਗੜੇ ਜਾਂ ਵੱਢੀ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਉਹ ਜਿਸਮਾਨੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੀਮਤ ਅਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸਮਝਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਲੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਉਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਸੂਰ ਜਾਂ ਗਲਤ ਸੋਚ ਤਾਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਜਾਂ ਅਹਿਸਾਨ ਖਾਤਰ ਕੰਮ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੰਮ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਹੱਕ-ਸ਼ਨਾਸੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਭੁੱਲ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਜਿਸਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ ਧੰਨਵਾਦ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਆ ਸਕੇ ਜਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਧੰਨਵਾਦ ਹੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਧੰਨਵਾਦ ਦੀ ਆਸ ਜੇ ਨਾ ਰੱਖੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਧੰਨਵਾਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ! ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਸੱਤਾ ਦੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਵਕਤ ਕਿਸੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਬੈਠਾ, ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਇਕ ਐਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਖੋਜ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਚਾਹੇ ਕੋਈ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ। ਹਰੇਕ ਦਾ ਕੰਮ ਹੱਸ ਕੇ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਘਿਰਣਾ ਕਿਸੇ ਨਿਸਬਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਦ ਸਤਿਕਾਰ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀਤੀ ਨੇਕੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧ ਗੁਣਾ ਕਰਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਨੇਕੀ ਦਾ ਫਲ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜਾਂ ਬੁਰਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੀਤੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਛਾ ਜਾਂ ਬੁਰਾ ਕੀਤੇ ਦਾ ਫਲ ਕਈ ਗੁਣਾ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦ **1962** ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣ ਗਈ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੀ ਛਾਂਟੀ ਹੋਈ। ਜੋ-ਜੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ-ਖੋਜਕਾਰ ਅੱਛਾ ਲੱਗਾ ਉਹ ਰੱਖ ਲਿਆ, ਬਾਕੀ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਕਮਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਨਸਾਨ ਕਿੱਡਾ ਆਪ-ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਤਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਅਧਿਆਪਕ ਮਹਿਕਮਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕੀਤੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਕਹਿਣ, ''ਲਉ ਜੀ ਇੰਜ ਵੀ ਕਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ।'' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਰੱਖ ਲਏ ਗਏ ਨੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਥਿਉਰੈਟੀਕਲ ਬੰਦੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ-ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਤਜੁਰਬਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਖੋਜ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਕੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣਗੇ। ਨਾਲੇ ਨਿਰੀ ਖੋਜ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜੋ ਅਧਿਆਪਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਰੱਖ ਲਏ, ਉਹ ਕਹਿਣ, ''ਹੁਣ ਖੋਜ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੋ ਕਚਰਾ ਸੀ ਛਾਂਟਿਆ ਗਿਆ।'' ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਵੱਧ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੀ ਜੋ ਨਾ ਰੱਖੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਈਰਖਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ-ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਕੋਰਸ, ਤਰੀਕਾ, ਇਮਤਿਹਾਨ ਸਭ ਅਮਰੀਕਨ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੱਧ ਵਿਚਕਾਰ ਸਨ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਚਾਰ ਸਾਲ ਲੱਗੇ ਜਦ ਤਸਵੀਰ ਕੁਝ ਸਾਫ਼ ਹੋਈ।

ਇਸ ਨਵੇਂ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਕ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧਿਆ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪੋਸਟ-ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਕੋਰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਪਰਕ ਅਤੇ ਨੇੜਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਗਹਿਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਦੀਮੀ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਨਕਲ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ। ਕੋਰਸ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ, ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਸਮੁੱਚੀ ਜੇਹੀ ਸੇਧ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਜੋ ਵੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਵੇ, ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਲੈਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਮੱਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਜੋ ਵੀ ਤਾਜ਼ਾ ਖੋਜ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੈਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ, ਪੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਫਕੀਰ ਜਾਂ ਘੋਟਾ ਲਾਊ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਜੋ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸਾਂ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਜਦ ਮੈਂ **1965** ਵਿੱਚ ਮਹਿਕਮਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਅਤੇ ਹੈੱਡ ਬਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਅੰਡਰ-ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਕਲਾਸਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਅਤੇ ਖੋਜ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਕੋਰਸ ਦੌਰਾਨ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਕ ਐਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖ ਕੇ

ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਰਸ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਰਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਜੂਨੀਅਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਮੇਰੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦਾਂ ਸਾਂ। ਅੰਡਰ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਕਲਾਸਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਅੰਡਰ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਪੀ.ਐਚ-ਡੀ. ਦੇ ਕੋਰਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਉੱਤਰ ਇਕ ਮੁੜਵਾਂ ਸਵਾਲ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਪੈ ਗਿਆ, ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਕੁਝ ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾ ਦੇਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਕੀ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂਗੇ ? ਮੇਰਾ ਉੱਤਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਵੰਗਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਏਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪੱਬਾਂ ਭਾਰ ਰੱਖਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।

ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਮੇਰਾ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਬੀ.ਐਸ-ਸੀ. ਵਿੱਚ ਇਕ ਕੋਰਸ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਆਪਣੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਇਕਨਾਮਿਕ ਐਫ਼ੀਸੈਂਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਜਸਟਿਸ ਵਿਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ, 1972 ਵਿਚ ਜਦ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਹੱਦ ਮਿਥੀ ਜਾਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਾਹਿਬ (ਡਾ. ਐਮ.ਐਸ.ਰੰਧਾਵਾ) ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਇਕ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਜਦ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਕਾਪੀਆਂ ਛਪਵਾ ਕੇ ਲੋਕ ਸਭਾ, ਰਾਜ ਸਭਾ ਅਤੇ ਕਈ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਅਤੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ਼ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਇਕ, ਦੋ-ਦੋ ਲੈਕਚਰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਡਰ-ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਅਤੇ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਕਲਾਸਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਲੈਕਚਰ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਯਾਦ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਆਮ ਤਰੀਕਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਖੋਜ ਮੈਂ ਕਰਾਂ ਉਹ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਜੋ-ਜੋ ਵੀ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਲੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਰਸ ਦਾ ਮਿਥਿਆ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਮਿਥੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਜੋਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਨਕਲ ਦੀ ਰੁਚੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਵੈਸੇ ਵੀ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਘੱਟ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ

ਹੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਨਸਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜੀਬ ਹੀ ਰਸ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹੈੱਡ ਆਫ਼ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਯੂ.ਐਸ.ਏ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੀ ਇਕ ਸਕੀਮ ਵਿੱਚ ਉਚੇਰੀ ਅਸਾਮੀ ’ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਸਾਲ ਵਾਸਤੇ। ਇਸ ਵਕਤ ਜੋ ਮੈਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਇੰਚਾਰਜ (ਡਾ. ਕਾਰਪੈਂਟਰ) ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਐਫ.ਏ.ਓ. ਰੋਮ ਵਿੱਚ ਇਕ ਉੱਚੀ ਅਸਾਮੀ ’ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ **1974** ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਦ **1965** ਵਿੱਚ ਹੈੱਡ ਆਫ਼ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੀ ਅਸਾਮੀ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਤਜੁਰਬਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜ ਸਾਲ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਕੁੱਲ ਨੌਕਰੀ ਤਕਰੀਬਨ **12** ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਘੱਟੋ-ਘਟ ਤਜੁਰਬਾ **10** ਸਾਲ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦਾ ਤਜੁਰਬਾ ਵੀਹ ਬਾਈ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸੀ ਪਰ ਕਦੀ ਕੋਈ ਹਾਲ-ਚੱਜ ਦਾ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛਪਿਆ ਉਸਦਾ। ਸਾਡੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ (ਡਾ. ਪੀ.ਐਨ.ਥਾਪਰ) ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਰਿਟ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮਹਿਕਮਾ, ਖੇਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਚੋਣ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਅਫਸਰ ਜਾਂ ਡੀਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸਨ, ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਸਿਰੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਮੈਂਬਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਸਾਡੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦਿੱਲੀ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਇਹ ਇੰਟਰਵਿਊ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਅਭੁੱਲ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸ. ਤ੍ਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਵਾਗਤ ਕਰਕੇ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਕੁਰਸੀ ’ਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਮੈਂ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੁਰਸੀ ’ਤੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ , ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ’ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਪਰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਤਜੁਰਬਾ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਇੰਟਰਵਿਊ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਚੋਣ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇੰਜ ਵੇਖਦੇ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਬੱਕਰੇ ਵੱਲ ਕਸਾਈ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਤਜੁਰਬਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲੈ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਤਜੁਰਬਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਠ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੜਦਿਆਂ ਸੁਆਗਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਉਠ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਣ! ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਇੰਟਰਵਿਊਆਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਏਨੇ ਪੁੱਠੇ-ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਕਿ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਅੱਗਾ-ਪਿੱਛਾ, ਬਾਰੀ, ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੀ ਦਿਖਣੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ, ਸਵਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਹਕੀਰ ਅਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੋਣ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਸੁਪਰਮੈਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ

ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਵੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਸਾਮੀ ਲਈ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂ ਮਿਣਿਆ-ਤੋਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂਰਾ ਡੇਢ ਘੰਟਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਲਈ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜਦ ਮੈਂ ਉਠ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਫੇਰ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉਠ ਮੈਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਗਏ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੋ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਏਨੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਇਸ ਅਸਾਮੀ ਲਈ ਨਾ ਵੀ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ। ਦੂਜੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਮੇਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਦੀ ਉਮੀਦ ਤਾਂ ਕੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੀ ਚੋਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਤਜੁਰਬਾ ਤਾਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਤਜੁਰਬਾ ਆਮ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਤਜੁਰਬੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹਰ ਪਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਏਨੀ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵੀ.ਸੀ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੜ੍ਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਬੋਰਡ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਤੱਕ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ’ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਖ਼ਤ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖੇ, ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਹੈੱਡ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵੀ ਬੋਰਡ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਅਸਾਮੀ ’ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਮੈਂ 37 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਕਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੈੱਡ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਡਿਗਰੀਆਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਬਾਹਰਲਾ ਮੁਲਕ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਇੰਟਰਵਿਊ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਦ ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਉੱਤੇ ਹਰਸ਼ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਇਨਸਾਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਜਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਇਨਸਾਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਵੀ.ਸੀ. ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ। ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਭਾਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਗੈਸਟ-ਹਾਊਸ (ਸਟਨ ਹਾਊਸ) ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਵੀ.ਸੀ. ਸਮੇਤ ਪੰਜ-ਛੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸੋਫੇ ਤੋਂ ਉਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਆ ਕੇ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ.ਸੀ.ਥਾਪਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ। ਇਸ ਇਨਸਾਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਫੇਰ ਵੀ ਕੁਝ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਏਨਾ ਸਾਦਾ, ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਮਿੱਠਾ, ਧੁਨ ਦਾ ਪੱਕਾ, ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਇਨਸਾਨ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਕ ਇਨਸਾਨੀ ਨਮੂਨਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹਰ ਕਦਮ, ਹਰ ਗਲ ’ਚੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਕੋਈ ਸੁਧਰ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਿਸੀਵਰ ਸੈੱਟ ਹੀ ਗਾਇਬ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ, ਵਰਨਾ ਇਹ ਇਕ ਚਲਦੀ-ਫਿਰਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ।

ਪੀ.ਐਨ.ਥਾਪਰ ਜੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵੀ.ਸੀ. ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ, ਬਹੁਤ ਹੰਢੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਜਾਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਰਿਟਾਇਰਡ ਸੀ। ਚਿਹਰਾ ਖਿੱਚਵਾਂ ਸਖ਼ਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਹਾਸਾ ਤਾਂ ਕੀ ਮੁਸਕੁਰਾਹਟ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੇਖੀ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਏਨੇ ਸਖ਼ਤ ਸਨ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾ ਕੇ, ਸਾਰਾ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨੂੰ (ਉਸ ਵਕਤ ਹਰ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਹੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਹੈੱਡ-ਆਫ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ) ਉੱਚ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਸੋਮੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨਮੋਲ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਰ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਨਾ ਕਰਾਇਆ ਜਾਏ। ਇਸ ਵਿਉਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਜਾਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਕਰਾਂਉਂਦੇ (ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਜਾਂ ਘਾਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਹਾਲਾਂ ਮੈਂ ਐਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੀ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸੱਦਿਆ। ਬੜੀ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਦੱਸ ਕਿ ਕਿਸ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਬੱਚੇ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਛੇ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਮਾੜੇ ਚਲਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਚੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ। ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਵਕਤ ਦਿੱਤਾ। ਤਕਰੀਬਨ ਵੀਹ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦੇ ਕਮੇਟੀ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਥਾਪਰ ਸਾਹਿਬ ਦੋ ਡੀਨਾਂ (ਡਾ. ਨੇਗੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ) ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਗਰਮ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਮੈਂ ਜੋ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕੀਤਾ ?'' ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਹੀਂ ਜੀ। ''ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ?'' ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅੰਕੜੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੋ ਸਕੇ। ''ਜਦ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ''? ਉਹ ਫੇਰ ਗਰਜ ਕੇ ਬੋਲੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਜੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹਵਾ 'ਚੋਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅੰਕੜੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਇਸ ਕਾਲਜ ਕੋਲ ਹੈ ਨਹੀਂ! ਪਰਤ ਕੇ ਡੀਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਾਲਜ ਹੈ? ਅੰਕੜੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਡੀਨ ਸਾਹਿਬ ਕੁਝ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਥਾਪਰ ਸਾਹਿਬ ਗੜਕ ਕੇ ਬੋਲੇ, ''ਰੋਵੋ ਮਤ, ਕੋਈ ਵੀ ਮੂਰਖ ਰੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?'' ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ, ''ਜੀ ਮੈਂ ਸਬੰਧਤ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸੱਦਦਾ ਹਾਂ।'' ਕਾਲਜ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਕੁੱਦ ਕੇ ਪੈ ਗਏ, ''ਤੂੰ ਫੇਰ ਸੱਦ ਲਿਆ ਇਸਨੂੰ, ਇਹ ਬੋਗਸ ਹੈ, ਨਿਰਾ ਮੋਟਾ ਹੈ, ਦੌੜ ਜਾ ਇੱਥੋਂ।'' ਉਹ ਬੇਚਾਰਾ ਡਿਗਦਾ-ਢਹਿੰਦਾ ਉੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰਿਆ। ਫੇਰ ਲੱਗ ਪਏ ਟਾਈਮ ਟੇਬਲ ਪੜ੍ਹਨ। ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਬੈਠਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਨਾ ਮੈਂ ਬੈਠਾ। ਟਾਈਮ-ਟੇਬਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ ਇਹ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਪੀਰੀਅਡ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਕਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡੀਨ ਸਾਹਿਬ ਫੇਰ ਜੁਆਬ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਟਾਈਮ-ਟੇਬਲ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਥਾਪਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਡੀਨ ਆਪ ਹੈਂ, ਉਹ ਨਹੀਂ।'' ਏਨੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੌਸਲਾ ਕਰਕੇ

ਕਿਹਾ, ''ਜੀ, ਜੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੱਸਾਂ?'' ਕਹਿੰਦੇ, ''ਦੱਸੋ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਜੀ ਕਿ ਕੋਰਸ ਉਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਗਲੀ ਅਤੇ ਪਿਛਲੀ ਕਲਾਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦੇ ਨੇ। ''ਇਸ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਲਾਸਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਇੱਕੋ ਪੀਰੀਅਡ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਸਬਜੈਕਟ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ।'' ਠੀਕ ਹੈ। ''ਬੈਠ ਜਾਉ, ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਡੀਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ।'' ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਕੰਮ ਕਿੰਨੇ ਪੀਰੀਅਡ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'' ਮੈਂ ਅਟਕਲ ਪੱਚੂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ **18** ਤੋਂ **20** ਘੰਟੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ''ਕਿਉਂ ਨੇਗੀ ਸਾਹਿਬ ਮੈਂ ਠੀਕ ਹਾਂ?'' ਨੇਗੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁੱਤੇ-ਸਿਧ ਹੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਤੂੰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈਂ। ਜਾਨ ਬਚੀ ਸੋ ਲਾਖੋਂ ਪਾਏ। ਮੈਂ ਕਈ ਬਾਰ ਥਾਪਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਣਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਹੇਠਲੇ ਅਫਸਰ ਜਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦੇ। ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟਾਂ ਦੇ ਹੈੱਡ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਕੀਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਥਾਪਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜਵਾਬ-ਤਲਬੀ ਕਰ ਲਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਵਕਤ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ-ਹੈੱਡ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਡੀਨ ਸਾਹਿਬ ਜਦ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕੁੜਿੱਕੀ ਵਿੱਚ ਅੜ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਠੂੰਹੇ ਵਾਂਗੂੰ ਪੂਰਾ ਡੰਗ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੇ-ਭਾਰੇ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ 'ਦੱਸੋ ਕੀ ਜਵਾਬ ਹੈ ਤੁਹਾਡਾ?'

ਦਰਅਸਲ ਸੱਲ੍ਹ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਲੇਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਛਪਿਆ ! ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਵੀ ਹੋਇਆ ਪਰ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਫਾਈਲ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿਉ, ਵੇਖ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਜ਼ੁਬਾਨੀ-ਕਲਾਮੀ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਖ਼ਰ ਜਦ ਫਾਈਲ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਰੱਖ ਛੱਡੀ ਅਤੇ ਸੋਚ ਕੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਇਕ ਸਤਰੀ ਜਵਾਬ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ, ''ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਾਂ!'' ਜਦ ਡੀਨ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਫਾਈਲ ਵਾਪਸ ਗਈ ਤਾਂ ਤੜਫ ਉਠੇ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਜਵਾਬ ਹੈ? ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿਉ। ਮੈਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਬਸ ਇਹੋ ਜਵਾਬ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਕਰ ਦਿਉ। ਡੀਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਸਫਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਉਰਲੀਆਂ-ਪਰਲੀਆਂ ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲਿਖੀਆਂ। ਜਦ ਫਾਈਲ ਵਾਪਸ ਗਈ ਅਤੇ ਥਾਪਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੇਰਾ ਇਕ ਸਤਰੀ ਜਵਾਬ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਫਾਈਲ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਥਾਪਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਕ ਖੱਬਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਟਰਾਈ-ਮੈਸਟਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਸੀ। ਹਰ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਟਰਾਈ-ਮੈਸਟਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰਿਆਂ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਮੰਗਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਕ ਟਰਾਈ ਮੈਸਟਰ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵਾਪਸ ਆਈ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਹੈੱਡ ਆਫ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਲੋੜੀਂਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ! ਮੈਂ ਉੱਤਰ

ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਨੇ ਛੁੱਟੀ ਲਈ ਹੈ ਜੋ ਕੋਈ ਕਲਾਸ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ। ਇਕ ਦਾ ਉੱਨ੍ਹੀ ਸਾਲ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਡੁੱਬ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਬੁੱਢੇ ਹਨ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਧਿਆਪਕ ਖੋਜਕਾਰ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਨਾ ਦੇਣਾ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਘੋਰ ਦੁੱਖ ਵੇਲੇ ਛੁੱਟੀ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਨਾਂਹ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਅੱਤ ਦਾ ਕਠੋਰ ਹੋ ਕੇ ਛੁੱਟੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਆਦਮੀ ਸਿਵਾਏ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਕੁੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਤਾਂ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਕੇ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਛੁੱਟੀ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਦੂਜਾ ਖੋਜਕਾਰ ਹਫ਼ਤੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਡਾਕਟਰ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਇਹ ਫਾਈਲ ਵਾਪਸ ਥਾਪਰ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਗਈ ਤਾਂ ਲਿਖਦੇ ਨੇ ਕਿ ਇਹ ਜਵਾਬ ਮੇਰੇ ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪੱਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ! ਫਾਈਲ ਜਦ ਵਾਪਸ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਦਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਖ ਦਿੱਤਾ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਾਲੀ ਫਾਈਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੀ ਤੁਰੰਤ ਗਰਮੀ ਖਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਦਿਹਾੜੀ-ਡੰਗ ਕੇਸ ਨੂੰ ਰੱਖ ਕੇ ਠੰਢੇ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਲਿਖਕੇ ਵੀ ਫਾਈਲ ਇਕ -ਅੱਧਾ ਦਿਨ ਦਰਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਛੱਡਦਾ ਸਾਂ। ਜੇ ਦੁਬਾਰਾ ਜਵਾਬ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਦਿਲ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫਾਈਲ ਭੇਜਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸਖ਼ਤ ਅਤੇ ਔਖੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਕਦੀ ਤੱਤੇ ਘਾਉ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹੋ ਜੇਹੀ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਮਹਿੰਗੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਖੈਰ, ਇਸ ਫਾਈਲ ਉੱਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਫੇਰ ਇਕ ਸਤਰੀ ਜਵਾਬ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਜੇ ਗੁਲਾਮ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਏਨੀ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦੁਨੀਆ 'ਚੋਂ ਕਦੀ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਹੁੰਦੀ।' ਮੇਰੇ ਦੋਸਤਾਂ, ਖੈਰਖਾਹਾਂ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੰਜ ਨਾ ਲਿਖੋ। ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਸੋਚ ਕੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਫਾਈਲ ਵਾਪਸ ਚਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਥਾਪਰ ਸਾਹਬ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਦ ਮੈਂ ਇਸ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਲਿਖਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਫਾਈਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਥਾਪਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਖ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਣੀ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੀ ਲਿਖਦੇ। ਪਰ ਮਾੜੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਚੱਲੇ ਗਏ। ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਣ ਦੇ ਵਕਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਅਧਰੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਉਹ ਨਾ ਲਿਖ ਸਕੇ। ਜਦ ਬਿਮਾਰ ਹੋਇਆਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੈਣ ਮੈਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਪਾਕ ਨਾਲ ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰੁਕ-ਰੁਕ ਕੇ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਜਦੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ, ਛੁੱਟੀ ਜਾਣ ਦੇ ਤਾਂ ਥਾਪਰ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜ ਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਈ ਵਾਰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਕੋਈ ਕਲਾਸ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਖੁੰਝਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਸਥਿਤੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਆਪਣੇ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਚਾਨਕ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਤਬਦੀਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ ਆਦਿ। ਜਦ ਮੇਰੀਆਂ ਤਿਮਾਹੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ

ਚਿੱਠੀਆਂ ਵੀ ਵੇਖੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੈੱਡ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਬੋਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਆਪ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਦੱਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਪਾਲਸੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਪਰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਹਿਣ ਬਰਾਬਰ ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਲਾਈ ਸਮਝੀ। ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਡਟ ਕੇ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਜੇ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈੱਡ ਆਫ਼ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਕਰੀਬਨ ਡੇਢ ਘੰਟਾ ਥਾਪਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਡੀ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਜਦ ਆਖ਼ਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਜਾਏ, ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਜੇ ਕੋਈ ਵੀ ਛੁੱਟੀ ਦੇਵੇਗਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਆਫ਼ਤ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸੂਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਸੀ ਕਿ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਪਰ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵਧ ਸਖ਼ਤ ਹੋ ਗਏ। ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਖੋਜੀ ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੋਰਸ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਲਾਸ ਹੀ ਨਾ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸਖ਼ਤੀ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਢਿੱਲ ਦਿੱਤੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਸ ਰਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਊਠ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।

ਖੋਜ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਰੂਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਖੋਜਕਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਜਿਸਦਾ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਖੋਜ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਰਸਾਲੇ ਵਿੱਚ ਛਪਵਾਏ। ਹਰ ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਚਾ ਛਾਪੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲਾ ਅਧਿਆਪਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਆਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਲੇਖ ਜਾਂ ਪੱਤਰ ਛਾਪੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਪੱਬਾਂ ਭਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਛਪਣ ਲੱਗ ਗਏ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਬਾਹਰ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਨਾਂ ਖੋਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਗ਼ਲਤ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਵੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ। ਖੋਜ ਦਾ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਛਪਾਣਾ ਕਈ ਵਾਰ ਕੱਚਾ-ਪੱਕਾ ਕੰਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਤ ਮੁਤਾਬਕ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਿਆ।

ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਪੁਰਾਣਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਤਜਰਬਾ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਆਇਆ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ (ਉਸ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਕਾਲਜ ਵਿਚ) ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਲੋਕਸਟ ਕੰਟਰੋਲ, ਪਲਾਂਟ ਪ੍ਰੋਟੈਕਸ਼ਨ, ਬਾਗ਼ਵਾਨੀ ਦੀ ਨਰਸਰੀ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਪਰਸਾਰ- ਸੇਵਾ, ਪਲਾਂਟ-ਬਰੀਡਿੰਗ, ਮੰਡੀਕਰਨ, ਰੇਡੀਓ-ਪ੍ਰਸਾਰਣ, ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਮ ਮੈਨੇਜਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫਿਰ-ਤੁਰਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਜੁਰਬਾ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਹੱਥੀਂ ਕੀਤੀ ਖੇਤੀ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਹੜਾ ਵਕਤ ਹੁਣ ਤੱਕ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਇਆ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਠੀਕ ਬਿਤਾਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਘੱਟ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਤਜੁਰਬਾ

ਵੱਧ ਝਲਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਪਕਿਆਈ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਵੱਧ ਝਲਕਣ ਲੱਗਾ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲੋਕ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸੀਨੀਅਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹੀ ਜੰਮਪਲ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ-ਜੁਲਣ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਹਰ ਸਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਮੇਲਾ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨੁਮਾਇਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਇਕ ਇਜਲਾਸ ਐਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ 8-10 ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਸਾਨ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਫੇਸ ਯੂਅਰ ਟੈਕਸ ਪੇਅਰ ਸੈਸ਼ਨ' ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਵਾਲ ਵੀ ਪੇਚੀਦਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਵੀ ਢੁੱਕਵੇਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ 'ਚੋਂ ਅੱਗੋਂ ਖੋਜ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੇਧ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਸ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਦ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, ''ਅਸਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅੱਜ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ, ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਖੋਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਨੀ ਚੰਗੀ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਕੋਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ ਅਤੇ ਏਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਢੁੱਕਵੇਂ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿੰਦੇ ਨੇ।'' ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਡੂ ਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਇਹ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਬਨਾਵਟ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਬਹੁਤ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਇਹ ਬੋਲੀ ਦੂਸਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਆਦਿ 'ਚੋਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅੱਡੀਆਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਫਾਹਾ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਔਖੇ-ਔਖੇ ਸ਼ਬਦ ਲੱਭ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕੁਸੈਲਿਆਂ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਲੇਖਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਲੋੜ ਨਾ ਪਵੇ, ਪਰ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਲੁਗਾਤ ਦੀ ਲੋੜ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਦੋ ਕੁ ਸੌ ਲੇਖਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪੋ -ਵਿਚੀਂ ਦੇ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਜੇ ਸਮਝ ਵੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਫੇਰ ਪਿੱਟਦੇ ਵੀ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਹੀਂ ਵਿਕਦੀਆਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੰਜ ਲੱਖ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਤਕਰੀਬਨ 50-60 ਰੁਪਏ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਜੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੁਗਣੇ ਵੀ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ ਤਾਂ 10 ਲੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਰੋਜ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਪੰਜ ਸੌ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਛਪ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵਿਕਦੀ। ਅਸਲੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਂ

ਲਿਖਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਭੰਬਲਭੂਸਵਾਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੂਛਾਂ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਵਰਤ-ਵਰਤ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਕੋਈ ਕਿਉਂ ਖਰੀਦੇ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਪੜ੍ਹੇ ? ਇਕ ਵਾਰ ਜਦ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਸਾਂ, ਇਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮਸਲੇ ’ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਭਰਵੀਂ ਬਹਿਸ ਹੋਈ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਢੁੱਕਵੇਂ ਲਫਜ਼ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅੱਖਰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹ ਅੱਖਰ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਓਪਰੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਝਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਨ-ਬਿਨ ਅਨੁਵਾਦ ਹਾਸੋ-ਹੀਣੇ ਸ਼ਬਦ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵੱਜੋਂ ‘‘ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ’’ (ਬੈਕ ਗਰਾਊਂਡ) ਤਰਜਮਾ ਕਰਕੇ ਵਰਤਣ ਨਾਲੋਂ ‘‘ਪਿਛੋਕੜ’’ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁੰਜੀਵਤ ਭਾਸ਼ਣ (ਕੀ ਨੋਟ ਐਡਰੈਸ) ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਖ ਭਾਸ਼ਣ ਜਾਂ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਣ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਿਖਿਆ ਭਾਸ਼ਣ ਕਿਤੋਂ-ਕਿਤੋਂ ਸਮਝਾਉਣ ਜਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਬੋਲ ਕੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੀ ਸਰਲ ਸਾਦਾ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਪੇਚੀਦਾ ਲੇਖ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਉਸੇ ਸਾਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਰਚਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ? ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮੈਨੂੰ ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦ ਮੈਂ ਇਸ ਪੱਖ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤਾਂ ਪੇਂਡੂਆਂ ਜਾਂ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਮੇਰਾ ਉੱਤਰ ਸੀ, ਕਿ ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਲੈਣ। ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸ਼ੇਕਸਪੀਰੀਅਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਲੈਣ। ਸਾਡੀ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੀ ਜਾਂ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਜੋਗੀ ਰਹਿਣ ਦੇਣ। ਇਸ ਮਸਲੇ ਦਾ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਤਸੱਲੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਹਾਲੇ ਵੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਹਨ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਣ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜ਼ੁਬਾਨ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਮੈਲਿਆਂ ਕਰ ਦੇਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਜਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਸੋਚ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਪਣਾਪਨ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਲੈਣਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੌਖੇ ਤੋਂ ਸੌਖਾ ਸ਼ਬਦ ਅਪਣਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਵਾਸਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਆਧਾਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਲਫਜ਼ੀ ਮਾਇਨੇ ਹੀ ਲਏ ਜਾਣ। ਪੂਰੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇ ਕੋਈ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਹੀ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਕਿਤੋਂ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ੁਬਾਨ ਸਾਦੀ ਅਤੇ ਸਰਲ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਰਸਤੇਂ ਤੋਂ ਭਟਕਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਹੈ।

ਪਰਦੇਸਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ

ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੌਰਾ 1969 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਯੂ.ਐਸ.ਏ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੇ ਖ਼ਰਚੇ 'ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਲੋਂ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਮੈਂ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਪਾਸ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਮੈਂ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਂ ਤਾਂ ਚਾਹ ਨਾਲ ਸਨੈਕਸ ਆਦਿ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਇਕ ਮੱਖਣ ਵਰਗਾ ਪੈਕਿਟ ਹੋਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਿਆ। ਜਦ ਲੰਡਨ ਦੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਬਰਮਿੰਘਮ ਵਲ ਜਾਂਦੇ ਇਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ 'ਤੇ ਰੁਕੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹ ਪੈਕਟ ਆਪਣੇ 10 ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਛੋਟੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਦੱਸ ਇਹ ਕੀ ਹੈ? ਉਸ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਟੋਸਟ ਜਾਂ ਬਿਸਕੁਟ 'ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਪਨੀਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਖੱਟਾ ਹੋਇਆ ਮੱਖਣ ਹੀ ਏਅਰ ਇੰਡੀਆ ਨੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਨੀਰ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਈ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਬਿਹਾਰ ਜਾਂ ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਕਾਮੇ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਵੀ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਨਅਤੀ ਕਾਮੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸੰਯੁਕਤ ਘਰਾਣਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਬੇਗਾਨਾਪਨ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਕੁਝ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਜਾਂ ਚੁਸਤ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਜਿਸਮਾਨੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਹੋਰ ਕਿੱਤੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਅਮੀਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸੀ। ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਮਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਜਿੰਨਾ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਘੱਟ ਹੋਣ, ਪਰ ਬਚਾਉਂਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ -ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਖਰਚੇ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਨ। ਸਭ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਥੇ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਮਿਲ ਬੈਠਣਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀ। ਬਸਤੀਆਂ ਮੁਹੱਲੇ ਵੀ ਤਕਰੀਬਨ ਜੁਦਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਵੀ ਅਤੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਵੀ ਜੁਦਾ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵੱਸਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਖੁਸ਼ ਵੀ ਸਨ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਬੈਠੇ ਨੇ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਅੱਛਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਵੀ ਅੱਛੇ ਕਮਾਉਂਦੇ ਨੇ ਪਰ ਖੁਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂ ਕਿ ਮਿਹਨਤ ਬਹੁਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਔਖੇ ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਨਾ ਜਾਣ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਅਤੇ ਘਟੀਆਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਵਾਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਆ ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ। ਫਿਰ-ਤੁਰ ਕੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵੇਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਇੰਪ੍ਰੈਸ਼ਨ, ਭਾਵੇਂ ਠੀਕ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹੀ ਹੈ, ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਮੌਸਮ ਸਿੱਲ੍ਹਾ

ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਰਿਆਲੀ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਸਫ਼ਾਈ ਲਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪਾਣੀ ਔਰ ਹਵਾ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਆਖਰੀ ਦੋ ਵਾਰ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਜਦ ਵੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਮੈਨੂੰ ਬੁਖਾਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਫ਼ਤਾ ਦਸ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੋ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿੱਚ ਵੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਬਿਸਤਰ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਿਤੇ ਜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਠੰਢ ਅਤੇ ਬਦਲਦਾ ਮੌਸਮ ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਫਿਰ ਸੋਚਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਮਨਫੀ **25** ਡਿਗਰੀ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ, ਮਾਸਕੋ ਤੋਂ ਉਪਰ ਅਤੇ ਲੈਨਿਨਗਾਰਡ ਜਾਂ ਫਿਨਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮਨਫ਼ੀ **30** ਡਿਗਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਨ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਕਦੀ ਬਿਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ! ਆਖ਼ਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨੁਕਸ ਹੈ। ਹੁਣ **1991** ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੀਣ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਮੈਂ ਪੀਤਾ ਤਾਂ ਉਬਾਲ ਕੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਇਕ ਚੀਜ਼, ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਇੱਥੇ ਬੜੇ ਤਪਾਕ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਵਾਜ਼ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ ਲੜ-ਝਗੜ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਪੱਬਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਬੀਅਰ ਅਤੇ ਵੋਦਕਾ-ਵਿਸਕੀ ਪੀਂਦੇ ਨੇ, ਗੱਪਾਂ ਲੜਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਏਨੀ ਸ਼ਰਾਬ ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੀਂਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਦੂੰ ਚੌਥੇ ਹਿੱਸੇ ਵਕਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਛਿੱਤਰ-ਪਤਾਣ ਹੋ ਜਾਣ। ਦੇਸ਼ੋਂ ਬਾਹਰ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸੋਚ, ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਤਬੀਅਤ ਹੀ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਜਦ ਕਦੀਂ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਅਸਰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਾਏ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਸੋਚਣੀ ਅਤੇ ਤਜਰਬਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕਈਆਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਮੀਰੀ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜੁਆਨ ਹੋਰ ਤੀਖਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਜਾਇਜ਼, ਨਾਜਾਇਜ਼ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜੁਆਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੇਸਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂਈਂ ਘੁਸ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਬੜੇ ਜੋਖ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਈਆਂ ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿੱਡੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਨਿਡਰ ਨੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜੁਆਨ। ਮੈਂ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗਿਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਤੇ ਹੋਟਲਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤਣਾਉ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ। ਇਹ ਨੌਜੁਆਨ ਐਸੇ ਨੇ ਕਿ ਕਈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ, ਢੱਗਾ-ਵੱਛਾ ਵੇਚ ਦਲਾਲਾਂ ਦਾ ਪੇਟ ਭਰ ਕੇ ਅਨਜਾਣੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਅਨਜਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਧਰ ਚੱਲੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੀ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿੱਥੇ ਕੀ ਹਾਦਸਾ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ ਹੈ-ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਕਿਸੇ ਮਾੜੇ-ਮੋਟੇ ਮਾਫ਼ੀਆ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੇ ਚਲਾਏ ਹੋਟਲਾਂ ਦੇ ਗੰਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੇਟ ਭਰ ਕੇ ਰੋਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਦੁਖ ਸੁਨਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਨੌਜੁਆਨ ਕਈ-ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਉਜਾੜ ਤੱਟ 'ਤੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੁਕਦੇ-

ਲੁਕਾਉਂਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਜਾਂ ਵੀਜ਼ੇ ਦੇ ਫਿਰਦੇ-ਫਿਰਾਂਦੇ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਲੱਭ ਕੇ ਕਈ ਸਾਲ ਲੁਕ-ਲੁਕਾ ਕੇ ਔਖੇ ਤੋਂ ਔਖਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਮਾਈ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਪੇਟ ਪਾਲਦੇ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਜੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਪੈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਨਿਭਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਇਹ ਜੋਖ਼ਮ ਝੱਲਦੇ ਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ, ਹੌਸਲਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਸਲ੍ਹਾਹਣਯੋਗ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਆਨ ਹੁੰਦੇ ਬੱਚੇ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਜੋ ਬੱਚੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਜੰਮ-ਪਲ ਹਨ ਜਾਂ ਇੱਥੇ ਜੁਆਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਦੁਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਮਾਜ ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ-ਜੁਲਣ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਫਿਰਨ, ਮੌਜ-ਮੇਲਾ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਇਹ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਜੁਆਨ ਹੁੰਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਓ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ (ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ) ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕੇ, ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਸਲਾ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੂਜੀ, ਤੀਜੀ ਪੁਸ਼ਤੇ ਇਹ ਤਣਾਓ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਵੱਧ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਲਗਾਉ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਸ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ। ਇਹ ਕਦੀ ਵੀ ਇਧਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ, ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਜਦ ਮੈਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਨੂੰ ਏਅਰ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ- ‘ਬੀਫ਼ ਖਾਉਗੇ ਕਿ ਨਹੀਂ?’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ- ‘ਹਾਂ ਖਾਵਾਂਗਾ।’ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮੈਂ ਹਾਂ ਕਹੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨੀ ਤਾਂ ਹਾਂ ਨਹੀਂ। ਜਾਨ ਤਾਂ ਆਖਰ ਜਾਨ ਹੀ ਹੈ, ਮੁਰਗਾ ਹੋਵੇ, ਬੱਕਰਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗਾਏ। ਮੈਂ ਦਰਅਸਲ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਬੀਫ਼ ਖਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਏਅਰ ਹੋਸਟਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੀਫ਼ ਵਾਲਾ ਖਾਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਾਂਟੇ ਛੁਰੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ। ਖਾਣਾ ਤਾਂ ਕੀ ਸੀ ਮੈਥੋਂ ਤਾਂ ਉਸ ਬੀਫ਼ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਨੂੰ ਛੁਰੀ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗੇ! ਕਾਂਟਾ ਵੀ ਨਾ ਖੋਭ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਘੰਟੀ ਮਾਰ, ਹੋਸਟਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾ, ਪਲੇਟ ਚੁਕਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮੰਗ ਕੇ ਵੈਸ਼ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ।

ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਮਿਨਾਸੋਟਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਦੱਸੀ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਮੈਂ ਠਹਿਰਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਕਿਹਾ ‘ਤੂੰ ਬੀਫ਼ ਕਾਸ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਬੱਕਰੇ, ਭੇਡ ਅਤੇ ਮੁਰਗੇ ਦਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੀਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।’ ਉਸਨੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਮਾ-ਮਟਰ ਬਣਾਏ, ਮੈਂ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਐਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮੈਂ ਬੀਫ਼ ਨੂੰ ਛੂਹ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘ਜੋ ਤੂੰ ਕੀਮਾ-ਮਟਰ ਖਾਧੇ ਹਨ, ਇਹ ਸੁਆਦ

ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ ?' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਨੇ।' ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੀਮਾ ਵੀ ਬੀਫ਼ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੈਸੇ ਵੀ ਮੀਟ ਆਦਿ ਘੱਟ ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਬੀਫ਼ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਵੀ ਕਿਤੇ ਖਾਧਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸੇ ਮਟਰ-ਕੀਮੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਮੂੰਹ ਲਾ ਸਕਿਆ ਹਾਂ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਪਲੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਘੱਟ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਖਹਿੜਾ ਛੱਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿਸਕਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਠਹਿਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਇਕ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਵਕਤ ਘੁੰਮਣ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਕਈ ਕਾਲੇ ਅਮਰੀਕਣ ਸ਼ਰਾਬੀ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮੈਥੋਂ ਇਕ ਕੁਆਰਟਰ (25 ਸੈਂਟ) ਮੰਗੇ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੰਗਤੇ ਸਨ। ਜਦ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਖਤਰਾ ਮੁੱਲ ਲੈ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਕਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕ ਲੁੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਤਲ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪੈਸਿਆਂ ਖ਼ਾਤਰ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਦੇ ਚੁਰਾਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅਮਰੀਕਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਰੇ ਅਮਰੀਕਨ ਵੀ ਸਨ, ਮੰਗਦੇ ਵੇਖੇ। ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਕਾਲੇ ਹੀ ਸਨ।

ਦੂਸਰੇ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਟਾਵਰ ਵੇਖਣ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੱਗੇ ਇਕ ਅੱਧਖੜ ਅਮਰੀਕਨ ਜੋੜਾ ਸੀ। ਉਸ ਔਰਤ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹਾਂ ? ਜਦ ਮੈਂ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ 'ਇੰਡੀਆ ਵਿੱਚ ਮੰਗਤੇ ਬਹੁਤ ਹਨ।' ਮੇਰਾ ਜਾਣੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਆਉਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਜ਼ਾ ਹੀ ਕਿਰਕਿਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਅਮਰੀਕਨ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸ ਔਰਤ ਦੀ ਬੇਵਕੂਫੀ ਦੀ ਮੈਥੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੰਗਤੇ ਨੇ ਕਿਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਵੱਧ। ਇਥੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਇਥੇ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਿੱਚ ਜੇ ਗੋਰੇ ਅਮਰੀਕਨ ਕਾਸਾ ਲੈ ਕੇ ''ਭੁੱਖਾ ਹਾਂ, ਮਕਾਨ ਨਹੀ'' ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇ ਕੇ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਕੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿੱਥੇ ਮੰਗਤੇ ਨਾ ਹੋਣਗੇ ? ਤੁਸੀਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਇੱਥੇ ਗ਼ਰੀਬ, ਅਮੀਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਖ਼ੈਰਾਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਧੌਂਸਾਂ ਜਮਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਾਲਚ ਪਾਲੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਮੈਂ ਹਾਲੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਫੇਰ ਮੈਥੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ। ਜਦ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਵਾਰੀ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਲਿਫਟ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਮੇਰਾ ਅਮਰੀਕਾ ਆਉਣ ਦਾ ਚਾਅ ਕਾਫ਼ੀ ਮੱਧਮ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਤਾਂ ਮੰਗਤਾ ਹੀ ਸਾਂ। ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ੈਰਾਤ ਹੀ ਤਾਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜੋ ਅੱਗੋਂ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਪਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਯੂ.ਐਸ.ਏ.ਆਈ.ਡੀ. ਦਾ ਜੋ ਬਟਨ ਮੇਰੇ ਕੋਟ ਉੱਤੇ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਅਮਰੀਕਨ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮੰਗਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਵੇ। ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਰਿਹਾ, ਆਹਿਸਤਾ -ਆਹਿਸਤਾ ਇਹ ਮੱਠਾ ਪੈਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਜੋ ਵਾਹ ਪਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਪਾਕ ਵਾਲਾ

ਵਤੀਰਾ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਾਸਮਝੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਮਾਮੂਲੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਇਕ ਗਲਤੀ ਮੈਥੋਂ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ 1974 ਵਿੱਚ ਜਦ ਐਫ.ਏ.ਓ. ਦੀ ਇਕ ਆਸਾਮੀ ’ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਰੋਮ (ਇਟਲੀ) ਗਿਆ। ਉਥੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਿਆ ਸਾਂ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਖਾਣੇ ’ਤੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕੋ ਮੇਜ਼ ’ਤੇ 4-5 ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਵਿਅਕਤੀ ਬੈਠੇ ਸਾਂ। ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਉਂ ਦੱਸਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ‘‘ਕਿੱਥੇ ਕਰਕੇ ਹੈ ਇਹ ਦੇਸ਼?’’ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਮੋਸ਼ੀ ਜਿਹੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹ ਏਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਉਸਦਾ ਦੇਸ਼ ਕਿੱਥੇ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਫਲਾਂ ਥਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਬੁਰਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ‘ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਦੇਸ਼ ਨਿੱਕਾ ਜਿੰਨਾ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਵੱਡਿਆਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਪੱਤ ਨਹੀਂ ਲੁਹਾਈ ਫਿਰਦਾ।’ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗ਼ਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਸਿਰਫ਼ ਰਕਬੇ ਤੋਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਕਾਫ਼ੀ ਅਮੀਰ ਹੈ, ਗ਼ਰੀਬ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕ ਵੀ ਬੜੇ ਅੱਛੇ ਨੇ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਵੇਖ ਆਇਆ ਹਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਮੁਲਕ, ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਮਸਾਂ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ।

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਸਾਬਤ ਹੋ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਉਹ ਤਾਂ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਇਕ ਵਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਘਰ, ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ, ਦੀ ਬੜੀ ਹੀ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਔਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਅਮਰੀਕਨ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਹਾਂ, ਇਹ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸੱਚ ਹੈ ਤੁਹਾਡੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ? ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ -ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸਮਝਦੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਹੋ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਿੱਡਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਹਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਕ ਤੋਤਾ ਫੜ ਕੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਿਆ, ਉਹ ਤੋਤਾ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੁਰਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ‘‘ਹਾਏ ਵਤਨ, ਹਾਏ ਵਤਨ’’। ਰਾਜੇ ਨੇ ਪਿੰਜਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਹੀ ਬਾਗ਼ ਸੀ। ਤੋਤਾ ਉੱਡਿਆ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਫਲ ਮੇਵੇ ਸਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਰਲਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ‘‘ਹਾਏ ਵਤਨ।’’ ਜਦ ਤੋਤਾ ਨਾ ਹੀ ਹਟਿਆ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਉ ਪਰ ਇਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਦੇਖੋ ਕਿ ਇਸਦਾ ਵਤਨ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸੋਹਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਏਨਾਂ ਤੜਫ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੋਤਾ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਵੇਖਿਆ ਉਹ ਇੱਕ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਉੱਚੇ ਮੀਨਾਰ ਦੀ ਇਕ ਖੁੱਡ ਵਿੱਚ ਉਜਾੜ ਵਿੱਚ

ਜਾ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਸੋ ਆਪਣਾ ਵਤਨ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਹਰੇਕ ਲਈ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਅਮਰੀਕਨ ਮਹਾਨ ਹਨ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਬੀਬੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਸੁਹਿਰਦ ਮਿੱਤਰਤਾ ਉਸ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਬਣ ਗਈ।

ਮੈਂ ਜਦ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਤੋਂ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦਾ ਗਰੁੱਪ ਵੀ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਜੁਦਾ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਪਗੜੀ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਸਾਂ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੇਰ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਇਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਰਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਜਦ ਵਕਫ਼ੇ ਵੇਲੇ ਫਿਰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਯਾਦ ਦੁਹਰਾਉਂਦਿਆਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਛੱਡਣ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਜਾਵੇਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਵਰਦੀ ’ਤੇ ਜੋ ਪਛਾਣ-ਪੱਟੀ ਲੱਗੀ ਸੀ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਜਾਵੇਦ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਖੂਹ ਨੂੰ ਖੂਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਵੇਦ ਉਹੀ ਨਿਕਲਿਆ ਮੇਰੇ ਜਿਸ ਦੋਸਤ ਨੇ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰੇ ਕੰਮ ਆਉਣਗੇ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਕੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਭੁਆ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਰੱਬ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਦਿਨ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਕੱਟੇ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਜਿਗਰੀ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਫਿਰ-ਟੁਰ ਕੇ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਦੋ ਦਿਨ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਅਭੁੱਲ ਸੁਨਹਿਰੀ ਯਾਦ ਦੇ ਦਿਨ ਹਨ। ਮੈਂ ਜਦ ਵੀ ਕਦੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਗਿਆ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਵੇਦ ਯਾਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ, ਇਨਸਾਨੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਨਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਇਨਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਮੁਲਕ, ਜਾਤ, ਮਜ਼ਹਬ ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਇਹ ਇਲਾਕਾਈ, ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਪਛਾਣਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਹਿਰਦ ਇਨਸਾਨ ਜਿਗਰੀ ਦੋਸਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਜੇ ਸਹੀ ਮਾਇਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸੁਗ਼ਾਤ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।ਇਸ ਸੰਘਣੀ ਛਾਉਂ ਥੱਲੇ, ਸਭ ਛਾਵਾਂ ਜਜ਼ਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਗੁਆ ਬੈਠਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਸ ਵਕਤ ਇਨਸਾਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀਆਂ ਦਾਤਾਂ, ਧਰਤੀ, ਪਾਣੀ, ਹਵਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀਆਂ ਰੱਬ ਨੇ ਨਹੀਂ, ਲਾਲਚੀ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਪਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਵਤਨ, ਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਬਹੁਤ ਸੌੜੇ ਅਤੇ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਵਾਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।ਇਸ ਇਨਸਾਨੀ ਅਹਿਸਾਸ ਅੰਦਰ ਕਈ ਵਾਰ ਆਦਮੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਗ਼ਲਤੀ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਜਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਹੇਠ ਇਹ ਆਮ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਾਂ ਇੱਕੋ ਹਾਂ ਇਹ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵੰਡ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕੌਮ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੌਖ਼ਲਾ

ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਕਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਬੁਰਾ ਮੰਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਸਾਸ ਮਾਮਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸੁਨਣ ਵਾਲਾ ਕਈ ਕੁਝ ਗ਼ਲਤ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਜੁਬਾਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੇੜਤਾ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦਾ ਵੱਖਰਾਪਨ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕੋਲੰਬਸ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਓਹਾਇਓ ਸਟੇਟ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਓਹਾਇਓ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵੇਲੇ **47,000** ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਦਸ ਵੱਡੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ’ਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਰਸਮੀ ਭੋਜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਭੋਜ ਵੇਲੇ ਡਾ. ਕੇ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਸਾਡੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਡੀਨ ਸਨ, ਵੀ ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਥਾਂਵਾਂ ’ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਭੋਜ ’ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੱਸਣ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਅਜੀਬ ਜਾਂ ਵੱਖਰੀ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਪੁੱਟਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਛੱਪੜ ਦੇ ਡੱਡੂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਤਾਰੀਆਂ ਲਾਉਣ ਲਈ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿੱਥੇ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਬੁਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਹੈ.....ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਫ਼ਲਾਸਫ਼ੀਆਂ ਛਾਂਟ ਮਾਰੀਆਂ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਸੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਹੀ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਸਨੂੰ ਮੇਰਾ ਭਾਸ਼ਨ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ- ‘ਤੂੰ ਹਾਲੇ ਅਨਜਾਣ ਹੈਂ। ਤੈਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸੀ। ਤੂੰ ਐਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਘੋਟੀ ਗਿਆ!’ ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਹੇ ਵਿੱਚ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਈ ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਲਿਆ ਕਿ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਇਸੇ ਰੌਂਅ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਅਸਲੀ ਅਹਿਸਾਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਇਕ ਕਾਮਯਾਬ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੌਰੇ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਸੋਲਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਕਾਦਮਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਬਹੁਤ ਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿਰਕੱਢ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਸਿਖਾਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਪਰਪੱਕ ਹੋਵੋ ਪਰ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਨਵੀਂ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੱਚੀਆਂ-ਪੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ ਉਸਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਰਮ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ

ਲੈ ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਰਪੱਕ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ੁਬਾਨ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਿੱਥੇ ਬੇਬਾਕ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਦਲੀਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕੁਰੱਖਤ ਅਤੇ ਉੱਚਾ ਬੋਲ ਗ਼ਲਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਮੈਂ ਇਹ ਚੱਕਰ ਕੱਢ ਵਾਪਸ ਕੋਲੰਬਸ ਓਹਾਇਓ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਸਾਲ ਲਈ ''ਵਿਜ਼ਿਟਿੰਗ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ'' ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਤੀਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਕਬੂਲ ਕੀਤੀ ਪਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੀ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਵੀ ਜਿਸਨੂੰ ਵਿਜ਼ਿਟਿੰਗ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਜੋਂ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਹਰ ਸੈਮੀਨਾਰ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਕਾਰਕਰਦਗੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮੈਂ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਉਥੋਂ ਤੁਰੰਤ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਓਹਾਇਓ ਸਟੇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਕੋਲੰਬਸ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਕੁਲ ਕਾਰਕਰਦਗੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਜ਼ਿਟਿੰਗ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਅਸਾਮੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ ਹੋਈ ਸੀ।

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ- ਸਹਿਣੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇੜਿਉਂ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗਿਆ ਉੱਥੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਇਕ-ਦੋ ਫਾਰਮਾਂ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਫੈਮਿਲੀ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਘਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਾਇਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਤਾਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਇਨਸਾਨ ਹੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ ਜਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਜਰੂਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਫਿਤਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹਨ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਵਿਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਅੱਖਾਂ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਹੀ ਵਿਛੜ ਕੇ ਚੱਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੇਰਾ ਵੀ ਮਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੋਲ ਗਿਆ। ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਧਰੇ ''ਅਮਰੀਕਨ ਜੱਟਾਂ'' ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ 21 ਡਾਲਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਝਗੜਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਮੋੜੇ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪਿਆਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਇਕ ਡਾਲਰ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਮੁੜ 1970 ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਾਪਸ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਡਾਲਰ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਨੋਟ ਨੂੰ ਖਰਚਣ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕੋਲੰਬਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਫੈਮਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਸੱਦਿਆ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਆਏ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਡਾਲਰ ਮੈਂ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਟੂਏ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਸਾਂ।

ਕਿਸਾਨ ਵੈਸੇ ਸਾਰੇ ਥਾਂਈਂ ਐਸੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 1979 ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਕਨਾਮਿਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਫਾਰ ਵੈਸਟ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਐਫ.ਏ.ਓ. ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ

ਬੇਰੂਤ (ਲੈਬਨਾਨ) ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਸਾਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਅਤੇ ਇਕ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ (ਡਾ. ਕਰਮਬੀਰ ਸਿੰਘ) ਹਾਲਾਤ ਗੜਬੜ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸੜਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਗੋਭੀ ਦੀ ਸਬਜ਼ੀ ਕੱਟ ਕੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਟੋਕਰੀਆਂ ਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਾਜ਼ੀ ਗੋਭੀ ਦੇਖ ਕਾਰ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ, ਉਸ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਦੁਆ-ਸਲਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਗੋਭੀ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇਕ ਫੁੱਲ ਦੇ ਪੰਜ ਪੌਂਡ ਮੰਗੇ (**15** ਰੁਪਏ ਬਰਾਬਰ)। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਫੁੱਲ ਕੋਈ ਦੋ ਪੌਂਡ ਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮੁੜਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਜੱਟਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਤੁਸੀਂ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਜੱਟਾਂ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਾਂ, ਪਰ ਇੰਜ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਆਏ ਨਾਲ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੋ? ਜ਼ਰਾ ਠਹਿਰੋ। ਉਸ ਟੋਕਰਾ ਭਰਿਆ ਗੋਭੀ ਦਾ ਸਾਡੀ ਕਾਰ ਦੀ ਡਿੱਕੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਅਤੇ ਪਾਲਕ ਅਤੇ ਟਮਾਟਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਸੀਂ ਪੈਸੇ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਕਿਸਾਨ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਤਜਰਬਾ ਮੈਨੂੰ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਇਕ ਫਾਰਮ 'ਤੇ ਮੂਲੀਆਂ ਅਤੇ ਟਮਾਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬੜੀਆਂ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਥੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਬੀਬੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਇਹ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਵਿਖਾ ਕੇ ਮੁੜ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਬੀਬੀ ਨੇ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪੁੜੀਆਂ ਬੀਜਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮਗਰੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਕੋਈ ਬੀਜ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਇੱਥੋਂ ਲੈ ਜਾਣਾ ਮਨ੍ਹਾਂ ਸੀ। ਇਹ ਬੀਜ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ! ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਤਜਰਬੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈਆਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ। ਹਰ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਸਾਦਗੀ, ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਅਤੇ ਭੋਲੇਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਗ਼ਲਤ ਸੋਚਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਸਾਫ਼ ਉਕਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਝੂਠ ਨੂੰ ਉਹ ਲੁਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਏਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਇਸ ਭੋਲੇਪਨ 'ਤੇ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਿੰਨਾ ਨੇੜੇ ਹੈ!

ਆਦਮੀ ਜਦ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਤੀਬਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਫਾਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਜਦ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਰੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਕਿਹੋ ਜੇਹੀ ਹੈ! ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ **1948** ਵਿੱਚ ਪਹਾੜ ਵੇਖੇ ਸਨ ਤਾਂ ਪਠਾਨਕੋਟ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਾਡੀ ਬੱਸ ਰੁਕੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਾਹਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਿਤਾਬੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ-ਮੈਂ ਅਤੇ ਡਾ. ਕੇ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕੱਠੇ ਇਲੀਨੌਏ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰ ਫਾਰਮਾਂ 'ਤੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੱਕੀ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੱਟਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਛੱਲੀਆਂ ਹੱਥ ਲਾ-ਲਾ ਕੇ ਵੇਖ ਰਹੇ ਨੇ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਜੌਹਲ,

ਵੇਖ ਇਹ ਲੋਕ ਕਿੰਨੇ ਮਿਹਨਤੀ ਨੇ। ਪੱਕੀਆਂ ਛੱਲੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਜੋ ਕਾਂ ਆਦਿ ਨਾ ਖਾ ਸਕਣ।' ਮੈਂ ਹੱਕਾ-ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਏਨਾਂ ਸਿਆਣਾ ਆਦਮੀ ਇੰਜ ਵੀ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ! ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਏਨਾ ਵਕਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਏਨੇ ਕਾਮੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਛੱਲੀਆਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਹੀ ਤੋੜ ਲੈਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪੱਕੀ ਛੱਲੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੇਠਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਛੱਲੀ ਨੂੰ ਤੋੜ ਲੈਣਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਹੋਵੇਗਾ! ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਜਿਵੇਂ ਸੁੱਤੇ ਜਾਗੇ ਹੋਣ। ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲੇ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚ ਲਿਆ? ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਮੱਕੀ ਦੀ ਇਹ ਕਿਸਮ ਹੀ ਐਸੀ ਸੀ ਜੋ ਪੱਕ ਜਾਣ 'ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਢਲਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਬੜੇ-ਬੜੇ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹ ਅੱਡੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਇਕ ਵਾਰ, ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਬੀ.ਐਸ-ਸੀ. ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਲ ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਸਾਡਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਘਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾ. ਭੰਡਾਰੀ ਇੰਟੋਮਾਲੌਜੀ ਦੀ ਮੇਜਰ ਕਲਾਸ ਨੂੰ ਬਰਾਮਦੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਪੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਮਾੜੀ-ਮਾੜੀ ਬੂੰਦਾ-ਬਾਂਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਰਾਮਦੇ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਛਿੜਕਾਉ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਇਸ ਬਰਾਮਦੇ ਵਿੱਚ ਮੀਂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਿਆ ? ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਛਿੜਕਾਉ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਮੀਂਹ ਤਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਧਰਤੀ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਗਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਫੇਰ ਉੱਪਰ ਵਲ ਵੇਖ ਇਕ ਲੋਹੇ ਦੀ ਚਾਦਰ ਵਿੱਚ ਮੇਖ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸੁਰਾਖ ਵੇਖ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਇਹ ਪਾਣੀ ਉਸ ਸੁਰਾਖ ਥਾਂਈਂ ਆਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਰਾਖ ਏਨਾਂ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਕਿ ਜੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੱਗੇ ਰਹੀਏ ਤਾਂ ਮਸਾਂ ਮਰਕੇ ਇਕ ਕੱਪ ਪਾਣੀ ਦਾ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ **19-20** ਬਾਲਟੀਆਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਛਿੜਕਾਉ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਜਾਪਾਨ, ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਰਾਹੀਂ ਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਕੁਝ ਫਾਲਤੂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਸੌਖਾ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਰੁਕ ਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ਼ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਦਾ ਬਰਕਲੇ ਕੈਂਪਸ ਤੇ ਡੈਵਿਸ ਕੈਂਪਸ ਵਿੱਚ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਕੇ ਸਟਾਕਟਨ ਅਤੇ ਯੂਬਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਥੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਸਦੇ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਜੁਦਾ ਸਮਾਜ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਹੋਰ ਸ਼ੁਗਲ ਵੀ ਅਪਣਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਡਾਕਟਰੀ ਤੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਨੇ। ਸਟਾਕਟਨ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਅੱਛਾ ਹੈ। ਬਾਗਾਂ ਦੀ ਸਪੈਸ਼ਲਾਈਜੇਸ਼ਨ ਏਨੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਾਲਟਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੀਲਾਂ ਤਾਈਂ ਮਾਲਟਾ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਅੰਗੂਰ ਹੈ ਜਾਂ ਅੰਜੀਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਮੀਲਾਂ ਤਾਈਂ ਹੈ। ਇਹ ਫਲ ਬਹੁਤ ਸੁਚੱਜੇ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੋੜੇ ਅਤੇ ਪੈਕ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਇਕ ਨ੍ਹਾਮਾ ਨਾਂ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹਰੀਜਨ ਵੇਖਿਆ ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਇੱਥੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਬੱਚੇ ਸ਼ਾਇਦ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਲੋਹੇ ਦੀ ਚਾਰਪਾਈ 'ਤੇ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਗਦੈਲੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੁੱਕਾ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਗੰਦੀ ਜਿਹੀ ਕੁਰਸੀ ਪਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਤੁਸੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਨਹੀਂ।' ਸਪਸ਼ਟ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਹੀਂ,

ਉੱਥੇ ਬੜੀ ਗੰਦਗੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਗੰਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਮੈਥੋਂ ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉੱਥੇ ਵੀ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਗੰਦਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੱਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ 'ਚੋਂ ਬੂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਦਲੀਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਮੁਨਾਸਬ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਦਾ ਉੱਥੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ''ਐਡੋਬੀ'' ਇੱਟਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਕੋਲਤਾਰ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਮਾਤਰਾ ਮਿਕਸ ਕਰਕੇ ਕੱਚੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਥੱਪ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਇਹ ਇੱਟ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਪੱਕੀ ਇੱਟ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪੱਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ **15** ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਹ ਇੱਟਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁਟੀਆਂ ਵਿਖਾਈਆਂ। ਜਦ ਇੱਟ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸਨੇ ਇਕ ਦੀ ਨੁੱਕੜ ਤੋੜੀ ਤਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਸੁੱਕੀ ਦੀ ਸੁੱਕੀ ਨਿਕਲੀ। ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਸਲ੍ਹਾਭ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਟਾਂ ਸਟੋਰਾਂ ਵਾਸਤੇ, ਸਗੋਂ ਮਕਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਅੱਛੀਆਂ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਭੱਠਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਕਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਸਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਬਣਾ ਕੇ, ਵਰਤ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ?

ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਛੱਡ ਮੈਂ **10** ਦਿਨ ਹਵਾਈ ਟਾਪੂ ਵਿੱਚ ਲਾਏ। ਇਹ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸਟੇਟ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਸਾਨਫਰਾਸਿਸਕੋ ਤੋਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਉੱਪਰ ਦੀ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਟਾਪੂਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬਹੁਤ ਰਮਣੀਕ ਥਾਂ ਹੈ। ਉਹਾਇਓ ਟਾਪੂ 'ਤੇ ਹੋਨੋਲੂਲੂ ਵਿਖੇ ਮੈਂ ਈਸਟ-ਵੈਸਟ ਸੈਂਟਰ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਿਆ। ਇਥੇ ਹਵਾਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਬਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਛੀ ਵਿਚਾਰ- ਵਟਾਂਦਰੇ, ਸਿੱਖਿਆ, ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ, ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਆਦਿ ਲਈ ਢੁੱਕਵੀਂ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਦੋ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਏ ਸਕਾਲਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜ੍ਹੇ ਉਲਟੇ-ਸਿੱਧੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਘੱਟ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪੱਖ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਨ, ਪੁੱਠੇ-ਸਿੱਧੇ ਸਵਾਲ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਮੇਰੇ ਜਵਾਬ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਸੁਆਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਇਹ ਪੱਖ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇ-ਸਿਰ ਪੈਰ ਦੇ ਸਵਾਲ ਕਿਉਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ? ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਸਾਡਾ ਇਕ ਵਜ਼ੀਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸਵਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਇੰਜ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਲਾਭ ਲਈ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੀ ਗੁਆ ਬੈਠਣ, ਉਸ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਿਆਸੀ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਖੌਤੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਲੋਕ ਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਰਗੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਸਤਿਆਨਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਕਾਦਮਿਕ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਹੀ ਜਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਏ ਅਤੇ ਲਾਭ ਝੋਲੀ-ਚੁੱਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਨਿੱਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ

ਅਕਾਦਮਕ ਲੋਕ ਹਾਂ, ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਘੱਟ ਹਨ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਡਟ ਕੇ ਸੱਚ ’ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੀਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਪਾਸੇ ਲੈ ਜਾਏ। ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ’ਤੇ ਹੀ ਉਸਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਨੀਂਹ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਾਣ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਕਾਣ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਸੱਚ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਨੀਤੀ ਹੀ ਸਿੱਧੀ ਉਸਰਦੀ ਹੈ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨੀਹਾਂ ਦੇ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਹੀ ਸੁਆਰਥੀ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ‘‘ਹਵਾਈ’’ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਾਇਓ ਦੀ ਬੀਚ ਬੜੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੀਚ (ਸਮੁੰਦਰ ਕੰਢਾ) ਹੈ। ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਲੋਕ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਬਿਕਨੀਆਂ ਅਤੇ ਕੱਛਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਿਰਦੇ ਨੇ। ਗ਼ਰੀਬੀ ਤਾਂ ਨੰਗੀ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਦੇਖੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਮੀਰੀ ਨੰਗੀ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਵੇਖੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਹੀ ਡਰ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਥੀ ਹੀ ਸਿਰਫ਼ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਪੈਂਟਾਂ ਨਾਲ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਇੰਜ ਵੇਖਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਨੰਗੇ ਹੋਈਏ। ਨੰਗੇਜ ਦਾ ਜਾਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਪਹਿਨਣਾ ਵੀ ਇਕ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੇ ਨੰਗੇ ਹੋਣ ਉੱਥੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਵੀ ਓਪਰਾ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕੋਟ ਟਾਈਆਂ ਵਾਲੇ ਹੋਣ, ਉੱਥੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਓਪਰੇ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਟਾਪੂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਟਾਪੂ ‘‘ਹਵਾਈ’’ ਨਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ। ਦੋ ਟਾਪੂਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸਮੁੰਦਰ ਰਾਹੀਂ ਅੱਧੀ ਦਿਹਾੜੀ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਰਕ ਮੱਛਲੀ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ’ਤੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜਾ। ਇਹ ਟਾਪੂ ਮਾਮੂਲੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਵੀਰਾਨ ਹੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਇਕ ਜ਼ਿੰਦਾ ਲਾਵਾ ਉਗਲਣ ਵਾਲਾ ਪਹਾੜ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ (ਕਰੇਟਰ) ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਲਾਵਾ ਇੰਜ ਉਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਗ ਰਿਝਦਿਆਂ ਤੌੜੀ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਕੇ ਉਬਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲਾਵਾ ਜਦ ਫੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਾਗੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰੁੜ੍ਹਦਾ-ਰੁੜ੍ਹਦਾ ਲਾਵਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਠੰਢਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਰੇਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਬੀਚ ਦੀ ਰੇਤ ਵੀ ਕਾਲੀ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਚਿੱਟੀ ਰੇਤ ਬਾਹਰੋਂ ਹੋਰਨਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਚਿੱਟੀ ਰੇਤੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਬੀਚ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਕਾਲੀ ਰੇਤੇ ਦੀ ਬੀਚ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅੱਛੀ ਲੱਗੀ। ਗੋਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਕਾਲੀ ਰੇਤ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਗੋਰੇ ਅਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਲਗਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਲਾਵੇ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਈ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕਾਲੇ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਰੋੜੀ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਲਾਵੇ ਦੇ ਠੰਢੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੈ। ਦਰਖਤ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਲਾਵੇ ਨਾਲ ਸੜ-ਸੁੱਕ ਕੇ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਇਹ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਪੈੜ (ਡੀਵਾਸਟੇਸ਼ਨ ਟਰੇਲ)ਆਮ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ’ਤੇ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਖਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਕ ਟੋਏ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕਾਲੇ-ਸ਼ਾਹ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਰੋੜੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਹਰੀ ਝਾੜੀ ਉੱਗੀ ਹੈ। ਇਹ ਝਾੜੀ ਛੋਟ- ਛੋਟੇ ਲਾਲ ਗੋਲ ਫਲਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਖਲੋਤੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੜਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਝਾੜੀ ਦੀਆਂ ਇਸ ਰੋੜੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਨ। ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਮਾਮੂਲੀ ਬਾਰਿਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਲਾਂ ਦਾ ਜੈਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਰਸਭਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੀਆ ਜੈਮ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਗ਼ੈਰ ਉਪਜਾਊ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਇਰਦਾ-ਗਿਰਦਾ ਵੇਖਣ ਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਲੋੜ ਸਿਰਫ਼ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਈ ਵਿੱਚ ਗੰਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਲ ਵੀ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਕੇਲਾ ਅਤੇ ਅਨਾਨਾਸ ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਕੇਲਾ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਮਿੱਠਾ-ਨਮਕੀਨ ਬੜਾ ਹੀ ਸੁਆਦਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨਾਨਾਸ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੰਨੇ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ (**10-15** ਏਕੜ ਦੇ ਫ਼ਾਰਮ) ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਖੰਡ ਦਾ ਕਾਰਖ਼ਾਨਾ ਆਪੇ ਗੰਨੇ ਦੀ ਬਿਜਾਈ, ਪਰਵਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਕਟਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਖ਼ਰਚਿਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਹਰ ਮਾਲਕ ਵਾਸਤੇ ਖੰਡ-ਮਿੱਲ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਆਪੇ ਸਾਰਾ ਹਿਸਾਬ ਕਰ, ਖ਼ਰਚੇ ਕੱਟ ਕੇ ਜੋ ਨਫ਼ਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਕੱਲੇ-ਇਕੱਲੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਮਾਲਕ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਬਾਹਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਬਜ਼ਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੰਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਵੀ ਉੱਨਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਮਾਡਲ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਹੋਣ, ਖੰਡ-ਮਿੱਲਾਂ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਫਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਸੈੱਸ ਕਰਨ ਦੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ। ਬੀਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਕਟਾਈ ਤੱਕ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਆਪੇ ਹੀ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਕਰਾਉਣ ਅਤੇ ਹਰ ਕੰਮ ਉੱਨਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਘੱਟ ਖ਼ਰਚੇ 'ਤੇ ਅੱਛੀ ਕੁਆਲਟੀ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਠੇਕਾ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨ , ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਖ਼ਰਚੇ ਕੱਟ ਜੋ ਫੈਕਟਰੀ ਜਾਂ ਕਾਰਖ਼ਾਨਾ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਰਮ ਉਤੇ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਹੱਥੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰੇ।

ਅਮਰੀਕਾ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਇਥੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ "ਰੁਕੋ" ਦਾ ਮਤਲਬ "ਰੁਕੋ" ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰੁਕੋ ਦਾ ਬੋਰਡ ਪੜ੍ਹਕੇ ਜਾਂ ਨਾ ਪੜ੍ਹਕੇ ਕੋਈ ਰੁਕੇ, ਕੋਈ ਨਾ ਰੁਕੇ। ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਾਨੂੰਨ ਸਭ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਮਾੜੇ ਜਾਂ ਤਕੜੇ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਾਨੂੰਨ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਹੁਤੇ ਹੋਣ, ਉੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਲਵੋ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਜ਼ਤ ਜਾਂ ਪਾਲਣਾ ਨਾ ਕਰੇ, ਉਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਬਹੁਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਜਿੰਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਣ, ਪਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਤੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਵੀ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਮਾੜੇ ਜਾਂ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਰਦੇ ਹੋਣ, ਵੱਡੇ ਲੋਕ ਜਾਂ ਸੱਤ੍ਹਾਧਾਰੀ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਾਂ, ਪੈਟਰੋਲ ਪੰਪ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਪੈਟਰੋਲ ਲੈਣ ਲਈ ਗੱਡੀ ਲਾਈ ਤਾਂ ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਪਾਹੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ

ਕਾਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਪੈਟਰੋਲ ਲੈਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਇਸਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਜੇ ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਤਾਰ ਤੋੜ ਕੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਵਰਦੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਕੰਮ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਹੈ ? ਉਸਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਹੈ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਨਿਮਾਣਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਹਲੀ ਨਹੀਂ ? ਉਸਨੇ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਪੈਟਰੋਲ ਪੁਆ ਲਵੋ। ਅੱਗੋਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਵਰਦੀ ਦੀ ਲਾਜ-ਸ਼ਰਮ ਰੱਖੋ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਆਮ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਝਿੜਕ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਇਹ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਨਿਘਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਟੀ.ਵੀ. ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਦੱਸੋ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਵਿੱਚ ਐਂਬੂਲੈਂਸ, ਫਾਇਰ-ਬਿਰਗੇਡ, ਮੁਰਦਾ-ਗੱਡੀ ਅਤੇ ਵੀ.ਆਈ.ਪੀ. ਕਾਰ 'ਚੋਂ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ। ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪਹਿਲ ਵੀ.ਆਈ.ਪੀ. ਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ।ਫਿਰ ਮੁਰਦਾ-ਗੱਡੀ ਅਤੇ ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਫਾਇਰ ਇੰਜਣ ਆਖ਼ਰ ਵਿੱਚ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ! ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਵੀ.ਆਈ. ਪੀ. ਦੀ ਮੁਰਦਾ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਖ਼ਰ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਸਵਾਲ-ਜਵਾਬ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਨੇ ਕਿ ਸਾਡੀ ਮਾਨਿਸਕਤਾ ਨੂੰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਿੰਨਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਤਾ 'ਤੇ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ, ਉਲੰਘਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ, ਸਗੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਹੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।ਬਾਕੀ ਜਨਤਾ ਫਿਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਕਿਉਂ ਮੰਨੇ? ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਦਾ ਸੱਤੀਂ ਵੀਹੀ ਸੌ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਅਸੂਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਜੋ ਮੈਂ ਸਿੱਖੀ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਵਿਹਲਾ ਜਾਂ ਕੰਮਚੋਰ ਹੋਣਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਕਰੇ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰੇ, ਇਹੋ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕੰਮ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਉੱਕਾ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉੱਥੇ ਲੋਕ ਕੰਮਚੋਰ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਕਿ ਸਮਾਜ ਕੰਮਚੋਰ ਅਤੇ ਵਿਹਲੇ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਰ ਕੋਈ ਮਾਰੋ-ਮਾਰ ਦੌੜਿਆ-ਭੱਜਿਆ ਹੀ ਫਿਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਕੰਮਚੋਰਾਂ ਜਾਂ ਬੇਈਮਾਨਾਂ ਦਾ ਮਾਰਿਆਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਘੱਟ ਹੀ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਹਲੜ, ਕੰਮ-ਚੋਰ ਅਤੇ ਬੇਈਮਾਨ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਿੱਘਰ ਜਾਣਾ ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਹਲਾ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਬੇਈਮਾਨ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਧਨ ਨੂੰ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਕਿ ਇਹ ਬੇਈਮਾਨੀ ਦਾ ਧਨ ਹੈ, ਲੋਕ ਝੁਕ-ਝੁਕ ਸਲਾਮਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ

ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਵੀ ਇਸੇ ਧਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਸੱਤ੍ਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਤੀਜੀ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਵੇਖੀ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਸੱਤ੍ਹਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਜਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੀ-ਕੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਸਾਡੇ ਵਾਂਗੂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੱਤ੍ਹਾ ਉਹ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੋੜਾ ਬਣ ਸਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਦਮ ਕਰ ਸਕੇ। ਇੱਥੇ ਅੜਿੱਕਾਬਾਜ਼ੀ ਹੀ ਤਾਕਤ ਜਾਂ ਸੱਤ੍ਹਾ ਦਾ ਮਾਪ-ਤੋਲ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸੱਤ੍ਹਾ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਿਸ ਪਾਸ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਹ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਯੋਗ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ।

ਹਵਾਈ ਸਟੇਟ ਵਿੱਚ ਉਹਾਇਓ ਦੀਪ ਦੀ ਹੋਨੋਲੂਲੂ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਥੇ ਅਚਾਨਕ ਹਵਾਈ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਾਪਾਨ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ। ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮੁਤਾਬਕ ਮੈਂ ਮੁੜਦੀਂ ਪੈਰੀਂ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਉਤੇ ਮੇਰਾ ਹਵਾਈ ਟਿਕਟ ਬਦਲ ਕੇ ਟੋਕੀਓ (ਜਾਪਾਨ) ਰਾਹੀਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੋ ਵੱਧ ਪੈਸੇ ਲੱਗੇ ਉਹ ਮੈਂ (ਇਕ ਡਾਲਰ) ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਦਿੱਤਾ। ਹਵਾਈ ਤੋਂ ਜਾਪਾਨ ਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਇਕ " ਤਾਰੀਖ ਸੀਮਾ " (ਡੇਟ-ਲਾਈਨ) ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਤਾਰੀਖ਼ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਦੱਸ ਕੇ ਘੜੀਆਂ ਇਕ ਦਿਨ (24 ਘੰਟੇ) ਅੱਗੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਘੜੀ ਉਤੇ ਦਿਨ ਬਦਲਣ ਲੱਗਿਆਂ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦਾ ਇਕ ਦੰਦਾ ਅੱਗੇ ਟੱਪ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਦਰ ਅਸਲ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਦਿਨ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਆਦਮੀ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਿਓਂ, ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਲੰਘਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਚੱਕਰ ਕੱਢਣ ਨਾਲ ਇਕ ਦਿਨ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਘੜੀਆਂ। ਇਸ ਡੇਟ-ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਘੜੀਆਂ ਇਕ ਦਿਨ ਅੱਗੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਨਿਊ-ਓਟਾਨੀ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਕੱਟੀਆਂ। ਇਹ ਹੋਟਲ ਉਸ ਵਕਤ (1969) ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਹੋਟਲ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਸਿਖਰ ਇੱਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਸੀ ਜੋ ਆਹਿਸਤਾ- ਆਹਿਸਤਾ ਘੁੰਮਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਘੁੰਮਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੂਰੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਟੋਕੀਓ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਆਦਮੀ ਇਕ ਘੰਟਾ ਰੌਚਕਤਾ ਨਾਲ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹੋਟਲ ਮਹਿੰਗਾ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਕਤ ਬਹੁਤੀ ਭੀੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਦੋ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਸਨ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਇਮਾਰਤ 'ਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਘੁੰਮਦੇ ਸਨ। ਦੂਜਾ ਹੋਟਲ ਨਿਊ

ਓਰੀਲੀਅਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਥੇ ਬੈਠ ਇਨਸਾਨੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਉਸਾਰੂ ਸੋਚ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਕੇ ਆਦਮੀ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਜੇਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਜਿਥੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਭੂਚਾਲਾਂ ਦਾ ਡਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਨਸਾਨੀ ਬੁੱਧੀ ਨੇ ਏਨੀ ਉੱਚੀ ਇਮਾਰਤ ਜੋ ਭੂਚਾਲ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਝਟਕੇ ਝੱਲ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਕਿਸ ਮੁਹਾਰਤ ਨਾਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਜੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਵੱਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਕਾਰਾਂ ਚਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸਿਉਂਕ ਦੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਜੀਵ ਉੱਚੀਆਂ-ਉੱਚੀਆਂ ''ਵਰਮੀਆ'' ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਨੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਇਨਸਾਨੀ ਸਿਉਂਕ ਨੇ ਇਹ ਏਨੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ।

ਟੋਕੀਓ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਸਾਕਾ ਅਤੇ ਕਿਓਟਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ , ਹਿੱਕਾਰੀ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਕੇ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ ਸਵਾਰੀ ਸਾਂ ਜਿਸ ਪਾਸ ਸਾਮਾਨ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਬਗ਼ੈਰ ਸਾਮਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਲੋਕ ਸਾਮਾਨ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਜਹਾਜ਼ ਵਾਂਗ ''ਚੈਕ-ਇਨ'' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਮਹਿਸੂਸ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਅਮਰੀਕਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਬਕ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਫਰ ਵਿਚ ਸੰਗ-ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ। ਖ਼ੈਰ, ਜਦ ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਦੋ ਡੱਬੇ ਅੱਗੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਗੱਡੀ ਦੇ ਕੰਡਕਟਰ ਨੇ ਮੇਰਾ ਟਿਕਟ ਵੇਖ ਮੈਨੂੰ ਸਹੀ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਸਾਮਾਨ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਅਤੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਸਾਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਾਂ। ਜਦ ਸਟੇਸ਼ਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਆਪੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਥੱਲੇ ਉਤਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਕੇ ਮੇਰਾ ਸਾਮਾਨ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਰੇਲ ਦਾ ਸਫਰ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਰੇਲ ਸਫਰ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਰੇਲ ਸਫਰ ਦੀ ਧੱਕਾ-ਮੁਕੀ ਅਤੇ ਆਪੋ-ਧਾਪ ਅੱਜ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲੋਂ ਦੀ ਜਾਪਾਨੀ ਰੇਲ ਵੱਲ ਅੱਜ ਵੀ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਰੇਲ ਕਿਤੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਢੁੱਕਦੀ। ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਅਸੀਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਪਾਸੇ ਪੈਰ ਪੁਟਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਮੁਸਾਫਿਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀੜਿਆਂ ਦੇ ਭੌਣ ਵਾਂਗ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਸਫਾਈ ਵੀ ਉਸੇ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਨਿਘਰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਮੈਂ ਟੋਕੀਓ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ, ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਗੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ। ਬੈਠਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਵੀ ਖ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਦੋ ਬੈਂਚ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਜੋ ਦੋ-ਚਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਮੱਲੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਗੰਦਗੀ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੈ ਕਿ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ ਉਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਉਤੇ ਮੁਸਾਫਿਰਾਂ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾਬ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਟਾ ਬਦਬੂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੱਖੀਆਂ ਭਿਣਕ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਇਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਟਾਇਲਿਟ ਵਿੱਚ ਲਿਖਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਟਾਇਲਿਟ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਏ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਅਤੇ ਲਾਈਨਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸਫ਼ਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਥੇ ਟਾਇਲਿਟ ਵੀ ਇਸ

ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਉਂ ਹੀ ਗੱਡੀ ਰੁਕਣ ਤੇ ਆਏ, ਇਹ ਥੱਲਵੇਂ ਪਾਸਿਉਂ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜਦ ਸਟੇਸ਼ਨੋਂ ਬਾਹਰ ਗੱਡੀ ਰਫਤਾਰ ਫੜ ਜਾਏ, ਕੇਂਦਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਥੱਲਵਾਂ ਢੱਕਣ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਇਸ ਪਾਸੇ, ਲੇਕਿਨ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਗੰਦਗੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹੋਣ ਕਿ ਇਹ ਗੰਦਗੀ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੀ ਹੈ।

ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਟੋਕੀਓ ਅਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਕਿਓਟੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਦੋ-ਦੋ ਘੰਟੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਹਰੀ ਚਾਹ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਲਗਾਤਾਰ ਭਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਵੀ ਪਿਆਲਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੱਸ ਕਹਿਣ ’ਤੇ ਵੀ ਪਿਆਲਾ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਚਾਹ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਹਾਓ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਤਰੀਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵਕਤ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਰੀਕਾ ਸੀ ਕਿ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਨਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਪਿਆਲਾ ਭਰਿਆ ਹੀ ਰਹੇ। ਹਰ ਥਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਵਾਜ਼ੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਭਰਿਆ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਵਾਜ਼ੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਜਾਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਦੱਸਦਾ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਮੈਂ ਫਲਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹਾਂ (ਆਈ ਬੀਲੌਂਗ ਟੂ ਸੱਚ ਐਂਡ ਸੱਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ) ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹਰ ਸੀਨੀਅਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਟੀਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਜੂਨੀਅਰ ਸਾਥੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਚਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਹਰ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਘਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਕਰਨ ਆਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਮਿਲੀ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਦ ਇਕ ਸਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਪਾਨ ਪਰਤਣ ਵਾਸਤੇ ਆਖਿਆ। ਉਹ ਲੁਧਿਆਣੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਜਾਪਾਨ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਲਗਾਉਣ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਥਿਊਰੀ ਦੇ ਕੋਰਸ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣੇ ਨੇ ਅਤੇ ਥੀਸਸ ਦਾ ਕੰਮ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਮਸਲੇ ’ਤੇ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਅਟਕ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬੰਨੇ ਲਾ ਸਕੇ। ਪਰ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਸਟਮ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਨੇ ਜੋ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਉਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਹਿੱਤ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਇਕਾਈ ਦਾ ਹਿੱਤ ਕੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ’ਤੇ ਆਪਣੀ ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਚਲਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਛੱਡ ਜਾਪਾਨ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹੇਠਾਂ-ਉਤ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਲਾ ਹੀ ਜਾਣੇ ਸੀ। ਇਹ ਟੀਮ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਸਟਮ ਕਾਲਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੀ ਸਨਅਤ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਾਪਾਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਗਰੁੱਪ ਜਾਂ ਟੀਮ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਲਾਭ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ

ਰੱਖ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਲੋਕ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸਗੋਂ ਵੱਧ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਨਮੂਨੇ ਤੋਂ ਸਬਕ ਸਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਪੈਸੇ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਲਈ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੁਪਏ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚਾ ਸਮਾਜ ਆਰਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਇਸੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿਣਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਿਸਾਨ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫ਼ਾਰਮ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਇਕ-ਇਕ ਹੈਕਟੇਅਰ ਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸਿਰਫ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਕੰਮ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਜਾਂ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਹ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੋ ਹੈਕਟੇਅਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਏਕੜ ਦੇ ਫ਼ਾਰਮ ਨੂੰ ਇਹ ਵੱਡਾ ਫ਼ਾਰਮ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਅੱਸੀ ਫ਼ੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕਿਸਾਨ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਨ ਜੋ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵਾਧੂ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਕਿਸਾਨ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਆਮਦਨ ਦਾ **85** ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਜਾਪਾਨੀ ਖੇਤੀ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਫ਼ਾਰਮਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਖੇਤੀ ਫ਼ਾਲਤੂ ਵਕਤ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟ-ਟਾਈਮ ਧੰਦੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਘਰਾਣੇ ਬਾਹਰਲੀ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਡਾਇਵਰਸੀਫੀਕੇਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਜੋ ਮੈਂ ਨਕਸ਼ਾ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਨਅਤਾਂ ਅਤੇ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ-ਦਸ ਕਿਲੋਮੀਟਰ 'ਤੇ ਸਾਈਕਲਾਂ, ਸਕੂਟਰਾਂ, ਬੱਸਾਂ ਆਦਿ 'ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਫ਼ਾਰਮਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਰਹਿਣ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚੇ, ਬੁੱਢੇ ਅਤੇ ਨੌਜੁਆਨ ਆਪਣੇ ਵਿਹਲੇ ਵਕਤ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਮਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਅੱਛੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸਰਮਾਇਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਰਮਾਂ 'ਤੇ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਵੱਲ ਆਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਉੱਨਤ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਘਰਾਣਾ ਗ਼ਰੀਬ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਜਾਪਾਨੀ ਸਿਸਟਮ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਦੇਖਭਾਲ, ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਪਰ ਉੱਨਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਦ ਅਤੇ ਵਸੀਲੇ, ਇਹ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਅਪਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਤੰਗ ਦਾਇਰੇ ਅਤੇ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰਦੀ ਦੁਨੀਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਪਾਸ ਨਵੀਨ ਖੇਤੀ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹੋਣ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਪਾਨੀ ਆਰਥਕ ਢਾਂਚਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਜਾਪਾਨੀ ਕਿਸਾਨ।

ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਕ ਪੇਇੰਗ-ਗੈਸਟ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਓਟੋ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਿਆ

ਜਿਸਦੀ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਇਕ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਦੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਸਤਾ ਸੀ ਇਹ ਸਿਸਟਮ। ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਿਮਾਨ ਬਾਹਰੋਂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਕਮਰੇ ਹੀ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਠਹਿਰਿਆ ਸਾਂ ਪਰ ਉਸਦਾ ਵਤੀਰਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਤਵੰਤਾ ਮਹਿਮਾਨ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੇਰਾ ਦੁਪਹਿਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਖਾਣਾ ਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਸਵੇਰ ਦੀ ਚਾਹ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਤਾ ਹੀ ਏਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨ ਠਹਿਰਨ ਨਾਲ ਆਪੋ-ਵਿੱਚੀ ਏਨਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਵੱਧ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂ ਪਰ ਉਹ ਮਾਤਾ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਛੋਟ ਕਰੀ ਜਾਵੇ। ਕਹੇ ਕਿ ਤੈਂ ਹਾਲੇ ਘਰ ਅਪੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ! ਇਨਸਾਨੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਕਿੰਨੀਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਂ ਵਰਗੀ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਫ਼ਾਲਤੂ ਦੇਣੇ ਚਾਹਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਰਗਾ ਸਮਝ ਕੇ ਮੇਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਖ਼ਰਚਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚੇ। ਇਸ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਹਬ, ਜਾਤ, ਰੰਗ, ਨਸਲ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਕੋਈ ਮਾਇਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਅਗਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਪਵਿੱਤਰ ਇਨਸਾਨੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰਸ ਤਾਂ ਉਹੀ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਜਾਗ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ-ਨਵਾਜ਼ੀ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਉਂਜ ਕਾਫ਼ੀ ਔਖਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੋ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਕਿਓਟੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਖਾਧੇ। ਅੰਦਰ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹਰ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਨੇ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਝੁਕ ਕੇ ਛਾਤੀ ’ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਆਸ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਹਿਮਾਨ ਵੀ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਮਸਕਾਰ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਦਿਨ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਕਸਰਤ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਤਕਰੀਬਨ ਵੀਹ ਬੰਦੇ ਖਾਣੇ ’ਤੇ ਸੱਦੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਨੇ ਗੱਲ ਛੇੜੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਕੋ ਵਾਰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ‘ਜੀ ਆਇਆ’ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਰ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਜਦ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਖਾਣੇ ’ਤੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਗਲ ਦਾ ਸ਼ੁਗਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਈ ਦਫਾ ਕਾਫ਼ੀ ਰੌਚਕ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਲਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਮਿਲਣ-ਗਿਲਣ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ। ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਣਾ ਹੁਣ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਜਿਹਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਾਫੀ ਨਾਕਸ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਨਮਸਕਾਰ ਜਾਂ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਦਾ। ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆਂ ਕਈ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਣਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਲਾ-ਜ਼ੁਕਾਮ ਜਾਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਬਿਮਾਰੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲਦੀਆਂ ਨੇ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਣ ਨਾਲ। ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸੁਆਗਤੀ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ’ਤੇ ਕੁਝ ਖਾਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਬਿਮਾਰੀ ਫੜ ਲੈਣ ਦੇ ਇਮਕਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਮੁਖ ਮਹਿਮਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਦੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਕੇ ਹਰੇਕ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਅਤੇ ਮੁਮਕਿਨ ਬਿਮਾਰੀ ਆਪਣੇ

ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਜੇ ਕਿਤੇ ਹੱਥ ਨਾ ਧੋਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਖਾਣੇ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਸਮੇਟੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਅੱਜਕਲ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਕੌਣ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥ ਨਾ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਜਾਂ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹੀ ਜਾਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ (ਕੰਜੈਕਟੇਵਾਈਟਸ) ਲੱਗ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਨਾ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜੋ ਮੇਰੀ ਬਿਮਾਰੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਾ ਲਗ ਜਾਏ। ਪਰ ਹਰ ਕੋਈ ਦੂਰੋਂ ਹੱਥ ਕੱਢ ਕੇ ਆਵੇ। ਮੈਂ ਬਥੇਰੇ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ ਕਿ ਮੈਂ ਬਿਮਾਰ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲਗ ਜਾਏਗੀ ਪਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਇਕ ਮੇਰਾ ਹੀ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਨਾ ਮਿਲਾਉਣ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਰਿਹਾ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਇਹ ''ਦੇਸੀ ਕੁੱਕੜ ਵਲੈਤੀ ਵਾਂਗਾਂ'' ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਹੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਰੀਤਾਂ-ਰਿਵਾਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਮਿਲਾਵਟ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਲਾਭ ਹੈ।

ਜਾਪਾਨ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਸਾਕਾ ਤੋਂ ਜਦ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਨੂੰ ਚੱਲਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਉਡਾਣ ਕਿਸੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਵਾਲੇ ਗਰੁੱਪ ਲਈ ਚਾਰਟਰ ਹੋ ਗਈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ''ਚਾਈਨੀਜ਼ ਏਅਰ ਲਾਈਨਜ਼'' ਦੇ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜਹਾਜ਼ ਕਿਥੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਕਤ ਭਾਰਤ-ਚੀਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਜਹਾਜ਼ ਬੀਜਿੰਗ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਇਵਾਨ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਤਾਇਵਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੈਪੱਈ ਲੈ ਗਿਆ। ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਮੇਰਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਏਅਰਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਫਿਰਨ-ਤੁਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਥੇ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤੈਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੋਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੱਤਲੀਆਂ ਪ੍ਰੈਸ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸੁਖਾ ਕੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਟੇਬਲ-ਪੋਸ਼ ਆਦਿ ਬਣਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਿੱਤਲੀ ਦਾ ਟੈਕਨੀਕਲ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤਿੱਤਲੀਆਂ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਬੜਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਧੰਦਾ ਹੈ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਵੇਚਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਟੇਬਲ-ਪੋਸ਼ ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਿੱਤਲੀਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਕਲਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਹਨ। ਤਿੱਤਲੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਸੁੰਡੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਸੁੰਡੀਆਂ ਰੱਜ ਕੇ ਖਾ ਕੇ ਪੂਰੀਆਂ ਪਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਜੰਮ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਪਰਾਂ ਵਾਲ਼ੀ ਤਿੱਤਲੀ ਉਥੋਂ ਉਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸਲਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਕੀੜੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਧੰਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਵਰਤ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਚੀਜ਼ਾਂ 'ਚੋਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵਸਤੂਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਤਾਂ ਜ਼ਰਾ ਇਰਦੇ-ਗਿਰਦੇ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਡਾਇਵਰਸੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਧੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਉਗਾਉਣਾ ਅਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ, ਇਕ ਕਾਫ਼ੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਧੰਦਾ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਤਿਤਲੀਆਂ ਵੀ ਜਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ

ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤੈਪੱਈ ਤੋਂ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਫਿਲਪਾਈਨ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਲਾਸ-ਬਾਨਿਓ ਸ਼ਹਿਰ ਪਾਸ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੌਲਾਂ ਦਾ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਵੇਖਿਆ। ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਇਕ ਮੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਭਾਰਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇੰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਜੂਨੀਅਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੇ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਵਿਗਿਆਨੀ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਲੱਤ ਅੜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਖੋਜ ਪਰਚਾ ਮੁਖੀ ਦੇ ਨਾਂ ਬਿਨਾ ਵਿਭਾਗ ’ਚੋਂ ਛਪਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨੀ ਦੇਖਭਾਲ ਹੀ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਸੀ। ਸੋ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਜੇਹੀਆਂ ਛੜਾਂ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਪਹਿਚਾਨਣੀ ਹੀ ਪਈ। ਇਹ ਇਕ ਬੜੀ ਹੀ ਅਣਸੁਖਾਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸਾਡੀ ਪੁਰਾਣੀ ਆਦਤ ਅਤੇ ਸਿਸਟਮ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਪੱਧਰ ਦਾ ਖੋਜਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮੁਤਾਬਕ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਸਿਹਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕੇ। ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਇਕ-ਇਕ ਪਰਚੇ ਦੇ ਕਈ-ਕਈ ਲੇਖਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਖੋਜ ਪਰਚੇ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਦਾ ਖੋਜਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਜਾਂ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੂਨੀਅਰ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮੱਠਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਜਦ ਮੈਂ ਖੋਜ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸਾਂ, ਇਕ ਜੂਨੀਅਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੇ ਦੇਸੀ ਕਪਾਹ ਦੀ ਇਕ ਉੱਨਤ ਕਿਸਮ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ’ਤੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਪਰਚਾ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਉਸ ਜੂਨੀਅਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਆਪ ਹੀ ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਬਣ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੇ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ। ਮੈਂ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹ ਪਰਚਾ ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਪਣੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਝਗੜਾ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖੀ ਮੇਰਾ ਅੱਛਾ ਦੋਸਤ ਵੀ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਖੱਟੀ, ਪਰ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਤਾਂ ਆਖਰ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਇਹ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੇ ਜੂਨੀਅਰ ਸਾਥੀਆਂ-ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਉੱਚੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਤਾਂ ਖੋਖਲਾ ਰਹਿ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੂਨੀਅਰ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਸੰਘੀ ਘੁੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਜੂਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਰਾ ਖੋਜ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਵਿਗਿਆਨੀ ਜਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ

ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਦ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਥੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖੀ ਮੇਰੇ ਹਰ ਪਰਚੇ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਂ ਲਿਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਰਾਂ-ਚੌਦਾਂ ਖੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਂ ਆਪਣਾ ਲਿਖਿਆ ਜਦ ਕਿ ਸਾਰਾ ਹੀ ਕੰਮ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗੁੱਡੀ ਚੜ੍ਹੀ। ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹਾ ਵੇਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਤਾਂ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਉਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਖਰ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਲਿਖ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਕੰਬ ਗਏ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਹੜੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਇਹ ਪਰਚਾ ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ? ਤੂੰ ਅਗਲੇ ਪਰਚੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਨਾਂ ਲਿਖ ਲਵੀਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਖਰ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਦਾ ਆਥਰ ਵੀ ਤਾਂ ਪਰਚਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਾਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ 'ਤੇ। ਮੈਂ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ ਇਹ ਪਰਚਾ ਪੇਸ਼ ? ਬਹੁਤ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਆਖ਼ਰ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਪਰਚਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਆਖਰੀ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਸੀ- ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸਾਲ ਭਰ ਕੋਈ ਪਰਚਾ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਖੋਜ ਪਰਚੇ ਲਿਖੇ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਛਪਵਾਏ। ਮੁੜ ਮੈਂ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖੀ ਵੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਖੋਜ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵੀ, ਮੈਂ ਸਿਵਾਏ ਦੋ-ਚਾਰ ਪਰਚਿਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਖੋਜ ਪਰਚਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਕਾਫ਼ੀ ਜੂਨੀਅਰ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਖੋਜ ਵਿੱਚ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕੰਮ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਿਰਫ਼ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਸੋਧਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਹੀ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੂਨੀਅਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ। ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਤਾਂ ਆਖ਼ਰ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਹੀ ਬੱਝਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਜੂਨੀਅਰ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਡੇ ਲਾਈਨ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ।

ਫਿਲਪਾਈਨ ਕਾਫ਼ੀ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸੈਂਕੜੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟਾਪੂ ਹਨ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ। ਮੱਝਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਦੁੱਧ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰੀਰੋਂ ਵੀ ਮਾੜੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਮੱਝ ਦਾ ਗੋਸ਼ਤ ਇਹ ਲੋਕ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚਮੜੇ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਉਪਾਰ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੀ ਨਕਸ਼ਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਤੇ ਨੌਜੁਆਨ ਮੱਝਾਂ ਦੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਮੱਝਾਂ ਚਰਾਉਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦੁੱਧ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਮੱਝਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ, ਉਨਤ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ-ਹਰਿਆਣੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਦੁੱਧ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਅਸੂਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਂ ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਦੁਧਾਰੂ ਜਾਨਵਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਇਹ ਏਨਾ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੁੱਧ ਘੱਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੋਹਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰੇ ਚਾਰੇ ਤੋਂ ਗੋਬਰ ਬਣਾਉਣ

ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਕਹਿਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਨਾਸਿਬ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੀ ਦੁੱਧ ਦੀ ਮੂਲ ਸਮਰੱਥਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਚਰਬੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੱਧ ਖਾਣ ਤੇ ਘੱਟ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਨਾਲ਼ ਇਹ ਜਾਨਵਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੱਡਾਂ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਭਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰੀ ਵੀ ਘੱਟ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਮੱਝ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਦੁੱਧ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਚਰਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮਿਕਦਾਰ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰੀ ਵੀ ਛੇਤੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਗਊ ਦੀ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਮੱਝ ਪੂਰੇ ਸੂਏ ਵਿਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਲੀਟਰ ਦੁੱਧ ਦੇ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਉਸ ਜਾਨਵਰ ਨੂੰ ਉਨਤ ਕਿਸਮ ਦਾ ਜਾਨਵਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ-ਹਜ਼ਾਰ ਲਿਟਰ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗਊ ਨੂੰ ਵੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਛਾ ਜਾਨਵਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗਊ ਦੁੱਧ ਵੱਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਚਰਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮਿਕਦਾਰ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਊਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਧ-ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਜਾਨਵਰ ਦੇ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਚਰਬੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਵੱਧ ਦੇਣ ਨਾਲ ਤਾਕਤ ਵੱਧ ਖ਼ਰਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਿਹਤ ਪੱਖੋਂ ਗਊਆਂ ਨੂੰ ਬਿਮਾਰੀ ਵੀ ਵੱਧ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਮੱਝ ਨਾਲੋਂ ਦੁੱਧ ਵਾਸਤੇ ਸਾਡੀ ਖੋਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਗਊ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੱਝਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਥਾਨ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ। ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਦੁੱਧ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤੀ ਵਧਾਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਵਧਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਕਦੋਂ ਦਾ ਹੀ ਇਸ ਜਾਨਵਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੋਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗਊ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਉਪਜ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾ ਲੈਣੀ ਸੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਖੋਜ ਮੱਝ ਦੀ ਪੂਛ ਨਾਲ ਹੀ ਲਟਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਏਨਾ ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਸਮਾਂ, ਜੋ ਮੱਝਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਉੱਤੇ ਲਗਾਇਆ ਹੈ, ਗਊ ਦੀ ਉਨਤ ਕਿਸਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗਊਆਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ''ਹੋਲਸਟੀਨ ਫਰੀਜ਼ਨ'' ਅਤੇ ''ਨਿਊ ਜਰਸੀ'' ਆਦਿ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹੀ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਕਾਂਗੜਾ ਆਦਿ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੀਵੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ, ਜਿੱਥੇ ਮੌਸਮ ਨਰਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਾਹ ਅਤੇ ਹਰਾ ਚਾਰਾ ਅੱਛਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਉੱਨਤ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਦੁਧਾਰੂ ਗਊਆਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਡੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਵੱਧ ਚਰਬੀ ਵਾਲੇ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁੱਧ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਚਾਰ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਲੇ ਗਊ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਛੇ-ਸੱਤ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਲਾ ਮੱਝ ਦਾ ਦੁੱਧ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਰਬੀ ਵਾਲਾ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਸਗੋਂ ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਘੱਟ ਚਰਬੀ ਵਾਲਾ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਦੁੱਧ ਸਟੋਰਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆਈਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਦੁੱਧ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਚਰਬੀ ਤਾਂ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਚਰਬੀ ਦਾ ਵੱਧ ਹੋਣਾ ਵੀ ਦੁੱਧ ਦੇ ਚੰਗੇ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਚਰਬੀ ਸਗੋਂ ਸਿਹਤ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਮੱਝ ਦੇ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਜੋ ਚਰਬੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਦਾਣੇ (ਗਲੋਬੀਉਲ) ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਨਸਾਨੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਦੇ ਲਈ ਅੱਛੇ ਨਹੀਂ। ਗਊ ਦੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਚਰਬੀ ਦੇ ਦਾਣੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਦੁੱਧ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦੁੱਧ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਇਨਸਾਨੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਲਈ ਬੱਕਰੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਐਵੇਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੱਕਰੀ ਨਾਲ਼ ਲਈ ਫਿਰਦੇ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਉਹ ਸਹੀ ਲੀਹਾਂ ’ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੁਚੱਜੇ ਕਦਮ ਨੂੰ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਡਾ ਛੱਡਦੇ ਹਾਂ। ਤੁਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਹਕੀਮ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੱਝਾਂ ਵੱਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਤਾਂ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਦੁੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਖ਼ਰਚਾ ਵੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੁੱਧ ਦੀ ਕੁਲ ਲਾਗਤ ਪ੍ਰਤੀ ਲਿਟਰ ਗਊ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲੋਂ ਦੁੱਗਣੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਇਸ ਦੁੱਧ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਦਾ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਜਦ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲੋਂ ਫਿਲੌਰ ਤੋਂ ਨੂਰ ਮਹਿਲ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੋ ਹੱਟੀਆਂ-ਕੱਟੀਆਂ ਅੱਧਖੜ ਜੱਟੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਝਗੜ ਪਈਆਂ। ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਚੀਆਂ- ਨੀਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ। ਆਖ਼ਰ ਇਕ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ : ‘‘ਚੱਲ ਪਿੰਡ ਅੱਜ ਕੱਢੀ ਆਪਣੇ ਜਣਿਆਂ ਨੂੰ, ਵੇਖੂੰਗੀ ਤੇਰਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਇਆ ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ।’’ ਉਹ ਮਾਤਾ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਦੁੱਧ ਦਾ ਅਸਰ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਅਸੀਂ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਚੁੰਘਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜਾਂ ਸੂਖਮ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਉਣ ਵਾਲੀ ਮਾਂ ਤਾਂ ਦਰਅਸਲ ਮੱਝ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਨਵਰ ਜਿੰਨਾ ਮੂਰਖ ਜਾਨਵਰ ਰੱਬ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਹੋਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਬੁੱਧੀਹੀਣ ਮੋਟੀ ਚਮੜੀ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਪੱਠਿਆਂ ਵਾਲੇ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀ-ਪੀ ਕੇ ਅਸੀਂ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਸੁਡੌਲ ਤਾਂ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੂਛਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗਾਲ਼ਾਂ ਵੀ ਕੱਢਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਨੀਤੀ, ਸੂਖਮਤਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਅਧਾਰਤ ਵਿਉਹਾਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮਾਰ ਖਾ ਗਏ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਐਵੇਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਪਲਾ ਗਊ ਜੱਟਾਂ ਪਾਸ ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਦਾਨ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੂਰਖ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀ ਕੇ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਮੋਟੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਹ ਜੱਟ ਲਈ ਰਾਖਵੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਪਲਾ ਗਊ ਦਾ ਦੁੱਧ ਆਪ ਪੀਂਦੇ ਸਨ। ਜੱਟ ਵਾਸਤੇ ਕਪਲਾ ਗਊ ਦਾ ਦੁੱਧ ਬੇਸ਼ਗਨਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਮੱਝ ਵੀ ਦਾਨ ਲੈਂਦੇ ਸੁਣਿਆਂ ਹੈ ? ਆਖ਼ਰ ਗਊ ਹੀ ਕਿਉਂ ਦਾਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਿਆਸੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲਾ ਹੀ ਮੱਝ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਆਗੂ ਮੱਝ ਦਾ ਸੰਘਣਾ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਘਿਉ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਗੱਫੇ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਕਮੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ, ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕਮੀ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਖ਼ੁਰਾਕ ਨਾਲ਼ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਚਰਬੀ ਦੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਜੰਮ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਚਰਬੀ ਵੀ ਮੂਰਖ, ਬੁੱਧੀਹੀਣ ਮੋਟੀ ਚਮੜੀ ਵਾਲੇ ਜਾਨਵਰ ਮੱਝ ਦੀ। ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਮੱਝ ਵਾਲੀ ਢੀਠਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਆਗੂ ਡਟੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਮਾਜਕ ਹਿੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੇ ਇਹ ਸਮਰੱਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਲੀਡਰ ਮੱਝ ਦੀ ਚਰਬੀ ਤੋਂ ਬਚੇ

ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਦੁੜਕੀ ਲਾਈ ਫਿਰਦੇ ਨੇ! ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੱਝ ਦੀ ਥਾਂ ਗਊ ਦੀਆਂ ਉੱਨਤ ਕਿਸਮਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗੋਕੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤਾਂ ਗਊ ਮੱਝ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ ਹੀ; ਪਰ ਖ਼ੁਰਾਕੀ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਗੋਕਾ ਦੁੱਧ ਕਿਤੇ ਵਧੀਆ ਹੈ।

ਫਿਲਪਾਈਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਦੋ ਦਿਨ ਠਹਿਰਿਆ। ਜੋ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਬਚੇ ਸੀ, ਸੋਚਿਆ, ਇਥੋਂ ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਜਹਾਨ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਛੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਸਤੀ ਵੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹਿੰਗਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੈਂ ਇਕ ਸੁਨਿਆਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕੁਝ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਹੀ ਖ਼ਰੀਦ ਲੈ ਜਾਵਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸੋਨਾ ਸਿਰਫ਼ 65 ਰੁਪਏ ਤੋਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੀ ਮੁੰਦਰੀ, ਕਦੀ ਕੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕਦੀ ਗਲੇ ਦਾ ਹਾਰ ਵੇਖਾਂ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੁਸਾਂ ਕੁਝ ਲੈਣਾਂ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂ ਐਵੇਂ ਵਕਤ ਜ਼ਾਇਆ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੁਕਾਨਦਾਰ, ਜੋ ਮੂਲ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਇਕ ਚੀਨੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਆਓ-ਭਗਤ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਕਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕਈ ਵਿਖਾ ਦੇਵੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਮੁਤਾਬਕ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਲ ਖ਼ਰੀਦ ਲਿਆ। ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਉਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੂਲ ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਿਖਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਚੀਨੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਤੋਂ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮੈਂ ਤੈਥੋਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਖ਼ਰੀਦਣਾ ਸੀ। ਤੇਰੇ ਜਿਹੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਕਦੀ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਉਸ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਤਾਂ ਮੰਨੀ ਪਰ ਮਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮੰਗੀ। ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਵੀ ਇਕ ਹੁਨਰ ਹੈ। ਇਸ ਧੰਦੇ ਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਅਸੂਲ ਹਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਸਫ਼ਲ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ’ਤੇ ਵੀ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਲੈਬਨਾਨ ਵਿਚ ਕਿ ਗਾਹਕ ਜੇ ਇਕ ਵਾਰ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਆ ਵੜੇ ਤਾਂ ਹੰਢਿਆ ਹੋਇਆ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ। ਇਕ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਕੁਆਲਿਟੀ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਦੁਕਾਨ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਫੱਟਿਆਂ-ਦਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਲਾਹੁਣੀ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਦੀ ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਇਸਕੀਮੋਆਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਰਫ਼ ਜੰਮੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਫਰਿੱਜ ਵੇਚ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਬੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਆਉ-ਭਗਤ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੱਥੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿੱਚ। ਅੱਛਾ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਗਾਹਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਲਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਕਿਤਾਬਾਂ-ਕਾਪੀਆਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਏਜੰਟ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੈਠਾ ਸੀ ਕਿ ਪਰਛੱਤੀ ਉਪਰ ਕਾਮਾ ਮੁੰਡਾ ਕਾਪੀਆਂ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕਾਪੀਆਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਉਸ ਏਜੰਟ ਦੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਡਿੱਗ ਪਈਆਂ। ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸੱਟ ਲੱਗੀ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘‘ਉਏ ਬੇਵਕੂਫ ਦਿਆ ਬੱਚਿਆ, ਜੇ ਇਹ ਕੋਈ ਗਾਹਕ ਹੁੰਦਾ ?’’ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਮਖੌਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਹੈ ਗਾਹਕ ਦੀ ਅਸਲੀ ਮਹੱਤਤਾ, ਇਕ ਪਰਪੱਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਲਈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਉੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਹੈਸੀਅਤ ਓਨੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਲਸ਼ੇਸ਼ਨ ਕੁੱਤਾ ਤਾਂ ਪਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ੁਰਾਕ ਪੂਰੀ ਨਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਥੇ ਸ਼ੌਕ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਹੈਸੀਅਤ ਦਾ ਟਕਰਾਉ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪਾਰਕਰ ਪੈਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਨੇ ਦਾ ਪਾਰਕਰ-81 ਪੈੱਨ ਦਾ ਸੈੱਟ ਖਰੀਦਿਆ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਤੋਂ ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ 60 ਡਾਲਰ ਦਾ ਆਇਆ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਉਸ ਪੈੱਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਸਿਆਹੀ ਭਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਖਰੀਦੇ ਪੈੱਨ ਨੂੰ ਬੈਂਕ ਦੇ ਲਾਕਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਆਖਰ ਜਦ ਮੇਰੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਪੈੱਨ ਆਪਣੇ ਦਾਮਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਹਫੇ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਪੈੱਨ ਟਿਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਹੀ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਪੈੱਨ ਵੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਲਿਖਣ/ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ ਜਿਸਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮਾੜੇ-ਮੋਟੇ ਪੈੱਨ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਕੰਮ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਾਰਕਰ ਦਾ ਪੈਨ ਮੇਰੇ ਦਾਮਾਦ ਨੇ ਵੀ ਲਾਕਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਨਾ ਕੀਮਤੀ ਪੈੱਨ ਜੇਬ ਨੂੰ ਲਾਈ ਫਿਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚੋਚਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਅੰਨ੍ਹੇ-ਵਾਹ ਪੈਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਜੋ ਏਨੇ ਕੀਮਤੀ ਪੈੱਨ ਜੇਬਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਈ ਫਿਰਦੇ ਨੇ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਘੱਟ ਹੀ ਕਰਦੇ ਨੇ।

ਮੈਂ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਤੋਂ ਬੈਂਕਾਂਕ (ਥਾਈਲੈਂਡ) ਪੁੱਜਾ। ਇੱਥੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਵੀਜ਼ੇ ਉਦੋਂ ਵੀ ਬੜੀ ਘੋਖ ਨਾਲ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਘੰਟਾ ਲੱਗਾ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸਪੋਰਟ ਅਤੇ ਕਸਟਮ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਲੰਘਣ ਲਈ। ਇਥੇ ਮੇਰੇ ਦੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ (ਸ੍ਰੀ ਪਾਨੀਚ ਬੌਨਥੌਂਗ ਅਤੇ ਚੂਆ ਸੂਥੀਵਨਤ) ਇਹ ਉਥੇ ਖੇਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਏਅਰ-ਪੋਰਟ 'ਤੇ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ। ਦੋ-ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੈਂ ਬੈਂਕਾਂਕ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਇਲਾਕਾ ਵੇਖਿਆ। ਇੱਥੇ ਬਰਸਾਤ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਮ ਲੋਕ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਨਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਚਾਰ-ਚਾਰ, ਪੰਜ-ਪੰਜ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ, ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਕਰਦੇ ਨਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਬੜੇ ਪਿਆਰੇ ਲਗਦੇ ਸਨ ਇਹ ਗੋਲ-ਮਟੋਲ ਗੋਰੇ-ਗੋਰੇ ਮੰਗੋਲੀ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ! ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਭੁਲਦਾ। ਇਥੇ ਦੀ ਦਰਿਆਈ ਮੰਡੀ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਫਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ-ਵਸਤੂਆਂ ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੰਢਿਆਂ ਨਾਲ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਲਾਕੇ ਵੇਚਦੇ ਨੇ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਉਪਜ ਵੇਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਵੀ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ 'ਤੇ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਕੰਧ 'ਤੇ ਲਟਕਾਣ ਵਾਲੀ ਦਰੀ (ਵਾਲ-ਕਾਰਪੈੱਟ) ਖਰੀਦੀ ਜੋ ਉਸ ਮਾਰਕੀਟ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਅਤੇ ਬੈਂਕਾਂਕ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੂਰਜ-ਮੰਦਰ (ਸੰਨ-ਟੈਂਪਲ) ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। 1969 ਦੀ ਖ਼ਰੀਦੀ ਇਹ ਵਾਲ-ਕਾਰਪੈੱਟ ਹਾਲੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਤੇ ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਕੀੜੇ ਜਾਂ ਉੱਲੀ ਨੇ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮਾਲ ਐਸਾ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੱਧੀ ਵਾਰ ਝਾੜ ਦੇਈਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਾਰਪਿਟ ਏਦਾਂ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਰਾਤੋਂ-ਰਾਤ ਅਮੀਰ ਬਨਣ

ਦੀ ਰੁਚੀ ਘੱਟ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਵਾਂਗੂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗਾਹਕ ਆਇਆ ਤਾਂ ਚਕਮਾ ਦੇ ਕੇ ਛਿੱਲ ਲਾਹ ਲਉ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗਾਹਕ ਜਾਏ ਢੱਠੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਹੇਰਾ-ਫੇਰੀ ਕਰ ਝੂਠ-ਤੁਫਾਨ ਤੋਲ ਪੈਸਾ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਜਾਰਤ, ਸਨਅਤ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਸਨਅਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਉਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਤਜਾਰਤੀ ਘਾਟਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਉਪਾਰੀ ਅਤੇ ਸਨਅਤਕਾਰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਹੁਣ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਸਨਅਤ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਹੱਥ ਉਠ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਪੈਰ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮਾਲ ਦੀ ਲਾਗਤ ਘੱਟ ਹੋਵੇ, ਕੁਆਲਟੀ ਵਧੀਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚਾਪਨ ਅਤੇ ਸਾਫਗੋਈ ਆਏ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਪੱਛੜ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਥਾਈਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਇਹ ਦੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ। ਉਥੇ ਅਸੀਂ ਰੋਸਟ ਕੀਤਾ ਮੁਰਗਾ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਕੌਫ਼ੀ ਪੀਤੀ। ਮੈਂ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਏਨਾ ਅੱਛਾ ਮੁਰਗਾ ਮੈਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੁਰਗੇ ਦਾ ਮੀਟ ਲਾਹ ਕੇ, ਇਸਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲ਼ ਕੇ ਬਾਰੀਕ ਕਰਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਹੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਚਿਪਕਾਕੇ ਕਬਾਬ ਬਣਾਏ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਇਹ ਕਬਾਬ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮੁਰਗਾ ਹੀ ਕੋਈ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਸ਼ੋ-ਪੰਜ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਏ ਅਤੇ ਜਕਦੇ-ਜਕਦੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਮੁਰਗਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਥੋੜਾ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਫੇਰ ਇਹ ਕੀ ਹੈ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਹਿਸਤਾ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਫਰੌਗ ਲੈੱਗਜ਼ (ਡੱਡੂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ) ਹਨ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਮ ਖਾਂਦੇ ਨੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜਿਆ ਟੁੱਕੜਾ ਪਲੇਟ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਵਕਤ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਮਨ ਬਹੁਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਮੀਟ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੁਰਲੱਭ ਵਸਤੂ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਮੀਟ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਵਾਦ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਆਵੇ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਇਸਦਾ ਸਵਾਦ ਮਾਣਾ ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਹਿੰਮਤ ਜਾਂ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਮੁੜ ਉਹ ਮੀਟ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏ। ਉਸ ਵਕਤ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰੌਗ਼-ਲੈੱਗ ਕਿਉਂ ਇਕ ਡੈਲੀਕੇਸੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਮੇਰਾ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਦੋਸਤ ਬਰਸਾਤ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲੇ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਪੀਲੇ ਡੱਡੂਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਲਲਚਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੀਟ ਮੈਂ ਖਾਧੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਸੁਆਦਲੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਹ ਮੀਟ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲ ਨੂੰ ਉਚਾਟ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੇਕੜੇ (ਕਰੈਬ) ਦਾ ਮੀਟ ਸੀ। ਇਸ ਵੱਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੇਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਖਾਣਾ ਤਾਂ ਕੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਖਾਂਦੇ ਵੇਖਿਆ। ਕੇਕੜੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵੇਖ ਅਤੇ ਚੀਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਭੰਨ-ਭੰਨ ਖਾਂਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਥੋਂ ਤਾਂ ਇਕ ਗਰਾਹੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਨਾ ਖਾਧੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਤਬੀਅਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ-ਛਡਾ ਕੇ ਇਕ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਪੀ ਕੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਵੈਸੇ ਚਾਈਨੀਜ਼ ਖ਼ੁਰਾਕ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅਸੂਲ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਪਕਾਈ ਜਾਏ, ਉਹ

ਦਿਖਣ ਵਿੱਚ, ਸੁੰਘਣ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸੁਆਦ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਮਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜੇ ਮੱਛੀ ਪਕਾਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿਖਣੀ ਵੀ ਮੱਛੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ (ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ ਬੂ) ਵੀ ਮੱਛੀ ਦੀ ਹੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵਾਦ ਵੀ ਮੱਛੀ ਦਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਾਂਗੂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਸਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੁਆਦ ਹੋ ਜਾਏ। ਚਾਈਨੀਜ਼ ਖਾਣੇ, ਜੋ ਮੈਂ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਵੇਖੇ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਚਾਈਨੀਜ਼ ਖਾਣਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਖਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਇਹ ਚੀਨੀ ਪਕਵਾਨ ਉਥੇ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਟਲੀ ਦਾ ਪੀਜ਼ਾ ਬਾਹਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੀਜ਼ਾ ਇਟਲੀ ਦੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਟਲੀ ਦਾ ਪੀਜ਼ਾ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਬੇਮਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਚੀਨੀ ਪਕਵਾਨਾਂ ਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਬੈਂਕਾਂਕ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੌਰਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਾਫ਼ੀ ਭਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਏਅਰ-ਪੋਰਟ 'ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ, ਸਾਮਾਨ ਚੈੱਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਕਸਟਮ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਹਾਂ। ਉਸ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸਾਮਾਨ ਉਤੇ ਚਾਕ ਨਾਲ ਕਾਟੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜੂਨੀਅਰ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਭੁੱਖ-ਮਰੀ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ ਭਾਵੁਕਤਾ ਨਾਲ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਐਸੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹਾਂ ਜਿਸਦਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਮਾਣ ਅਤੇ ਏਨੀ ਕਦਰ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਸਲੀਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਮਾਣ ਰੱਖਦੇ ਨੇ। ਵੈਸੇ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੈੱਕ ਕਰ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਕਸਟਮ ਡਿਊਟੀ ਵਾਲਾ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਸਾਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਵੇਂ ਹੀ ਫਟਾ-ਫਟ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਆਏ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਕਸਟਮ ਵਾਲਿਆਂ ਚੈੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਇਤਬਾਰ ਏਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਚੈੱਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਉਨਸ ਪਿਆਰ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦਰਜ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਕਦੀ ਸਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰੇ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਜਾਏ ਆਪਣੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਕਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਹੋ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਿਕੰਮੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜ਼ੀਰੋ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਉਸੇ ਨਿਕੰਮੀ ਅਤੇ ਜ਼ੀਰੋ ਦੇ ਹੀ ਮੈਂਬਰ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਨਿਕੰਮੇ ਅਤੇ ਜ਼ੀਰੋ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨੰਬਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਨੰਬਰ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਇਕ ਵਾਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਵਕਤ ਤਹਿਰਾਨ (ਇਰਾਨ) ਤੋਂ ਆਪ ਕਾਰ ਚਲਾ ਕੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ

ਪਾਕਿਸਾਤਾਨ ਰਾਹੀਂ 1978 ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਘਰਵਾਲੀ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਸਨ। ਜਦ ਮੈਂ ਕਸਟਮ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅੱਗੇ ਕਾਰ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਸਟਮ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੁਝ ਦੇਰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਉਹ ਇਕ ਹਿੱਪੀ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਚੈਕਿੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਨਬੇੜ ਲਵੋ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲੁਧਿਆਣੇ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਏਨਾ ਸਲੀਕੇ ਵਾਲਾ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਵੀ ਪਿਲਾਈ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਲੜਕੀ ਅਤੇ ਘਰਵਾਲੀ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਦੋ ਕੱਪ ਚਾਹ ਭੇਜੇ। ਉਹ ਏਨੀ ਨੀਝ ਅਤੇ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਚੈਕਿੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਖੁਲ੍ਹਵਾਏਗਾ ਅਤੇ ਘੰਟਾ ਖੰਡ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਲੱਗੇਗਾ। ਆਖ਼ਰ ਜਦ ਉਹ ਵਿਹਲਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਫੜ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਚਲੋ ਕਾਰ ਖੋਲੋ। ਮੈਂ ਕਾਰ ਦਾ ਹੁਡ ਜਦ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਾਰ ਦਾ ਚੈਸੀ ਨੰਬਰ ਆਦਿ ਪਾਸਪੋਰਟ ’ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ, ਪਾਸਪੋਰਟ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਬਸ ਹੋਰ ਅੰਦਰੋਂ ਸਾਮਾਨ ਬਗੈਰਾ ਦੀ ਕੋਈ ਚੈਕਿੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘‘ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੁਸੀਂ ਜਾਉ, ਚੈਕਿੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਹਰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਪਛਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ।’’ ਉਸ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਤੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਨੌਜੁਆਨ ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਵਾਸੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ (ਉਸਦੀ ਵਰਦੀ ਉਤੇ ਨਾਂ ਰਾਠੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ) ਇਸ ਅਫ਼ਸਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ। ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਉਤੋਂ ਵੀ ਤਿੰਨ ਸੂਟਕੇਸਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਟੈਕਸ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਵਾਕਈ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਟੈਕਸ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਅੱਛਾ ਨਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਨੇ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਲਾਗ ਅਫਸਰ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਨੇ ? ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਦੀ ਵੀ ਮਿਸਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਹਰ ਕਸਟਮ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਨੀਅਤ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਏਨੀ ਵਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ 34 ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਚੁਕਾਂ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰ–ਵਾਰ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਪਰ ਅਸੂਲੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕਦੀ ਕਸਟਮ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਲੁਕਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀ। ਜੇ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਦੱਸ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਰੋਮ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਯੂ.ਐਨ.ਓ. ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਏਅਰ ਪੋਰਟ ਉੱਤੇ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਆਪਣੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਚੈਕਿੰਗ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਦੁਬਈ ਤੋਂ ਆਏ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਸਨ। ਕਸਟਮ ਅਫ਼ਸਰ ਖੁੱਲੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਘੜੀਆਂ ਆਦਿ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਥੋਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਖਿਆ, ‘‘ਬਾਬੂ ਜੀ! ਇਹ ਜੋ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੁਸੀਂ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹੋ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 52–54 ਡਿਗਰੀ ਸੈਲਸੀਅਤ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਕਮਾਏ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਰਾ ਲਹੂ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ। ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਲੈ ਡੁੱਬੇਗਾ।’’ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹੀ ਨੇ ਬਥੇਰਾ ਰੋਕਿਆ ਪਰ ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਜਰਿਆ ਨਾ ਗਿਆ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਬੂ ਚੁਪ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਰੋਕੇ। ਉਹ ਪੂਰਾ ਬੇਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਢੀਠ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੁੱਟਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁੱਝਦਾ। ਜਦ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਨਾ ਲੱਗਦਿਆਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਇਹ ਕੀਮਤ ਦੇਣੀ ਹੀ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੈਸੇ

ਭਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਛੋਟਾ ਪਸਤੌਲ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਕੀਮਤ ਉਸਨੇ ਲਾਕੇ ਡਿਊਟੀ ਸੋਲਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਬਾਬੂ ਜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੁਹਾਡੀ ਜਗ੍ਹਾ ਖੜ੍ਹਾ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਰੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਪਰ ਲੋਕੀ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ-ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਕੀਮਤ ਦੇ ਪਿਸਤੌਲ-ਰਿਵਾਲਵਰ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਡਿਊਟੀ ਦੇ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸਦੀ ਕੀਮਤ ਘੱਟ ਲਿਖਾ ਦਿਉ। ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਘੱਟ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਾ ਦਿਆਂ। ਇਹ ਇਸਦੀ ਅਸਲੀ ਕੀਮਤ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਜੇ ਮੈਂ ਇਥੇ ਝੂਠ ਬੋਲਾਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੱਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਸੱਚ ਬੋਲੋ ਅਤੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਨਾ ਕਰੋ ? ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸੱਚ ਦੀ ਤਾਂ ਕੀਮਤ ਦੇਣੀ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਲਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਟੈਕਸ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਜੁਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਲਾਇਸੈਂਸ ਬਣਾਕੇ ਮੁੜ ਉਹ ਪਿਸਤੌਲ ਛੁਡਾਉਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਫੇਰ ਇਕ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਫ਼ਸਰ ਨਾਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਸਟਮ ਘਟਾ ਕੇ ਸੋਲਾਂ ਸੌ ਰੁਪਏ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ-ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੋ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨਸਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ -ਚੰਗੇ ਵੀ ਤੇ ਮਾੜੇ ਵੀ। ਚੰਗਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਭਾਵੇਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਹਾਲੇ ਏਨਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੀਜ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਇਮਾਨਦਾਰ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦਾ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੇ ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣਾ ਅੰਦਰਲਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵੀ ਮੱਧਮ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ

ਮੈਂ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਨੂੰ **1970, 1985, 1989** ਅਤੇ **1991** ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ। ਚੀਨ ਮੈਂ **1986** ਅਤੇ **1996** ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਊਬਾ **1984** ਵਿੱਚ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਨੇੜਿਉਂ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ’ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਫ਼ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। **1970** ਵਿੱਚ ਜਦ ਮੈਂ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮਾਣ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਸਿਖਰਾਂ ’ਤੇ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਖ਼ਰਚੇ ਦੇ ਕੇ “ਇਨਟੂਰਿਸਟ” ਦੇ ਕੂਪਨ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਟ੍ਰੈਵਲ ਏਜੰਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਗ਼ੈਰ ਪੈਸੇ ਲਿਆਂ ਹੀ ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਸੌ ਡਾਲਰ ਦੇ ਕੂਪਨ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸਦੇ ਪੈਸੇ ਸੋਵੀਅਤ ਦੇਸ਼ ਜਾਕੇ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਦੇਣਾ। ਮੈਂ ਮਾਸਕੋ ਅਤੇ ਮਿਨਸਕ ਅਤੇ ਲੈਨਿਨਗਰਾਦ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੂਪਨਾਂ ’ਤੇ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕੂਪਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵੱਧ ਹੋਣ ’ਤੇ ਹਰ ਖਾਣੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਰੂਬਲਾਂ ਵਿੱਚ; ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਾੜੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਖ਼ਰੀਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਮਾਸਕੋ ਅਤੇ ਮਿਨਸਕ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਪੈਸੇ ਹੀ ਨਾ ਲਏ। ਜਦ ਸਾਰਾ ਦੌਰਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਮੈਂ ਲੈਨਿਨਗਰਾਦ ਤੋਂ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਬਚਦੇ ਕੂਪਨਾਂ ਦੇ ਡਾਲਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਮੁਫ਼ਤੋ-ਮੁਫ਼ਤੀ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿੱਚ ਖਾਧਾ-ਪੀਤਾ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਖਰੀਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਹ-ਸੱਠ ਡਾਲਰ ਵੀ ਫ਼ਾਲਤੂ ਮਿਲ ਗਏ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਕੂਪਨਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਆਪਣੇ ਟ੍ਰੈਵਲ ਏਜੰਟ ਨੂੰ ਭੇਜੀ। ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਜੇ ਕੰਮ ਠੀਕ ਤੁਰਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਤੁਰਿਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਜੇ ਪਟੜੀਉਂ ਗੱਡੀ ਇਕ ਵਾਰ ਲੱਥ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮੁੜ ਲੀਹੇ ਪਾਉਣਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨੀ ਪੱਕੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ।

ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸੇਵਾ ਬਹੁਤ ਹੋਈ, ਪਰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ’ਤੇ ਦੋ ਘੰਟੇ ਲੱਗੇ ਸਾਮਾਨ ਚੈੱਕ ਕਰਾਉਣ ਵਿੱਚ। ਮਾਸਕੋ ਤੋਂ ਮੈਂ ਮਿਨਸਕ ਜਾਣਾ ਸੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਲਈ। ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਦੰਦਾ ਕਿਤੇ ਟੱਪ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੋ ਦਿਨ ਮੈਂ ਮਾਸਕੋ ਹੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਐਸੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਔਕੜ ਪੇਸ਼ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਗੋਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕੈਮਰੇ ਵੀ ਖੋਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚੀਏ ਉੱਕਾ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਲੋਕ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਜਾਂ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡਾਂ ’ਤੇ ਲਾਈਨਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਕਤ ਇਹ ਸਮਾਜ ਏਨੇ ਡਸਿਪਲਿਨ ਵਿੱਚ ਬੱਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਦੋ ਬੰਦੇ ਵੀ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ’ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਦੁਕਾਨ ’ਤੇ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਮਹਿਮਾਨ ਸਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਆਦਰ ਨਾਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਿਸਟਮ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਨਿੱਜੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਕਾਰ, ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਗਿਣੇ-ਮਿਣੇ ਲੋਕ ਸਨ (ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਅਤੇ ਆਰਟਿਸਟ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨਿੱਜੀ

ਵਸੀਲੇ ਸਨ। ਪਰ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਜਨ ਸਾਧਨ ਬੱਸਾਂ, ਗੱਡੀਆਂ ਏਨੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਏਨੀਆਂ ਵਧੀਆ ਸਨ ਕਿ ਨਿੱਜੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ 5-7 ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਮੀਟਰੋ ਗੱਡੀ ਚਲਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੱਸਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਂ ਕਤਾਰਾਂ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੀ ਪਿੱਛੇ ਚਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਟੈਕਸੀ ਕਾਰਾਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਸਤੀਆਂ ਸਨ।

ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ। ਵਿਦਿਆ ਮੁਫ਼ਤ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਕੋਈ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ’ਤੇ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮਰਜ਼ੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ਆਪਣੀ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮੁਤਾਬਕ। ਜਦ ਵਿਦਿਆ/ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕੰਮ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੱਛੀ ਤਾਲੀਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਚਾਇਸ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ; ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ ਜੀ ਕਰੇ ਚੁਣ ਲਵੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਉਤੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੀ ਪਸੰਦ ਨੂੰ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਹਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਘਰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੀ ਤਾਲੀਮ, ਅਹੁਦੇ, ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਰਾਇਆ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ, ਨਾ ਹੋਣ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਸੀ। ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਮੁਫ਼ਤ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੰਮ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ, ਮਕਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ’ਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਮੁਫ਼ਤ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜੋ ਪੈਸਾ ਕਮਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਲੋਕ ਖਾ-ਪੀ ਕੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਅੱਧੀ-ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਹੋਟਲ, ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਭਰਪੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ।

ਇੱਥੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਸਰਕਾਰੀ ਸੀ। ਜੋ ਆਈਸ ਕਰੀਮ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਪਰਚੀ ਕੱਟਕੇ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੋਟਲ ਸਾਹਮਣੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਗੰਢਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਪੈਸੇ ਲਿਆਂ ਦੀ ਰਸੀਦ ਕੱਟ ਕੇ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਆਮਦਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਟੈਕਸੀਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਟੈਕਸੀਆਂ ਅਤੇ ਟ੍ਰਾਮਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੀ ਟੈਕਸੀ ਬੁਲਾਉ ਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਹੀ ਟੈਕਸੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਜਿੰਨਾ ਕਰਾਇਆ ਬਣੇ ਰਸੀਦ ਕੱਟ ਕੇ ਪੈਸੇ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਦਾਅ ਲਾ ਕੇ ਰਸੀਦਾਂ ਨਹੀਂ ਵੀ ਕਟਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਬੇਈਮਾਨੀ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਰ ਥਾਂ, ਹਰ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਬੇਈਮਾਨ ਹਰ ਥਾਂ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਮੰਗਦੇ ਵੀ ਸਨ। ਮੰਗਣ ਦੀ ਵੈਸੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਸਿਸਟਮ ਕੇਂਦਰੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕੰਟ੍ਰੋਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਂ ਛੋਟ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਸੀ, ਪਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਤੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਖਾਲੀ ਸੀ।

ਉਸ ਵਕਤ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਖੇਤੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਜੋ ਬਚਤ ਹੁੰਦੀ

ਸੀ, ਉਹ ਸੜਕਾਂ, ਮਕਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਨਅਤਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੋਕੀ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸੌਖੇ ਸਨ ਪਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਮ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਬਾਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜਿਥੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਸਨ। ਹਸਪਤਾਲ, ਸਕੂਲ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਖੇਡਣ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰ, ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਲਈ ਹਾਲ ਕਮਰੇ ਸਭ ਸਨ। ਲੋਕ ਵੀ ਵੇਖਣ-ਚਾਖਣ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਲਿਖਣ-ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਘੁਟਦੇ ਸਨ ਪਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੁਖਾਲੀ ਅਤੇ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਗ਼ਰੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਬੇਤੁਕਾ ਅਮੀਰ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਢਾਂਚਾ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਵਿਚੋਂ ਖੋਖਲਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਆਸਾਰ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜਿਥੇ ਰੂਬਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕੀਮਤ 1.06 ਡਾਲਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ, ਭਾਵ ਰੂਬਲ ਡਾਲਰ ਨਾਲੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ, ਉਥੇ ਬਲੈਕ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਡਾਲਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਬਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਰਚੇ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਫੌਜ਼ ਉਤੇ ਖ਼ਰਚ ਬੇਇੰਤਹਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬੱਜਟ ਦਾ ਘਾਟਾ ਹਰ ਸਾਲ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਘਾਟੇ ਨਾਲ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਫੈਲਾਉ ਵੱਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰੂਬਲ ਦੀ ਅਸਲੀ ਕੀਮਤ ਡਿਗਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਗੱਲ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ’ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਕੀਤਾ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਏਨੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਹੋਣ ’ਤੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਸਿਖਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਮਹਾਂ-ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਜੰਗ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜੇ ਵੇਖ ਦਿਲ ਕੰਬ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬੇਇੰਤਹਾ ਵਧਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਮਨ-ਪਸੰਦ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮਾਸਕੋ, ਮਿਨਸਕ ਅਤੇ ਲੈਨਿਨਗਰਾਦ ਦੀ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਆਬੋ-ਹਵਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰੀ ਹੈ। ਮਿੱਠੀ ਧੁੱਪ ਅਤੇ ਤਾਪਮਾਨ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕਿ ਕੋਟ ਪਾਉਣਾ ਪਾ ਲਉ, ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਨਾ ਸਹੀ। ਮੈਂ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚਕਾਰ ਵਗਦੇ ਵੋਲਗਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕਈ ਸ਼ਾਮਾਂ ਸੈਰ ਕੀਤੀ। ਕਈ-ਕਈ ਮੀਲ ਮੈਂ ਪਟੜੀ ’ਤੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਲੋਕ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਪੁਲੀਸ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਤੇ ਹੋਵੇਗੀ ਪਰ ਕੁਝ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਇਹੋ ਜਿਹਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਨਸਕ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਲੈਨਿਨਗਰਾਦ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਮ ਵਰਗੀ ਸੀ, ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਛਦਾ।

ਇਸ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਗਾਣੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਰੂਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿੱਚ ਡੱਬ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਫ਼ਿਲਮ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਕਾਰ ਰੂਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬੋਲਦੇ ਦਿਸਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਗਾਣੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਫ਼ਿਲਮ ਵੇਖੀ, ਕੁਝ ਪੱਲੇ ਨਾ ਪਿਆ। ਸਿਰਫ਼ ਗਾਣੇ ਹੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸੁਣੇ। ਵੈਸੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਲੈਨਿਨਗਰਾਦ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦੇਖਣ ਗਏ। ਇਹ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਕੱਲੇ-ਇਕੱਲੇ ਆਈਟਮ ’ਤੇ ਇਕ-ਇਕ ਸੈਕਿੰਡ ਵੀ ਲਾਇਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਾਲ

ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਰਸਤਾ ਭੁਲ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਨੂੰ ਰਾਹ ਨਾ ਲੱਭੇ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਸੀ ਲੜਕੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਮੈਂ ਆਪ ਕੀ ਕਿਆ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਤੀ ਹੂੰ।'' ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਉਸਦਾ ਹਿੰਦੀ ਉਚਾਰਣ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ੁੱਧ ਸੀ। ਉਹ ਏਨੀ ਅੱਛੀ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਏਨੀ ਅੱਛੀ ਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਲੜਕੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵੀਂ ਵਿੱਚ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਈ-ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਇਆ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ।

ਉਸ ਵਕਤ ਲੈਨਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ ਕਿ ਨਵੇਂ ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਇਹ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਗੁਲਦਸਤੇ ਲੈ ਕੇ ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਬੁੱਤ ਅੱਗੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਲਾਲ ਮੈਦਾਨ (ਰੈਡ ਸਕੁਏਅਰ) ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਦੋਂ ਵੇਖਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਗਾਰਡ ਦੀ ਬਦਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਬੋਲਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਗ਼ੈਰ ਕੋਈ ਖੜਾਕ ਕੀਤਿਆਂ ਤਿੰਨ ਪਾਸੇ ਘੁੰਮ ਕੇ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਆਦਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਨਿਕਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਘੂਕ ਸੁੱਤੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਰੈਮਲਿਨ ਸੈਂਟਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਮੈਂ ਇਕ ਚਰਚ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਘੰਟਾ ਦੇਖਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਘੰਟਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਦੀਂ ਵੱਜਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਤੋਪ ਦੇਖੀ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਤੋਪ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਚੱਲੀ ਕਦੀਂ ਨਹੀਂ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਇਕ ਔਰਤ ਅਫ਼ਸਰ (ਲਿੱਡੀਆ ਸਪਿਨੀਕੋਵਾ) ਨਾਲ ਪਿਆ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ''ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਫ਼ਾਰ ਅਮਰੀਕਨ ਸਟੱਡੀਜ਼'' ਦੀ ਸੈਕਟਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਅਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਲਿੱਡੀਆ ਸਾਰਾ ਅਰਸਾ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹੀ। ਇਸਨੇ ਸੋਵੀਅਤ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਉਂਜ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀਂ ਵੀ ਏਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਘਰ ਸਾਰੀ ਫੈਮਲੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਸਦੀ ਇਕ ਬੱਚੀ ਅਤੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਭੈਣ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਘਰ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਇਸ ਔਰਤ ਨਾਲ ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਦਿਨ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਤਸੱਲੀ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸਿਸਟਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਉਥੇ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਇਸਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਚਰ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਤੇ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਿਚਰਨਾ ਆਸਾਨ ਅਤੇ ਰੌਚਕ ਹੋ

ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸੋਵੀਅਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨੇੜਿਉਂ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਵੇਖ ਸਕਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ 40 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਵਿਥਾ ਵੀ ਲਿਖੀ ਜੋ ਸੋਵੀਅਤ ਅੰਬੈਸੀ ਅਤੇ ਸੰਬਧਿਤ ਸੋਵੀਅਤ ਹਲਕਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਮਾਸਕੋ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਤਾਂ ਲਿੱਡੀਆ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਅੱਜ ਤੱਕ ਜੋ ਵੀ ਮਰਦ ਮੇਰੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੇ ਇਕ ਔਰਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਿਚਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਰਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਔਰਤ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਰਹੀ ਹੈ (ਇਟ ਇਜ਼ ਗਰੇਟ ਟੂ ਬੀ ਏ ਵੋਮੈਨ ਵਿਦ ਯੂ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਕ ਔਰਤ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਏਨੇ ਸੂਖਮ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਡਾਕਟਰ ਸੇਨ ਉਸ ਦਿਨ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਲੇਡੀ ਅਫ਼ਸਰ ਲਿੱਡੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦ ਲਿਆ। ਪਾਰਟੀ ਇਕ ਪੰਜ ਸਿਤਾਰਾ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨ ਕਿ ਇਕ ਔਰਤ ਆ ਗਈ ਪੰਦਰਾਂ -ਵੀਹ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤਾਂ ਸਮਝਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਪਾਰਟੀ ਚੱਲ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਪੋਲੈਂਡ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਆ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਰੁੱਪ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾ ਹੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਗਰਲ ਫਰੈਂਡ ਨੂੰ ਡਾਂਸ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਮੰਤਰਣ ਕਰਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਡਾਂਸ ਤਾਂ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਝਿਜਕਿਆ ਤਾਂ ਲਿੱਡੀਆ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹੀ ਮੁੰਡਾ ਹੈ ਜੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਗਰਲ ਫਰੈਂਡ ਨੂੰ ਡਾਂਸ ਵਾਸਤੇ ਬੇਨਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲੜਨ ਤੱਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਡਾਂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ; ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮੁਸੀਬਤ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਹੀ ਕਿਉਂ? ਬਾਕੀ ਵੀਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਗ ਵਾਲਾ ਵੀ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ ਮੈਂ ਬੱਧਾ-ਰੁੱਧਾ ਉਠ ਕੇ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਗੀਤ 'ਤੇ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਮਿੰਟ ਉਸ ਨਾਲ ਐਵੇਂ ਲੱਤਾਂ-ਲੁੱਤਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਡਾਂਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕਰਕੇ ਜਾਨ ਛੁਡਾਈ। ਉਸ ਕੁੜੀ ਦਾ ਜਿਉਂ ਮਾਣ ਅਤੇ ਕਦਰ ਹੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਬੁਆਏ ਫ੍ਰੈਂਡ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਧੰਨਵਾਦ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੂਜੇ ਬੈਂਡ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠੀ ਲਿੱਡੀਆ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਡਾਂਸ ਲਈ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂ ਕਿ ਨਾ ਮੈਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਨੇ ਲਿੱਡੀਆ ਨੂੰ ਡਾਂਸ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਐਟੀਕੇਟਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਨੇ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਹੀ ਬੈਠੀ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਪੋਲਿਸ਼ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰਸ ਰੱਜ ਕੇ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਮਨਾਉਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਸਤਾ ਅਤੇ ਰੌਚਕ ਸੀ। ਰੂਸੀ ਹੋਟਲ ਵੀ ਖਚਾ-ਖਚ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਆਮ ਪ੍ਰਚੱਲਤ

ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਜੋੜਾ ਟੇਬਲ ’ਤੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬਿਨਾ ਪੁੱਛੇ ਆਦਮੀ ਵਾਸਤੇ ਅੱਧੀ ਬੋਤਲ ਵੋਦਕਾ ਦੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਵਾਸਤੇ ਅਧੀਆ ਵਾਈਨ ਦਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ’ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਇਸ ਪਾਬੰਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਸਨ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਰੂਸੀ ਵੋਦਕਾ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ, ਇਸਦੀ ਨਿਰਯਾਤ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖਪਤ ਘਟ ਜਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਰੂਸੀ ਮਰਦ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜੜੋਂ ਵੱਢਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

1985 ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ- ਚਾਰ ਮੁੰਡੇ, ਪੰਜ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ। ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਅਤੇ ਡਾਂਸ-ਮਾਸਟਰ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਸਟਿਸ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ‘ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ’ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਇਕ ਐਡੀਟਰ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ’ਤੇ ਦੌਰਾ ਉਜ਼ਬੇਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅਰਸਾ ਅਸੀਂ ਤਾਸ਼ਕੰਦ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਸਮਰਕੰਦ, ਬੁਖਾਰਾ ਆਦਿ ਅਸੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਵੀ ਵੇਖੀਆਂ। ਕਈ ਬਾਗ਼ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਮ ਵੀ ਵੇਖੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜੈੱਟ ਜਹਾਜ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ’ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਡਾਂਸ ਕਰਕੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਵੜ ਕੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੋਂ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਹਿਜਰਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਹੀ ਖੁਸ਼ਕ ਪਰ ਰਮਣੀਕ ਧਰਤੀ ਹੈ ਇਹ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਿੱਠੇ ਅਤੇ ਸੋਹਣੇ ਅੰਗੂਰ ਅਤੇ ਖਰਬੂਜ਼ੇ ਮੈ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖੇ। ਉਂਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਲੰਬੇ ਕਾਲੇ ਸ਼ਾਹ ਅੰਗੂਰ ਨਿਰੀ ਖੰਡ ਸਨ। ਖਰਬੂਜ਼ੇ ਏਨੇ ਮਿੱਠੇ ਸਨ ਕਿ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਫਾੜੀਆਂ ਧੁਪੇ ਸੁਕਾ ਕੇ ਅੰਬ-ਪਾਪੜ ਵਾਂਗੂੰ ਤੈਹਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਦੋ ਤਿੰਨ ਪੈਕਟ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਭਾਰਤ ਵੀ ਲਿਆਇਆ। ਖਾ ਕੇ ਕੋਈ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸੁਕਾਏ ਹੋਏ ਖਰਬੂਜ਼ੇ ਨੇ। ਇਸ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਵਿਦਿਆ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਜਾਇਬ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਉਹ ਕਮਰਾ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਿਥੇ ਸਾਡੇ ਬਹੁ-ਸਤਿਕਾਰਿਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਦੌਰੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਰ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ, ਜਾਪਾਨੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਦਿ ਸਕੂਲ ਨੀਅਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੰਦੀ ਸਕੂਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਿੰਦੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ- ਸਾਰੇ ਸਾਲ ਹੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਆਮ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਦ ਸਕੂਲ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਪੱਕ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਹਿੰਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿੱਚ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਈ ਜ਼ੁਬਾਨ ਜਰਮਨ, ਜਾਪਾਨੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜ਼ਬਾਨ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਅਪਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਜਿਥੇ ਵੀ ਗਏ ਉਥੇ ਡਾਂਸ, ਗਾਣੇ ਅਤੇ ਗਿੱਧੇ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਸਥਾਨਿਕ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਚ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼

ਕੀਤੇ। ਇਸ ਕਲਚਰਲ ਟ੍ਰਿਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਿਰਫ਼ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਮੈਂ ਵੇਖੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਥੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਗਏ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਕੁਲੈਕਟਵ ਫ਼ਾਰਮਾਂ ’ਤੇ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ **40** ਜਾਂ **42** ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੌਮਾਂ ਗਰਦਾਨਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਵੱਖਰੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੌਮ ਗਿਣਦੇ ਨੇ। ਜਿਥੇ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਖ਼ਤ ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਕਤ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹਾਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤਰੇੜਾਂ ਪੈ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰੂਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਠੋਸੀ ਹੋਈ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਤਾਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ਪਰ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਢਿੱਲੀ ਪੈ ਗਈ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਿਸਟਮ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਠੀਕ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਧ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਜੀ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਮਹਿੰਗੇ ਭਾਅ ਵੇਚ ਸਕਦਾ ਸੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆਇਆ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬੰਦਾ। ਚੀਜ਼ਾਂ-ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਕੋਈ ਕਮੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਹੀ; ਪਰ ਕੁਆਲਟੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਡਾਲਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦਣ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਛਾ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੱਟ ਗਲਾਸ, ਕੀਮਤੀ ਹੀਰੇ ਆਦਿ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਰਚੇ ’ਤੇ ਉਜ਼ਬੇਕਿਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਸਾਂ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਧਰ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਆਵਾਜਾਈ ਵੀ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰੇ ’ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਨਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਔਖਾ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕ ਫ਼ਾਰਮ ’ਤੇ ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਰਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜਤਾ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇੰਜ ਭਾਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ, ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰ ਵਾਪਰੇਗਾ। ਉਸ ਵਕਤ ਰੂਬਲ ਦੀ ਕੀਮਤ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਰ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਡਾਲਰ ਦੇ ਪੰਜ ਰੂਬਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਰੂਬਲ ਕੋਲ ਹੋਣ ਵੀ ਤਾਂ ਖ਼ਰੀਦਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਟੀ.ਵੀ. ’ਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੁਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੂਬਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ੀਸਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਖ਼ਰਚਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਕੁਝ ਅਣਘੜਤ ਜਿਹੇ ਖਿਡੌਣੇ ਹੀ ਲੈ ਆਇਆ। ਹੋਰ ਕੁਝ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੂਬਲਾਂ ਨਾਲ ਖ਼ਰੀਦਣ ਨੂੰ।

1989 ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ‘‘ਇੰਡੋ-ਸੋਵੀਅਤ ਕਲਚਰਲ ਸੁਸਾਇਟੀ’’ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਵਜੋਂ **26** ਜਨਵਰੀ ਦਾ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਮਾਸਕੋ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਸਟਿਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅੱਈਅਰ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਇਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ‘ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ’ ਵਲੋਂ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਜਾਂ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦਾ ਮੁਦੱਈ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਮੈਂ **1985** ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਇਕ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਦੋ ਘੰਟੇ ਦਾ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਉਤੇ, ਉਸਦਾ ਅਸਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਠੀਕ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ

ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵੀ ਦੋ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਗਏ ਅਤੇ ਰਹੇ। ਕਈਆਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ-ਰੂਸ ਦੋਸਤੀ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਆਨ ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਵੀ ਸੁਣੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੇ ਸੁਹਿਰਦ ਸਬੰਧ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਲੈਕਚਰਬਾਜ਼ੀ ਕਾਫ਼ੀ ਫੋਕੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਡੂੰਘਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ। ਰਸਮੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਬੋਲਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ। ਜਸਟਿਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅੱਈਅਰ ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਬੁਲਾਰੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਰੁਝਾਨ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਜੋ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਕੁਝ ਦੱਸ ਸਕਣ। ਦੋ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਨੇ ਤਾਂ ਇਕ ਸੌ ਡਾਲਰ ਅੱਠ ਰੂਬਲ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਬਲੈਕ ਵਿੱਚ ਵਟਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਖ਼ਰਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਖ਼ਰੀਦਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਖ਼ਾਸ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਹ ਰੂਬਲ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਮੜ੍ਹਦਾ ਫਿਰੇ। ਦੂਜਾ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਥਾਂ ਟੋਲਦਾ ਫਿਰੇ। ਲੈਨਿਨਗਰਾਦ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਇਕ ਲੇਡੀ ਨਾਲ ਗੁਸਤਾਖ਼ੀ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਕ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਢਾਂਚਾ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਪਰ ਦਿਲ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਜਲਸੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਦ ਮਾਸਕੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ ਤਾਂ ਹੜਤਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਸੋਵੀਅਤ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਬਿਖਰ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਨ। ਹੜਤਾਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਸੱਜੇ-ਪੱਖੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਤਬਕਾ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੜਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਜਲਸੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਹੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਨਾਲ ਗ਼ੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ। ਜੋ ਮੈਂ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਉਹ ਇਹ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਕ ਢਾਂਚਾ ਏਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਭੂੰਭੜਾ ਪਾਟਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਸਟੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ, ਰੋਟੀ, ਮੀਟ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮੀ ਸੀ। ਅੱਛਾ ਮਾਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਬਲੈਕ ਵਿੱਚ ਵੇਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਅ ’ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਮਾੜਾ ਮਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਸਟੋਰਾਂ ਵਿਚ ਮੂਲ ਲੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ-ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮੀ ਸੀ। ਸਾਬਣ, ਟੂਥ-ਪੇਸਟ ਆਦਿ ਤੋਂ ਫੱਟੇ ਖ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਦੁਆਈਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਨਿਰਾਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਆਸ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਥੇ ਇਸ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕੰਟਰੋਲ ਉਠਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਕਮਾਂਡ ਸਿਸਟਮ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਸੀ ਜੋ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉ ਕਿ ਲੈਨਿਨਗਰਾਦ ਦੇ ਪੰਜ-ਸਿਤਾਰਾ (ਗੱਸਤੀ ਨਸਤੀਆ ਲੈਨਿਨਗਰਾਦ) ਹੋਟਲ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਕੰਧਾਂ ’ਤੇ ਪੇਂਟ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮ ਮਾਸਕੋ ਤੋਂ ਲੈਣੇ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਅਦਾਰੇ ਅਤੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ

ਛਾਲ ਮਾਰੇਗਾ ਕਿਸੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਆਸ ਵਿੱਚ। ਪਰ ਉਸ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੇ ਇਮਕਾਨ ਕਾਫ਼ੀ ਮੱਧਮ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਡਿਪਟੀ ਮਨਿਸਟਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਦੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋਈ ਉਸ ਦਿਨ ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਪਰਤਣਾ ਸੀ। ਜਦ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਚੱਲੀ। ਮਨਿਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਾ ਆਉਣ। ਮੇਰੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਵਾਰ -ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨਿਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੇਰੀ ਵਾਪਸੀ ਇਕ ਦਿਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਰੱਖ ਲਈ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਵੀ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਸਾਰੇ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਬੇਬਾਕ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਖੇਤੀ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਅਤੇ ਤਰਤੀਬ ਵਾਰ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਬਾਰੇ ਢੁਕਵੇਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਸ ’ਤੇ ਮਨਿਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਖੁਸ਼ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋਏ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਿਮਾਰੀ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ’ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਹੁਣ ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ’ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਖੰਭ ਏਨੇ ਖਲਾਰ ਲਏ ਕਿ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ।ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਸੋਵੀਅਤ ਗੁਠ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਪਸ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਵੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੁਕੀ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਇਸਦਾ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ’ਤੇ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਵਾਪਸ ਆਏ ਫ਼ੌਜੀ ਕੰਮ ਅਤੇ ਵੇਤਨ ਮੰਗਦੇ ਸਨ। ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਜਾਊ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਮੋ ਸਕਣ। ਮੌਸਮ ਠੀਕ ਨਾ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਘੱਟ ਗਈ ਸੀ। ਸਿਸਟਮ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਪਰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਹਰ ਉਪਜਾਊ ਪੱਖ ’ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਸੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਕੰਜਾ ਢਿੱਲਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਨਫਲੇਸ਼ਨ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵਧਾਈਆਂ ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੀਮਤ ’ਤੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਮਿਲਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਛੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵਧਾਈਆਂ ਪਰ ਸਭ ਕਾਲੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਗੁਣਾ ਕੀਮਤ ਉਤੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਬਜਟ ਦਾ ਘਾਟਾ ਬੇਇੰਤਹਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਪਰ ਸਿਸਟਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਛੇ-ਸੱਤ ਦਹਾਕੇ ਵਾਲੀ ਚਾਲ ਹੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਅਦਾਰੇ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਪਰਤ ਕੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਇਕ ਲੇਖ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਸੋਚਣੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਢਾਂਚਾ ਟੁੱਟਾ ਕਿ ਟੁੱਟਾ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਹੋਰ ਕੱਢ ਜਾਏ ਪਰ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਸਦਾ ਭੋਗ ਪੈ ਗਿਆ,

1991 ਦਸੰਬਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੇ ਨਾਤੇ ਜਦ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਬਦਲਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ

ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਢਾਂਚਾ ਇਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਡਾਲਰ ਦੇ 45 ਰੂਬਲ ਲਏ। 1989 ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਰੇਟ ਚਾਰ ਰੂਬਲ ਸੀ। ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਡਾਲਰ ਦਾ ਰੇਟ 125 ਰੂਬਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਕਈਆਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਵੀਅਤ ਢਾਂਚਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ 15-16 ਮਾਹਿਰ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਨੇ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਅਮਰੀਕਾ, ਜਰਮਨ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਤੋਂ (ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ 'ਚੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਂ), ਸੋਵੀਅਤ ਦੇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜੇ ਸੀ ਹੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਰੂਸ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਹੋਰਨੀਂ ਥਾਂਈਂ ਵੀ ਗਏ ਪਰ ਅਸਲੀ ਕੰਮ ਸਿਰਫ਼ ਰੂਸ ਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੀਡਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 5-6 ਸਾਲ ਤੋਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਢਾਂਚਾ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਬਿੱਲੀ ਅੱਗੇ ਕਬੂਤਰ ਵਾਂਗੂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ ਜਾਂ ਇਹ ਸਮਝ ਲਉ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਝਿਆ ਹੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਸਾਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਆਇਆਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਇਹ ਉੱਕੀ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮਾਰਕਿਟ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਸਾਂ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਡੇ 'ਚੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਤੋਂ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਉਪਾਅ ਹਨ ਜਾਂ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਕਿਵੇਂ ਉਲੀਕੀ ਜਾਵੇ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੋਰਬਾਚੇਵ ਗੱਦੀਉਂ ਲਹਿ ਗਿਆ। ਯੇਲਿਤਸਨ ਰੂਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਸਦ ਪੁਰਾਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਉਤੋਂ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਖ਼ੁਰਾਕ, ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਮ ਖਪਤ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ-ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਮੀ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਲਗਦੀ ਲਗੜ ਲਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਆਏ ਮਾਹਿਰ ਬੜੀਆਂ ਅਜੀਬ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਕ ਜਰਮਨ ਮਾਹਿਰ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਟੀਮ ਲੀਡਰ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਅਤੇ ਉਤਲੀ ਹੱਦ ਮਿਥ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦ ਸਾਡੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਉਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਅਹਿਮਕਾਨਾ ਸਲਾਹ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਤਾਂ ਅਨਾਜ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਕਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਰਲੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਕੀਮਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਕਿਵੇਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਨੇ? ਇਹ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਪੋਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਕਿਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਸਿੱਧਾ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਪੋਲੈਂਡ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਜਾਂ ਰੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੋਲੈਂਡ 'ਤੇ ਟਿਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸੋਵੀਅਤ ਗੁੱਟ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਏ। ਮਾੜੇ ਜਿਹੇ ਇਸ਼ਾਰੇ 'ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ-ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਵਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਥੇ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੱਬਿਆ ਮਾਲ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਡਿੱਗ ਗਈਆਂ। ਸਗੋਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡਿੱਗਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ ਖੜ੍ਹੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਵੱਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਪਤ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਅਨਾਜ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਪਜ ਇਕਾਈਆਂ

ਦੱਬੀ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨਾਲ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਮੀਟ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾ ਢਾਂਚਾ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵੇਚੀਆਂ ਜਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਨਾਕਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਢਾਂਚਾ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਆਪੋ-ਧਾਪ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੋਈ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਿਪਟਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ। ਥੋਕ ਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੂਨ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਨਿੱਜੀ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨਹੀਂ। ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਢੋ-ਢੁਆਈ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ। ਨਿੱਜੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ। ਦਰਅਸਲ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋ, ਜ਼ੁਬਾਨ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹੋ। ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਪਰ ਹੱਥੋਂ ਮਰੀ ਮੱਖੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਰਹੇ। ਮੇਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ’ਤੇ ਸਾਡਾ ਟੀਮ ਲੀਡਰ ਸਟਪਟਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਕੋਲ ਜੁਆਬ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਹਾਲਾਤ ਬੜੇ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਵੀ ਸਨ, ਅਜੀਬ ਅਤੇ ਫ਼ਿਕਰ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜਿਸ ਪੰਜ-ਸਤਾਰਾ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਾਂ, ਉਸਦਾ ਇਕ ਦਿਨ ਦਾ ਖ਼ਰਚਾ ਤਕਰੀਬਨ **350** ਡਾਲਰ ਸੀ। ਇਕ ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਮਾਸਕੋ ਤੋਂ **150** ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਇਕ ਰੂਸੀ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ ਜੋ ਰੂਸੀ ਮਿਆਰ ਦਾ ਪੰਜ-ਸਿਤਾਰਾ ਹੋਟਲ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਡਬਲ ਬਿਸਤਰੇ ਵਾਲੇ ਖੁੱਲੇ ਕਮਰੇ, ਗਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿਸਟਮ, ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਜੁੜਵਾਂ ਵਧੀਆ ਬਾਥਰੂਮ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਨ। ਰਾਤ ਦੇ ਡਿਨਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੈਮਪੇਨ, ਪੰਜ ਕੋਰਸਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ, ਕਾਫ਼ੀ ਆਦਿ ਵਧੀਆ ਖਾਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਵੇਰੇ ਨਾਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਕੁੱਲ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਖਾਣ ਦਾ ਬਿਲ ਸਿਰਫ਼ **98** ਰੂਬਲ ਆਇਆ। ਇਹ ਕੀਮਤ ਉਸ ਵਕਤ ਅੱਧੇ ਡਾਲਰ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਖੁੱਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤਾਂ ਉਪਰ ਨੂੰ ਪੁਲਾਂਘਾ ਪੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਸਨ; ਸਰਕਾਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਉਥੇ ਦੀਆਂ ਉਥੇ ਹੀ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਸਾਂ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਉਹੀ **15** ਕੂਪਿਕ (**0.15** ਰੂਬਲ) ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਟੈਕਸੀ **20** ਡਾਲਰ (**2500** ਰੂਬਲ) ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਮਿਲਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਇਕ ਰੂਸੀ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਖਾਧਾ। ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਰੂਬਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਅਦਾਇਗੀ ਰੂਬਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਰੂਬਲ ਸਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਤਕਰੀਬਨ **9** ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਮੈਂ **146** ਰੂਬਲ ਦਿੱਤੇ ਜੋ ਤਕਰੀਬਨ **1.20** ਡਾਲਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਇਹ ਖਾਣਾ ਬਾਹਰ ਇਕੱਲੇ -ਇਕੱਲੇ ਨੂੰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ **20** ਡਾਲਰ ਦਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ‘‘ਕਿਓਸਕ’’ (ਸਰਕਾਰੀ ਖੋਖਾ) ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਰੂਬਲਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਨੋਸ਼ੀਅਰ ਬਰਾਂਡੀ ਦੀ ਬੋਤਲ **250** ਰੂਬਲ ਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਫਟਾ-ਫਟ ਖ਼ਰੀਦ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਡਾਲਰ ਦੀ ਪਈ। ਜਦ ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਫਰੈਂਕਫਰਟ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ’ਤੇ ਡਿਊਟੀ ਫਰੀ ਦੁਕਾਨ ’ਤੇ ਇਸਦੀ ਕੀਮਤ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਉਹ **25** ਡਾਲਰ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਅ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਥੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਦੋਂ ਡਾਲਰ ਸਿਰਫ਼ **1.6** ਰੂਬਲ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੀਮਤਾਂ ਬਦਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਮੰਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਫੀਆ ਗਰੋਹਾਂ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਜੇ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਦੁਕਾਨ ’ਤੇ ਮੀਟ ਦਾ ਭਾਅ **15** ਰੂਬਲ ਸੀ ਤਾਂ ਮੀਟ ਮਿਲਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਦੁਕਾਨਾਂ ’ਤੇ ਮੀਟ **125** ਰੂਬਲ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਕਿਸਾਨ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸੂਰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਤਾਂ

ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਾਅ ਉਹ ਸੂਰ ਸਸਤੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਖ਼ਰੀਦ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਮੀਟ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਭਾਅ ਵੇਚਦੇ ਸਨ। ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਕ-ਦੋ ਕਿੱਲੋ ਮੀਟ ਦੇ ਭਾਅ ਦੀ ਹੀ ਕੀਮਤ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਬਰੈੱਡ ਦੀ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਸਰਕਾਰੀ ਚੰਗਾ ਮਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵੇਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਅਦਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪੋ- ਆਪਣੀ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੰਡੀ ਅਧਾਰਿਤ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਬੇਨਿਯਮੀ ਅਤੇ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਮਸਲੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆਉਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਲਾਗੂ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਰੂਸੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਖੋਜ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮਾਹਿਰ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ 5-7 ਸਿਰ-ਕੱਢਵੇਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਦੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਟੀਮ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਮੰਗੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਚਲੋ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਮਾਹਿਰ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਨੇੜਿਉਂ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੀ ਦਿੱਕਤ ਕਰਕੇ ਅੰਕੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ, ਸਗੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਪਹਿਲੋਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਪੁਛਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਓਨੀ ਢੁਕਵੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਜਿੰਨੀ ਢੁਕਵੀ-ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਸੇਧ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਜਚੀ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਟੀਮ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਲੱਗੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਜਾਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੱਦਦ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕੁਝ ਪੈਸਾ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਮਾਹਿਰ ਪਹਿਲੋਂ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਲੰਬੀ-ਚੌੜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਜੋ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣੀ ਔਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਤਜਰਬਾ ਇਕ ਮੁਲਕ ਦਾ ਨਹੀਂ; ਕਈਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਫਾਇਦਾ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਇਕ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚਾ ਗਿਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਬੇਨਿਯਮੀ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ, ਬਾਹਰਲੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਰਾਹੀਂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਵੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਘੱਟ ਜਾਂ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ।

ਇਸ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਕਾਮਯਾਬ ਸਿਸਟਮ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ਲਤ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਨਸਾਨੀ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਹਾਦਸਾ ਹੋ ਜਾਏ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਟੁੱਟ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਉੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਇਕ ਬਦਲਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ

ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਇਕ ਖੜੋਤ ਜਾਂ ਜਮੂਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਥਪੇੜੇ ਝੱਲਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਸੋਵੀਅਤ ਸੋਸ਼ਲਿਸ਼ਟ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੂਰਨ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਬਾਹਰਲੇ ਅਸਰਾਤ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਖਪਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ , ਓਨੀ ਦੇਰ ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ-ਵਸਤਾਂ ਜਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ। ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਮਾਰਕੀਟ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਈ। ਜਦ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਖੰਭ ਖਿਲਾਰੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਲੇਕਿਨ ਸੁਆਰਥੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਸਖਤ ਸੋਚਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਲਿਆਂਦੀ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਢਾਂਚਾ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਅਸਲੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਯਥਾਰਥ ਵਲੋਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਉਂਜ ਦਾ ਉਂਜ ਹੀ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਚੀਜ਼ਾਂ-ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਅਤੇ ਆਯਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, **1962** ਵਿੱਚ ਮਿੱਥੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅੱਸੀਵਿਆਂ ਦੇ ਆਖ਼ੀਰ ਤੱਕ ਉਹੀ ਕੀਮਤਾਂ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਮੂਦ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੀ ਤੁਕ ਸੀ ? ਕੇਂਦਰੀ ਕਮਾਂਡ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸੱਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸੱਤਾ ਦਾ ਬਦਲਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਕਿਸੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਉਂਜ ਦਾ ਉਂਜ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਹਾਣੀ ਹੋ ਕੇ ਨਿਤਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜੋ ਮੌਕੇ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਨਾ-ਅਹਿਲੀਅਤ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਢਾਂਚਾ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ ਕਹਿਣਾ ਨਾਸਮਝੀ ਹੈ। ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਥਕ ਹੈ।

ਮੈਂ ਚੀਨ ਵਿੱਚ **1986** ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਚਾਰ-ਮੈਂਬਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਦੀ ਰਾਹਿਨੁਮਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਰਿਸਰਚ ਦੇ ਦੋ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ, ਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਇਕ ਟਿਊਬਰ ਰਿਸਰਚ ਸੈਂਟਰ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਵਕਤ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਫ਼ ਐਮੀਨੈਂਸ (ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ) ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚਾ ਦੇਖਣ ਗਏ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਇਕ ਫਾਲਤੂ ਖ਼ਾਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੀ ਇਹ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕਟਰ ਉਪਜ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਦੂਜਾ ਉਹ ਕਚਰੇ ਅਤੇ ਆਰਗੈਨਿਕ ਵੇਸਟ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ? ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਕੜੇ ਕਿਵੇਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਵਾਪਸ ਆਉਣ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਸਵਾ ਕੁ ਸੌ ਸਫ਼ੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਚੈਪਟਰ ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਚੀਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਦਸ਼ਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ 'ਤੇ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੀਕਰਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ

ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤਿਆਨਮਿਨ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨੀ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਹੋਲੀ ਖੇਲੀ ਗਈ, ਉਹ ਜਾਂ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਕੁਝ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਚੀਨੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ''ਚਾਈਨੀਜ਼ ਕੈਰਿਕਟਰਿਸਟਿਕ ਮਾਰਕਸਿਜ਼ਮ, ਲੈਨਿਨਇਜ਼ਮ ਅਤੇ ਮਾਓਇਜ਼ਮ।'' ਮਤਲਬ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਲੈਨਿਨਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮਾਓਵਾਦ 'ਤੇ ਚਲਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਖ਼ਸਲਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਜਵਾਦ ਇਕ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਜਮੂਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਮਿਊਨ, ਬਰਗੇਡ ਆਦਿ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਖੇਤੀ ਕਿਸਾਨ ਘਰਾਣਿਆਂ ਲਈ ਨਿਜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੱਦਦ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਸਨ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਸੁਆਰਥਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਮੁਤਾਬਕ ਆਰਥਿਕ ਇਕਾਈ ਇੱਕ ਫੈਮਿਲੀ ਫ਼ਾਰਮ ਸੀ। ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਮੇ ਨੂੰ ਆਮਦਨ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਨਅਤੀ ਕਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵੇਤਨ ਮਿਥੇ ਗਏ ਸਨ। ਜੇ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਆਮਦਨ ਸੌ 'ਜੁਆਨ' ਸੀ (300 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ) ਤਾਂ ਸਨਅਤੀ ਕਾਮੇ ਦਾ ਵੇਤਨ ਵੀ ਏਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਚੀ ਆਮਦਨ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ 300 ਜੁਆਨ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 100 ਜੁਆਨ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੇਤਨ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਇਕ ਸੌ ਤੋਂ ਦੋ ਸੌ ਜੁਆਨ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕੋਈ ਗਰੀਬ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਦਾ ਅਮੀਰ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਜੂਨੀਅਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ 140 ਜੁਆਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਤਨਖ਼ਾਹ 250 ਜੁਆਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਟੈਕਨੀਕਲ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿਖਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖ਼ਰਚੇ 'ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਲੋਕ ਕਾਫ਼ੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਰਿਟਾਇਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ 75-80 ਸਾਲ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਵੀ ਹਾਲਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 75 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈਣ। ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣਾ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰੀ ਦੁਕਾਨਾਂ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਸਨ। ਇਕ ਲਾਲ ਬਿੱਲੇ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸੀ ਅਤੇ ਬਦਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਕ ਹਰੇ ਬਿੱਲੇ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਇਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੀ ਉਪਰ-ਨੀਚੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਉਹ ਵਸਤੂਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਵਧਾਈ-ਘਟਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਸ ਕੰਮ ਸੀ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀ ਸੀ। ਚੀਜ਼ਾਂ-ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਥਾਂ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਅਤੇ ਮਿਲਣ-ਗਿਲਣ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਐਵੇਂ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਕਾਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ।

ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਲੋਕ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਕੱਪੜਾ ਮਾੜਾ ਜਾਂ ਗੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਸਨ। ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਵੀ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜੁੱਤੀ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਕੋਈ ਮੰਗਤਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਲੋਕ ਸਿਹਤਮੰਦ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੜਕਾਂ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀਆਂ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਕਮਰਸ਼ਲ ਜਾਂ ਨਾਅਰਾ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਿਆ। ਕੰਧਾਂ ਸਾਫ਼ ਸਨ। ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਫੁਟ-ਪਾਥ ਸਿਰਫ਼ ਪੈਦਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੱਲੀ ਹੋਈ। ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੋਟਰ-ਗੱਡੀਆਂ ਜਾਂ ਮੋਟਰ-ਸਾਈਕਲਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਸੀ। ਉਸਤੋਂ ਉਪਰ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਸਾਈਕਲਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਪੈਦਲਾਂ ਲਈ ਫੁਟਪਾਥ। ਬੱਸਾਂ, ਕਾਰਾਂ, ਮੋਟਰ-ਸਾਈਕਲ ਸਭ ਸਰਕਾਰੀ ਸਨ। ਨਿਜੀ ਸਵਾਰੀ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਈਕਲ ਹੀ ਸਨ। ਆਵਾਜਾਈ ਬਹੁਤ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ॥ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਅੜਿੱਕੇ ਜਾਂ ਵਿਘਨ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ।

ਪਰ ਨਿਜੀਕਰਣ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਸਰਮਾਇਆ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਵੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿਰ ਕੱਢ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਗੱਡੀ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਸੀ ਪਰ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਿੰਦਾ ਹਰ ਥਾਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ, ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਲਾਏ ਇੰਟਰ-ਪ੍ਰੈਟਰ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਾਰਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਿਵਾਏ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਸੀ। ਚੀਨੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਅੰਕੜੇ ਜਾਂ ਡੂੰਘਾਇ. ਨਾਲ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਰੁਕਾਵਟ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਲੜੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਇੱਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਫੇਰ-ਫਰਾ ਕੇ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਲੋਕ ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਏਨੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਖਤੀ ਕਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਮਕਿਨ ਸੀ। ਇਹੋ ਵਜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਸਰਕਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਖਤ ਤਬੀਅਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਰੇੜ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਇਹ ਟਕਰਾਅ ਛੇਤੀ ਆਉਂਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਛੇਤੀ ਹੀ ਤਿਆਮਿਨ ਸਕੁਏਅਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਜਿਥੇ ਚੀਨੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਲਕ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਮੀਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਮਾਇਆਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਥੇ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਮਾਇਆ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਵਿਚਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਮੰਡੀਕਰਨ ਵੀ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਕਤ ਕਾਫ਼ੀ ਸਰਮਾਇਆ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਸਨਅਤਕਾਰ ਸਰਮਾਇਆ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਮਾਏ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ

ਲੋਕੀਂ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸੋਚਣੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕਤਾ 'ਤੇ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਰਿਹਾ।

ਚੀਨੀ ਕਿਸਾਨ ਏਨਾ ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਲਗਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਜ਼ਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ। ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਗੋਬਰ-ਗੈਸ ਪਲਾਂਟ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖੇਤ ਦਾ ਫਾਲਤੂ ਘਾਹ-ਫੂਸ, ਵਿਹੜੇ ਦਾ ਕੂੜਾ, ਮੁਰਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਿੱਠਾਂ ਅਤੇ ਸੂਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਟਾਇਲੈੱਟ ਸਭ ਗੋਬਰ ਗੈਸ ਪਲਾਂਟ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪਲਾਂਟ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਛੱਪੜਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੱਛੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਤਖਾਂ ਪਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਗੋਬਰ ਗੈਸ ਪਲਾਂਟ ਦਾ ਖਾਦ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਛੱਪੜਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਫ਼ਸਲ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਕਾਫ਼ੀ ਤਾਕਤਵਾਰ ਸੀ। ਇਨਸਾਨੀ ਵਿਸ਼ਟਾ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਜ਼ਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਾਲਜਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਹੋਸਟਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨਸਾਨੀ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਡੱਕੇ ਹੋਏ ਟੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਸੀਵਰੇਜ ਰਾਹੀਂ ਰੋੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਟੈਂਕਾਂ 'ਚੋਂ ਇਹ ਖਾਦ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਮੁੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਏਨੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸ਼ਇਦ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਸਕਦੇ।

ਡਸਿਪਲਿਨ ਏਨਾ ਪਰਪੱਕ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵਜੇ ਜਦ ਘੰਟਾ ਵੱਜਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਚਾਹੇ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਤੇ ਪੀ.ਟੀ. ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਜੋੜੇ ਦਾ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜੇ ਦੂਜਾ ਬੱਚਾ ਹੋ ਜਾਏ ? ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿਉਂ ਹੋ ਜਾਏ? ਜੇ ਕਿਤੇ ਦੂਜਾ ਬੱਚਾ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜੁਰਮਾਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਡੀਕਲ ਮਦਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੁੱਧ ਆਦਿ ਦਾ ਅਲਾਊਂਸ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਤਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਇਮਕਾਨ ਘੱਟ ਸਨ।

ਇਥੇ ਇਕ ਪੱਖ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ; ਉਹ ਸੀ ਖੇਤੀ, ਖੋਜ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤਾਈਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਸਿਸਟਮ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜਦ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨੀ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨਾਲ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬੀਜ ਕਮਿਊਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਖੋਜ-ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਵੇਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਪਾਸ ਜੋ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਠੇਕਾ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਚਾਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਜਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਖ਼ਰਚਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਆਪ ਕਮਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਗੋਂ ਬਰਗੇਡ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬੀਜ ਬਣਾ ਕੇ ਵੇਚਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਮਿਊਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਕਈਆਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬੀਜ ਦੀ ਖ਼ਰੀਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਖ ਕੇ ਅੱਗੇ ਬੀਜ ਬਣਾ ਕੇ ਵੇਚਦੇ ਸਨ। ਬਰਗੇਡ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀਹ-ਵੀਹ ਜੁਆਨ ਅਲਾਊਂਸ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਠੇਕਾ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਆਪਣੇ ਖ਼ਰਚੇ ਆਪ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੀਜ ਮੁੱਲ ਦੇ ਕੇ ਬੀਜ ਬਣਵਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵੇਚ ਕੇ, ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਬੀਜ

ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ ਉਹ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ ’ਤੇ ਪੂਰਾ ਪਰਖ ਕਰਕੇ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਜ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਪੌਦਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੇ ਦੱਸੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਸਟਮ ’ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਖ਼ਰਚਾ ਵੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਸਬਜੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਖੱਟਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਖੋਜ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਰ ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੌਖਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰ ਦੀਵਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੈਂਟਰ ਸੀ। ਇਸ ਸੈਂਟਰ ਤੋਂ ਹਰ ਘਰ ਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੈਂਟਰ ਤੋਂ ਤਾਰਾਂ ਕਮਿਊਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਸੈਂਟਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੋਈ ਘਰ ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਸੂਚਨਾ ਹਰ ਘਰ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਜਾਂ ਕਮਿਊਨ ਤੋਂ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੈਂਟਰ ਤੋਂ ਇਕ ਦਮ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਆਮ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਈਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਖ਼ਤਰੇ ਜਾਂ ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਇਕ ਦਮ ਸੌਖਾ ਸੀ। ਇਸ ’ਤੇ ਖ਼ਰਚ ਵੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਚੀਨੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਲਈ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ, ਵਿਰੋਧੀ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਲਈ, ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਘੁਟਣ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਪਰ ਆਮ ਲੋਕ ਸੌਖੇ ਸਨ। ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੋਈ ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਭੀੜ ਜਾਂ ਟ੍ਰੈਫਿਕ-ਜਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਲਸਿਲਾ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਖਾਣ-ਪਹਿਨਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਘਰੋਂ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਦੇ ਪੈਰ ਅਤੇ ਸਿਰ ਢਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਤਲਬ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਮੰਗਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਨਜਾਇਜ਼ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਪਰਾਧ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਂਗ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਥੇ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਲੋੜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਬਹੁਤੇ ਹੋਣ, ਉਥੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ ਚੀਨੀ ਸਿਸਟਮ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਢਾਂਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ, ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਪੱਖ ਹਨ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ।

ਕਿਊਬਾ ਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ। ਛੋਟਾ ਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਆਸਾਨ ਸੀ। ਫੀਦਲ ਕਾਸਤਰੋ, ਇਸ ਮੁਲਕ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਨ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ ਕਿ ਗੰਨੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਇਥੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਉਤਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਜੋ ਨਿਰਆਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਸੰਗਤਰੇ, ਮਾਲਟੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਧਾਤ ਜਾਂ ਖਣਿਜ-ਮਾਲ ਖ਼ਾਸ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਦਰਾਮਦ-

ਬਰਾਮਦ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਸ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਿੱਠ ’ਤੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਿਲੇ ਲਾ ਦਿੰਦਾ। ਇਕ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਹੋਈ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ। ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਬੜੀ ਰੌਲੀ ਪਾਈ ਕਿ ਲੋਕ ਦੁਖੀ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੱਪੀ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਫੀਦਲ ਕਾਸਤਰੋ ਨੇ ਚਲਾਕੀ ਖੇਡੀ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਬੰਦੇ ਇਥੋਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁਣ ਅਮਰੀਕਾ ਆਪਣੇ ਜਹਾਜ਼ ਭਰ ਕੇ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਥੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਵਿਚ ਚਾਹਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਕਾਸਤਰੋ ਨੇ ਜੇਹਲਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਭ ਅਪਰਾਧੀ ਅਤੇ ਸਮੱਗਲਰ ਬੇੜੀਆਂ ਭਰ-ਭਰ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਕ-ਦੋ ਜਹਾਜ਼ ਹੀ ਜਦ ਫਲੋਰਿਡਾ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਈ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਖੇਲ੍ਹ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਿਊਬਾ ਤੋਂ ਆਏ ਸਭ ਅਪਰਾਧੀ ਸੰਭਾਲਣੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਤਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਖਤੀ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਭ ਅਪਰਾਧੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਣ ਨਾਲ, ਕਿਊਬਾ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਾ ਅਪਰਾਧਾਂ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਰਮਾਂ ’ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਕੰਮ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ, ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਫ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਬੱਸਾਂ ’ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਪਾਸ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਛੁੱਟੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ ਹੋਸਟਲਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ’ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਆਦਿ ਦਾ ਕੋਈ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਗੰਨੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਗਤਰੇ-ਮਾਲਟੇ ਅਤੇ ਡੇਅਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਫ਼ਾਰਮਾਂ ’ਤੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਜੋ ਘਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਬੱਚੇ ਉਸ ਘਰ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਰ ਵਟਾਏ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਡਾਕਟਰੀ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਹੈ। ਹਰ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਫੈਮਿਲੀ ਡਾਕਟਰ ਹਨ। ਸਥਾਨਕ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਰੈਫਰੈਂਸ ਹਸਪਤਾਲ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਸਥਾਨਕ ਡਾਕਟਰ ਮਰੀਜ਼ ਆਪ ਭੇਜਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਹਵਾਨਾ, ਜੋ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ, ਵਿਚ ਇਕ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਵੀਹ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ’ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਹਸਪਤਾਲ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਸੁਆਗਤੀ ਹਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇੰਜ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪੰਜ-ਸਿਤਾਰਾ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੋਵਾਂ। ਏਨਾ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਅਤੇ ਸੋਫ਼ਿਆਂ ਵਾਲਾ, ਫੁੱਲਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਪੰਜ-ਸਤਾਰਾ ਹੋਟਲ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਬੂ ਉਸ ਹਸਪਤਾਲ ’ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਐਵੇਂ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਸਪਤਾਲ ਆਲੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁਆਗਤੀ ਕਾਊਂਟਰ ਏਨਾ ਸੋਹਣਾ ਸੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅੱਛੇ ਹੋਟਲ ਦੀ ਝਲਕ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਦ ਲੈਬਾਟਰੀਆਂ

ਵਿਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਡਾਕਟਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਰੀਜ਼ ਦੇਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਾਲੀ ਬਦਬੂ ਇਥੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖੋਹਲ ਕੇ ਵੇਖੇ। ਹਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਮਰੀਜ਼ ਸਨ। ਬਿਸਤਰੇ, ਬੈੱਡ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਫ਼ਰਨੀਚਰ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਸੀ। ਹਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਟੀ.ਵੀ. ਅਤੇ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਸੀ। ਵੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਅੱਛੇ ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਨਹੀਂ। ਮਰੀਜ਼ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਡਰ-ਵੀਅਰਜ਼ ਅਤੇ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲਾ ਬੁਰਸ਼ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਥੇ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀਆਂ। ਮਰੀਜ਼ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਾਲਤੂ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਤਾਂ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜਾਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਇੰਚਾਰਜ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਮਰੀਜ਼ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਕਿਊਬਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਡਾਕਟਰੀ ਸਿਖਿਆ 'ਤੇ। ਹਰ ਸਾਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਸੈਂਕੜੇ ਡਾਕਟਰ ਵੱਧ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਦੇਸ਼। ਬਾਹਰਲੇ ਲੋੜਮੰਦ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਡਾਕਟਰ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਕਿਸੇ ਫ਼ੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਾ ਵੱਧ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਹਵਾਨਾ ਵਿਚ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ 'ਹੈਮਿੰਗਵੇ' ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਹਵਾ-ਖੋਰੀ ਲਈ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਸਾਲ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹ ਬਾਰ ਵੇਖੀ ਜਿਥੇ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੋ ਪੈੱਗ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਪੀਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਡਰਿੰਕ ਸੀ: ਵੋਦਕਾ, ਲੈਮਨ ਕਾਰਡੀਅਲ ਅਤੇ ਹਰਾ ਪੁਦੀਨਾ। ਇਹ ਡਰਿੰਕ ਲੋਕ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਬਣਵਾ ਕੇ ਪੀਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਰ ਵਾਲੇ (ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਸੀ) ਕਾਫ਼ੀ ਕਮਾਈ ਖੱਟ ਰਹੇ ਸਨ ਇਸ ਤੋਂ। ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਉੱਘੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪੰਜੇ ਘਿਉ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਜਨਸ ਆਮ ਹੈ। ਜਿਉਂਦੇ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਭੁੱਖਾ ਹੀ ਮਰਨਾ ਪਵੇ, ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਕਈਆਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਇਹ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਲੈ ਲਓ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਮੇਲੇ, ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਗੀਤ-ਸਮਾਗਮ ਆਦਿ ਕਈਆਂ ਨੇ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਡੁਗਡੁਗੀ ਵਜਾਉਣ ਲਈ ਖ਼ੂਬ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਹਾਲੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੁੱਝੀ ਨਹੀਂ ਜੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ-ਖ਼ਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹ ਲਏ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮਾਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ!

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਇਕ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥ ਇਸ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਲੈ ਡੁਬਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੋਤ ਜਾਂ ਜਮੂਦ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਹਰ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕੁਝ ਸੁਚੱਜੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸੋਧਾਂ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਿਸਟਮ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਤਿੰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮੈਂ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੇਖੀਆਂ। ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਰਾਹ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇਰਦੇ ਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਥਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਿਸਟਮ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਨ ਦੀ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ੀ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਤਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈ ਜਦ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਖੰਭ ਖਿਲਾਰ ਬੈਠੇ, ਸੱਠ-ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਰਥਕ ਜਮੂਦ ਵਿਚ ਰੱਖ ਛੱਡਿਆ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਜਕੜ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਕਿਊਬਾ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਪਰਖ ਦੇ ਦਿਨ ਆਉਣੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਫੀਦਲ ਕਾਸਤਰੋ ਸਟੇਜ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਚੀਨ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਜਕੜ ਕਾਫ਼ੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਲੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵੀ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹਾਲੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪੈਰਾਂ ’ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਿਨਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸਿਕੰਜਾ ਢਿਲਾ ਕੀਤਿਆਂ, ਅਤੇ ਬਿਨਾ ਸਿਆਸੀ ਢਿਲ ਦਿੱਤਿਆਂ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਗੁਣ ਅਪਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਚੀਨੀ ਸਨਅਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਮੁਮਕਿਨ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਨਅਤੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਉਦਾਰੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਮ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਸੁਧਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਆਸ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਖਰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਅੱਛੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਿਸਟਮ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇਗਾ।

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ

ਮੈਂ 1970 ਵਿੱਚ ਉਹਾਇਓ ਸਟੇਟਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੋਲੰਬਸ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਵਿਜ਼ਿਟਿੰਗ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੋ ਸਾਲ ਲਈ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸਹਿਮਤੀ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਜੀਅ ਚਾਹੇ ਮੈਂ ਉਥੇ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕੋਰਸ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਜੋ ਜੀਅ ਚਾਹੇ ਖੋਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ, ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸੈਮੀਨਾਰ ਲਈ ਬਿਨਾ ਇਜ਼ਾਜਤ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਮਾਣ ਵਧਦਾ ਹੈ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਦੁਵਿਧਾ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਡਾ. ਐਮ.ਐਸ.ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਾਇਓ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਅਪਸੈੱਟ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਏਨੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੰਮ ਵਧੀਆ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਦੋ ਸਾਲ ਲਈ ਵੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਨਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਘੱਟੋ-ਘਟ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਉਥੇ ਹੀ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅੱਠਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਤਿੰਨ ਸੈਮੀਨਾਰ ਮੈਂ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਛੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਦਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਚੌਧਵਾਂ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਹੱਦ ਮਿਥੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜ ਹੈਕਟਰ (12.5 ਏਕੜ) ਦੀ ਹੱਦ ਮਿਥ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਮਸਲੇ ’ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਇਕ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਹੱਦ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਵਿਚ 12 ਹੈਕਟਰ (30 ਏਕੜ) ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਪਰਚੇ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਕਾਪੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਐਮ.ਪੀ. ਅਤੇ ਐਮ.ਐਲ.ਏਜ਼ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਵਕਤ ਹੱਦ 30 ਏਕੜ ਮਿਥੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਮੇਰੇ ਪਰਚੇ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਪਰਚੇ ਦਾ ਉਘੜਵਾਂ ਯੋਗਦਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ।

ਇਕ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਖਿਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮੈਂ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਤੌਰ ’ਤੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਸਾਂ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਓਪਰੇ ਜਿਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਪਣੱਤ ਦਾ ਨਿੱਘ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਆਪਣਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਲੜਦੇ ਵੀ ਰਹੀਏ। ਦੂਜੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਕੰਮ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਾੜਾ ਜਾਂ ਖ਼ਲਾਅ ਸੀ। ਜਦ ਦਸ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਪੀਣ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਗੱਪ ਅਤੇ ਹਾਸਾ-ਮਖੌਲ ਚੱਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਪਰ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ, ਓਪਰਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਖਿੜ-ਖਿੜ ਹੱਸਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਹੱਸਣ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ? ਜਦ ਮੈਂ ਕੋਈ ਮਾਅਰਕੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲਤੀਫ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਾਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਆਉਂਦਾ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਰਿਹਾ। ਦਿਲ ਵਿਚ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾਲੋਂ ਜੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਥੇ ਬੇਗਾਨਾਪਣ ਸੀ। ਉਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਬੰਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਅਤੇ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਵਤੀਰੇ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵੀ ਮੈਂ ਉਹਾਇਓ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ 1972 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਆਉਂਦੇ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸੀਨੀਅਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ’ਚੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ 44 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖੀ ਤਾਂ ਸਾਂ ਹੀ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਡਟ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਆਖ਼ਰ 1974 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਅਕਤੂਬਰ 1974 ਵਿਚ ਐਫ਼.ਏ.ਓ. ਰੋਮ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਂ ਇਰਾਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜੀਬ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਰਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਹਿਲੋਂ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਇਕ ਹੋਰ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਐਫ.ਏ.ਓ. ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਹਿਰ ਡਾ. ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਮੈਥੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। (ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਮਰ ਲੰਮੀ ਕਰੇ, ਹਾਲੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।) ਇਹ ਮੇਰੇ ਬੀ.ਐਸ-ਸੀ. ਵਿਚ ਉਸਤਾਦ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇੰਜ ਇਹ ਮੇਰੇ ਉਸਤਾਦ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਵੀ। (ਆਪੇ ਗੁਰ-ਚੇਲਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ) ਉਹ ਉਸ ਵਕਤ ਰੋਮ ਵਿਚ ਵਿਹਲੇ ਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੌਣ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮਿਲਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ! ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਫ਼ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਚੋਣ ਮੇਰੇ ਔਰ ਡਾ. ਜੌਹਲ ਵਿਚ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਬਥੇਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਕਿ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਤੁਸੀਂ ਇਰਾਨ ਚਲੇ ਜਾਓ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਥਾਂ ਮਿਲ ਜਾਏਗੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੇ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਵੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਐਫ. ਏ. ਓ. ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਆਏ ਹੋ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਵੀ ਇਕ ਨਾ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਟਕੇ ਵਰਗਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਇਰਾਨ ਜਾਣ ਤੋਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪਿਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਦੋ ਸਾਲ ਤਕਰੀਬਨ ਵਿਹਲੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ’ਤੇ ਇੰਜ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਡੋਲਦੇ ਨਹੀਂ। ਆਖਰ ਪੈਸਾ ਤੇ ਪਦਵੀ ਹੀ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਐਫ.ਏ.ਓ. ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਥੇ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬੜੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਪੈਨਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਕੋਈ ਆਮ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਦੀ ਇੰਜ ਮੇਰੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਸਾਮੀ ਨਾ ਛੱਡਦਾ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਇਨਸਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਖ਼ੈਰ ਮੈਂ ਇਰਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ

ਸਾਲ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਖੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਡੀਕ ਸੀ ਕਿ ਕਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਖ਼ਤਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਗਲੋਂ ਲਹਿਣ। ਮੈਨੂੰ ''ਦੇਜ਼ਫੁਲ'' ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਹੈਕਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਸਨ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਫ਼ਾਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਕਾਫ਼ੀ ਉਜਾੜ ਸੀ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਪਮਾਨ **52** ਡਿਗਰੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਬਰਫ਼ ਪੈਣ ਨਾਲ ਤਹਿਰਾਨ ਨਾਲ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪਰਕ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਤੇ ਅਹਵਾਜ਼ ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਰਾਕ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਉਜਾੜ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਫੇਰ ਸੋਚਿਆ, ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਹੈ। ਆਖਰ ਇਥੇ ਵੀ ਤਾਂ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹੀ ਨੇ! ਮੈਂ ਵੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਬੰਦਾ ਹਾਂ। ਮਨ ਮਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਿਆ। ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਇੰਜ ਵੰਡੇ ਕਿ ਇਕ-ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਹਰ ਮੈਨਿਜਿੰਗ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਵੀ ਉਹ ਜਾਵੇ, ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਝੇ, ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਿਸ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਵੀ ਚਾਹਾਂ, ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਤੇ ਡਾਕ ਆਦਿ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਸੱਤਵਾਂ ਦਿਨ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਸਾਂ। ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਹੀ ਨਵਾਂ ਬਣਿਆ ਘਰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖੀ। ਅੰਕੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਕਰ-ਕਰ ਹਰ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਆਮਦਨੀ ਨੂੰ ਬੇਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਲਾਹਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰਕੇ ਜਦ ਤਹਿਰਾਨ ਡਿਪਟੀ ਮਨਿਸਟਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਇਕ-ਇਕ ਲਾਈਨ ਬਹੁਤ ਗੌਹ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਮਨਿਸਟਰ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਤੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੇਣ। ਮੇਰੇ ਵਾਲੇ ਚਾਰੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਕ-ਇਕ ਸਲਾਹ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਏ ਅਤੇ ਇਹ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਜਿਥੇ ਕਿ ਇਹ ਡਿਪਟੀ ਮਨਿਸਟਰ ਪਹਿਲੋਂ ਸਤਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ 'ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਜਦ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਤਹਿਰਾਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਉਹ ਆਇਆ ਅਤੇ ਬੜੇ ਤੇਹ-ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਇਕ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ 'ਤੇ **15** ਹੈਕਟਰ ਪਿਆਜ਼ ਲਗਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਾਲੇ ਪਿਆਜ਼ ਹਰੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪਿਆਜ਼ ਖੜ੍ਹੇ ਹੀ ਵੇਚ ਦੇਵੇ, ਛੇਤੀਂ ਇਕ-ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਜ **25** ਫ਼ੀਸਦੀ ਹੋਰ ਵਧਣੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਇਸੇ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਨਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਦੇ ਕੇ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ ਕਿ ਜੇ ਘਾਟਾ ਪੈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ੁੰਮੇ ਲਵਾਂਗਾ। ਆਖ਼ਰ ਉਸਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਉਹ ਪਿਆਜ਼

ਖੜ੍ਹੇ ਹੀ ਨੀਲਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਕੀਮਤ ਇਨੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਹੈਕਟਰ ਚੁਕੰਦਰ 'ਚੋਂ ਵੀ ਏਨੀ ਆਮਦਨ ਨਾ ਹੋਈ ਜੋ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਫ਼ਸਲ ਸੀ। ਪਰ ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਠੇਕੇਦਾਰ ਰੋਂਦਾ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਘਾਟਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਸਲਾਹ ਕਿਵੇਂ ਦਿੱਤੀ। ਗੱਲ ਬੜੀ ਸਿੱਧੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਇਰਾਨ ਵਿਚ ਪਿਆਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਪਿਆਜ਼ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੇ ਵਿਕ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਇਕ ਪਿਆਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮਹਿੰਗਾਈ ਵੇਲੇ ਖੜ੍ਹੇ ਪਿਆਜ਼ ਮਹਿੰਗੇ ਵਿਕ ਗਏ। ਹਫ਼ਤੇ-ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਭਾਅ ਗਿਰ ਗਏ। ਮੇਰਾ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸੀ ਕਿ ਖੇਤੀ ਨਿਰੀ ਦੱਬ ਕੇ ਵਾਹ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਕ ਬਿਜ਼ਨਸ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਇਰਦੇ-ਗਿਰਦੇ ਵਲੋਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਏਨੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਬਣੀ ਕਿ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਹੀ ਇਰਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਐਫ.ਏ.ਓ. ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਮੈਨੇਜਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਰਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ 120 ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸਵਾ ਚਾਰ ਸਾਲ ਇਰਾਨ ਵਿਚ ਰਿਹਾ, ਫ਼ਰਵਰੀ 1979 ਤੱਕ ਜਦ ਸਰਕਾਰ ਪਲਟ ਗਈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਥਾਂ ਆਇਤੁਲਾ ਖੁਮੀਨੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਆ ਗਈ।

ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਗਰਾਮਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਦੋ ਸਾਲ ਸੱਤਵੀਂ ਅਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ (ਲੁਗ਼ਾਤ) ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮੀ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਮੈਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਿਚ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਆਸਾਨੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹੂਲਤ ਹੋ ਗਈ। ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਉਕਾ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖੇਤੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਭਰੋਸਾ ਏਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸੂਚਨਾ ਜਾਂ ਅੰਕੜੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਡਿਪਟੀ ਮਨਿਸਟਰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਸੀ, ਏਨਾ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜਦ ਵੀ ਮੈਂ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਮਾਂ ਮੰਗਾਂ ਤਾਂ ਆਪ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਦੋ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਉਪਰ ਉਸੇ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਮੋੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਨੇੜਤਾ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਮਿਲੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਬਾਹਰਲਾ ਬੰਦਾ ਜਾਂ ਸਫ਼ਾਰਤਖ਼ਾਨਾ ਖੇਤੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਮਨਿਸਟਰੀ ਮੈਥੋਂ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅੰਕੜੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਨਾ। ਜੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ। ਇਹ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਏਨਾ ਵਧ ਗਿਆ ਕਿ ਯੂ. ਇਨ.ਡੀ.ਪੀ. ਦਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਖਾਰ ਖਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਜਿਥੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਰਾਨ ਸਰਕਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹਦੀ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧਾਇਆ ਜਾਏ। ਤ੍ਰਿਪਾਸੀ ਨਰੀਖਣ ਵਿਚ ਜਦ ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਉਲਟ ਹੋ ਗਿਆ ਲੇਕਿਨ ਮੇਰੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨੂੰ ਐਫ.ਏ.ਓ. ਦਾ ਮੁਖੀ ਜੋ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਇਰਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਯੂ.ਇਨ.ਡੀ.ਪੀ. ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਦੀ ਈਰਖਾ ਵੇਖ ਸਾਰੇ ਬਕਾਇਆ ਪੈਸੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਅਗਲਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦਾ

ਹਿੱਸਾ ਕਿਤੇ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਅਗਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਨਾ ਰਹੇ।

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬੜੀਆਂ ਢੁੱਚਰਬਾਜ਼ੀਆਂ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਗੋਰੇ-ਕਾਲੇ, ਪੱਛਮੀ-ਪੂਰਬੀ ਵਿਤਕਰੇ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਉਤੋਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਸਭ ਸਾਫ਼ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਵਿਚੋਂ-ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਪੱਖਪਾਤ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮੈਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਸਾਡੇ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਸਿਰ-ਕੱਢਵੇਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਓਥੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚੋਂ ਸਾਡੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਤੀਜੀ-ਚੌਥੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਅਤੇ ਵਾਹ ਸਾਡੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲਾਂ ਨਾਲ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਲੇਕਿਨ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਤਕਰੀਬਨ ਪੱਛਮੀ ਗੋਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਤਕਰਾ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੌੜਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਵਾਹਣ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਚੱਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਟੱਕਰ ਲੈਣਾ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਵਜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਾਇਓ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਮੌਕਾ ਇਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਐਸਾ ਆਇਆ ਕਿ ਡਿਪਟੀ ਮਨਿਸਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਖਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਈ ਮਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਚਲਾਉਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਰਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਿੱਗਣੀ ਤਨਖਾਹ 'ਤੇ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਮੰਨ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ-ਚੁਥਾਈ ਹਿੱਸਾ ਪੈਸਾ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਵੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਮਾਹਿਰ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਰੂਸੀ ਮਾਹਿਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸੀ। ਪੂਰਬੀ ਯੋਰਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ: ਇਕ ਮਾਹਿਰ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਸੀ। ਉਹ ਮਸਾਂ ਦਸ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਫ਼ਿਕਰਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪਾਰਟੀਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਰਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਖੁਲ੍ਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਤੋਂ ਦਬਾਅ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਾਂ। ਆਖ਼ਰ ਜਦ ਮੈਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਰਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੇਕਿਨ ਐਫ.ਏ.ਓ. ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਕੇ ਇਰਾਕ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਇਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਚੇਤ

ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਇਰਾਨ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖੀ। ਮੇਰੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਆਈ। ਇਰਾਨ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਕਾਫ਼ੀ ਤਾਕਤ ਫੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਪੂਰੀ ਜਕੜ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਓਥੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਢਿੱਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਫ਼ੀ ਤੇਜ਼ੀ ਫੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਬਹੁਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਨਅਤ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਸਿਖਰਾਂ ’ਤੇ ਫੈਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਕੰਮ ਸੀ। ਜੇ ਅੱਜ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਤੁਰੰਤ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੁਟ-ਖੋਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਮਰਜ਼ੀ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਕੋਈ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰੇ। ਅਮਨ-ਚੈਨ ਪੂਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਵੀ ਪੂਰਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁਧ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਔਖੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀ (ਸਾਵਾਕ) ਦਾ ਜਾਲ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਡਰ ਏਨਾ ਸੀ ਕਿ ਤਿੰਨ ਬੰਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ-ਦੂਜੇ ’ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਪੂਰੇ ਕਮਾਲ ’ਤੇ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਏਨੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆਂ ਤਾੜੀ ਨਾ ਮਾਰੇ। ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਵੀ ਕੋਈ ਬੋਲਦਾ, ਲੈਕਚਰ ਕਰਦਾ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਓਨੀ ਵਾਰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਇਕ ਲਤੀਫ਼ਾ ਬੜਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਦੋ ਰਸ਼ਦੀ (ਰਸ਼ਦ ਇਕ ਇਰਾਨੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ) ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੀਵਾਰ ’ਤੇ ਇਕ ਪੁੱਠਾ ਚਿਪਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੇਖਿਆ। ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਏ। ਇਕ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕੰਧ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਲੱਤਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਲਟਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲਵੀਂ। ਦੂਜਾ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਾਇਆ ਉਹ ਰਸ਼ਦੀ ਇਰਾਨੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ, ‘‘ ਆਰੀਆ ਮਹਿਰ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ...’’ ਇਹ ਸੁਣ ਉਪਰਲੇ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਹੱਥੋਂ ਛੱਡ ਤਾੜੀ ਮਾਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਸਿਰ-ਭਾਰ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ।

ਏਨੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਚੱਲਦੀ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਸਖਤੀ ਬਹੁਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਤਹਿਰਾਨ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਝੀਲ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਖਾਰਾ ਸੀ। ਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਝੀਲ ਦੁਆਲੇ ਨਮਕ ਜੰਮ ਕੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਚਿੱਟੀ ਚਮਕਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਕੋਈ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕੰਜਿਆਂ ਅਤੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਚੁਪ-ਚਪੀਤੇ ਉਹ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਝੀਲ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ਾਹ ਭਾਵੇਂ ਰੂਸ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਤੁਲਨ ਨਾਲ ਵਰਤਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਬੜੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਾਲ ਹਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਜਿਥੇ ਇਕ ਜਾਲ ’ਚੋਂ (ਅਮਰੀਕਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸੀ) ਨਿਕਲਣਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੁਮਕਿਨ ਸੀ, ਦੂਜੇ (ਰੂਸ) ’ਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਝੁਕਾਉ ਬਹੁਤਾ ਅਮਰੀਕਾ ਵੱਲ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਤੋਂ ਹੀ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਾਫ਼ੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੈਮਾਣ ਦੇਣ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਵੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਓਪਰੇ ਜਿਹੇ ਬਿਆਨ ਦੇ ਦਿੱਤੇ

ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਰਸੂਖ ਸੀ। ਇਸ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਹੀ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਣਾਵਾਂ ਕੁਝ ਢਿਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੰਗਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜਤ ਦਿੱਤੀ; ਫੇਰ ਹੜਤਾਲ ਦੀ ਵੀ। ਬੱਸ ਇਕ ਵਾਰ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿਰੇ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਰਾਏ ਦਾ ਢੌਂਗ ਵੀ ਬਣ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਵੀ ਕੁਝ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਵਿਦਰੋਹੀ ਤਾਂ ਮੌਕਾ ਭਾਲਦੇ ਸਨ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤੇ ਖੁਮੀਨੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਇਤੁਲਾ ਖੁਮੈਨੀ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਜੇ ਖੁਮੀਨੀ ਆਇਤੁਲਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ਾਹ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਹੀ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਡਰੱਮ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਇਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਰੋੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਆਇਤੁਲਾ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ ਹੇਠ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਖੁਮੀਨੀ ਤਾਂ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਾੜ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਬੱਸ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਆਇਤੁਲਾ ਖੁਮੀਨੀ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਅਤੇ ਫੌਜ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਕੋਈ ਫ਼ੌਜ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰਨ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਨਤਾ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹ ਸਕਦੀ ਜਾਂ ਫੇਰ ਚੀਨ ਵਿਚ ਤਿਆਨਮਿਨ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਜਿੰਨੀ ਬੇਦਰਦੀ ਅਤੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਵਰਤੀ ਜਾਏ! ਆਮ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਨਸੱਤਾ ਅੱਗੇ, ਜੇ ਜਨਤਾ ਉਠ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਦਾ ਇਕ ਇਰਾਨੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਕਾਰਟੂਨ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਟੈਂਕ ਉਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਤੋਪਾਂ ਬੀੜੀ ਖੜ੍ਹੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਟੈਂਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਮਰੀਅਲ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ (ਜਨਤਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ) ਮੁੱਕਾ ਵੱਟ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਟੈਂਕ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਬਾਹਾਂ ਉਪਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਇਹ ਅਪ੍ਰੈਲ-ਮਈ, **1978** ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਤਹਿਰਾਨ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਇਕ ਡਰੱਮ ਉਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ''ਮਰਗ ਬਰ ਸ਼ਾਹ'' ਮਤਲਬ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਦਾਬਾਦ। ਲੋਕ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਚੁਰਾ-ਚੁਰਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਵਿਦਰੋਹ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੱਗਾਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਗਰੁੱਪ ਕੀਹਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕ ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਤਸਵੀਰਾਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ- ਇਕ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਤੇ ਇਕ ਖੁਮੀਨੀ ਦੀ। ਜਿਹੜਾ ਗਰੁੱਪ ਅੱਗੇ ਆਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਦੀ ਹੀ ਫੋਟੋ ਵਿਖਾ ਦਿਤੀ: ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫੋਟੋ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤੀ, ਅੱਗੇ ਖੁਮੀਨੀ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਫੋਟੋ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤੀ।

ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਰਤਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੱਕ ਇਕੱਠੇ ਰਹੇ। ਜਨਵਰੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸਨ, ਲੋਕ ਮਰਦੇ ਸਨ, ਅੱਗਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਤਹਿਰਾਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਉਤਰ ਵਾਲੀ ਵਾਹੀ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਸਭ ਰਸਤੇ ਬੰਦ ਹੁੰਦੇ

ਸਨ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਪਲੇਟ ਕਰਕੇ ਲੰਘ ਲੈਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਯੂ.ਐਨ. ਵੱਲੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਮੋਨੀਟਰ ਸਾਂ। ਸਾਰੀਆਂ ਇਤਲਾਹਾਂ ਸਾਰੇ ਯੂ.ਐਨ. ਮਾਹਿਰਾਂ ਤਾਈਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਹਫ਼ਤਾ ਭਰ ਸਾਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਤੇਲ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋ ਗਈ। ਲੋਕੀਂ ਮੀਲ-ਮੀਲ ਲੰਮੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਪੈਟਰੋਲ ਦੀ ਕਮੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਡਰਾਈਵਰ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਸੁਹਿਰਦ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੇਲ, ਗੈਸ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤੇਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਵੈਸੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਵਿਚ ਏਨਾ ਡਸਿਪਲਿਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਘਰ-ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਰਾਸ਼ਨ ਵਾਂਗੂ ਤੇਲ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ-ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਬੰਦੇ ਦਾ ਇਕੱਲਾਪਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿੰਨਾ ਭਿਆਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਜਦ ਜਨਵਰੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਸਕੀ, ਵਾਈਨ, ਬੀਅਰ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਪਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਡਿਊਟੀ ਫਰੀ ਮਾਲ ਸਸਤਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਸਾਨੂੰ। ਪਰ ਕੁਝ ਹੀ ਚਿਰ ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਉਕੀ ਹੀ ਛੱਡ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਦਿਨ ਅੰਦਰ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਰੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਚੱਕਰ ਲਗਾਉਣ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ - ਵੇਖੀ ਜਾਊ। ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਸਾਫ਼ ਦੱਸਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਹਾਂ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਰਾਨੀ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਗੈਰਾ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਜਦ ਵਾਪਿਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਿਥੋਂ ਹਾਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਲੰਘ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਨਾਲ **26** ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਪਰ ਮੈਂ ਇਕੱਲ ਤੋਂ ਸਤਾਏ ਨੇ ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਸਮਝਦਾਰੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਮਜਬੂਰੀ ਸੀ।

ਇਰਾਨੀਆਂ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਡਸਿਪਲਿਨ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਖੁਮੀਨੀ ਤਹਿਰਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਿਨ ਤੱਕ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਾਲੰਟੀਅਰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸੰਭਾਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਤੱਕ ਜਲੂਸ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀਹ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਠ-ਅੱਠ ਦਸ-ਦਸ ਕਤਾਰਾਂ ਸਨ। ਕੋਈ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇਕੱਠ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮਿਲੀਅਨ (**35** ਤੋਂ **40** ਲੱਖ) ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣਾ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕ ਸਨ ਇਹ ਤਾਂ ਔਖਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਜਾਂ ਬਹੁਤੀ ਹਿਲ-ਜੁਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਾਲੰਟੀਅਰ ਸਭ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਖੁਮੀਨੀ ਵੇਖਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਭਾਵੁਕਤਾ ਤੋਂ ਉਕਾ ਹੀ ਖ਼ਾਲੀ ਸੀ, ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਜਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਲਾਮ ਦਾ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਸਾਫ਼ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ

ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਪੂਰੀ ਸਖ਼ਤੀ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

ਜਦ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਵਕਤ ਖੁਮੀਨੀ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਇਰਾਨ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਾਇਲਟ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਖੁਮੀਨੀ ਤੋਂ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਵਤਨ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਤਾਂ ਖੁਮੀਨੀ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ ''ਹੀਚ'' ਮਤਲਬ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਸੂਝਵਾਨ ਇਰਾਨੀ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਲੈ ਡੁਬੇਗਾ। ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੁਮੀਨੀ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਉਸਦੀ ਇਹ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਇਰਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਛੱਡਿਆ। ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਕੁੱਜਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਿਆਂ ਵਤਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ। ਇਸ ਸਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਰਾਨ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਸੰਵਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਜ਼ੀਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਸਨ, ਸਿਵਾਏ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਜਿਸਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਐਮ.ਐਸ.ਸੀ। ਏਨਾ ਤੇਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਬਣਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਤੇਲ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਇਰਾਕ ਨਾਲ ਸੁਲਾਹ-ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਹੀ ਛੱਤੁਲ-ਅਰਬ ਦੀ ਖ਼ਲੀਜ਼ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਪਾਸੇ, ਹਰ ਪਖੋਂ ਤਰੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਨਿਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸੀ। ਜਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੁੱਠੀ ਪਈ ਤਾਂ ਉਹੀ ਗੱਲ ਹੋਈ, ''ਨਦਰਿ ਉਪਠੀ ਜੇ ਕਰੇ ਸੁਲਤਾਨਾ ਘਾਹੁ ਚਰਾਇਦਾ।'' ਦੇਸ਼ੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਕੋਈ ਢੋਈ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰ ਲਈਆਂ। ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਖੁਮੀਨੀ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹਿੱਤ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪੱਕਾ ਦੋਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣ। ਦੇਸ਼ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਦੀ ਹੀ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੀ ਦੋਸਤੀ ਜਾਂ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਸ਼ਾਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗਿਆ, ਉਥੋਂ ਹੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਇਰਾਨ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਖੱਟ ਕੇ ਮਿਸਰ (ਈਜਪਟ) ਨੇ ਢੋਈ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਪੂਰਬੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਫੇਰ ਵੀ ਸਿਆਸਤ ਉਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਜਦ ਚੀਨੀ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਚੀਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਵੀ ਤਿੱਬਤੀ ਲਾਮੇ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਅੱਜ ਤੱਕ ਚੀਨ-ਭਾਰਤ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕੰਡੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਅਮਰੀਕੀ ਸੋਚਣੀ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ।

ਇਰਾਨ ਵਿਚ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਜ਼ੀਰ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕੋ ਦਸਤਰਖਾਨ 'ਤੇ ਖਾਣਾ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਡਰਾਈਵਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੇ ਜੇ ਮੌਕਾ ਪਏ ਤਾਂ ਕਦੇ

ਜੁਦਾ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਧਾ। ਦੁਆ-ਸਲਾਮ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਛੋਟਾ-ਵੱਡਾ ਜਾਂ ਅਫ਼ਸਰ-ਮਾਤਹਿਤ ਵਾਲਾ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਮਨਿਸਟਰ ਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਡਿਊਟੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਗ਼ਾ (ਆਗ਼ਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ 'ਜਨਾਬ' ਜਾਂ 'ਮਿਸਟਰ' ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਜੌਹਲ ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਇਸ ਵਜ਼ੀਰ ਨਾਲ ਡਿਊਟੀ ਨਾ ਭੇਜਣਾ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਮੇਰੇ ਵਜ੍ਹਾ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਅਫ਼ਸਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਆਗ਼ਾ ਅਬਦੁੱਲਾ ਅਫ਼ਸਰ 'ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਜਾਂ ਨਾ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ? ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਗੱਡੀ ਕੋਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਉਹਦਾ ਸਲਾਮ ਕਹਿਣ ਦਾ ਤਾਂ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਅੰਗ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਜੂਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ। ਜੂਠ ਦਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜੂਠ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਰਾਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਹੱਦ ਹੀ ਵੇਖੀ ਸਮਝੋ। ਇਕ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗਏ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ। ਉਥੇ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੜਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਗਲਾਸ ਚੁਕਿਆ ਅਤੇ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਹੰਘਾਲ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਧਾ ਕੁ ਗਲਾਸ ਪੀ ਕੇ ਡੋਹਲਣ ਹੀ ਲੱਗੀ ਸੀ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਗਲਾਸ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਹੋਰ ਪਾ ਕੇ ਪੀ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਇਹ ਬੰਦਾ ਜੂਠਾ ਪਾਣੀ ਹੀ ਪੀ ਗਿਆ।'' ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹੋ ਜੂਠਾ ਗਲਾਸ ਡੁਬੋ-ਡੁਬੋ ਸਾਰੇ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਨੇ, ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਜੂਠ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ। ਬੜਾ ਮਨ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਇਆ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ। ਮੁੜ ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ ਜਾਂ ਪੀਤੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਪੰਜ ਜਣੇ ਇਕ ਦਸਤਰਖਾਨ ਵਿਛਾ ਕੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲੱਗੇ। ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਗਲਾਸ ਲਿਆ। ਉਸ ਜੱਗ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਗਲਾਸ। ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗਲਾਸ ਹੋਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਗਲਾਸ ਹੋਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਸਾਨੂੰ ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਕਹਿ ਕੇ ਪੰਜ ਗਲਾਸ ਪੂਰੇ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਬੈਠੇ ਖਾਣਾ ਖਾ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕਹੀ ਜਾਏ ਪੰਜ ਬੰਦੇ-ਪੰਜ ਗਲਾਸ ! ਇਕ ਦਿਨ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਚਾਹ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਮੰਗਿਆ। ਜਦ ਚਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਮੁਹੰਮਦ, ਚੀਨੀ ਪਾਈ ਹੈ ? ਉਸ ਫਟਾ-ਫਟ ਘੁੱਟ ਭਰਿਆ ਪਿਆਲੇ 'ਚੋਂ ਹੀ 'ਤੇ ਕਿਹਾ, ''ਜੀ ਹਾਂ, ਪਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।'' ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਦੇਜ਼ਫੂਲ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਤਹਿਰਾਨ ਤੱਕ ਜੋ ਬੱਸਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸਨ ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਘੰਟਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਬੱਸ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਿਆਉਣ ਲਈ ਇਕ ਜੱਗ ਅਤੇ ਇਕੋ ਹੀ ਗਲਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਗੈਰ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਿਆਂ, ਔਰਤਾਂ-ਮਰਦ, ਬੁੱਢੇ, ਬੱਚੇ ਇਕੋ ਗਲਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਨਾਂ ਬਚਦਾ ਪਾਣੀ ਡੋਹਲਿਆਂ ਹੀ ਪੀਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਪਾਰਟੀਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲ ਸੀ। ਡੌਂਗਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਚਮਚੇ ਭਰ-ਭਰ ਖਾਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ -ਮਹਿਮਾਨ ਅਤੇ ਹਰ ਕੋਈ। ਸਾਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਤੁਆਰਫ਼ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਖਾਣਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਕੋ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਪਲੇਟ ਵਿਚ ਜੋ ਖਾਣਾ ਪਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ। ਪਾਣੀ ਕਦੀ ਘੱਟ ਹੀ ਪੀਂਦੇ

ਸਾਂ। ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਂਦਿਆਂ ਇਰਾਨੀ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸੁਆਦ ਅਤੇ ਲੂਣ-ਮਿਰਚ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਚਮਚਿਆਂ ਕੜਛੀਆਂ ਨਾਲ ਖਾਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਇਰਾਨੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਝਿਜਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਸਦਾਚਾਰ ਵਜੋਂ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਡੇ ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ ਸਾਡੀ ਦੁਵਿਧਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਏ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ।

ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ-ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਜਦ ਕਦੀ ਵੀ ਐਫ.ਏ.ਓ. ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਜਾਂ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੁਆਰਫ਼ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਆਮ ਸੁਆਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਮਿਲ ਕੇ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਆਦਿ ਕਹਿ ਕੇ ਪਰ ਜਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਆਰਫ਼ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ (ਉਸਤਾਦੇ-ਬਜ਼ੁਰਗ) ਹਨ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਪਾਕ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਰਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਹ ਦੋ ਪੱਖ ਕਾਫ਼ੀ ਚੰਗੇ ਹਨ। ਇਕ ਨਾਲ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਊਚ-ਨੀਚ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆਂ-ਲਿਖਿਆਂ ਉਸਤਾਦਾਂ, ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਬਿਰਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਥੁੜ੍ਹ ਹੈ। ਅਫ਼ਸਰੀ-ਮਾਤਹਿਤੀ, ਵੱਡਾ-ਛੋਟਾ, ਊਚ-ਨੀਚ ਆਦਿ ਨੇ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੋ ਵੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਟੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਉਤੇ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਨਿਰੇ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਉਸਤਾਦ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਡੰਡਾ ਫੇਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਬਲੈਕ-ਮਾਰਕੀਟੀਏ ਅਤੇ ਬੇਈਮਾਨ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ; ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਪਾਸ ਪੈਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਧਦੇ ਨਿਘਾਰ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵੀ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਰਾਨ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਸਨੂੰ ਅਸਲੀ ਫਾਰਮਾਂ 'ਤੇ ਵਰਤ ਕੇ ਵੇਖਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਹੁੰਚ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਇਰਾਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਖੇਤੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਬਣ ਗਈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਮੋੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਹਰ ਫਾਈਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਗੁਪਤ ਮਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਲਈ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਨੋਟ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਇਹ ਅੱਛੇ ਤਾਅਲੁਕ ਕਈ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਖਟਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਯੂ.ਐਨ.ਡੀ.ਪੀ ਦਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਮੇਨੂੰ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੱਟਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜਦ ਯੂ.ਐਨ. ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਰਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਨੂੰ ਆਖ਼ਰੀ ਦਮ ਤੱਕ ਉਥੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਕੁਝ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਤਹਿਰਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਮਹੀਨੇ

ਮੈਨੂੰ ਰੋਮ ਵਿੱਚ ਉਂਜ ਹੀ ਰੱਖ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਜਦ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਏ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਤਾਂ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਹੋਰਨਾਂ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ’ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਂਜ ਹੀ ਹੈਡਕੁਆਟਰ ਤੋਂ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇ ਕੇ ਰੋਮ ਹੀ ਰੱਖ ਛੱਡਿਆ। ਜਦ ਤੱਕ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਹਾਲੇ ਇਰਾਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਖ਼ੁਮੈਨੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਰੀਆਂ ਖ਼ਾਲੀ ਅਸਾਮੀਆਂ ਭਰ ਚੁਕੀਆਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੰਸਲਟੈਂਸੀ ’ਤੇ ਬੈਰੂਤ (ਲੈਬਨਾਨ) ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਐਫ.ਏ.ਓ. ਅਤੇ ‘ਇਕਨਾਮਿਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਫ਼ਾਰ ਵੈਸਟ ਏਸ਼ੀਆ’ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਦਫ਼ਤਰ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਕ ਇਰਾਕੀ ਅਫ਼ਸਰ ਇੰਚਾਰਜ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮੀਜਾ ਮਿਲੀ। ਇਥੇ ਜਦ ਮੈਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਨੌਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਯੂ.ਐਨ. ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਥੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਯੂ.ਐਨ. ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਸਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੈਬਨਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਕਤ ਬਹੁਤ ਗੜਬੜ ਸੀ। ਫ਼ਲਸਤੀਨੀਆਂ ਨੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਵਿਗਾੜ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਅੱਧਾ ਪਾਸਾ ਬੈਰੂਤ ਦਾ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਰਾਜ- ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਥੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਧਰ ਅਰਬਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ, ਮਸਜਦਾਂ ਗਿਰਜੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਨ। ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਝਗੜਾ ਤਾਂ ਅਰਬਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਅਰਬਾਂ ਇਜ਼ਰਾਈਲੀਆਂ ਦਾ ਸੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ।

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ; ਕਿਸ ਕਾਰਨ ਫੱਟ ਗੋਲੀ ਚੱਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬੰਦੇ ਵੀ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ; ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਂ, ਮਸ਼ਹੂਰ ‘ਹਮਰਾ’ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਆਹਮਣੇ-ਸਾਹਮਣੇ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਮਸਾਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੁਕ-ਲੁਕਾ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਘਰ ਪੁੱਜਾ। ਮੇਰਾ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਚੌਥੀ ਮੰਜ਼ਲ ’ਤੇ ਸੀ। ਇਕ ਰਾਤ ਕਾਫ਼ੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ’ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚੱਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਗੋਲੀ ਸੀਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਜ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਬੰਬ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਅੱਗੇ ਪਰਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ। ਇਹ ਵੀ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਠਕੇ ਪਰਦੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗੋਲੀ ਵਜ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਾਹਿਬ ਅਸੀਂ ਪਲੰਘਾਂ ਦੇ ਥੱਲੇ ਲੇਟੇ ਰਹੇ ਕੋਈ ਦੋ ਘੰਟੇ। ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਕੇ ਜਦ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਆਵਾਜਾਈ ਵੀ ਪੂਰੀ ਸੀ। ਰਾਤ ਦੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਆ ਕੇ ਇਹ ਘਟਨਾ ਆਪਣੀ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ‘‘ਡਾ. ਜੌਹਲ ਇਹ ਕੇਹੜੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ’ਚੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨੇ। ਐਵੇਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨੇ। ਤੁਸੀਂ ਅਸਲੀ ਵੱਡੇ ਗੋਲੇ ਚੱਲਦੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖੇ।’’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੋਲੀ ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਏ, ਛੋਟੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵੱਡੀ ਹੋਵੇ, ਲੱਗ ਗਈ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਲੋਕ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਬੇਖੌਫ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਯੂ.ਐਨ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਪਾਂ ਚਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਗੱਲ

ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਆਹਮਣੇ-ਸਾਹਮਣੇ ਸੜਕ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੀਰੀਆ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕੈਂਪ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫ਼ਲਸਤੀਨੀਆਂ ਦਾ। ਇਕ ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੀ ਏਅਰ ਹੋਸਟਸ, ਜੋ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੋਂ ਇਕ ਫਲਸਤੀਨੀ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮਾੜੀ ਜੇਹੀ ਕਾਰ ਵਜ ਗਈ। ਮੁੰਡਾ ਡਿਗ ਪਿਆ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਠ ਖੜ੍ਹੋਤਾ। ਫ਼ਲਸਤੀਨੀਆਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਮਾਰ ਸੁਟਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਸਤੌਲਾਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਕਾਰ ਮਗਰ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਕਾਰ ਤਾਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਈ, ਕੁਝ ਗੋਲੀਆਂ ਸੀਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਜਾ ਵੱਜੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦਾਗ਼ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਕਾਰਾਂ ਵੀ ਉਡ ਗਈਆਂ। ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਵੀ ਮਰੇ ਪਰ ਦੋ-ਚਾਰ ਘੰਟਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਆਵਾਜਾਈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਜਦ ਅਸੀਂ ਘਰ ਪਰਤ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਜਾਮ ਹੋ ਗਈ। ਚਾਰ ਲਾਈਨਾਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਚਾਰ ਉਸ ਪਾਸੇ, ਰਸਤਾ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਏਨੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਮ੍ਹਣਿਉਂ-ਸਾਹਮਣਿਉਂ ਪਿਸਤੌਲਾਂ ਨਾਲ ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਤਾਂ ਸਿਰ ਨੀਵੇਂ ਕਰ ਸੀਟਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੇਰੇ ਉਸ ਇਰਾਕੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦੋਸਤ ਨੇ ਕਾਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਕੱਢ ਲਈ। ਪੰਜਾਹ ਗਜ਼ ਹੀ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਫ਼ਲਸਤੀਨੀਆਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸੀ ਹੋਈ ਸੜਕ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਕੈਂਪ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਮਝਿਆ ’ਤੇ ਮੁੜ ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਮਸਾਂ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਪਿਛੋਂ ਸੜਕ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਜਾਨ ਬਚੀ ਸੋ ਲਾਖੋਂ ਪਾਏ। ਇਥੇ ਪਿਸਤੌਲ ਬੰਦੂਕ ਤਾਂ ਇੰਜ ਚਲਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਖਡੌਣਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਹੋਣ। ਜਦ ਕਦੀਂ ਵੀ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਜਹਾਜ਼ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਜਾਂ ਸਰਵੇਖਣ ਲਈ ਬੈਰੂਤ ਉਤੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਸੀਰੀਆ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜੀ ਤੋਪਾਂ ਤਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹੀ ਸਨ, ਫਲਸਤੀਨੀ ਮੁੰਡੇ ਪਸਤੌਲ ਕੱਢ ਕੇ ਉਪਰ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਨਹੀਂ, ਫੇਰ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਗੁੱਸਾ ਹੀ ਕੱਢਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਖੇਡ ਜਿਹੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਏਨੀ ਬਦਅਮਨੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੈਰੂਤ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋਏ ਪੰਜ-ਸਿਤਾਰਾ ਹੋਟਲ, ਸੜੇ ਹੋਏ ਟੈਂਕ ਅਤੇ ਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਪਰੁੰਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੰਧਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਕੰਮਕਾਰ ਸਾਰਾ ਆਮ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਸੀ। ਸੁਨਿਆਰਾਂ ਦੇ ਬੜੇ-ਬੜੇ ਸ਼ੋਅ-ਰੂਮ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਲ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਫਲ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਇਥੇ ਵੇਖੇ ਜੋ ਆਮ ਬਹੁਤਾਤ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਸਤੇ ਸਨ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਤੋਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਫੈਸ਼ਨ ਕਰੀ ਕੁੜੀਆਂ-ਔਰਤਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਧੜਕ ਫਿਰਦੀਆਂ ਸਨ ਬੜੀ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮਾਂ ਤੱਕ। ਕੋਈ ਅੱਖ ਭਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੱਕਦਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਗੁਸਤਾਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਉਸ ਥਾਂ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ- ਕੀਮਤਾਂ ਸਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਸਨ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਕਿਤੇ ਰੱਬ ਨਾ ਕਰੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਥੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਧਰਮ-ਇਮਾਨ ਹੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਉਥੇ ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਮੁਲਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਜਕੜ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਨਮੇ, ਕਲੱਬਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ‘‘ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਰੁੱਪਾਂ’’ ਦੇ ਆਸਰੇ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਪੈਸੇ

ਦਿੰਦੇ ਸਨ 'ਤੇ ਆਪਣਾ-ਬਿਜ਼ਨੈੱਸ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨੇ ਲੈ ਰੱਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅਮਨ ਚੈਨ ਦੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਅੱਧੇ ਅਰਬਾਂ ਵਾਲੇ ਬੈਰੂਤ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਤੀਹ ਗਰੁੱਪ ਸਨ। ਇਹ ਆਪੋ ਵਿਚੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਝੜਪਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਫਿਰਨ-ਤੁਰਨ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਇਕ ਦੋਸਤ, ਕੇ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਰ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਖ਼ਤਰਾ ਸਹੇੜਿਆ ਸੀ; ਪਰ ਜੇ ਨਾ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਰਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਏਨੀ ਦੇਰ ਬੇਰੂਤ ਵਿੱਚ ਏਨੇ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਲੈਬਨਾਨ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਨਾ ਵੇਖਿਆ। ਸਮੱਗਲਿੰਗ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਹੀ ਮੈਡੀਟ੍ਰੇਨੀਅਨ ਸਮੁੰਦਰ 'ਚੋਂ ਅਗਵਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਲ ਇਥੇ ਬੜਾ ਹੀ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਆਮ ਖੋਖਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਕਦਾ ਸੀ। ਕੱਪੜੇ, ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕਸ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਸਤਾ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਲੁਟ ਦਾ ਹੀ ਤਾਂ ਸੀ। ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਆਮ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਸਕੀ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਤੇ ਸਿਗਰਟਾਂ ਸਾਰੇ ਜਹਾਨ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀ ਦੀਆਂ ਕੁਆਲਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇੰਜ ਵਿਕਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਰੇਹੜੀ ਵਾਲੇ ਛੋਲੇ, ਮੂੰਗਫਲੀ ਵੇਚਦੇ ਨੇ।

ਇਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਕਿਤੇ ਜਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦੇ। ਬਸ ਘਰੋਂ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਘਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਵੱਡੀ ਕਿਤਾਬ, ''ਇਰੀਗੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਇਕਨਾਮਿਕ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ'' ਮੈਂ ਐਡਿਟ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬਾਰਾਂ ਸੌ ਸਫੇ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਜੋ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਨਿਊਯਾਰਕ ਅਤੇ ਐਫ.ਏ.ਓ. ਨੇ ਪਬਲਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰਗਾਮਨ ਪ੍ਰੈਸ ਲੰਡਨ ਨੇ ਛਾਪੀ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਕਾਫ਼ੀ ਸਲਾਹੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਚਾਰ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤਾਂ ਦਸੰਬਰ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਯੂ.ਐਨ. ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਰੈਗੂਲਰ ਅਸਾਮੀ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਮੈਂ ਪੰਦਰਾਂ ਨਵੰਬਰ ਤਕ ਹੀ ਸਰਵਿਸ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ। ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਫ਼ਾਲਤੂ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਰਵਿਸ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਉਸ ਇਰਾਕੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦੋਸਤ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਲੈ ਕੇ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਰੋਮ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਗਜ਼ ਆਦਿ ਪੂਰੇ ਕਰ **15** ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੁਧਿਆਣਾ ਪੀ. ਏ. ਯੂ. ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹਾਲੇ ਮੇਰੀ ਛੁੱਟੀ ਡੇਢ ਮਹੀਨਾ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਡੇਢ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਹਾਲੇ ਇਰਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਆਸਾਮੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਗਿਆ ਵੀ ਪਰ ਇਸ ਆਸਾਮੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜ ਸਾਲ ਹੀ ਯੂ.ਐਨ. ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਕਰਨੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਐਵੇਂ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਇਰਾਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਕੋਈ ਤੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦੀ ਉਥੋਂ ਛੱਡ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੀ ਜਦ ਕਿ ਸਰਵਿਸ ਸਿਰਫ਼

ਡੇਢ ਸਾਲ ਹੀ ਹੋਰ ਕਰਨੀ ਸੀ ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਥੋਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁਟੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਏਨੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਣੀਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਵੀ ਭਿਣਕ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਸ਼ਾਇਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਲੀਹ ਹੀ ਹੋਰ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਨੂੰ ਉਤਾਵਲਾ ਇਸ ਲਈ ਸਾਂ ਕਿ ਅਕਸਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਇਕੱਲ ਵਿਚ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਸਵਾਲ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਧੱਕੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ? ਜੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਚੰਗਾ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਇਹੋ ਕੰਮ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਉਥੇ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ? ਹਰ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੈਸੇ ਦੀ ਖਿੱਚ ਨਾਲ ਆਇਆ ਹਾਂ!

ਪੈਸੇ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਜੇ ਠੱਲ੍ਹ ਨਾ ਪਾਈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਮੂਲ ਅਸੂਲ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀ (ਡਿਮਾਂਡ ਫਾਰ ਮਨੀ ਇਜ਼ ਇਨਸੈਸ਼ੀਏਬਲ) ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਨਸਾਨ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਵਰਤਦਾ ਜਾਂ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪੈਸਾ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਹੋਰ-ਹੋਰ ਕਰਦਾ ਇਨਸਾਨ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਦੌੜਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਪੈਸਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅੱਛੀ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਰਾਸਰ ਝੂਠ ਅਤੇ ਹਮਾਕਤ ਹੈ ਪਰ ਪੈਸਾ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮੰਗਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ। ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਨਿੱਘ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਨਸਾਨ ਦੁਚਿਤਾ ਦੋ ਪੁੜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਗਏ ਲੋਕ ਢਿੱਡ ਭਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਹੱਟੇ-ਕੱਟੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਊਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਡਡਿਆਏ ਫਿਰਦੇ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਆਪਣਿਆਂ ਵਾਸਤੇ, ਲੇਕਿਨ ਪੈਸੇ ਦਾ ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਖਿੱਚ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪੈਸੇ ਦੀ ਭੁੱਖ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਯਾਦ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੀ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪੈਸੇ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਐਸੇ ਫਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁੜ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮਾ ਵੀ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਪੈਸਾ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਇਕ ਵਾਰ ਇਰਾਨ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਜਣੇ ਯੂ.ਐਨ. ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਹੀ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਕਹੇ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਬੈਂਕ ਦੇ ਸੂਦ ਉਤੇ ਟੈਕਸ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਕਹੇ ਮੈਂ ਇਟਲੀ ਰਹਿਣਾ, ਉਥੇ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਕੰਸਲਟੈਂਸੀ ਮਿਲ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਅਮਰੀਕਾ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਦੱਸੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਦੇਸ਼ ਚਲਾ ਜਾਏਗਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਵੀ ਡਾਲਰਾਂ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਰੋਮ ਜਾਂ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਬੈਂਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈਸਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ। ਮੈਂ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠਾ ਸਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਦੀਂ ਏਨੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਮੇਰੀ ਯੋਜਨਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਇਕ

ਗੱਲ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ੱਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸੇ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਉਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਖੈਰ ਇਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਪਿੱਛੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਪੈਸੇ ਨੇ ਆਪਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਰਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਈਆਂ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਇਕ-ਦੋ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਪਰਤ ਕੇ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇੱਕ ਹੱਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਸੇ ਮਗਰ ਨਹੀਂ ਦੌੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਆਦਮੀ ਦੀ ਛਾਂ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਮਗਰ ਦੌੜੀਏ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜੇ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਤੁਰੀਏ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਯੂ.ਐਨ. ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਉਹ ਨੁਕਤਾ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਟੀਚਾ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਪੈਸੇ ਦੀ ਆਮਦਨ ਏਨੀ ਕੁ ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਪੈਨਸ਼ਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਜਾਇਜ਼ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਵਤਨ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਇਕ ਆਮ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀਆਂ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਵੰਬਰ, **1979** ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਖੋਜ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ (ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਰੀਸਰਚ) ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਛਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਹੋਰ ਕਮਾ ਲੈਂਦਾ। ਪੈਨਸ਼ਨ ਵੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਪੈਨਸ਼ਨ ਮੈਂ ਕਮਾਈ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਂ ਫਜ਼ੂਲ ਦਾ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਗਲੋਂ ਲਾਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਮੁੱਲ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਸੱਤਰ-ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਟੈਕਸ ਫਰੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਇਸ ਪੈਸੇ ਨੂੰ? ਕਦੀ ਮੋਈ ਮੱਖੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ ਇਹ ਹੱਥੋਂ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੀ ਮੂਰਖ ਹਾਂ ਜਿਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੈਸਾ ਕਿਥੇ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਮਾਰ ਹਨ ਜੋ ਪੈਸੇ ਦੀ ਪੂਛ ਫੜ ਧੂਏ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਹੋਰ-ਹੋਰ ਕਰਦੇ ਰੱਜਦੇ ਨਹੀਂ। ਖ਼ੈਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਮਲਾ, ਮੈਂ ਕੀ ਲੈਣਾ? ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਏਨੀ ਤਸੱਲੀ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼, ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਲੜਦੇ-ਝਗੜਦੇ ਹੀ ਰਹੀਏ, ਆਪਣਾਪਨ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਿੱਘ ਨਿਰੰਤਰ ਮਾਣੀਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਬਣਿਆ

ਜਦ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਖੋਜ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਮੈਥੋਂ ਕੁਝ ਸੀਨੀਅਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡੀਨ ਆਦਿ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਖੋਜ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਬਣਨ ਦੇ ਖਾਹਸ਼ਮੰਦ ਸਨ। ਪਰ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਮੇਰੇ ’ਤੇ ਵੱਧ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਆਸਾਮੀ ’ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ। ਮੈਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਬੀ.ਐੱਸ.ਸੀ. ਤੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਓਪਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਦਤ ਮੁਤਾਬਕ ਜੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਓਨਾ ਚਿਰ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਵਧਦਾ ਜਦ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆ ਜਾਏ। ਕਈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਲੱਫ ਮਾਰਦੇ ਮੈਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੜੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਖੇਤੀ ਖੋਜ, ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਬਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਤਜ਼ਰਬਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਆਸਾਮੀ ’ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਸਗੋਂ ਇਥੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਪੂਰਨੇ ਪਾਉਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਬਾਹਰੋਂ ਸਿਰ ਕੱਢ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਅਗਲੇ ਪੰਜਾਂ-ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਧਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਵਾਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪ ਬੈਠਦਾ ਸਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਗਈ।

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ’ਤੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਅੜਿੱਕੇ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਪੱਕਾ ਅਸੂਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀ ਡਾਕ ਦਾ ਜਵਾਬ ਅਤੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦੇਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਕੇਸ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਦੱਸਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਦਸਤਖ਼ਤ ਨਾਲ ਤਾਰੀਖ਼ ਪਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਜਦ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੇਸ ਜਾਂ ਫ਼ਾਈਲ ਆਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਕਿ ਕੌਣ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਫ਼ਾਈਲ ਨੂੰ ਦੱਬੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਸਾਂ-ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਦ ਖਿਚਾਈ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਚੁਕੰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਕੇਸ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਹੀ ਨਿਪਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੇਸ ਲਟਕਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੋਜ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਡੇਢ ਸੌ ਕੇਸ ਜਾਂ ਚਿੱਠੀ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਸਭ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਸੀ ਇਸ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਟੇਬਲ ਖ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਨਿੱਤ ਦਾ ਨੇਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਮੈਂ ਹੈਡ ਕੁਆਰਟਰ ’ਤੇ ਹੋਵਾਂ ਤਾਂ ਅੱਠ ਤੋਂ ਦਸ ਵਜੇ ਤੱਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਵਕਤ ਲਗਾਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਸਾਂ। ਦੂਜੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ-ਦੋ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਵੀ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਰਸਾਲੇ ਉਂਜ ਦੇ ਉਂਜ ਹੀ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੇਖਿਆਂ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਉਹ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ

ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਹੋਵੇ ਜੋ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋ ਨਾ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ। ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਦਸ ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਵੇ, ਫੀਲਡ ਜਾਂ ਲੈਬ ਵੇਖਣੀ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਕੰਮ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਰਦਾ ਸਾਂ।

ਦੁਪਹਿਰੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਡਾਕ ਕੱਢਣੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੀਟਿੰਗ ਆਦਿ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਬਾਕੀ ਦੀ ਡਾਕ ਘਰ ਲੈ ਜਾਕੇ, ਪੂਰੀ ਡਾਕ ਕੱਢੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੌਂਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ ਗਈ।

ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸ ਅਸਾਮੀ ਦਾ ਵਿਗਿਆਪਨ ਦੇ ਕੇ ਭਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਅਸਾਮੀ ਵਾਸਤੇ ਦਰਖ਼ਾਸਤ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਇਕ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੋਣ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ 'ਤੇ ਉੱਕਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਜੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ **20** ਸਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਆਸਾਮੀ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਚਾਰ ਬੰਦੇ ਵੀਹ-ਤੀਹ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਬਿਹਤਰ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਦੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ? ਜਦ ਮੈਂ ਦਰਖ਼ਾਸਤ ਦੇਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਇਸ ਆਸਾਮੀ ਦਾ ਵਿਗਿਆਪਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ ਅਤੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਆਸਾਮੀ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਆਖ਼ਰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇਸ ਅਸਾਮੀ ਦਾ ਵਿਗਿਆਪਨ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਦਰਖ਼ਾਸਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਲਿਖ ਕੇ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੈਂ ਦਰਖ਼ਾਸਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਆਖ਼ਰ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਸੱਦ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਆਕੜਬਾਜ਼ੀ ਹੈ (ਐਡਾਮੈਂਸੀ) ਹੈ। ਏਨੀ ਵਾਰ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਤੇਰੇ ਨਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਮੈਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇਰੇ ਵਲੋਂ। ਇਹ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਰਸਮੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਹੈ। ਆਖ਼ਿਰ ਮੈਂ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਇਕ ਕੰਟੈਕਟ ਉਮੀਦਵਾਰ ਵਜੋਂ ਇੰਟਰਵਿਊ 'ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੀ; ਜੋ ਇਕ ਭੂਮੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਂ ਪੇਂਡੂ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਭੂਮੀ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੜਕਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਚੇਅਰਮੈਨ ਐਸਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਝੂਠੇ ਬਿਆਨਾਂ ਅਤੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਰੋਧ ਖੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਚੋਣ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਹੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅਸਾਮੀ ਲਈ ਉਹ ਭੂਮੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਜੋ ਮੈਥੋਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਜੂਨੀਅਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦਾ ਵੀ ਵਿਭਾਗੀ-ਮੁਖੀ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਅਸਾਮੀ ਲਈ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਵੈਸੇ ਇਹ ਵਿਗਿਆਨੀ ਬਹੁਤ ਕਾਬਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਕਈ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜਿੱਤ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਆਸਾਮੀ ਦੇ ਕਾਬਲ ਸੀ ਪਰ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਇਸ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ - ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਸਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਵੀ ਧਾਂਕ ਜਮਾ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਜਦ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਖੋਹਲੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ

ਸੱਦ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਜ ਇਕੱਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਧੱਕ ਕੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾ ਚੁਣੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨੀ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਅੱਜ ਤੋਂ ਹੀ ਚਾਰਜ ਦੇ ਦੇਣ। ਇਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਰੇਸ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਆ ਕੇ ਲਿਖਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਉਸ ਚੁਣੇ ਗਏ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ।

ਪਰ ਇਹ ਚੋਣ ਨਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਈ, ਨਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੋਰਡ ਆਫ਼ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਨੂੰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਆਪ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਬੋਰਡ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ ਸੱਦਿਆ। ਮੈਂ ਲਿਖ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪੋਸਟ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਜੂਨੀਅਰ ਪਰ ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਨੂੰ ਇਸ ਅਸਾਮੀ ਲਈ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਦ ਬੋਰਡ ਕੋਲ ਇਹ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਗਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਇੰਜ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਅਸਾਮੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅਸਾਮੀ ਦੀਆਂ ਅਧਿਕਾਰਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਬਜਟ ਅਤੇ ਖੋਜ, ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸੇਵਾ ਉਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਅਸਾਮੀ ਉਤੇ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਡੇਢ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕੰਮ ਕੀਤਾ; ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਨੇ, ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

ਕਈ ਵਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਇੰਜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਦੀ ਉਮੀਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 'ਚੋਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਮਹਿਕਮਾ ਜਰਾਇਤ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਖਚਾ-ਖਚ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਾਈਸ- ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, ''ਅੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਂ ਇਕ ਬੜੀ ਭੇਦ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ। ਡਾ. ਜੌਹਲ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਚੋਣ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਜਾਂ ਮੈਂਬਰ ਰਹੇ ਹਨ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਢਾਈ-ਤਿੰਨ ਸੌ ਚੋਣਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਬੋਰਡ ਆਫ਼ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਵਾਲ ਜਾਂ ਬਹਿਸ ਦੇ ਚੋਣ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਡਾ. ਜੌਹਲ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਹੋਣ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਅਸਾਮੀ 'ਤੇ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਏਨਾ ਇਤਬਾਰ ਅਤੇ ਯਕੀਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਨਸਾਫ਼-ਪਸੰਦੀ ਉਤੇ।'' ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਭਰੀ ਮਹਿਫਿਲ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੇਰੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਸਰਵਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਤੱਤਪਰ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਜਾਂ ਗ਼ਰੀਬ-ਮਾਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਮੈਂ **24** ਅਪ੍ਰੈਲ, **1983** ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਪੀ.ਏ., ਸ੍ਰੀ ਐਸ.ਐਸ. ਸ਼ਰਮਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਜੋ

1966 ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੀ **1993** ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਇਮਾਨਦਾਰ, ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਤੇ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ (ਹੈ)। ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੇਰਾ ਸਹਾਈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਨਸਾਨ ਇੰਚ-ਇੰਚ ਅਫ਼ਸਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਸ ਲਈ ਅਫ਼ਸਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿੱਥੀ ਹੋਈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕਈਆਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਾਬਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸ਼ਖ਼ਸ। ਲੇਕਿਨ ਕਿਸਮਤ ਤਾਂ ਆਖ਼ਰ ਕਿਸਮਤ ਹੀ ਹੈ। ਖ਼ੈਰ ਅਸੀਂ ਆਟੇ ਦੀ ਬੋਰੀ ਪਹਿਲੋਂ ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਏ।

ਉਸ ਦਿਨ ਪੂਰਾ ਡੇਢ ਮਹੀਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬੰਦ ਪਈ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਹੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਧਰਨਾ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵੀ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ। ਰਜਿਸਟਰਾਰ, ਸੀਨੀਅਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ-ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ (ਜੋ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਨੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਥਾਂ ਗੈਸਟ-ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਗੜਬੜ ਕਰਨਗੇ। ਜਦ ਮੈਂ ਚਾਰਜ ਲੈ ਕੇ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਬੱਕਰੇ ਦੀ ਮਾਂ ਕਦ ਤੱਕ ਸੁੱਖਾਂ ਮਨਾਏਗੀ ? ਜੇ ਉੱਖਲੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਦਿੱਤਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੁਣ ਮੋਹਲਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਡਰ। ਘਰੋਂ ਮੈਂ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ 'ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ-ਮੁਰਦਾਬਾਦ' ਦੀ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਮੇਰੇ ਪੁਤਲੇ ਵੀ ਸਾੜੇ ਜਾਣਗੇ, ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ। ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਦਫ਼ਤਰ ਆ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆ ਗਏ। ਜਦ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਦਫ਼ਤਰ ਅੱਗੇ ਨਾਅਰੇ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਯੂਨੀਅਨਾਂ (ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ) ਅੰਦਰ ਆ ਜਾਣ। ਬੈਠ ਕੇ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ।

ਸਾਡੀ ਮੀਟਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਮਾਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੀ ਇਹ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੁਣਕੇ ਹੜਤਾਲ ਚੁਕ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਬੜਾ ਮਾਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਗੱਲ ਅੱਛੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਸੂਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੈਂ ਚੱਲਣ ਦੀ ਨੀਅਤ ਰੱਖ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਘਰੋਂ ਚੱਲਿਆ ਸਾਂ, ਇੰਜ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ :

1. ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਟਰਮ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਾਂਗਾ।

2. ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ, ਇਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਜਾਂ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਤੱਕ ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਵੀ ਗ਼ਲਤੀ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਹੋਵੇਗੀ ਸਲਾਹ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਅਮਲ ਹੋਵੇਗਾ।

3. ਚੋਣਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਗ਼ਲਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਬੇਈਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

4. ਸਾਰੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦਲੀਲ 'ਤੇ ਹੋਣਗੇ। ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪਏਗਾ ਤੁਹਾਡੇ 'ਚੋਂ ਇਕ

ਵਿਅਕਤੀ ਆਏ, ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਉ, ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਜਾਂ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਆਉਣ, ਛੋਟਾ ਆਏ ਜਾਂ ਵੱਡਾ ਆਏ। ਰੌਲੀ ਪਾਓ, ਨਾ ਪਾਓ, ਨਾਹਰੇ ਲਾਓ, ਨਾ ਲਾਓ, ਫ਼ੈਸਲਾ ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਲੌਜਕ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

5. ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਮਸਲਾ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ :

(ੳ) ਜੋ ਮੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗਾ ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ।

(ਅ) ਜੇ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਹੋਈ, ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਿਤੇ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਮਸਲਾ ਇਕ ਹੈ। ਰਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗੇ।

(ੲ) ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਨਵਿੰਸ ਨਾ ਕਰ ਪਾਏ ਤਾਂ ਤੁਰੰਤ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ, ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਾਂਗਾ।

6. ਬਾਕੀ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣਾ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉਲੀਕੇਗਾ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ, ਆਪਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਚਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਆਸ਼ਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹੜਤਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਵਾਏ ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤਾਂ ਹੜਤਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸੋ, ਡੇਢ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਬੰਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੀਤਿਆਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਕਈਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਇਕ ਅਜੀਬ ਚਮਤਕਾਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਪਾਸਾ ਹੀ ਪਲਟ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਕੇਸ ਅੱਧੀ-ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਬੈਠ ਕੇ ਨਿਪਟਾ ਦਿੱਤੇ। ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਫੇਰ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੋ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲਏ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਹੋ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਕਾਪੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੋ ਮੈਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਉਸ ਉਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹਾਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੀ ਪੂਰਤੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਦੋ ਘੰਟੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕੀਤੇ ਹਨ; ਉਹ ਟਾਈਪ ਕਰਾ ਲਏ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕੱਲ੍ਹ ਜਾਂ ਪਰਸੋਂ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਢੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਇਕ ਘੰਟੇ ਵਿੱਚ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਸਟੈਨੋ ਬੁਲਾਓ, ਮੈਂ ਲਿਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਅੱਗੋਂ ਤੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਟਾਈਪ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ''ਗੁਰਬਾ ਕੁਸ਼ਤਨ ਬਰੂਜੇ ਅੱਵਲ'', ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਹੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋ

ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅੱਛਾ ਪਿਆ।

ਜਦ ਮੈਂ ਦੋ ਦਿਨ ਰਾਤ ਤੱਕ ਬੈਠ ਕੇ ਸਾਰੀ ਡਾਕ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਟਕਦਾ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਆਮ ਇਹੋ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ-ਪਹਿਲੋਂ ਦਾ ਚਾਅ ਹੈ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਪਰ ਇਥੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਫ਼ਾਈਲ ਜਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਟਕਦਾ ਛੱਡ ਕੇ ਸੁੱਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਸੈਕਟਰੀ ਸਾਹਿਬ ਡਾਕ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆ ਗਏ 'ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਡਾਕ ਕਢਾਉਣ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਇਹ ਮੇਰਾ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੇ ਕੇ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਛੱਡ ਦਿਉ। ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਾਂਗਾ। ਡਾਕ ਕੱਢਦਿਆਂ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜੇ ਲੋੜ ਪਏਗੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਦ ਲਵਾਂਗਾ। ਇਹ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਕਿ ਡਾਕ 'ਤੇ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਮਗਰੋਂ ਆ ਕੇ ਜਦ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ 'ਤੇ ਖਾਹ-ਮਖਾਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸੀਨੀਅਰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਭੇਜੇ ਕੇਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਜੋ ਰਾਏ ਦੇਣੀ ਹੈ ਜੁਦਾ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੀ ਪਰਚੀ 'ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਨਾਲ ਪਿੰਨ ਕਰ ਦਿਆ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮਾਣ ਵਧਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਹਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੇਸ 'ਤੇ ਵੀ ਦਸਤਖ਼ਤਾਂ ਨਾਲ ਤਾਰੀਖ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏ ਕਿ ਕੌਣ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਕੇਸ ਨੂੰ ਦੱਬੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਦਤ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਕੋਈ ਫ਼ਾਈਲ ਛੱਡਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਹੀ ਕਾਗਜ਼ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਕੇਸਾਂ 'ਤੇ ਤਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਅੜਿੱਕੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਆ ਗਈ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਵਾਕਿਆ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਵਾਪਸ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਬੰਦਾ ਸਵੇਰੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦਾ ਕੇਸ ਛੇ-ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਸ ਚਾਂਸਲਰ ਕੋਲ ਵੀ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ 'ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਪਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿਉ ਤਾਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਮੈਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਫੇਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੇਸ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਫੇਰ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆਇਆ 'ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਜੀ ਇਹ ਏਨੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਲਟਕਦਾ ਇੰਜ ਕਿਵੇਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਰੁਕਵਾਉਣ ਲਈ ? ਉਸ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਇਆ ਤਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹਾਂ; ਪਰ ਇਹ ਇੰਜ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ? ਉਹ ਬੰਦਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾਉਂਦਾ

ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਹੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੀ ਉਠ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਕੰਮ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਬਗ਼ੈਰ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਕੇਸ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਪਲਾਟ ਦਾ ਕੇਸ ਸੋਲਨ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਫ਼ੈਸਲਾ ਮੇਰੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ’ਤੇ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਨੇ ਚੈੱਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਹੇ ਦੇਵਾਂਗਾ ਤਦ ਜੇ ਜੱਜ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਕਹੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੱਜ ਸਮਝੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਛੇਤੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ!! ਹਰ ਕੇਸ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਟਕਾਇਆ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਛੇਤੀ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਕਰੀਬਨ ਚਾਰ-ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸੌ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੇਸ ਕਈਆਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਮੋਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਦਰਅਸਲ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸਰਲ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹੋ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਦਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਲੀਹਾਂ ’ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਸਾਂ ਨਾਲ ਵਤੀਰਾ ਸਰਕਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਲੰਬਾ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਸਲਾ ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ’ਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਘੁੱਗੀ ’ਤੇ ਘੁੱਗੀ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਸ ਉਤੇ ਜੋ ਇਕ ਕਲਰਕ ਨੇ ਜਾਂ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਨੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਰੱਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਦਸਾਂ ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹੀ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਸੇ ਮੱਖੀ ’ਤੇ ਮੱਖੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਅੜਿੱਕੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲਟਕ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਫ਼ਸਰ ਜਾਂ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਣ ਅਤੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਜੇ ਹਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੈਣ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੁਚਾਰੂ ਅਤੇ ਸਰਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਕਤ ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਦਸ ਬੰਦੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਓਨੀ ਹੀ ਦੇਰੀ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਾਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਵਿਭਾਗੀ ਜਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ ਤਾਂ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ’ਤੇ ਲਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਸੁਖਾਲਾ ਅਤੇ ਸਰਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਤਰੀਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਜਾਂ ਦਰਖ਼ਾਸਤ ਸਾਰੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਆਖ਼ਰੀ ਦਫ਼ਤਰੀ ਨੋਟ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਫਾਈਲਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਲਾ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਲਬਾ ਫਜ਼ੂਲ ਦਾ ਵਕਤ ਖ਼ਰਾਬ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਦਫ਼ਤਰੀ ਬਾਬੂਆਂ ਨੇ।

ਮੈਂ ਡਿਊਟੀ ਉਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਵਰਨਰ (ਚਾਂਸਲਰ) ਨੂੰ ਜਦ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਤਰਫੋਂ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ’ਤੇ ਕਾਟਾ ਫੇਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ (ਰਾਈਟ ਆਫ਼ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ)। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਤੋਂ ਸਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਸਰਕਾਰ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇੰਜ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਮੈਂ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ (ਸ੍ਰ. ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਇਹੋ ਲਫ਼ਜ਼ ਵਰਤੇ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 'ਤੇ ਕਾਟਾ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਥੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਲਾਇਆ ਹੈ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ''ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਮੁੜ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।'' ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਇਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਮੱਦਦ ਦੇਵੇਗੀ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਿਹਤਮੰਦ ਕਰਨ ਲਈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਮੱਦਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਉਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੌਂਸਲਾ ਮਿਲਿਆ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਟਿਆਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਿਵਿਲ ਰਿਸੈਪਸ਼ਨ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਇਹ ਬੜੇ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੰਜ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਿਸੈਪਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਖ਼ਾਤਰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਿਵਿਲ ਰਿਸੈਪਸ਼ਨ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਬੰਦੇ ਹਨ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਰੋਟਰੀ ਕਲੱਬ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਂਜ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਲੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਇਸ ਜਲਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਨਹੀਂ ਇਸ ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ, ਮੈਂ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਕ ਦਿਆਂਗਾ। ਮੈਂ ਹੱਕਾ-ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕਿਤੋਂ ਜਾਣ ਜਾਂ ਵਿਚਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁਦਾ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਉ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਅੰਦਰ ਆਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਸੰਭਲ ਚੁਕਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਸੀ.ਐਮ. ਸਾਹਿਬ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ.ਸੀ. ਦੇ ਕਾਬਲ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਭੜੂਆ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਏਨੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਜਨਤਕ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ 'ਤੇ ਮੈਂ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਜਾਵਾਂ ਹੀ ਨਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵੰਗਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਇਹ ਮਜਬੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸੁਆਗਤ ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਾਲਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਕ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਹੁਣੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਸਵੇਰੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਤਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸ ਸੁਆਗਤੀ ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਾਂ।'' ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸ੍ਰ. ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਵੇਖੋ ਮੈਂ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਆਦਮੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਬੜੇ ਦਬਾਉ ਪੈਂਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਹਾਡੇ ਪਸੰਦ ਨਾ ਹੋਣ ਜਾਂ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋਵੋ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਨਾ ਵੀ ਮੰਨੋਗੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਆਪ ਲੈਣੇ ਨੇ। ਜੋ ਸਹੀ ਸਮਝੋ ਕਰੋ। ਕੰਮ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਾਓ ਪਾਰਟੀ ਅਟੈਂਡ ਕਰੋ। ਇਹ ਜੋ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੇ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਐਮ.ਐਲ.ਏ.

ਅਤੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਬੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੌਧਰ ਚੱਲੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਸੁਆਗਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿਆਂ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰੋ। ਅਗੋਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਕਹੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਾ ਮਨਾਉਣਾ। ਇਹ ਸਿਆਸਤ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਤੋਰ ਤੁਰੀ ਜਾਓ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਪਾਓ।'' ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਇਹ ਪੱਖ ਸਮਝ ਆਇਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਕੱਚਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਉਥੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਮਹਿੰਦਰਾ ਅਤੇ ਐਡਵੋਕੇਟ ਜਨਰਲ ਸਿੱਧੂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਕਰਵਾਈ, ਜੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਇਹ ਦਬਾਅ ਪਾ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਜਨਤਕ ਸੁਆਗਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।

ਮੈਂ ਹਾਲੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚਾਲੂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਦੋ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਜੀ ਤੁਹਾਡਾ ਇਥੇ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੈ, ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬਿਆਨ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਭਲੇ ਮਾਣਸੋ, ਡੇਢ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬੰਦ ਪਈ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਫੜ ਲੈਂਦੇ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਏਨੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਖੋਹਲੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ?

ਹੁਣ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇੰਜ ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਫੜ ਲਿਆ ਤਾਂ ਹੜਤਾਲ ਫੇਰ ਹੋ ਜਾਏਗੀ ਅਤੇ ਗੱਲ ਫੇਰ ਉਹੀ ਆਨੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆ ਜਾਏਗੀ। ਮੈਂ ਇੰਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਣਾ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਜੀ ਸਾਡੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਉਪਰੋਂ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਹੁਕਮ ਆਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਅਸੂਲਾਂ-ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਇੰਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਰਦਾਰ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ? ਮੇਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਟੈਲੀਫੋਨ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਨਹੀਂ-ਨਹੀਂ ਇਹਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਆ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੁਸਾਂ ਵਾਕਈ ਕਿਸੇ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਫੜਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਫੜ ਲੈਣਾ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜੇ ਤੁਸਾਂ ਇੰਜ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੁਹਾਡੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਦ ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਦੂਜਾ ਹੱਲਾ ਸੀ ਉਸੇ ਸਾਜਿਸ਼ ਦਾ ਜਿਸ ਹੇਠ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਜਨਤਕ ਸੁਆਗਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦਰਅਸਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜੋ ਸਮਝਿਆ ਸਾਂ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਗੂ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਾਫ਼ੀ ਦਖ਼ਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਵਿਗਾੜ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤਾਈਂ ਇਹ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਵੀ ਆਖ਼ਰੀ ਦਮਾਂ 'ਤੇ ਹੈ। ਬਸ ਸਖ਼ਤ ਹੋ ਕੇ ਰਗੜਾ ਲਾ ਦਿਉ। ਇਹ ਮੁੜ ਉੱਠਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ

ਰਹਿਣਗੇ। ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਜੰਗ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਗੜਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ, ਅਧਿਆਪਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਸੁਣ ਲਈਆਂ ਜਾਣ। ਜੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੜਤਾਲ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਬਦਲੇ ਦੀ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਨਾਲੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਫ਼ਲਾਸਫ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਜੇ ਤੁਹਾਡਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹਾਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਡਿਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦਾ ਸ੍ਵੈਮਾਨ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਕਰੋ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਦਭਾਵਨਾ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਸਦਾ ਲਈ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਅਬ-ਦਾਬ ਅਤੇ ਗ਼ਲਬਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਉਠਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਘਟਦੀ ਸੀ।

ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਸੱਦਿਆ। ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਨੌਜੁਆਨ ਲੱਗਾ ਮੈਨੂੰ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਲੀਡਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਬਣਨਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਐਸਾ ਬਣ ਜਿਸ ’ਤੇ ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਮਾਣ ਕਰੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਾਂ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਕਿ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਾਡਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਕਿ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਲੁਕ ਗਏ। ਲੀਡਰ ਲੁਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਭੱਜਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸੁਕਰਾਤ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ’ਚੋਂ ਭੱਜ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਪਰ ਉਸਨੇ ਜ਼ਹਿਰ ਪੀਣਾ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦੀ ਸਟੇਟ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਅਸੂਲਾਂ ’ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸੁਕਰਾਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ’ਚੋਂ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਚਾਰ ਦਿਨ ਹੋਰ ਜੀ ਲੈਂਦਾ, ਪਰ ਅੱਜ ਉਸ ਸੁਕਰਾਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਹਰਵਿੰਦਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਹੋਰ ਦੇ ਦਿਉ, ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਐਮ.ਫਿਲ. ਦਾ ਥੀਸਸ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਵਾਂ, ਫੇਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ’ਤੇ ਕਦੀਂ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ। ਮੈਂ ਕੈਂਪਸ ਛੱਡ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਉਸ ਇਸ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਉਤਰ ਗਈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਇਹ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਢਾਂਚਾ ਕਿੰਨਾ ਨੁਕਸਦਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਨੌਜੁਆਨ ਨੂੰ ਬਦੋਬਦੀ ਅਪਰਾਧੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਕ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧ ਜਾਂ ਉਗਰਵਾਦ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦੇਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਫੜ ਨਾ ਲਵੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਥੀਸਸ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਹੋਸਟਲ ’ਤੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰ ਤੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਫੜ ਲਵੇ। ਉਸਨੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਕੋਠੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਪਰ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਹੀ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਮੈਂ ਥੀਸਸ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਹੀਂ ਆਵਾਂਗਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਪਿਆਰ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਸਾਰੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਥੇ ਗਿਆ ਜਾਂ ਉਹਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖ ਹੈ। ਜੇ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਝਵਾਨ ਨੌਜੁਆਨ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ’ਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਈ ਆਸਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਨੇ। (ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਹਰਵਿੰਦਰ ਬਠਿੰਡੇ ਦਾ ਇਕ ਅੱਛਾ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਵਕਤ ਇਕ ਵੱਡਮੁਲਾ ਖ਼ਾਲਸਾਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠਾ

ਹੈ)।

ਜਦ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਉਣੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿਖਿਆ-ਸਕੱਤਰ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਪਟਿਆਲੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਮੀਟਿੰਗ 'ਚ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਥੇ ਕਾਫ਼ੀ ਲਾਹ-ਪਾਹ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੀ ਕਰਨਗੇ। ਮੈਂ ਬਥੇਰਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਐਸਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਮੀਟਿੰਗ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਕਮੇਟੀ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਜਦ ਮੈਂ ਮੀਟਿੰਗ ਵਾਲੇ ਵਕਤ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਨਾ ਹੀ ਸਿਖਿਆ-ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਸਿਆਸੀ ਸਿੰਡਕ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਆਇਆ। ਖ਼ੈਰ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਮੀਟਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਰਮ ਪੂਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕੋ ਗਰੁੱਪ ਵਿੱਚ ਵੀਹ ਮਿੰਟ ਲੇਟ ਆਏ। ਹੈਰਾਨ ਵੀ ਹੋਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਗਰੁੱਪ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਿਆ- ਸਕੱਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਸੀ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਗੱਡੇ ਮੁਰਦੇ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ; ਪਰ ਮੈਂ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਲੀਹੋਂ ਲੱਥੀ ਗੱਡੀ ਵਾਪਸ ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਚੁੱਪ ਤਾਂ ਕਰ ਗਏ ਪਰ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਟਰਮ ਹੀ ਇਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੜਿੱਕਾਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਇਥੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਕੋਲ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕਿਸੇ ਦੀ ਐਕਸਪਲੇਨੇਸ਼ਨ (ਵਜ੍ਹਾ ਦੱਸੋ) ਲੈਣ ਦੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਕੋਲ ਹਨ। ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ ਛੇ ਮੈਂਬਰ ਤਾਂ ਸਿਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਸੈਨਿਟ ਥਾਈਂ ਆਉਣ, ਚਾਹੇ ਸਿਧੇ। ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਸਥਾਨਕ ਜਾਂ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਜਾਂ ਕਾਰਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਚੰਮ ਦੀ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਹੀ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਚੌਂਕੀਆਂ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਚਹੇਤੇ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਮੰਨ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਆਸੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਕਈ ਵਾਰ ਜੁਗਲ ਸਿਖਿਆ ਸਕੱਤਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸਕੱਤਰ ਪਿੱਛੇ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਵੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨਾਲ ਮੀਜਾ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਊਰੋਕਰੈਟ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਧਾਂਕ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ 'ਤੇ ਜਮਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਇਕ ਸੁਚੇਤ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਪੋਜੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਛੋਟੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰਲੇ ਹੱਥ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ ਤਣਾਉ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਅਧੀਨਤਾ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ; ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਸਕੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਾਂ ਅਤੇ ਡੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਦਾ ਗਰੁੱਪ ਵੀ ਤਗੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਡੀਨ ਅਕਾਦਮਿਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੋ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੇ ਪੱਖ

ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਵੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕੱਟਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਸਹਿਯੋਗ ਘੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਤਾਂ ਮੂਲ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਐਂਟੀ-ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਵਿਚ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਵੀ.ਸੀ. ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਉਸ ਉਤੇ ਗ਼ਲਬਾ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਇਸ ਦੀ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਬਣਤਰ ਵਾਲੀ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਨੇ ਹਰ ਵੀ.ਸੀ. ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਟੇ ਪਾਏ ਹਨ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸੇ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਸਰਕਾਰੀ ਗਰੁੱਪ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਹੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਮਝ ਲੱਗ ਗਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਚੌਕਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਸੁਆਰਥ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੁੱਪਾਂ ਤੋਂ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਮੈਥੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਤੰਗ ਸਨ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਫੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਐਸਾ ਆਈਟਮ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਸਿੰਡਿਕ ਦੇ ਚਾਲ-ਚੱਲਣ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਆਈਟਮ ਪ੍ਰੈਸ-ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਲਈ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਮਲਾਮਤ ਦੇਣ ਲਈ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਠੀ ਪੈ ਗਈ। ਸਿਆਸੀ ਸਿੰਡਿਕ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸਾਥੀ ਏਨਾ ਪੁੱਠਾ-ਸਿੱਧਾ ਬੋਲੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁੱਝੇ ਹੀ ਨਾ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੀ ਕਾਫ਼ੀ ਲਾਹ-ਪਾਹ ਹੋਈ। ਪਰ ਆਖ਼ਰ ਜੋ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਐਸਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਿੰਡਿਕ ਦੀ ਸਗੋਂ ਮਿੱਟੀ ਪੁੱਟੀ ਗਈ। ਪਹਿਲੋਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕਹਾਂ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਤੇਰੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਮਨ ਦੁਖੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਇਹ ਗਰੁੱਪ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਬੜੀ ਐਸੀ-ਤੈਸੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਦੁਖੀ ਤਾਂ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਗਰੁੱਪ ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਗਲਤ ਬੋਲਣ ਜੋਗੀ ਹੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕੋਈ ਆ ਜਾਏ ਮੈਂ ਕਦੀ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਇੱਥੇ ਇਜ਼ਤ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਸਟੇਜ ’ਤੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਵੀ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਵਾਪਸ ਫੇਰ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ। ਦਰਅਸਲ, ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਿਖਾਵਾਂਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕੇ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਸਪੋਰਟ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਦੋਂ ਮਨਿਸਟਰੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਜਾਂ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਬੋਰਡ ਬਹੁਤ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ ਐਸੇ ਬਣਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਵਿਦਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਕ ਹੋਣ। ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਸਿਆਸੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਬੋਰਡ ਜਾਂ

ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਵਿੱਚ। ਜੇ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਲੈਣਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿੱਦਿਆ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਮੱਸ ਹੋਵੇ। ਸਥਾਨਕ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਮੈਂਬਰ ਤਾਂ ਕਦੀਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਜਦ ਮੈਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ, ਮੈਂ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸਿਖਿਆ-ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਇਕ ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ ਵੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਕਿਤੇ ਉਠ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਵਕਤ ਮੰਗਿਆ ਹੀ ਨਾ। ਜਦ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਂਦ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਸੱਦਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕੱਲੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵਡਿਆਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਤੁਸੀਂ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਅਕਾਦਮੀਸ਼ਨ ਹੋ ਆਦਿ। ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ, ਮਿਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਿਖਿਆ-ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਤੁਹਾਡਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਧੂੰਆਂ-ਧਾਰ ਗੱਲਾਂ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲੱਗ ਹਟਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਜੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਛ ਕਹਾਂ?'' ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੰਨੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ। ਜਿੱਦਣ ਤੁਸੀਂ ਵਕਤ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਚਲੇ ਗਏ ਦਫ਼ਤਰੋਂ, ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਸੱਦਿਆ, ਮੈਂ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿਖਿਆ-ਮੰਤਰੀ ਬਿਨਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ, ਪਰ ਜੇ ਮੰਤਰੀ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਨਾ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਅੱਗੇ ਘੁੰਮਣਾ ਮੇਰੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਵਕਤ ਦਿਓਗੇ, ਸੱਦੋਗੇ, ਜੇ ਨਾ ਆਵਾਂ ਤਾਂ ਦੋਸ਼ੀ ਹਾਂ। ਨਾਲੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਹੀ ਜਾਂ ਵਧੀਆ ਜਾਂ ਘਟੀਆ ਚੱਲਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਓਨੇ ਹੀ ਭਾਈਵਾਲ ਹੋ। ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਘਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ ਇਹ ਸੰਸਥਾ! ਖਰੀਆਂ-ਖਰੀਆਂ ਸੁਣ ਵਜ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ ਹਿੱਲ ਗਏ ਅਤੇ ਸੁਲਾਹ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਆਖ਼ਰ ਇਕ ਪਰਚੀ ਉਤੇ ਦੋ ਰੋਲ-ਨੰਬਰ ਲਿਖੇ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ- 'ਇਹ ਲਾਅ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀਆਂ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਣਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਲਈ।' ਪੱਟਿਆ ਪਹਾੜ ਤਾਂ ਨਿਕਲਿਆ ਚੂਹਾ। ਮੈਂ ਕਦੀ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਜ਼ੀਰ ਏਨੀ ਚੜ੍ਹਤ ਤੋਂ ਏਨਾ ਭੁੰਜੇ ਡਿੱਗ ਪਏਗਾ। ਖ਼ੈਰ ਮੈਂ ਆ ਗਿਆ। ਪਰਚੀ ਪਾੜ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀਆਂ ਮਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਟਰਮ ਵਿਚ ਇਕ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਮਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਦੋਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਿਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਜੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ।

ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਕੇਸ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਆਇਆ ਜੋ ਸ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ ਅਤੇ ਆਦਤਨ ਕਦੀ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਜਦ ਮੈਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਪੰਜ-ਛੇ ਜਣੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀਆਂ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਓ। ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਫ਼ਸਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਖ਼ਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਫ਼ਸਰ ਹੋ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਾ ਲਵੋ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਕੀ ਕਰਨਗੇ ? ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਤਾਂ ਆਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ

ਰੂਲ ਲਾਗੂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ। ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਕੰਮ ਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ। ਤਨਖ਼ਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਆਮਦਨ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ। ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀਆਂ ਤਾਂ ਮਾਫ਼ ਨਾ ਹੋਈਆਂ। ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਚਾਹ ਪਿਲਾ ਕੇ ਤੋਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਏ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕੇਸ ਇਕ ਲੜਕੀ ਦਾ ਆਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਲੈਕਚਰ ਘੱਟ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਕ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ-ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ-ਕੀ ਪਾਪੜ ਵੇਲੇ। ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਅਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਇੱਕੋ ਹੀ ਤਾਂ ਲੈਕਚਰ ਘੱਟ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਕ ਨਹੀਂ ਇਹਦੇ ਬਹੁਤ ਲੈਕਚਰ ਘੱਟ ਨੇ। ਪਹਿਲੋਂ ਇਹਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੋਂ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀਆਂ ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਲਈ। ਫੇਰ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਡੀਨ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ ਕਰਵਾਏ ਜਦ ਫੇਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਮਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ ਹੈ। ਜੇ ਇਕੋ ਲੈਕਚਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਤਾਂ ਆਹ ਕਈਆਂ ਜਣਿਆਂ ਦੇ ਏਨੇ ਦਿਨ ਜ਼ਾਇਆ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਅਤੇ ਇਸ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਲੈਕਚਰ ਹੀ ਅਟੈਂਡ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰ ਲਿਆ ? ਆਖ਼ਰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੈਕਚਰ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਮਾਫ਼ ਨਾ ਹੋਈ। ਤਰਸ ਤਾਂ ਆਇਆ ਪਰ ਮਾਮਲਾ ਅਸੂਲ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਬਕ ਦੇਣ ਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਲੀਸ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅਮਨ ਮਾਰਚ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਵੀ। ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਅਮਨ ਮਾਰਚ ਕਾਫ਼ੀ ਤਾਰੀਖ਼ੀ ਸੀ। ਇਸ ਅਮਨ ਮਾਰਚ ਦੀ ਮੈਂ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਇਕ ਦਿਨ ਬੱਸ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਦਸ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸ੍ਰ. ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਖ਼ਤੀ ਵਧ ਗਈ ਅਤੇ ਬੇ-ਅਮਨੀ ਵੀ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਬੈਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਡਾ. ਸਿੱਧੂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਾਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਗੜਬੜ ਹੋਰ ਵਧ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਤੱਕ **112** ਬੰਦੇ ਇਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਫੜੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਛੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜੇ **112** ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ **106** ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਇਜ਼ਤ ਕਿਉਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ? ਕੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਹੇਠ ਇਹ ਬੰਦੇ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ? ਗਵਰਨਰ ਪਾਂਡੇ (ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ.) ਬਹੁਤ ਸਮਝਦਾਰ ਅਤੇ ਹੰਢੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ- ਇਹ ਹੁਕਮ ਉਤੋਂ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰਾਂ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਇਸੇ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਮਿਲਣਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ ਕਿ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਬੈਨ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਏ। ਸਰਕਾਰ (ਗਵਰਨਰ) ਵੀ

ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ, ਪਰ ਇਕ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਵੇਖਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਇਹ ਬੈਨ ਉਠਾਉਣ ਲੱਗੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਐਡਵਾਈਜ਼ਰ ਭਰੇ-ਪੀਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੀਟਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਬਿਆਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਸਿਰੇ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਦਮ ਗਲਤ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਬੈਨ ਪਿਛੋਂ ਹਟਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਈ ਵਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਏਨੀ ਲਕੀਰ ਦੀ ਫ਼ਕੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਚ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ਾਇਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨੁਕਸਾਨ ਵੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ 'ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਚੋਣ ਆਰਮੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਵਾਈਸ-ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਮੱਦਦ ਕਰੋ ਅਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਕਹਿਕੇ ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਠੀਕ ਕਰਵਾ ਦਿਓ। ਮੈਂ ਡੀਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਹੱਥ ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਇਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਕੇਸ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ 'ਤੇ ਸਹੀ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਇਸ ਕੇਸ ਨੂੰ ਖਾਹ-ਮਖਾਹ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰੇਗੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਗਵਰਨਰ ਪਾਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਨੌਜੁਆਨ ਦਰਖ਼ਾਸਤ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਏਨੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਚੁਣਿਆ ਵੀ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਹੜੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਈ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮੇਂ ਇਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੌਜੁਆਨ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਬਣਾ ਦਿਓ ਜਾਂ ਇਕ ਬੜਾ ਜ਼ਹੀਨ ਪਰ ਸਤਿਆ ਹੋਇਆ ਅੱਤਵਾਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਬੰਦੂਕ ਦਾ ਮੂੰਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿਓ। ਗਵਰਨਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੱਲ ਪੱਲੇ ਪੈ ਗਈ ਅਤੇ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਦੇ ਪੁਲੀਸ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ.ਸੰਗਰੂਰ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ ਇਸ ਨੌਜੁਆਨ ਦੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਲਈ ਪੁਲੀਸ ਕਲੀਅਰੈਂਸ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਅੱਜ ਉਹ ਨੌਜੁਆਨ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਮਾਰਿਆ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਖਾੜਕੂ ਗਰਦਾਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਪੁਲੀਸ ਕੇਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਨਫ਼ੇ-ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੀ। ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਡੰਡਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਦਰਦੀ, ਬੇਰਹਿਮੀ, ਬੇਈਮਾਨੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੌਜੁਆਨ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸੋਚਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਬਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਸਮਝੀਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬੇਰਹਿਮੀਆਂ ਨਾਲ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੌਜੁਆਨ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਜੋ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੋਈ; ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖਟਕਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਹ ਨੌਜੁਆਨ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਇਕ ਜਰਮਨ ਸਕਾਲਰ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਇੱਕ-ਦੋ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈਆਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਪਰ ਮੂੰਹ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਘਰ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ। ਇਹ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਘਰ। ਜਦ ਵਾਪਸ ਆਏ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਫੜੀ ਰੱਖਿਆ। ਤਸੀਹੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਵਿਚਾਰੇ ਵਿਚ ਨਾ ਕੁਝ ਸੀ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਏ। ਖ਼ੈਰ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਬੰਦ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਇਲਜ਼ਾਮ ਸਾਬਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਮੁਅੱਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸੁਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬੀਵੀ-ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ; ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਪੁਲੀਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਵਾਲਾਤ 'ਚੋਂ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਜੋ ਬੜੀ ਦਰਦਨਾਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਦੋ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ (ਸ. ਧਨੋਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ) ਨੂੰ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਹਦੀ 'ਤੇ ਇਸ ਨੌਜੁਆਨ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਖ਼ੈਰ ਜ਼ਮਾਨਤ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਪੁਲੀਸ ਫੇਰ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਛੱਡੇ। ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਗਏ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਡਰ ਕਿ ਫੇਰ ਨਾ ਫੜਿਆ ਜਾਏ। ਪੁਲੀਸ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਫੇਰ ਫੜਨ ਨੂੰ ਤਤਪਰ ਸੀ। ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਏ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸਾੜਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜੋ ਕੋਈ ਅੱਗੇ -ਪਿੱਛੇ ਘਟਨਾ ਹੋਈ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਂ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਐਡਵਾਈਜ਼ਰਾਂ ਕੋਲ ਪਿੱਟ-ਸਿਆਪਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਕ ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਸਮਝਦਾਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਧੱਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਮਸਾਂ ਸੁਣਵਾਈ ਹੋਈ। ਕਈਆਂ ਚਿਰਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਜਿੰਨੀ ਘਟੀਆ ਅਤੇ ਗਿਰੀ ਹੋਈ ਪੁਲੀਸ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹੋਵੇ। ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਕੇਸ ਬਣਾਉਣਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਹੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਸੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਤੇ ਨੇੜਿਓਂ-ਤੇੜਿਓਂ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੰਘਿਆ। ਪੁਲੀਸ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਛਿੱਤਰ ਅਤੇ ਡੰਡੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮਨਜ਼ੂਰ-ਸ਼ੁਦਾ ਅਪਰਾਧੀ ਹਨ ਜੋ ਜਨਤਾ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਭਲੇਮਾਣਸਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਉਕੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤਿੰਨ-ਚੌਥਾਈ ਅਪਰਾਧ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਪ ਲੁਟੇਰੇ , ਅਪਰਾਧੀ, ਕਾਤਲ ਅਤੇ ਭਰਿਸ਼ਟ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜੇ ਅਗਲਾ ਜਨਮ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿੱਦਾਂ ਨਬੇੜਾ ਹੋਏਗਾ। ਆਪ ਵੀ ਖ਼ੂਨ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਆਪਣੇ ਬੀਵੀ-ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਪਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਈ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਇਕ ਜਨਮ ਰਾਜ-ਯੋਗ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਦਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਉਚ-ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਰਾਜ-ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਇਸ ਰਾਜ-ਯੋਗ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਇਨਸਾਫ਼ 'ਤੇ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਹਮਦਰਦੀ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਹੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਯੋਗ ਵਿਚ ਗਲਤ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਖਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕੀਂ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ

ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰਨ ’ਤੇ ਵਰਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਧੇ ਨਰਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਵੀ ਰਾਜ-ਯੋਗ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਖੂਹ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਹਿਸਾਬ ਦੇਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:

‘ਉਥੇ ਕਰਮਾਂ ’ਤੇ ਹੋਣ ਨਬੇੜੇ, ਜ਼ਾਤ ਕਿਸੇ ਪੁਛਣੀ ਨਹੀਂ।’

ਚਲੋ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਹੋਰ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਮੱਤ ਬਖ਼ਸ਼ੇ!

ਕਿਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਟਰਮ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਸਾਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਨਣ ਲਈ ਕਿ ਕੌਣ ਕੀ ਹੈ? ਇਕ ਸਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ’ਤੇ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਜੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਹੋਰ ਇਕ ਟਰਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ.ਸੀ. ਦੀ ਟਰਮ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕੋ ਟਰਮ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਕੈਰੀਅਰ ਲਈ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਐਵਾਰਡ “ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਫ ਐਮੀਨੈਂਸ” ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ 15-20 ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਐਵਾਰਡ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਵੀ.ਸੀ. ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੀ, ਉਸ ਵਕਤ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਈ ਵਾਜਬ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਇਸ ਐਵਾਰਡ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਤਾਵਲਾ ਸਾਂ ਕਿ ਕਦ ਮੇਰੀ ਟਰਮ ਪੂਰੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਦ ਮੈਂ ਉਹ ਐਵਾਰਡ ਲਵਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਈ.ਸੀ.ਆਰ. ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਐਵਾਰਡ ਸੀ। (ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਹੋਰ ਐਵਾਰਡ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ) ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਬੜੇ ਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਪਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਈ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਸਮਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਟੀਚਾ ਸੀ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕੈਂਪਸ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਾਲਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਰ ਦਿਆਂ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਹੋਰ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਤਾਂ ਲੈਂਦੀ ਰਹੇ ਪਰ ਕੈਂਪਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੱਖਰੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਪੂਰਾ ਸਿਸਟਮ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਹੋਵੇ। ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੈਮੀਨਾਰ ਸਿਸਟਮ ’ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਜੋ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਸੀ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕੌਂਸਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਮੇਟੀਆਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ, ਪਰ ਜੋ ਉਲਝਣਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਮੈਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਜਾਂ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਸਗੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਖ਼ੂਬੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ। ਸੋ ਮੈਂ ਡਰਾਮਾ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਪੇਸ ਸਾਇੰਸ ਤੱਕ

ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੈਮੀਨਾਰ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਹਾਲੇ ਪੂਰੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਟਰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਉਲਝਣਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਲਝਾਈਆਂ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀਆਂ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਦੋ ਸਾਲ ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦਾ ਸਿਸਟਮ ਵੀ ''ਇੰਟਰਨਲ ਈਵੈਲੂਏਸ਼ਨ'' ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸਡੌਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਆ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਨਕਲਾਂ ਅਤੇ ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਨਾਸੂਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦੀਂ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੌਣ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ੇਲ੍ਹ 'ਚੋਂ ਛੁਟੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਅਚੋਵਾਈ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਥਾਪਰ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲ ਐਫਲੀਏਟਡ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੈਮੀਨਾਰ ਸਿਸਟਮ 'ਤੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਟਰਨਲ ਈਵੈਲੂਏਸ਼ਨ ਦੀ ਸਕੀਮ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਨਤੀਜਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿਆ ਕਰੋ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਡਿਕਲੇਅਰ ਕਰ ਦਿਆ ਕਰੇਗੀ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇੰਸਟੀਚਿਯੂਟ ''ਡੀਮਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ'' ਵੀ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਕੰਟਰੋਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੰਟਰੋਲ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਅਦਾਰੇ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ। ਇਥੇ ਸਵਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅੱਛਾ ਵਿਦਿਆ ਢਾਂਚਾ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅੱਛੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ''ਡੀਮਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ'' ਬਣ ਜਾਣਾ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਕਿਸੇ ਦੀ ਅਥਾਰਟੀ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀਆਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੀਚਰਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ :

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਤਾਂ ਅਤੇ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨਾਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਕਾਫੀ ਵਾਹ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਕੋਈ ਔਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਦੋ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਸਨ, ਸੇਖੋਂ ਅਤੇ ਰਵੀ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਬੜੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਧੁਨ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸਨ। ਦਲੀਲ ਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਲੌਜਕ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਿਫ਼ਤ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਦੂਜ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤਕਰੀਬਨ ਖ਼ਤਮ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਵੈਸੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰ ਕੇ ਵੀ ਆਏ ਪਰ ਲੌਜਕ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਹਥਿਆਰ। ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਆਪਸੀ ਸਤਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ

ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵੀ ਹੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਕੋਈ ਜਲੂਸ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਨਾਅਰੇ ਨਹੀਂ ਲਾਏ।

ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਹੱਸਦੇ-ਹੱਸਦੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਖੰਭਾ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਛੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਿਉਂ ਹੈ ਤਾਂ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਆਦਮੀ ਜਦ ਵੀ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਇਹ ਖੰਭਾ ਗੱਡੇਗਾ, ਉਸ ਉਤੇ ਲੱਤ ਚੁਕ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਨਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ।

ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰਾਂ ਨਾਲ ਇਹੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ, ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਹੋਣੀ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ’ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਲੀਡਰੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਮੈਂ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਹੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸਲਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸਡੌਲ ਸਲਾਹਾਂ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸੇਖੋਂ ਅਤੇ ਰਵੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਿਜੀ ਸੁਆਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਇਜ਼ ਹੱਕ ਲੈਣ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਸੁਪਨਾ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸਾਂ ਉਹ ਇਸ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਧਿਆਪਕ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਗੜਬੜ ਕਿਉਂ ਰਹੀ ? ਜਦ ਮੈਂ ਇਸ ਪਦਵੀ ’ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਪਾਈ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪਰੀ ਇਕ ਦਿਓ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਤੜਫ਼ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਉਸਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਕਹਾਣੀ ਇਥੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਫਸ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਜਦ ਮੇਰਾ ਜਨਤਕ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੂਲ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ (ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ)ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਈ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਪਤਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਇਰਦੇ-ਗਿਰਦੇ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸੜਕਾਂ ’ਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਜਨਤਕ ਸੁਆਗਤ ਵੇਲੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਇਸ ਅਧਿਆਪਕ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਅਮਨ-ਮਾਰਚ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਵਤੀਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਆਦਤ ਮੁਤਾਬਕ ਕੁਝ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਵਤੀਰਾ ਰੱਖਿਆ। ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਚੁਕਿਆ ਅਤੇ ਕੋਈ ਐਸੀ ਹਰਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ’ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗਿਲਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਐਸੋਸ਼ੀਏਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਬਦਲੇ, ਲੇਕਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਉਹੀ ਰਹੀ।

ਮੇਰੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਣਸੁਖਾਵੀਂ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੇ

ਪਤੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ਨਵੀ ਪ੍ਰੋਮੋਸ਼ਨ ਸਕੀਮ ਹੇਠ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਇਹ ਤਰੱਕੀ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਘਰ ਆਈ। ਬੜੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ। ਉਸਦਾ ਗਿਲਾ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਵੀ ਕਿ ਹੋਰ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸਦੀ ਚੋਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਉਣੀ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਕਹੇ ਕਿ ਜ਼ਰਾ ਡਟ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਈਵੈਲੂਏਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਾਂਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਵੇਖੋ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਲੈਕਚਰਾਰ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਨਮੋਸ਼ੀ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਇਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦਲੀਲ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਹਾਂ ਪਰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਸਿਰਫ਼ ਥੋੜ੍ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਖ਼ੈਰ ਇਹ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਕਾਹਲੀ ਪੈ ਗਈ। ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਆਈਆਂ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ। ਆਖ਼ਰ ਸਭ ਪਾਪੜ ਵੇਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਵੀ ਉਸਦੀ ਮੱਦਦ ’ਤੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਡਕਾਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖ ਚੁਕਾ ਹਾਂ, ਉਸਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕੇਸ ਵੀ ਸੀ। ਜਦ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹੱਥ ਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਂ-ਛੇਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਬਣਾ ਲਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਪ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਪਤੀ ਅਤੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਬਰਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੰਤਵ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਗਲੀ ਟਰਮ ਨਾ ਮਿਲ ਜਾਏ।

ਇਸ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਰਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖ ਕੇ ਸਰਕੂਲਰ ਵੰਡਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਦੱਸੋ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਉਸ ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਆਖ਼ਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਝੂਠ-ਮੂਠ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਵਕਤ ਕਿਊਬਾ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਇਹ ਸਭ ਮੇਰੇ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਅਸਲੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ (ਪੂਟਾ) ਨੇ ਸਾਰੀ ਫੈਕਲਟੀ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਾਕੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਤਮਾਸ਼ੇ ਦਾ ਪਤਾ ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ। ਵੈਸੇ ਘੱਟ ਮੈਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ-ਛੇਆਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਚਿੱਠੇ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਬਰਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਝੂਠ ਤੂਫ਼ਾਨ ਤੋਲੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਅਤੇ ਕੌਣ ਹਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਹੇਠਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਤਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਕੱਚਾ ਚਿੱਠਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਖ਼ੈਰ, ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਗਲ ਕਾਫ਼ੀ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਅਗਲੀ ਟਰਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਰੱਖਦਾ, ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਤਮਾਸ਼ਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਮੈਂ ਲੁਤਫ਼ ਮਾਣਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ’ਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਦੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਵੀ ਮੰਗੀ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਇਆ ਉਂਜ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਚੰਗੇ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਵਿੱਚ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਲਪੇਟੇ ਗਏ। ਮਸਾਲ ਵਜੋਂ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੰਨੀ-ਪ੍ਰਮੰਨੀ ਲੇਖਿਕਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ

ਸਨਮਾਨਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਰਦਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਦਮੀ ਨੇ ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਆਦਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹਰ ਕਿਰਤ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਟਿੱਪਣੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਿਜੀ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਤਿਕਾਰਤ ਅਧਿਆਪਕ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬੀਬੀ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੱਕ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮੇਰੇ ਮੁਅੱਜ਼ਜ਼ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਕੁਹਾ ਵੀ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਇਸਨੂੰ ਜਦ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਤੋਂ ਉਪਰ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ। ਮਾੜੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਇਹ ਇਕ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਰ ਬੈਠੀ। ਕਿਸੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਰਸੀਦ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਗਈ। ਜਦ ਉਸ ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਕਢਾ ਲਏ, ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਕਚਹਿਰੀ ਘਸੀਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਇਸਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਹੋਈ, ਜਿਸਨੂੰ ਢੱਕਣ ਲਈ ਇਹ ਮੇਰੇ ਨੁਕਸ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਈ ਅਤੇ ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ। ਇਨਸਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਫਿਤਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੀਬੀ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਹੱਕ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੇ ਉਹ ਮੈਂ ਦਿੱਤੇ। ਇਸਨੂੰ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਦੀ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਨੁਕਸਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜੇ ਦੇ ਔਗੁਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਡੇ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹੋੜ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।

ਖ਼ੈਰ ਇਸ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਬੇਸੁਆਦੀ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ-ਛੇਆਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਨੂੰ ਛੱਡ ਅਧਿਆਪਕ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਭਰਪੂਰ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਆਮ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨੀ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਮੰਗਾਂ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਦਬਾਉ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗਰੁੱਪ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਸਗੋਂ ਮਾਰਗ - ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਾਫ਼ੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿੱਚ ਇਸ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਥ ਹੈ।

ਜਦ ਪ੍ਰੋਮੋਸ਼ਨ ਸਕੀਮ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿਆਸੀ ਸਿੰਡਕਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤਕੜੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸਕੀਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਉਥੇ ਇਹ ਸਿੰਡਕ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੰਡੀ-ਟੁੱਟੀ ਸਕੀਮ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਕੀਮ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ ਸਿਵਾਏ ਇਸਦੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਡਕਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿੱਚ ਰੜਕਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿਰਫ਼

ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦੀ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਜਾਂ ਫੇਰ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਗੇੜੇ ਮਾਰਦੇ ਫਿਰਨ। ਆਖ਼ਰ ਗੱਲ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਡਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੰਗਾਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੋਰਟ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਬਹੁਮੱਤ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿਆਂਗਾ ਅਤੇ ਆਪ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ। ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਆਖ਼ਰ ਉਹ ਵੀ ਚੇਤੰਨ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਸਨ, ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਏ ਅਤੇ ਸਕੀਮ ਪਾਸ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਾਫ਼ੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਅੱਗੇ ਰੱਖੀ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਦੇ ਹੋਣ ਉਹਦਾ ਸਾਰਾ ਸਿਹਰਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬੱਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੋ ਫ਼ੈਸਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣ, ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਕੀ ਨੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਨੇ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਨ ਸਕੀਮ ਲਾਗੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਰਤੀ ਗਈ। ਕੋਈ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਨ ਪੂਰੀ ਛਾਣ-ਬੀਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਐਸੋਸ਼ੀਏਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਨ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਅਤੇ ਕਮੀਆਂ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੇ ਟੇਬਲ ਉਤੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਧਾਨ (ਸੇਖੋਂ) ਦੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਨ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੀ ਗਿਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਕਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇਸ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਦੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨਿਆ। ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਜੋ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਉਦਾਰਤਾ ਦਿਖਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ?

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੂਨੀਅਨ :

ਮੈਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੋਲੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਮਾਣਿਆ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਔਕੜ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਲੰਬੀ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਆਖ਼ਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਲਾਸਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਹੋਸਟਲ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿ ਕੇ ਜਦ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪੰਜ-ਛੇ ਸੌ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਜਲੂਸ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਭੜਕਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਅਰੇ ਮਾਰਦਾ ਆਇਆ। ਅਧਿਆਪਕ ਫਟਾ-ਫਟ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਥੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਵੀ ਨਾ ਉਥੋਂ ਹਿਲਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦੋਸਤ ਮੁੜ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੇਰਾ ਪੱਕਾ ਦੋਸਤ (ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ) ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਘੇਰ ਕੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਪੰਜਾਂ-ਦਸਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਪਿਛੋਂ ਨਾਅਰੇ ਬੰਦ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, ''ਬੇਟਾ,

ਹੋਰ ਨਾਅਰੇ ਲਾਓ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨ ਯਾਦ ਆ ਰਹੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਨਾਅਰੇ ਲਾ ਕੇ।'' ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਅੱਧਾ ਮਿੰਟ ਹੋਰ ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਚੁੱਪ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੰਜ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਣੀ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਆ ਜਾਣ। ਚਲੋ ਨਾਲੇ ਚਾਹ ਪੀਆਂਗੇ ਨਾਲੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਾਂਗੇ। ਕੋਈ ਵੀਹ-ਪੰਝੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਅਸੀਂ ਹੱਸਦਿਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਘੰਟਾ ਚਾਹ ਪੀਤੀ। ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਹੜਤਾਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ 'ਤੇ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਮੈਨੂੰ ਕਰਨੀ ਪਏਗੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਮਲਾ ਰਫਾ-ਦਫਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੌਜੁਆਨ ਬੜੇ ਹੱਸਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਮੰਨਵਾ ਲਵੋ, ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਵਾ ਲਵੋ, ਸਿਰਫ਼ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਿਪਟ ਸਕਦਾ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਕ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿਪਟ ਸਕਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਨ ਦੇ ਲਾਇਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੌਜੁਆਨ ਤਾਂ ਏਨੇ ਸਾਫ਼-ਦਿਲ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਮੋਮ ਵਾਂਗੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋ ਜੀਅ ਚਾਹੇ ਬਣਾ ਲਵੋ; ਪਰ ਅੰਦਰ ਇਕ ਮਾਪੇ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਰਦ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੱਦੇ। ਸੈਨੇਟ ਹਾਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੱਸੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਾਰਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਹਰ ਰੰਗ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਗੱਲਬਾਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਟੂਡੈਂਟ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਿਕਰ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੋਲੀ ਵੀ ਚੱਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਨਾਲ ਇਹ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਜਾਓ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ 'ਤੇ ਛੱਡ ਜਾਓ। ਚੋਣਾਂ ਅੱਗੇ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਦੀ ਐਸਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜ੍ਹੀ ਕੀਤੀ। ਸਾਰੇ ਮਸਲੇ ਬੈਠ ਕੇ ਗਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਹੱਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ। ਜਦ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ ਉਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਿ ਕੋਈ ਲਿਖਤੀ ਰੋਕ ਲੱਗ ਜਾਏ, ਮੈਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾ ਲਈਆਂ। ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਜਾਂ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਈ - ਕਈ ਗਰੁੱਪ ਉਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਆਰਥ ਵੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਵੀ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਜੇ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮਸਲਾ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਯੂਨੀਅਨ ਰਾਹੀਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ

ਚੋਣਾਂ ਮਿਥੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਪਾਇਆ। ਪਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਤਾਜ਼ੇ ਰੰਗ ਕਰਵਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਗਰੁੱਪ ਕਿਸੇ ਕੰਧ ਜਾਂ ਬਿਲਡਿੰਗ ਜਾਂ ਸੜਕ ਉਤੇ ਕੋਈ ਸਲੋਗਨ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇਗਾ। ਹਰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਅਤੇ ਮੋੜਾਂ ਚੁਰਾਹਿਆਂ ਆਦਿ ਉਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਬੋਰਡ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜਗ੍ਹਾ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੋਸਟਰ ਲਗਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸੀ ਜਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਜਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਕੰਧ, ਬਿਲਡਿੰਗ ਜਾਂ ਸੜਕ ਉਤੇ ਇਕ ਵੀ ਲਕੀਰ ਤੱਕ ਨਾ ਮਾਰੀ। ਚੋਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਇਕ ਟੁਕੜੀ ਵੀ ਬੁਲਾ ਲਈ ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਾ ਕਰੇ। ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ’ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਗੇਟ, ਕਾਰਾਂ, ਟ੍ਰਾਲੀਆਂ ਆਦਿ ਲਈ ਖੋਹਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਇਹ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਸਭ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਨਾਲ ਚੋਣਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜਦ ਗਿਣਤੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵੋਟ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਅਤੇ ਇਕ ਵੋਟ ਗੁੰਮ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਗਿਣਤੀ ਹੋਈ। ਚੌਥੀ ਵਾਰ ਵੋਟ ਮਿਲ ਗਈ ਅਤੇ ਇਕ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੋ ਵੋਟਾਂ ’ਤੇ ਜਿੱਤ ਗਿਆ। ਏਨੇ ਸਖ਼ਤ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਾਰਨ ਵਾਲੇ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਹਾਰ ਮੰਨੀ ਅਤੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕ ਦਿੱਤੀ। ਏਨੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਨਾਲ ਕਦੀ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ। ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ।

ਇਹ ਇਕ ਸਿਫ਼ਤ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਟਰਮ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਕੰਧ, ਇਮਾਰਤ ਜਾਂ ਸੜਕ ਉਤੇ ਕੋਈ ਸਲੋਗਨ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਕੋਈ ਥਾਂ ਖ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਡਰਾਮਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਹੜਤਾਲ ’ਤੇ ਰਹੇ। ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਵਾਲੇ ਬਲਾਕ ’ਤੇ ਕੰਟੀਨ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਉਤੇ ਨਾਅਰੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਹਫ਼ਤਾ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਪਰ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਂ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੰਗ ਮੰਨੇ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਕੰਧਾਂ ਖ਼ਰਾਬ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਕੌਣ ਸਾਫ਼ ਕਰੇਗਾ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪੇ ਕਰਨਗੇ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਆਪ ਹੀ ਕਲੀ ਚੂਨਾ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਸਾਰੇ ਨਾਅਰੇ ਮਿਟਾ ਕੇ ਮੁੜ ਪਾਲਸ਼ ਫੇਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪ ਕਲੀ-ਚੂਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਟਰਮ ਵਿੱਚ ਜਦ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਮੰਗ ਲੈ ਕੇ ਮਿਲੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਆਉਂਦਿਆਂ ਗੋਡੀਂ ਹੱਥ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਗੋਡੀਂ ਹੱਥ ਲਾਇਆ। ਸਾਡੇ ਇਹ ਆਪਸੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਏਨੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਲਾ-ਤਾਰਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਤਲ ਵੀ ਹੋਇਆ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਿਨ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਦੀ ਆਏ ਹੋਣ ਪਰ ਸਾਡੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਡੋਲ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਕਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਝੱਲਿਆ। ਇਕ ਵਕਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕੂਹਣੀਆਂ ਭਾਰ ਚਲਾਇਆ। ਸਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕੁੱਟਿਆ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸੱਟਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਵੱਜੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਏਨਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀ ਮਿਲ ਕੇ ਜਦ ਆਰਮੀ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ 'ਤੇ ਐਕਸ਼ਨ ਦੀ ਮੰਗ 'ਤੇ ਡਟ ਗਏ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫਸਰ ਰੋਣਹਾਕੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਣੀ ਪਈ।

ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਰੈਕਟਰ ਜੋ ਬਣਿਆ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਇਕੱਠੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਕੋਝੀ ਹਰਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿੱਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰ ਜਾਏ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਗ਼ਲਤੀ ਤੋਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਕੋਤਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਜਾਂ ਪੀਂਦਾ ਫੜਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਹੋਸਟਲ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਹੋਸਟਲ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉੱਕਾ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਡਸਿਪਲਨ ਨੂੰ ਆਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜਦ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕੁਝ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੋਇਆ ਪਰ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੌਸਲਾ ਫੜ ਗਏ ਸਨ। ਜੋ ਲੁਕੇ-ਛਿਪੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿਰੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਮੈਥੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜੋ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਆਪਣੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਭਵਨ ਵਿੱਚ, ਜਿਥੇ ਪੰਜ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਇਕ ਪਾਠ ਇੰਜ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਇਹ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ। ਮੈਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਇਸ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਕਿ ਭੋਗ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕੋਈ ਬਾਹਰ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਤਕਰੀਰਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਸਿਰਫ਼ ਕੀਰਤਨ, ਪਾਠ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਭ ਮੰਨ-ਮਨਾ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਜਿਸ ਦਿਨ ਭੋਗ ਪੈਣਾ ਸੀ ਜਦ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ 10 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਲਾਅਨ ਵਿੱਚ ਚਾਨਣੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਵੀ ਬਣੇ; ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਲੈਕਚਰਬਾਜ਼ੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹੱਕਾ-ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆ ਗਏ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਭਰਿਆ ਪੀਤਾ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਡਰਦੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ। ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਘਾਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ

ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਗੜੇ ਪੈਂਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਕੁੱਕੜੀ ਦੇ ਚੂਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਪਰਾਂ ਥੱਲੇ ਲੁਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਧੁੱਪ ਨਿਕਲੀ ਤਾਂ ਬਾਂਗਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ? ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਗਰਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀ ਮੰਨੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਤੌਂਖਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਮਾਈਕ 'ਤੇ ਜਾ ਖੜੋਤਾ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਕਈ ਆਗੂ ਵੀ ਉਥੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਤਾਂ ਘੱਟ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਕਰੀਰ ਵੱਧ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਜਾਈਏ। ਮੈਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਹਥਿਆਰ ਪਹਿਨ ਲਈਏ? ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਤਾਂ ਲੇਜ਼ਰ ਬੰਬਾਂ, ਐਫ-ਸੋਲਾਂ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਨੇ। ਮੈਂ ਜੋ ਜੀ ਆਇਆ ਬੋਲਿਆ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਸਿਆਸੀ ਦਖ਼ਲ ਅਤੇ ਕੱਟੜਵਾਦ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਸਾਰੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਨਾਟਾ ਛਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਬੇਸੁਆਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਗ਼ਲਤ ਕਦਮ ਨਾਲ ਜੋ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਲੋਂ ਪਛਤਾਵਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਇਹ ਅਲਹਿਦਾ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਗ਼ਲਤੀ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚੇ ਆਖ਼ਰ ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਕਈ ਵਾਰ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਉਂਦਾ।

ਕਈ ਵਾਰ ਜਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੇ ਉਸ ਗ਼ਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾ ਕੇ ਗ਼ਲਤੀ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ 'ਤੇ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਦ ਅਤੇ ਕਿੰਨੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਹੈ, ਕਦ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਦ ਤਿਉੜੀਆਂ ਪਾਣੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਕਦੋਂ ਨਹੋਰਾ ਮਾਰਨਾ ਹੈ? ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣਾ ਵੀ ਇਕ ਆਰਟ ਹੈ, ਜੋ ਸਿਖਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਹੋਵੇ ਮਾਪਿਆਂ ਵਰਗੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰੇ ਹੋਣ -ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਵਾਸਤੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਇਕ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਲਈ, ਜਿਸਦਾ ਆਨੰਦ ਮੈਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਣਦਾ ਹਾਂ।

ਕਰਮਚਾਰੀ ਯੂਨੀਅਨ :

ਕਰਮਚਾਰੀ ਯੂਨੀਅਨ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਹੜਤਾਲ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ। ਇਸ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ (ਡਾ. ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ''ਆਸਕਿੰਗ ਫ਼ਾਰ ਟਰਬਨ'' ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਫੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਡਿਊਟੀ ਸੰਭਾਲੀ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਉਤੇ ਬਣੇ ਸਾਰੇ ਕੇਸ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਉਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਜਾਅਲੀ ਡਿਗਰੀਆਂ ਵੇਚਣ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਸੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵਿਭਾਗੀ ਕੇਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਕਚਹਿਰੀ ਤੋਂ ਬਰੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਤੋਂ ਕਲਰਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਾਸ ਕੋਈ ਕੇਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਬਿਨਾ 'ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਬਣਦੇ ਹੱਕ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਮੁੜ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਿਛਲੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਪਹਿਲੋਂ-ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਇਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬੜੀ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸਨੂੰ ਕੁਝ ਵਹਿਮ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਵੀ.ਸੀ. ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਲੱਗਾ ਖੰਭ ਖਿਲਾਰਨ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਜੋ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਤੇਰਾ ਹੱਕ ਸੀ। ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਰਿਆਇਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਕਮੀ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨੀ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਵਿਭਾਗੀ ਕੇਸ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਤੂੰ ਇਹ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਚ ਕੇ ਚੱਲ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਕੁੰਡੀ ਪੈ ਗਈ ਤਾਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਏਂਗਾ। ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਪਰ ਨਿਕਲ ਆਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਫਾਇਦੇ ਲਏ ਜਾਣ। ਇਕ ਲੋਅਰ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਆਰਡਰ ਲੈ ਆਇਆ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਪਿਛਲੇ ਬਕਾਏ ਦੇ, ਜੋ ਬਣਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਬਰਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਪੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਇਸ ਨਾਸੂਰ ਦਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਏਗਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਡਿਸਮਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਵਕਤ ਉਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ 20 ਕੁ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਦੀ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਜਦ ਡਿਸਮਿਸ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਦਿਨ ਖ਼ੂਬ ਹੜਤਾਲ ਹੋਈ। ਹਫ਼ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਸਰ, ਅਸਿਸਟੈਂਟਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ (1) ਇਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, (2) ਜੇ ਇਹ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੱਕ ਮੈਂ ਜਾਵਾਂਗਾ, (3) ਜੇ ਬਹੁਤ ਦਬਾਅ ਪਵੇ, ਜੋ ਮੈਂ ਸਹਾਰ ਨਾ ਸਕਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ; ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਏਗਾ, (4) ਜੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬੰਦ ਕਰਨੀ ਪਏ ਤਾਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ 'ਤੇ ਕੋਈ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬੰਦ ਹੀ ਮਿਲੀ ਸੀ, (5) ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ ਕਿ ਜਲੂਸ ਕੱਢੋ, ਧਰਨੇ ਮਾਰੋ, ਹੜਤਾਲ ਆਦਿ ਕਰੋ। ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਜਮਹੂਰੀ ਹੱਕ ਹੈ ਪਰ ਨਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਮਨ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੜਤਾਲ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹ ਮਿਲਣੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੋਂ ਸਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਰਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੁਝ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਆਖ਼ਰ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨ ਹੜਤਾਲ ਚੱਲੀ। ਤੰਬੂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਤੰਬੂ ਵੀ ਪੱਟ ਕੇ ਨਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸੁਟ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰੀ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੇ ਬੜੇ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ ਪਰ ਇਹ ਕਰਮਚਾਰੀ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਨਾ ਲਿਆ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਇਹ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਮਚਾਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਗਲੋਂ ਲਾਹਿਆ। ਦਿਲੋ-ਦਿਲੀ ਇਸ ਐਕਸ਼ਨ ਉਤੇ ਸਾਰੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ।

ਦਰਅਸਲ ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਇੰਜ ਕੱਢੇ ਸਨ। ਇਕ ਜਨਸੰਘੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਟੰਗਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਇਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੱਖਰ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਿਆ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਕਨਵੀਨਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ’ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਾਰਾ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਤੁਕ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਪੱਲੇ ਵੀ ਬੱਧਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਖ਼ੈਰ ਜਦ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਉੱਘੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਆਏ, ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਉ। ਮੈਂ ਬਥੇਰਾ ਸਮਝਾਵਾਂ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਹ ਬੰਦਾ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਸਨੇ ਸਿਆਸੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰੇ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਸਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਕਿਉਂ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਸੁਣੇ ਹੀ ਨਾ ’ਤੇ ਇੱਕੋ ਰੱਟ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਉ। ਜਦ ਮੈਂ ਨਾ ਮੰਨਿਆਂ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਜ਼ਾ-ਤਾਜ਼ਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਗਵਰਨਰੀ ਰਾਜ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਇਹ ਅਪੀਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਚਾਂਸਲਰ ਕੋਲ ਆ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਗਵਰਨਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਕੇਸ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਦਬਾਉ ਹੈ। ਇਸ ਲੈਕਚਰਾਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਉ। ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ। ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਪੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਮਲਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਥੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਡਾ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਇਹ ਨਾਸੂਰ ਲਾਹੇ ਸਨ ਜੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੁਝ ਵਕਤ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਲਾਹੁਣੇ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਚੱਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਾਂ ਲੈਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਖਾਹ-ਮਖਾਹ ਕਿਸੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਜਾਏ। ਦਰਅਸਲ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਦਾਲਤ ’ਚੋਂ ਸਟੇਅ ਲਿਆਂਦੀ ਸੀ। ਸਟੇਅ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸਟੇਅ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਉਸ ਵਕਤ ਮੇਰੀ ਟਰਮ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਇਹ ਮੁਨਾਸਬ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਜਾਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ’ਚੋਂ ਕੱਢ ਜਾਂਦਾ। ਮੇਰੀ ਟਰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ’ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਲੱਡੂ ਵੰਡੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਮਲਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੰਦੇ ਕੰਮ ’ਤੇ ਲਾਏ ਹਨ, ਓਨੇ ਹੀ ਅੜਿੱਕੇ ਇਹ ਡਾਂਹਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਲਾਓ ਤਾਂ ਅੱਧੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੱਧ ਮਸਲੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਅੜਿੱਕੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬਾਬੂ ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ

ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਫੈਮਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫੈਮਲੀਆਂ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਹਿਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੇਸ ’ਤੇ ਇਕ ਸਰਟੀਫ਼ਿਕੇਟ ਮੰਗਣਗੇ, ਫੇਰ ਉਹ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ’ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅੜਚਣ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡਿਉਂ ਆਏ ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਅਸੂਲੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕਦੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣੋਂ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਿੱਧੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ’ਤੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਖਿਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗੁੰਝਲਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋ-ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਮ ਮਦਾਖਲਤ ਕਰਨੀ ਮੈਂ ਮੁਨਾਸਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮੀਆਂ ਸਨ; ਜੋ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਕਾਰਕਰਦਗੀ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਛੋਟਾ-ਛੋਟਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪ੍ਰੋ-ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਲੱਤ ਫਸਾਈ ਰੱਖਣਾ ਮੁਨਾਸਬ ਨਾ ਸਮਝਿਆ।

ਸਿੰਡੀਕੇਟ :

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਤਾਂ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਮੈਂਬਰ (ਡੀਨ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਨੁਕਸ ਕੱਢਣ ਤੱਕ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਸਿਆਸੀ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣਾ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ਼ ਅਧਿਆਪਕਾਂ/ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਥਾਨਕ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਲਗਾਈ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ/ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਪਲੂਸੀ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਹਰ ਉਸ ਆਈਟਮ ’ਤੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀ ’ਤੇ ਅਸਰ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਸਲਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਨਿਜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਿਸੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਸੁਆਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਸੁਆਰਥ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਬਹੁਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਰਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਮੇਰਾ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਆਈਟਮ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਬਹਿਸ ਪਿਛੋਂ ਜੋ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਜਾਏ ਠੀਕ ਸੀ। ਪਰ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਠੀਕ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਦਿਸੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਅੜ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਪੱਖਪਾਤ ਨਾਲ ਫ਼ੈਸਲਾ ਗ਼ਲਤ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਦਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ, ਸਿਵਾਏ ਇਕ ਦੋ-ਵਾਰ ਤੋਂ ਕਦੀ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਆਖਰੀ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਦ ਸਿਆਸੀ ਮੈਂਬਰ ਜ਼ਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਉਣੀ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੀਟਿੰਗ ਨਾ ਬੁਲਾਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸ਼ਪੈਸ਼ਲ ਮੀਟਿੰਗ ਵਾਸਤੇ

ਰੈਕੁਈਜ਼ੀਸ਼ਨ ਦੇ ਦਿਆਂਗੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰ ਮਿਲ ਕੇ ਰੈਕੁਈਜ਼ੀਸ਼ਨ ਕਰੋ। ਫੇਰ ਰੂਲ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਆਪਣੀ ਸਹੂਲਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਵਕਤ ਅਤੇ ਥਾਂ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰੇਗਾ। ਜਦ ਤੁਹਾਡੀ ਰੈਕੁਈਜ਼ੀਸ਼ਨ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੇਰੀ ਟਰਮ ਹੈ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਕਤ ਆਪਣੀ ਸਹੂਲਤ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਦਾ ਬਜਟ ਵੀ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਵੰਬਰ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆਇਆ ਕੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਨਾ ਸੱਦੀ। ਮੈਂਬਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਟਪਟਾਏ, ਪਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਸੁਹਿਰਦ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਘੱਟ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ। ਦੋ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ, ਦੋ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ (ਸੀਨੀਅਰਾਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ), ਇਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸਕੱਤਰ, ਇਕ ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ, ਦੋ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਦੋ ਸੈਨੇਟ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਬਸ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਮੈਂਬਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ। ਨਿਰਾ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜੇ ਮਜਬੂਰੀ ਹੀ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਥਾਨਕ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਮਜ਼ਦ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੈਂਬਰ ਲੈਣੇ ਵੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਕ-ਅੱਧਾ ਉਚ-ਕੋਟੀ ਦਾ ਸਨਅਤਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਸਹੀ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਚਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੈਨੇਟ :

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸੈਨੇਟ ਵਿੱਚ 90-95 ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ 27 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਰਕਾਰੀ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਸੀਨੀਆਰਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ, ਸਿੱਖਿਆ-ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਐਡਵੋਕੇਟ-ਜਨਰਲ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚਾਂਸਲਰ ਇਸਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾ ਕਦੀ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗਵਰਨਰ (ਚਾਂਸਲਰ) ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਡੀ ਸਿਰਫ਼ ਬਹਿਸ-ਮੁਬਾਹਸਾ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੀ ਹੈ; ਪਰ ਇਸਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਸਲਾਹਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਸਪੀਕਰ ਵਾਲੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਮੈਂਬਰ ਮੁਤਜ਼ਾਦ ਸੁਆਰਥਾਂ ਪੱਖੋਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕੌਂਸਲ ਪਾਸ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦਾ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਸਿਰਫ਼ ਵਾਪਸ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਸੈਨੇਟ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਦੋ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਅਤੇ ਦੋ ਵਿੱਤ ਕਮੇਟੀ ਲਈ ਚੁਣਦੀ ਹੈ। ਕਾਫ਼ੀ ਗਹਿਮਾ-ਗਹਿਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੋ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰੇ, ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਜਦ ਸਰਕਾਰੀ ਇੰਟਰਸਟ ਵਧ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਆਪ ਵੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ

ਰਿਹਾ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਰਹੀ ਕਿ ਸੈਨੇਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਬਣਾਈ ਜੋ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਘੋਖੇ। ਪਰ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਦਰ ਅਸਲ ਮੈਂ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਸੈਨੇਟ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਬਾਡੀ ਇੰਜ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਲਈ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਬਾਡੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸੈਨੇਟ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕਈ ਔਕੜਾਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੈਨੇਟ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਛੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਅਤੇ ਸੁਝਾਉ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੀਟਿੰਗ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਘਟੋ-ਘਟ ਦੋ ਵਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਅੱਛੇ-ਅੱਛੇ ਸੁਝਾਉ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਦੋ ਸਾਲ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਬੰਦਾ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੂਜੇ ਮੈਂਬਰ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਇਕ ਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸੁਝਾਉ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸਕਣ।

ਅਕਾਦਮਿਕ ਕੌਂਸਲ :

ਇਹ ਇਕ ਅਕਾਦਮਿਕ ਬਾਡੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਵਾਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹਿਸ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਛੀ ਅਤੇ ਭਰਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਡੀ ਦੀਆਂ ਸੇਧਾਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਛੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਿਸਟਮ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਬਹੁਤ ਅੱਛੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਵੀ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਵਾਪਸ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ ’ਤੇ ਵੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕੌਂਸਲ ਆਪਣਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਾ ਬਦਲੇ ਤਾਂ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰਲੀ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਹਰ ਮੱਧ-ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਲਈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਚੋਣ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਇਸਨੂੰ ਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਬਹੁਮੱਤ ਕਿਸੇ ਚੋਣ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚੋਣ ਫੇਰ ਵੀ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਰੱਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਵੀ ਦਲੀਲ ਦੇਵੇ, ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਕੇਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਚੋਣ ਦਾ, ਜੋ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਰੱਦ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ, ਸਗੋਂ ਨਾ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਜਾਂ ਦੂਸਰੀ ਦਖ਼ਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਅਕਾਦਮਿਕ ਕੌਂਸਲ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੂਝ ਭਰੀ ਦਲੀਲ ਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਲੌਜਕ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਫ਼ੈਸਲੇ ਹੀ ਅਸਲੀ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਕਿਸੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਕਾਰਕਰਦਗੀ ਦੇ।

ਪ੍ਰੋ-ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ :

ਇਹ ਪਦਵੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਹੈ। ਪਰ ਫ਼ਰਕ ਏਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਡੀਨਾਂ ਵਾਂਗੂ ਕਈ ਪ੍ਰੋ-ਵਾਈਸ-

ਚਾਂਸਲਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਸਾਡੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ-ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਾਈਸ- ਚਾਂਸਲਰ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਗਵਰਨਰ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਐਕਟ ਅਤੇ ਸਟੈਚੂਜ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਸਾਮੀ ਦੇ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਕੰਮ ਵੀ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿ ਪ੍ਰੋ-ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਇਸ ਆਸਾਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਅੜਿੱਕਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਪੋ ਵਿਚ ਵਿਵਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸਾਮੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਅਸਾਮੀ ਭਰਦੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੇ ਭਰੇ ਤਾਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੰਮ ਤਾਂ ਆਖ਼ਰ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮਾੜਾ ਚਲਣਾ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰੋ-ਵਾਈਸ -ਚਾਂਸਲਰ ਵੀ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ ਪਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਡਰਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰੇਗਾ। ਫਸ ਗਈ ਤਾਂ ਫਟਕਣ ਕੀ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਦੇਖੀ ਜਾਊ। ਅੱਗੇ ਕਿਹੜਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਪਿਆ? ਮੇਰੇ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਚਾਰ ਦਿਨ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ (ਡਾ. ਐਸ.ਆਰ. ਕੇ. ਚੋਪੜਾ) ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਉੱਘਾ ਇੰਥ੍ਰੋਪਾਲੋਜ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸੀ, ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਨੇ ਮੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਜਦ ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਡੀ ਖਟ ਪਟ ਹੋ ਜਾਏਗੀ, ਪਰ ਐਸਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਆਖ਼ਰ ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਉੱਘਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਵੰਡਣੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੈਠ ਕੇ ਲੰਬੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਚੋਪੜਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਜਾਂ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਭਾਈਵਾਲ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਵੀ.ਸੀ. ਬਣ ਚੁਕਾ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਚਲਾਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵੀ.ਸੀ. ਬਣਨ ਦੇ ਚਾਂਸ ਵੀ ਹਨ। ਜੇ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧ ਸਕਦੇ। ਇਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਸਾਡੀ ਕਾਫ਼ੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਘਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੋਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਠੀਕ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹੀਆਂ। ਡਾ. ਚੋਪੜਾ ਬੜੇ ਅੱਛੇ ਮਿਲਣਸਾਰ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਮਿਲ ਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚਲਾਉ। ਡਾ. ਚੋਪੜਾ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਵੀ ਇਕ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਔਰਤ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਚੁਗ਼ਲੀ ਨਿੰਦਿਆ ਜਾਂ ਤਰਫ਼ਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਉੱਕਾ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ। ਅਸੀਂ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਤੇਹ-ਪਿਆਰ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ।

ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਮੈਂ ਇਕ ਇੰਪ੍ਰੈਸ਼ਨ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਮੈਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਮ ਕਹਿੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਜਾਂ ਦੂਏ-ਤੀਏ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਜੋ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ-ਕਰਦੇ ਨੇ, ਸਾਂਝਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸੱਚ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਚੁਗ਼ਲੀਆਂ ਨਾ ਕਰੇ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਕਾਫ਼ੀ ਰਾਸ ਆਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਇਸਨੂੰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦੇ। ਪ੍ਰੋ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਸ਼ਗ਼ੂਲ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਭਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੌਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਆਖ਼ਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਝਮੇਲੇ ਸਾਰੇ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਨਜਿੱਠ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਸਲੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ ਨਿਬੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਵਧ-ਘੱਟ ਵੀ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿੰਨਾ ਸਬਰ ਕੀਤਾ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਵਿਗੜਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਝਿੜਕਿਆ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂ ਜਿਸਦਾ ਵੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਸੁਆਰਥ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਹਦੀ ਸੁਣਦੇ ਅਤੇ ਹੌਸਲਾ ਅਫਜ਼ਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਅੜਚਣ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਦੋ-ਚਾਰ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਨਾਲ॥ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ।

ਜਦ ਮੈਂ ਕਿਊਬਾ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਪਿਛੋਂ 'ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ' ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਆਉਂਦੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬੋਲਣੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕੈਂਪਸ ਉਤੇ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਚਾ-ਤਾਇਆ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਬੋਲਣੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਸਦਾ ਬਹੁਤਾ ਕਾਰਨ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਕੈਂਪਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਹ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਚੋਪੜਾ ਸਾਹਿਬ ਘਬਰਾ ਗਏ ਕਿ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚੋਂ ਲੋਕ ਕੈਂਪਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪ ਕਹਿ ਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਅਤੇ ਕੈਂਪਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਗਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਔਰਤਾਂ, ਬੁੱਢਿਆਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਤੱਕ ਵੀ ਕੋਈ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਣ ਦਿੱਤਾ ਕਈ ਦਿਨ। ਕੈਂਪਸ 'ਤੇ ਕਰਫ਼ਿਊ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਚੋਪੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਝ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਐਸੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਅਗੋਂ ਕੁਝ ਸੂਝ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਕਿ ਏਨੀ ਸਖ਼ਤੀ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕੇ। ਜਦ ਹਾਲਾਤ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤਣਾਉ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਹਰ ਕਦਮ ਬਹੁਤ ਸੋਚ ਕੇ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ-ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਸਨ, ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤੇ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਪਰਕ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਸੰਪਰਕ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੜਕਾ ਜੀਪ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੈਂਪਸ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਗਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਹਸਾਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਚੋਪੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੀ ਗੌਲਿਆ, ਲੜਕੇ ਨੇ ਤਾਂ ਕੀ ਗੌਲਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਮੰਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋ-ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਸੀ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਰਿਹਾ। ਸੋ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਪਰਤਿਆ,

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਅਡੋ-ਫਾਟ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਕੋਲੋਂ ਮੂੰਹ ਵੱਟ ਕੇ ਲੰਘਦੇ ਸਨ। ਦਹਾਕਿਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਤਾਅਲੁੱਕਾਤ ’ਤੇ ਪਿਆਰ-ਆਦਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੋਪੜਾ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਸੁਲਾਹ-ਸਫ਼ਾਈ ਜਾਂ ਸਮਝਾਉਣ-ਬੁਝਾਉਣ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ।

ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀਨੀਅਰ ਅਤੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ਼ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀਹ-ਪੰਝੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਦੋ ਘੰਟੇ ਬੈਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਸੀ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ਹਿਮੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰ ਲੈਣ। ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ’ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਖ਼ਤ ਚੋਟ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਕੁਝ ਘਟ-ਵੱਧ ਕਹਿ ਵੀ ਦੇਣ ਤਾਂ ਜਿਗਰੇ ਨਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ‘ਹਊ ਪਰੇ’ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਆਖ਼ਰ ਤੁਸਾਂ ਇਕੱਠੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਿਭਾਉਣੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਭਰਾ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਜਿਗਰੇ ਨਾਲ ਨਿਪਟਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਸਦਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਹਰ ਸਲਾਹ ਕਬੂਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਵੀਹ-ਪੰਝੀ ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਇਹ ਮੀਟਿੰਗ ਬਹੁਤ ਗਰਮਾ-ਗਰਮੀ ਦੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਖ, ਗਿਲੇ-ਸ਼ਿਕਵੇ ਸੁਣੇ। ਇਹ ਮੀਟਿੰਗ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠਕੇ ਆਪਣੇ ਗਿਲੇ-ਸ਼ਿਕਵੇ ਆਪਸੀ ਆਦਰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਦੂਰ ਕਰ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ। ਕਰਫਿਊ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਦੱਸ ਕੇ ਅਤੇ ਜੋ ਉਹ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਸਮਝਾ ਕੇ ਦੂਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਕਿਸੇ ਵਕਤ ਤਾਂ ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾਮਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਕੱਢ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਿਆਰ- ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਦਲੀਲ ’ਤੇ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਸਭ ਠੰਢੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਜਦ ਸਾਂਝੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਾਈ। ਕਈ ਤਾਂ ਇਸ ਉਤੇ ਤੁਹਾਥੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦੁਖੀ ਹਨ। ਜੇ ਇਕ ਮੂਰਖ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਇਕ-ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਰ ਇਕੱਲਿਆਂ-ਇਕੱਲਿਆਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਦੋਸਤੀ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀਤੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਮੁੜ ਆਪੋ ਵਿਚੀਂ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬੇਸੁਆਦੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਆਖ਼ਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਉਠੇ। ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਕੋਈ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੈਂਪਸ ’ਤੇ ਆਮ ਵਰਗਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਧੰਨਵਾਦ ਕਹਿ ਕੇ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸੁਲਾਹ-ਸਫ਼ਾਈ ਸੌਖੀ ਹੋ ਗਈ।

ਇਕ ਅਜੀਬ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਕੋਈ **10-15** ਡੀਨਾਂ ਅਤੇ

ਵਿਭਾਗੀ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਟਰਮ ਕੋਈ ਇਕ ਤੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਂਜ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਬਕਦੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਸੱਦ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ’ਤੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਰੋਸ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਇਹ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਡਰਾਮੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਦੁਖ ਕਿਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ? ਕਿਹੜਾ ਸਿੱਖ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਦਿਲ ’ਤੇ ਸੱਟ ਨਹੀਂ ਵੱਜੀ ਪਰ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਨਿਰੀ ਡਰਾਮੇਬਾਜ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦੀ। ਇਸ ਡਰਾਮੇਬਾਜ਼ੀ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅੱਗੇ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਵਾਕਈ ਸੁਹਿਰਦ ਹੋ ਤਾਂ ਇਹ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਆਪਣੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦਿਉ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪੰਦਰਾਂ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦਿਉ ਤਾਂ ਲਿਸਟ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਨੰਬਰ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖ ਲਉ, ਮੈਂ ਵੀ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ। ਜੇ ਨਹੀਂ ਇੰਜ ਕਰ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਢਕੋਂਸਲਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰੋ ’ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਹ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਵਾਪਸ ਲਉ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਖਾਵਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੋ–ਢਾਈ ਮਹੀਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੀਹਾਂ ’ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪਈ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਸੁਧਰੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਵਿਖਾਇਆ। ਮੈਂ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਧੀਨ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਨੇ ਜਾਂ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਣਾ ਸੀ। ਜੇ ਆਪ ਹੀ ਭਟਕ ਗਏ ਤਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਰਾਹ ਵਿਖਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਰਤ ਆਏ। ਮੈਂ ਰੱਬ ਦਾ ਲੱਖ–ਲੱਖ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਗ਼ਲਤੀ ਪ੍ਰੋ. ਵਾਈਸ– ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਹੋਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਮੈਨੂੰ ਭੁਗਤਣੇ ਪਏ। ਚੋਪੜਾ ਸਾਹਿਬ ਛੇਤੀ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਆਰਥੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਦੀ ਨਾ ਨੀਅਤ ਸੀ ਨਾ ਸਮਰਥਾ। ਇਕ ਰਾਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੁਝ ਕਵੇਲੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਏ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਾਕੇ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੜੇ ਹੱਸਦੇ–ਗਾਉਂਦੇ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬੋਟੈਨਿਕ ਬਾਗ਼ ਕੋਲ ਘੇਰ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁੱਟਿਆ। ਕੂਹਣੀਆਂ ਭਾਰ ਹੋਸਟਲਾਂ ਤੱਕ ਲੈ ਗਏ। ਹੱਥਾਂ ਉਤੇ ਬੂਟ ਰੱਖ ਕੇ ਸਰੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਕੁੱਟੇ। ਏਨੇ ਜ਼ਾਲਮ ਫ਼ੌਜੀ ਜੁਆਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ; ਮੈਂ ਕਦੀ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਜਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਫੌਜੀ ਦਸਤੇ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਦਰਅਸਲ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਜਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੇਰੀ ਕੋਠੀ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਚੋਪੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤੇ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵਾਈਸ–ਚਾਂਸਲਰ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਘਿਰਾਉ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ। ਦਸ ਵਜੇ ਦਾ ਵਕਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਵਕਤ ਫ਼ੌਜੀ ਆਪ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਖਾਣੇ ’ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ

ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੰਨ੍ਹੇ-ਵਾਹ ਘੇਰ ਕੇ ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਹੋਸਟਲਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਛਿੱਲ ਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਗ਼ਲਤ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤੇ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਮਹੀਨਾ ਲੱਗਾ ਇਸ ਉਲਝੀ ਤਾਣੀ ਦੇ ਤੰਦ ਸਿੱਧੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜਿਸਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵੇਰਵਾ ਮੈਂ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ।

ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਠੀਕ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਕੰਮ- ਕਾਜ ਅੱਛਾ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮਸਲਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ, ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਦਾਖ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਜਦ ਕੋਈ ਪੇਚਾ ਪੈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਇਕ ਪੇਚਾ ਇਹ ਪਿਆ ਕਿ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦੀ ਪਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਅਤੇ ਚੋਪੜਾ ਸਾਹਿਬ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਘਿਉ-ਖਿਚੜੀ ਸਨ। ਜਦ ਵੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਲੋਕ ਚੋਪੜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਜਾਂਦੇ, ਉਹ ਵਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਫ਼ੈਸਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਦੇ ਬਰਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕੇਸ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲਰ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਐਸੇ ਤੱਥ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੀ ਠੀਕ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਖ਼ਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਨੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦ ਇਹ ਅਪੀਲ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਹੋਈ ਤਾਂ ਜਸਟਿਸ ਪੰਛੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਡਾ. ਜੌਹਲ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਨਾਲ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਸ ਵਾਪਸ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਪੁਨਰ- ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੀ ਕਾਪੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵੀ ਬੜਾ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਉੱਘੇ ਜੱਜ ਨੇ ਮੇਰੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਸਮਝੋ ਸਰਟੀਫ਼ਿਕੇਟ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਏਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਚੁਣੌਤੀ ਵੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਮੰਗਵਾ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਕੇਸ ਨੂੰ ਮੁਢੋਂ ਵੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇੰਜ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵਿੱਚ ਕੰਟਰੋਲਰ ਦੀ ਬਦਦਿਆਨਤੀ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਚੀਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਏਨੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇੰਜ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਕੇਸ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਬਰਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਇਸਦੀ ਕਾਪੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜਸਟਿਸ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੀ ਰਹੇ ਪਰ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲਰ ਵਾਸਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਹੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਣੀ ਪਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸਦੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਬਿਨਾ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਹ ਪਦਵੀ ਦੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰੋ.ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਤਾਂ ਰਿਪੋਰਟ ਮੈਂ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲਰ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਚੋਪੜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ

ਸੁਆਰਥੀ ਦੋਸਤਾਂ ਕਰਕੇ ਮਾਰ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਸੀ।

ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਦੋਸਤ ਬਹੁਤ ਇਹਤਿਆਤ ਨਾਲ ਚੁਣਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਕ ਵਾਰ ਕੁਵੇਲੇ ਰਾਤ ਗਈ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਦੀ ਦੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ। ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਦੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਇਸ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਅਦ ਜੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਜਿੰਨਾ ਪੈਸਾ ਸੀ ਥੈਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੁੰਢਾ ਖੋਹਲਿਆ। ਦੋਸਤ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਇਹ ਕੀ, ਤਾਂ ਸਾਹਦੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਦੋਸਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਜੋ ਜ਼ਰ-ਜੋਰੂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਕੁੰਡਾ ਖੋਲਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਦੇਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਦੋਸਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਸਤ ਹਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਦਵੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਦੋਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਆਮ ਲੋਕੀ। ਦੋਸਤ ਵਾਸਤੇ ਦੋਸਤੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੀਆ ਜਾਂ ਕੰਮ ਕੱਢਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਰਸ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਫਲ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਮਤ ਤਾਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਦੋਸਤੀ 'ਚੋਂ ਸੁਆਰਥ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ, ਮਤਲਬੀ ਯਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਕਫ਼ ਬਣਾਉਣੇ ਅਲੱਗ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਦੋਸਤ ਬਹੁਤ ਸੋਚ ਕੇ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਦੋਸਤ ਇਕ-ਅੱਧਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸੁਆਰਥੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦੋਸਤ ਬਣ ਕੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲੈਣ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਪਿਛੋਂ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਵਾਸਤੇ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਪੈਸ਼ਲ ਸਟੇਟਸ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰੋਟੋਕੋਲ ਵਿੱਚ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਸਪੈਸ਼ਲ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਮ ਪ੍ਰੋਟੋਕੋਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਝਦਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹੇਠਲਾ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਂ ਵਿਭਾਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਪਦਵੀ ਲਈ ਇਕ ਖੋਜ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਿਰਕੱਢ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਬਣਾਉਣ ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਲਿਸਟ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਈਸ- ਚਾਂਸਲਰ ਚੁਣਿਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉਤੇ ਇਹ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਕਿਸੇ ਸੀਨੀਅਰ ਕੈਬਨਿਟ ਮਨਿਸਟਰ ਜਾਂ ਜਸਟਿਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਕ ਉਹ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ, ਅਫ਼ਸਰ, ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ, ਜੱਜ ਘੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਂ ਵਿਭਾਗ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਆਦਮੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਬਣਨ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਬਣਨ ਦੇ ਉੱਕਾ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਹੁੰਦਾ ਇੰਜ ਹੀ ਹੈ, ਲੋਕੀ ਤਰਲੇ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਨੱਕ ਰਗੜਦੇ ਨੇ, ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ, ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਚੌਂਕੀਆਂ ਭਰਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ਾਮਦਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕੋਈ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਇਕ ਅਸਾਮੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਾਮੀ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕੀਂ ਓਨੇ ਹੀ ਪਾਪੜ ਵੇਲਦੇ ਨੇ ਜਿੰਨੇ ਕਿਸੇ ਕਲਰਕ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਲਈ। ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਵੀ ਅਹਿਸਾਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਿਯੁਕਤੀ ਇਕ ਕਲਰਕ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਜੇ ਉਹ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਕੁਰਸੀ ਛੱਡ ਖੜ੍ਹਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ! ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਤਾਂ ਤਰਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ.ਸੀ. ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਵਕਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵੀ.ਸੀ. ਡਾ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰ. ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਸੱਦਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਸਨ। ਕੈਬਨਿਟ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਜਦ ਵੀ.ਸੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਡਾ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲੈਣ ਗਏ। ਕੈਬਨਿਟ ਉਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ। ਜੋਸ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਆਪ ਛੱਡਣ ਆਏ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਹੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਗਿਆ ਸੀ, ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਨਾਲੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਡੱਪਣ ਸਰਦਾਰ ਕੈਰੋਂ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਗੁੱਝੀ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਸਰਕਾਰ

ਨੂੰ ਕਦਰ ਹੈ ਕਿ ਵੀ.ਸੀ. ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਕੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੀ.ਸੀ. ਸਾਹਿਬਾਨ ਸੁਚੇਤ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਪਦਵੀ ’ਤੇ ਬੈਠੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਸਵੈਮਾਨ ਨਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਮਾਣ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਉਚਾ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹ ਵੀ.ਸੀ. ਵੀ ਵੇਖੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਮੀਟਿੰਗ ਲਈ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਇਜ਼ਾਜਤ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਕੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਟਰਮ ਵਿਚ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਨਹੀਂ।

ਦੂਸਰੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਬਜਟ ਸਿਖਿਆ-ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿਖਿਆ-ਸਕੱਤਰ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਉਸਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ, ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਸਿਵਾਏ ਇਕ ਸਿਖਿਆ ਸਕੱਤਰ (ਸਰਦਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਮੇਰੀ ਕਿਸੇ ਸਿਖਿਆ ਸਕੱਤਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਇਕ ਸਿਖਿਆ-ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਇਹ ਹਿੰਮਤ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਫ਼ਾਈਲ ਮੰਗ ਲਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜੁਆਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਫ਼ਾਈਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਾਈਲ ਮੰਗਣਾ ਹੀ ਜ਼ਾਇਜ ਨਹੀਂ। ਸਿਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਉਸ ਵਕਤ ਮੈਥੋਂ ਕੁਝ ਖਿਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨ। ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਜੁਦਾ ਬਿਠਾ ਲਿਆ ’ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਜੇ ਇਹ ਸਕੱਤਰ ਆਪਣੀ ਔਕਾਤ ਨੂੰ ਨਾ ਪਛਾਣੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਕੀ ਕਸੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਹੈ ਜੋ ਫ਼ਾਈਲ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕੀ ਹੈ-ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਗੁਸਤਾਖ਼ੀ ਅਗਰ ਇਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮਾਮਲਾ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦਿਓ ਕਿ ਇਕ ਵੀ.ਸੀ. ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਕੀ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਖਿਆ ਸਕੱਤਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੈਸੇ ਅਸੀਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗੇ। ਮੈਂ ਸਿਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਏਨੇ ਕਮ-ਅਕਲ ਲੋਕ ਵੀ ਆਈ.ਏ.ਐਸ. ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆ-ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਆਸਾਮੀ ’ਤੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੈਸਾ ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ ਨਾ ਮੇਰਾ। ਨਾ ਇਹ ਜਨਾਬ ਪੈਸਾ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਨਾ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੈਸਾ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਇਹ ਵਿਭਾਗ ਇਕ ਚੈਨਲ ਹੈ। ਜੇ ਪੈਸੇ ਕਰਕੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਤੋਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਹੀ ਚਟਾਉਣੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਮੰਤਰੀ ਜੀ ਕੋਈ ਕਲਰਕ ਬਾਬੂ ਇਸ ਕੁਰਸੀ ’ਤੇ ਬਹਾ ਦਿਓ। ਡਾ. ਜੌਹਲ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੁਹਾਨੂੰ ? ਮੇਰੀਆਂ ਖਰੀਆਂ ਕਰਾਰੀਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੰਤਰੀ ਜੀ ਘਬਰਾ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸਿਖਿਆ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੀ ਉਸ ਵਕਤ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਮੀਜਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਸਕੱਤਰ ਕਹਿ ਕੇ ਬਦਲਵਾਉਣਾ ਪਿਆ।

ਉਦੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਸਿਖਿਆ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਉਸ ਵਕਤ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਐਡਵਾਈਜ਼ਰ ਸਰਦਾਰ ਧਨੋਆ ਕੋਲ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬਾਕੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਹਰ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ ਨੇ, ਇਹ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਮੇਰੇ ਕਹੇ ’ਤੇ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਜਦ ਧਨੋਆ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਇਕ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਿਆਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਕ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਕਾਇਤ

ਕਿਵੇਂ ਸੁਣ ਲਈ ? ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ.ਸੀ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਸ ਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਦੱਸ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਉਲੀਕੀਆਂ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਾਂ, ਉਹ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਉਸ ਦੇ ਕਹੇ 'ਤੇ ਚਲਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਧਨੋਆ ਸਾਹਿਬ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਪੱਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਆਈ.ਏ.ਐਸ. ਦੀ ਆਕੜ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਮੈਂਟਲ ਬਲਾਕ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਝਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਖਿਆ-ਸਕੱਤਰ ਇਕ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸ਼ਾਇਦ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਆਵਾਂ। ਇਹ ਮੈਥੋਂ ਪੁਛ ਕੇ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਮੁਕੱਰਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕ ਸਕੱਤਰ ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕੱਰਰ ਹੈ। ਜੇ ਨਾ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਰੁਟੀਨ ਵਿਚ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਨੋਟਿਸ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਇਸੇ ਦਿਨ ਦਾ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਬਰਾਬਰ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਐਡਵੋਕੇਟ ਜਨਰਲ ਵੀ ਹੈ, ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਵੀ ਹਨ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਵੀ ਹਨ, ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਹਾਥੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਤਾਰੀਖ਼ ਮਿਥਾਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪੁੱਛਾਂ ? ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਡਾਇਰੀ ਅਤੇ ਕੈਲੰਡਰ 'ਤੇ ਮਾਰਕ ਕਰ ਲਓ। ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਆਓ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸੁਆਗਤ ਕਰਾਂਗਾ ਜਿਵੇਂ ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਨਾ ਆ ਸਕੋ ਤਾਂ ਮੀਟਿੰਗ ਤਾਂ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਾਕੀ ਵੀ.ਸੀ. ਇਸ ਤੋਂ ਤਾਰੀਖ਼ ਲੈ ਕੇ ਮੀਟਿੰਗ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਈਗੋ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਆਕੜ ਨਹੀਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਬਣਦੇ ਸਵੈਮਾਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਔਖਾ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਉਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਜੋ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਨਿਘਰਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿੰਗਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਕੱਤਰ ਮੁੜ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਇੰਟ-ਸਕੱਤਰ ਚਲੀ ਗਈ, ਜਿਥੇ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਹਦਾ ਵਾਹ ਪਿਆ। ਇਸਦੀ ਆਈ.ਏ.ਐਸ. ਦੀ ਆਕੜ ਨਾ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਟੈਂਡ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮਨਿਸਟਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ-ਦੋ ਵਾਰ ਝਾੜਾਂ ਖਾ ਕੇ ਵੀ ਇਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅੜਿੱਕੇ ਲੈਂਦੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸੁਮੱਤ ਬਖ਼ਸ਼ੇ !

ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕਿਵੇਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਇਸ ਦੀ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਜਦ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮੇਰੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਉਲੀਕ ਕੇ ਇਸ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਣ ਕਰ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਵਕਤ ਸਿਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗਿਆ ਨਾ ਪਰਤਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਧੱਕੇ ਦੀ ਝਾਲ ਨਾ ਝੱਲਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨੇ ਡਰਦਿਆਂ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈਣੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਧਮਕੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੀ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਿਸਾਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਇਕ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਰੋਜ਼

ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅੜਿੱਕਾ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਚੋਭ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਿਜੀ ਲਾਗ-ਬਾਜ਼ੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਕੀ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮੇਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਮਸਲਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੌਣ, ਕਿਸ ’ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਵੀ, ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨੇ ਅਤੇ ਵੀ.ਸੀ. ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਮਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਅਕੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਦਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਮੁਦਾਖ਼ਲਤ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗ ਸਨ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਸਾਲ ਸਰਦਾਰ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ ਸਕੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਸਮੇਂ, ਸਿਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਿਝੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਟਿਕਾਣੇ ਰੱਖਿਆ। ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸਕੱਤਰ ਆ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਤੁਆਲੁਕਾਤ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਗਵਰਨਰ ਐਸਾ ਆ ਗਿਆ (ਸ੍ਰੀ ਪਾਂਡੇ) ਜੋ ਪੁਰਾਣਾ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਸੀ ’ਤੇ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਕੀ ਪਦਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕੋ-ਇਕ ਗਵਰਨਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਚੌਹਾਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ’ਤੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਕਦੀ ਪ੍ਰੋਟੋਕਲ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗਵਰਨਰੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦੋ ਐਡਵਾਈਜ਼ਰ (ਸ.ਧਨੋਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ) ਬੜੇ ਸਿਆਣੇ ’ਤੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਮਿਲ ਗਏ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਮਨਿਸਟਰੀ ਵਿਚ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸੀ, ਸੋ ਸੀ, ਸਿਖਿਆ-ਮੰਤਰੀ ਸ. ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਆਦਰ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਕਾਤ ਬੜੀ ਰੌਚਕ ਸੀ। ਜਦ ਵਕਤ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੋਫ਼ੇ ’ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗੀ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਬੜਾ ਅੜ੍ਹਬ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋਰ ਕੇ ਪੀ.ਏ. ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅੰਦਰ ਨਾ ਆਏ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਕੇ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁਛਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਲੀਡਰ ਜਾਣਦੇ ਨੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ। ਸਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕਰਨਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਲਗਾਏ ਹੋਏ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਹੋ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਕਰਾਂਗੇ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਟਿੱਪਣੀ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਗੱਲ ਤੋਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਬਣਿਆ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਕੋਈ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਏਨੀ ਸਿਆਸੀ ਸੂਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਸੇ

ਐਮ.ਐਲ.ਏ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਹਾਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਖੇਤੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਝੜਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਬਣਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਕ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ ਡਰਾਫਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਚਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜੇ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਨਾ ਆਵਾਂ ਤਾਂ ਗੁਨਾਹ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਚਿੱਟੀ ਹੀ ਹੈ। ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਕੋਈ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ, ਨਾ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ। ਜਿਥੇ ਲੋੜ ਪਈ ਮੈਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ’ਤੇ ਥਾਪੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾ ਉਸ ਆਦਮੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਆਚਰਣ ਵਿਚ ਕਮੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਿਲੋਂ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਨਾਤੇ। ਮੂੰਹ-ਫਟ ਜ਼ਰੂਰ ਨੇ, ਪਰ ਓਨਾ ਹੀ ਦਿਲ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਹੱਸਾਸ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹਾਂ। ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ, ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੁਹਾਡਾ ਰਾਜ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਕਾਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਮਾਸਟਰ ਹਾਂ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸਾਦਾ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਸੰਦ ਹਾਂ ਤਾਂ ਧੰਨਵਾਦ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਕਿ ਆਪਣਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੱਥ ਖਿੱਚੋ। ਇਥੇ ਸਵਾਲ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਨਹੀਂ, ਜਨਤਾ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੱਧ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਸ਼ੰਕਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਲੰਬੀ-ਚੌੜੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਦਫ਼ਤਰ ਛੱਡ ਦਿਆਂਗਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕੋਠੀ ਵੀ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘‘ਬੱਸ! ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਹੋਵਾਂ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ, ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਦੀ ਮੋਹਲਤ ਦਿਓ ਅਤੇ ਜਿੰਨਾ ਵਕਤ ਕਾਰ ’ਤੇ ਆਉਣ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਓਨਾ ਦਿਓ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਥੇ ਚਾਹੋ, ਜਦ ਚਾਹੋ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਸਿੱਧੇ ਆਓ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕੇਗਾ। ਕੋਈ ਵਕਤ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।’’ ਇਹ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਵਚਨਾਂ ’ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਾਇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਵਤੀਰਾ ਇਕ ਹੋਰ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਾਕਫ਼ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਸਕੱਤਰੇਤ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਸੋਚਿਆ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦਾ ਚਲਾਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਆਏ ਹੋ। ਇਕ ਵਾਈਸ- ਚਾਂਸਲਰ ਦਾ ਇੰਜ ਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਮੈਂ ਆਪ ਆ ਕੇ ਘਰ ਮੁਬਾਰਕ ਲੈਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਥੇਰਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਜੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਕੱਢ ਕੇ ਵਿਖਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਵੇਖੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਹੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਪ ਘਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਤਾਂ ਮੁਬਾਰਕ ਲਈ। ਫੇਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕੰਮ ਵੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ ’ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਝੋਨੇ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੀ ਬੜੀ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਕਮੇਟੀ

ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਇਹ ਦਰਖ਼ਾਸਤ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣੋ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿਓ ਕਿ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ’ਤੇ ਛੱਡੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹੋਗੇ ਸਰਕਾਰ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਹਾਂ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ- “ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿਉ।” ਇਸ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਹਾਂ ਕਹਿਣ ’ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਇਕ ਪਬਲਿਕ ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ ‘ਜੌਹਲ ਕਮੇਟੀ’ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਡਾਇਵਰਸੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਬਹੁ- ਚਰਚਿਤ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਸੀਹਾ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੀਅਤ ਸਾਫ਼ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ। ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਹਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ ਹਨ, ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਘੜਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ-ਮੋਹਰਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਘਟੀਆ ਦਰਜੇ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਅਸਾਮੀ ਸਮਝ ਲੈਣਾ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਧ੍ਰੋਹ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਇਸ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਕ ਕਮਜ਼ਰਫੀ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਸੋਚਣੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਮੈਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਵਾਈਸ- ਚਾਂਸਲਰ ਨਾਲ ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਬਹਾਲੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲਿਆ ਆਪਣੀ ਟਰਮ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਮਹੀਨੇ ਲਾ ਕੇ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਕਚਿਹਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ’ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨਾ, ਇਕ ਉੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਹੈ। ਜੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰੇ। ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਤੋਂ ਸਿਆਸੀ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਕਰਨਾ ਇਕ ਗੁਨਾਹ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਹੁਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਹਿਮਾਚਲ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸੋਲਨ ਵਿੱਚ ਵਾਈਸ- ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਟਰਮ ਘਟਾ ਕੇ ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੇਲੇ ਲਾਏ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਕੱਢਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੇ ਬਰਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਮਾਨਦਾਰ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਵੀ। ਕੋਈ ਇਲਜ਼ਾਮ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਕਰੇ ਜਦ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਲੱਗਾ, ਜੇਕਰ ਉਦੋਂ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ? ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿਖਣੇ ਦੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਰਾਹੀਂ ਕੋਝੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲ-ਚੱਲ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਸਤਿਆਨਾਸ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਅਦਾਲਤ ਤੱਕ ਰਸਾਈ ਕੀਤੀ। (ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਸੇ ਦੁੱਖੋਂ ਇਹ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਅਦਾਲਤੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ, ਦਿਲ ਦੇ ਦੌਰੇ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ।) ਕੀ ਕੰਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਵਿੱਚ। ਕੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ? ਕੀ ਪਿਰਤਾਂ ਪੈਣਗੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ? ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਬੋਰਡ ਵੀ ਕੋਈ ਡਟ ਕੇ ਸਟੈਂਡ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਭਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮੈਂਬਰ ਸੁਆਰਥ ਦੇ ਡੰਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਿਮਾਚਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਹਾਲ ਵੀ ਇਹੋ ਰਿਹਾ। ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਖ਼ਰ ਕਿਉਂ? ਕੀ ਕਦੀਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਆਪਣੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣੇਗਾ? ਕੀ ਕਦੀ ਕੋਈ ਸੋਚੇਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ?

ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ

ਕੋਈ ਵਕਤ ਸੀ ਜਦ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਅੱਠ ਸਾਲ ਮਹਿਕਮਾ ਜ਼ਰਾਇਤ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਅਸਸਿਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਅਤੇ ਰੌਂਅ ਹੀ ਬਦਲ ਗਈ। ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਾ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਟਾਪੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਦਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦੇ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਆਦਮੀ ਉਦੋਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਦ ਬਾਹਰ ਵਾਹ ਪਵੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਫੇਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੂਖਮਤਾ ਨੂੰ ਮਾਣ ਕੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ। ਕਈ ਮੌਕੇ ਫੇਰ ਵੀ ਆਏ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੂੰਹ ਫਾੜ ਕੇ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਸੀ ਤਾਂ ਏਨਾ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ? ਪਰ ਵਕਤ ਆਇਆ ਕਿ ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਚੁਕਣੀ ਪਈ। ਮੈਂ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਾਂ- ਇਕ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕੋਈ ਅਸਾਮੀ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ 1969 ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸੀਨੀਅਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਢਿੱਲ ਕਰ ਗਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਮੈਂ ਭੀੜ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕਤਰਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੇਲੇ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਜਨਤਕ ਸਮਾਗਮ ਵੇਖਣ ਜਾਣਾ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਭੀੜ ਤੋਂ ਵੀ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਦਿੱਲੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਗਿਆ ਮੇਰਾ ਸਾਹ ਘੁੱਟ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਜਦ ਗਿਆ 1987 ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸੱਚੀਂ-ਮੁਚੀਂ ਸਾਹ ਘੁਟਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਉਸ ਵਕਤ ਉਂਜ ਦਿੱਲੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਕੈਰੀਅਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਿਸ਼ਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਫ਼ਤਾਰ ਫੜ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੀ ਅਸਾਮੀ (ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਰਿਸਚਰਚ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ) ਸਰਕਾਰੀ ਵਰਗੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਮਰੀਕਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕੋਲੰਬਸ। ਇਥੇ ਸਾਲ ਰਿਹਾ ਪਰ ਇਹ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਖੁੱਲ੍ਹਾ-ਡੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਭੀੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਪੋਲਿਊਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਹਰਵਾਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਰਗੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ 1975 ਵਿੱਚ ਤਹਿਰਾਨ (ਇਰਾਨ) ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ। ਜਿਥੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਵਾ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਰਿਹਾ। ਇਥੇ ਵੀ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਲੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਥਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਪਿੰਡ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡ ’ਤੇ ਮੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵੀਹ-ਵੀਹ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ’ਤੇ ਹੀ ਸਨ। ਜਦ ਜੀਅ ਕਰੇ ਕਾਰ ਚੁਕ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਟਿਆਲੇ ਤਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਅੱਠ-ਨੌਂ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣਾ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨੂੰ ਆਈ.ਸੀ.ਆਰ. ਨੇ ਮੇਰਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ''ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਫ਼ ਐਮੀਨੈਂਸ'' ਦਾ ਐਵਾਰਡ ਮੇਰੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ **1986** ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਐਵਾਰਡ 'ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸਾਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਝਮੇਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਲਿਆ, ਪਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਵੀ.ਸੀ. ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਛੁੱਟੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਫੇਰ ਇਥੇ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਆਨੰਦ ਸੀ; ਪਰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਕਾਫ਼ੀ ਦੁੜਕੀ ਲਗੇ। ਕੁਝ ਇਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿਆਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਖੱਟਿਆ ਮੈਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਕੋਲੋਂ। ਆਦਤ ਮੁਤਾਬਕ ਕਈਆਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਮੂਦ ਵਿੱਚ ਪਏ ਕਈਆਂ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ, ਕਈਆਂ ਦੇ ਕੈਰੀਅਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਮੁੜ ਲੀਹੇ ਪਾਈ। ਪਰ 'ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਫ਼ ਐਮੀਨੈਂਸ' ਦੀ ਅਸਾਮੀ ਮੇਰੇ ਸਰਵਿਸ ਕੈਰੀਅਰ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਸੁਗਾਤ ਸੀ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਾ ਕੇ ਚੀਨ ਵੀ ਭੇਜਿਆ। ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਆਈ.ਸੀ.ਆਰ. ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਸਾਖ ਅੱਛੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਆਖ਼ਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ 'ਕਮਿਸ਼ਨ ਫ਼ਾਰ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਕੌਸਟਸ ਐਂਡ ਪਰਾਈਸਿਜ਼' ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ **1981** ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਅਸਾਮੀ ਉਸ ਵਕਤ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਦੂਸਰੇ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਇਹ ਅਸਾਮੀ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਅਸਾਮੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਰਕੇ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੈਥੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੇ ਐਵਾਰਡ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਦਰਖ਼ਾਸਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨ ਕੇ, ਇਸ ਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੇਅਰਮੈਨ ਖੇਤੀ ਲਾਗਤ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 'ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਫ਼ ਐਮੀਨੈਂਸ' ਦਾ ਐਵਾਰਡ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਾਦਮਿਕ ਐਵਾਰਡ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵੀ ਏਨੀ ਡਰਾਉਣੀ ਨਾ ਰਹੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਧੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਕਤ ਤਾਂ ਮੈਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ ਨਾਲੇ ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵਜ਼ਾਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵਜ਼ੀਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕੰਮ ਮੈਂਬਰ ਸੈਕਟਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਨਿਰੋਲ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ, ਅੰਕੜੇ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਆਖ਼ਰ ਆਪਣੀ ਇੱਕੀ-ਬਾਈ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਬੰਧਤ ਨੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹਰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਇੱਕ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਣਾ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਖਹਿ-ਖਹੱਈਆ ਜਾਂ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੋ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਮੰਨਣੀ ਮੰਨੇ, ਨਹੀਂ ਮੰਨਣੀ ਨਾ ਸਹੀ। ਜੇ ਨਾ ਮੰਨੇ 'ਤੇ ਅਗਲੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਬਹਿਸ-ਮੁਬਹਾਸਾ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ

ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਸਰਵਿਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਕੈਰੀਅਰ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਜ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਛਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਕੋਈ ਸਵੀਟ ਡਿਸ਼ ਮਿਲ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਨਹੀਂ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਕਾਨ ਸਰਕਾਰੀ ਕਲੋਨੀ ਮੋਤੀ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹਾ, ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਵਿਹੜੇ ਅਤੇ ਲਾਨ ਵਾਲਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹਿਰੂ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਸੈਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਛਾ ਮਾਹੌਲ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਗਹਿਮਾ-ਗਹਿਮੀ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਇਰਦੇ-ਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਧਾਪ ਪਈ ਹੋਵੇ। ਲੋਕ ਕੀੜੀਆਂ ਵਾਂਗਰ ਤੁਰਦੇ-ਫਿਰਦੇ ਲਗਦੇ ਅਤੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਵੇਰੇ ਕਈ-ਕਈ ਮੰਜ਼ਲੀ ਘੁਰਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ, ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਹਾਲ-ਹਾਲ ਕਰ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੁਰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਦੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਦੇਸ਼ੋਂ ਬਾਹਰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਥੇ ਕਿਉਂ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਜਵਾਬ ਆਉਂਦਾ ਸੀ - ਪੈਸੇ ਲਈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਥੇ ਕੀ ਲੈਣ ਆਇਆ ਹਾਂ ? ਇੱਥੇ ਲੋਕ ਕਿਉਂ ਆਪਣੀ ਅਨਮੋਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਘਿਚ-ਘਿਚ ਕਰਦੇ ਧੂੰਆਂ ਫੱਕਦੇ ਅਤੇ ਝਖ ਮਾਰਦੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ? ਚੌਧਰ ਦਾ ਲਾਲਚ, ਮੈਂ ਵੀ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਿੱਲੀ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ; ਪਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ, ਅਕਾਦਮਿਕ ਕੰਮ ਅਤੇ ਅੱਛੀ ਥਾਂ ’ਤੇ ਘਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਅਸਾਮੀ ’ਤੇ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਾਪਰੀ ਸਿਵਾਏ ਇਕ-ਦੋ ਦੇ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਤਜਰਬਾ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਥੇ ਹੋਰ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਐਫ. ਏ. ਓ. ਲਈ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖੀ। ਇਹ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕਾਬਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਜਦ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਲਾਈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਜਾਏਗੀ। ਜਦ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਉਹ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਵੇਖੇ ਕੌਣ? ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਰਿਪੋਰਟ ਅੱਛੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਨੇ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਤੌਰ ’ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਪੱਖ ਜਾਂ ਤੱਥ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜੋ ਬਾਹਰ ਨਾ ਭੇਜਿਆ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ। ਪਹਿਲੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤਾਂ ਜੇ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ ਤਾਂ ਰਿਪੋਰਟ ਠੀਕ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਰਿਪੋਰਟ ਅੱਛੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਦੂਜੇ ਪਹਿਲੂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਜਾਂ ਵਜ਼ਾਰਤੇ-ਖਾਰਜਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਹ ਇਸਦੀ ਜਾਂਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਬਲ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਲਗਾਉਣੀ ਕਿ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਖਾਈ ਜਾਏ, ਵਾਜਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਮੇਰੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਗਈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਬੂ ਨੇ ਫੇਰ ਉਲ-ਜਲੂਲ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰੁਟੀਨ ਵਿੱਚ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਹੋ ਕੇ ਫ਼ਾਈਲ ਫੇਰ ਆ ਗਈ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ, ‘‘ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜੇ

ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਝਦੇ ਨੇ।'' ਉਸ ਊਲ-ਜਲੂਲ ਦਾ ਇਹ ਜਵਾਬ ਕਾਫ਼ੀ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਂਜ ਦੀ ਉਂਜ ਹੀ ਉਹ ਰਿਪੋਰਟ ਅੱਗੇ ਭੇਜ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਵਾਪਸ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਅੜਿੱਕਾਬਾਜ਼ੀ ਸਾਡੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਕਾਇਦਾ ਬਿਨ-ਲਿਖਿਆ ਅਸੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਅੜਿੱਕੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਫੈਲਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਕੰਮ ਜਲਦੀ, ਪੈਦੇ ਹੱਥ ਹੀ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਜੋ **90** ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਤਲੀ ਗਰਮ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।

ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੀ ਕੰਮਕਾਰ ਦੀ ਆਦਤ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੰਤਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਅਤੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਵਾਸਤੇ ਕੇਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਰਵਿਸ ਕਿਉਂਕਿ ਖੇਤੀ ਵਿਭਾਗ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕੇਸ ਉਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਫ਼ਾਈਲ ਕਦੇ ਉਤੇ ਕਦੇ ਹੇਠਾਂ ਆਪਣੀ ਚਾਲੇ ਚਲਦੀ ਰਹੀ, ਰੁਕਦੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਫ਼ਾਈਲ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਵਾਪਸ ਆਈ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਡੇਢ ਸਾਲ ਲੰਘ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜ ਦਰਜਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਬਾਬੂਆਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਫ਼ਾਈਲ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਬਜਟ 'ਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕੱਢੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਜਵਾਬ ਨੂੰ ਡੇਢ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੱਕਾ-ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਏਨਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਏਨੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਮੰਤਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ਾਈਲ ਡੇਢ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਪੈਂਹਠ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੋਂ ਫੇਰ ਆਨੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਬਜਟ ਵਿੱਚ ਏਨੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਹਨ? ਪੈਸਿਆਂ ਲਈ ਹੀ ਤਾਂ ਕੇਸ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਮਨਿਸਟਰੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗੇ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਆਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਬਾਬੂ ਜਾਂ ਸਬੰਧਿਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਨ 'ਤੇ ਜੂੰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸਰਕੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਕਰਦਗੀ ਵੇਖ ਕੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੰਮ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਮੈਂ **1987** ਦੇ ਜੂਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਸਪਤਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਦਾਖ਼ਲ ਰਿਹਾ। ਮੇਰਾ ਮੈਡੀਕਲ ਬਿਲ ਸਿਹਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਦਰਾ-ਸੋਲਾਂ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ, ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਹੀ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਬਿਲ ਲੱਭਾ। ਆਖ਼ਰ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਇਹ ਬਿਲ ਇਕ ਐਸਿਸਟੈਂਟ ਦੀ ਅਲਮਾਰੀ 'ਚੋਂ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸਦਾ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਸਾਂ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਅੱਧਾ-ਪਚੱਧਾ ਬਿਲ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਦਾ, ਜੋ ਯੂਨੀਅਨ ਸੈਕਟਰੀ ਰੈਂਕ ਦੀ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਇਹ ਹਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਆਮ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣਦਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਲ ਨਹੀਂ ਰੁਕਦੇ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਪਹੀਏ ਨੂੰ ਗਰੀਸ ਲੱਗੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਹੀਆ ਰੁੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਬਿਲ 'ਚੋਂ ਤਾਂ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਨੂੰ ਹੈ ਹੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੋ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਲੈ ਕੇ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰੋ। ਜੇ ਉਹ ਐਸਿਸਟੈਂਟ ਬਿਲ ਫਾੜ ਕੇ ਰੱਦੀ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਲੱਤ ਭੰਨ ਦੇਣੀ ਸੀ ਉਸਦੀ ? ਗੱਲ ਤਾਂ ਠੀਕ ਸੀ ਇਸ

ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਲੱਤ ਹੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਭੱਜਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਰ ਕੋਈ ਬਣਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਤ ਡਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੰਤਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲਈ ਲਿਖਿਆ– ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲੋਂ ਛੁੱਟੀ ਵਾਸਤੇ। ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਵਾਪਸ ਆਏ ਨੂੰ ਵੀ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ– ਜੁਆਬ ਆਇਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਫ਼ਾਈਲ ’ਤੇ ‘‘ਵੇਖ ਲਈ’’ ਲਿਖ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਸੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਛੁੱਟੀ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਨੇਰ ਖ਼ਾਤਾ ਹੈ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿੱਚ। ਅਮਲਾ–ਫੈਲਾ ਏਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਹੱਥੋਂ ਛੁਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਤੇਜ਼ ਹਨੇਰੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਉਡ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਆ ਜਾਏ–ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ। ਅਫ਼ਸਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ’ਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈਂਦੇ ਨਹੀਂ। ਬਾਬੂਆਂ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ’ਤੇ ਘੁੱਗੀ ਮਾਰਦੇ ਨੇ। ਬਾਬੂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਲਈ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਮ ਫ਼ੈਸਲੇ ਤਾਂ ਮਨਿਸਟਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਬਾਬੂਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਫ਼ਸਰ ਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀਆਂ ਸੁਆਰੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੱਬ ਰਾਖਾ! ਫੇਰ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੇ ਇਸਨੂੰ ‘ਚੱਲ ਰਿਹਾ’ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ!

ਜਦ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਿਊਟੀ ਸੰਭਾਲੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਓਵਰ ਟਾਈਮ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਲਿਆ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਪੀ.ਏ. ਦਾ ਓਵਰ ਟਾਈਮ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਓਵਰ ਟਾਈਮ ਤਾਂ ਕੋਈ ਲੱਗਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਦੀ ਨੇਚਰ ਹੀ ਐਸੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਵੇਰੇ ਵੀ ਲੇਟ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਲੇਟ ਮੀਟਿੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਹ ਓਵਰ ਟਾਈਮ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ? ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੌ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰੀਬ ਓਵਰ ਟਾਈਮ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੰਮ ਤਾਂ ਆਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਵਕਤ ਜੋਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਰਜਿਸਟਰ ’ਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਜੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਪੀ.ਏ. ਇੰਜ ਪੈਸੇ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਹੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਸੋਚ ਕੇ ਇਹੋ ਮੁਨਾਸਬ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਦਸਤਖ਼ਤ ਤਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦੁਖ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਮੁੜ ਉਸ ਚਾਰ ਸਾਲ, ਵਾਧੂ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕਦੀ ਓਵਰ ਟਾਈਮ ਨਹੀਂ ਭਰਿਆ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ। ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਓਵਰ ਟਾਈਮ ਦਾ ਰਜਿਸਟਰ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ। ਕਈਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਬੜੀ ਸੁਥਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਉਸਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਟੁੰਬਣ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਬਣ, ਤੌਲੀਏ, ਕਰਾਕਰੀ ਆਦਿ ਇਸ਼ੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ ਲਈ। ਇਸ ’ਚੋਂ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਟੀਨ ਤੋਂ ਜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਮੰਗਾਉ ਤਾਂ ਮਹਿੰਗੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਆਪਣੇ ਲਈ ਲਉ ਤਾਂ ਸਸਤੀ ਸੀ। ਬਿਲਡਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਅੱਛੀ ਚਾਹ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਤਿੰਨ–ਚੁਥਾਈ ਕੀਮਤ ’ਤੇ

ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀਆਂ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਜੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਘਪਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਚੋਰੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਇਕ ਆਦਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਆਦਤ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਬਣੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅਸਾਮੀ ਉਤੇ ਮੈਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੀ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਟਰਮ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਹਾਲੇ ਇਕ ਸਾਲ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਰ ਗਈ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣ ਗਈ। ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਡਿਪਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ-ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਏ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਇਕ ਪਾਰਟ ਟਾਈਮ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ। ਇਹ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਉਂਜ ਵੀ ਇਹ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਚੇਅਰਮੈਨ ਜੋ ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਮੈਂ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਇਸਨੂੰ ਕੁਝ ਆਉਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਨਹੀਂ, ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਟੂਜ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਚੌਧਰੀ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਪੰਦਰਾ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਤੋਂ ਇਹ ਬਿਆਨ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਪਿਛੋਕੜ ਲਿਖਕੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਆਖ਼ਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ, ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਅਚੀਵਮੈਂਟਸ ਨਾਲ ਜੇ ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਟੂਜ ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ; ਤਾਂ ਇਹ ਮੇਰਾ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਅਸਾਮੀ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਟੂਜ ਲਿਆ ਸਕੋ। ਇਸਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਮੈਂ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਇਕ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਹਿੱਲ ਗਏ ਇਸ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਤੋਂ। ਖੇਤੀ-ਸਕੱਤਰ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਾ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿੱਘੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਲਦੀ ਜਿਥੇ ਵੀ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਂ ਘਰ ਫੌਰਨ ਮਿਲੋ। ਮੈਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਮਿਠਾਈ ਖੁਆਈ ਅਤੇ ਚਾਹ ਪਿਲਾਈ। ਮੈਂ ਕਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਆਦਮੀ ਏਨਾ ਹਲੀਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਲਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਚੌਧਰੀ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦਰਅਸਲ ਦਿੱਲੀ ਬਹੁਤੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਫੇਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿਉ ਤਾਂ ਅੱਛਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਮੈਂ ਆਪਕੋ ਜਾਨੇ ਤੋ ਦੂੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਮੇਰੇ ਸੇ ਸ਼ਰਤ ਮਨਵਾਣੀ ਹੈ, ਮਨਵਾ ਲਉ।'' ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਜੀਬ ਸਥਿਤੀ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇਸ ਕਦਰ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜੀ ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੁਝ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਇਨਸਾਨ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ:

1) ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਇਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਜੋ ਵੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ ਜਾਂ ਸਲਾਹ ਦਿਆਂਗਾ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਦਿਆਂਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਹੋ, ਮੰਨੋ ਨਾ ਮੰਨੋ, ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਜਾਂ ਸਲਾਹ

ਦੇਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਾਂਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਨਾਰਾਜ਼। ਮੂੰਹ ਦੇਖ ਜਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਮੂਡ ਦੇਖ ਕੇ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਦੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

2) ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਚਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ- ਮੈਂ ਜਿਸਦਾ ਬਾਪੂ, ਭਰਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਮੈਥੋਂ ਵੱਧ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਕਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਿਆਸੀ ਬੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਕੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ’ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਕੁਝ ਵੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖੋ, ਹਰੇਕ ਦਾ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਦਾ ਨੋਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3) ਇਹ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹਿਤ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਰ ਰਿਪੋਰਟ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਡੁਗਡੁਗੀ ਵਜਾਉਣ ਲਈ ਡਾਇਸੈਂਟਿੰਗ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਣੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਸਿਰ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਕੋਈ ਦਲੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੋਈ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤੀ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਾਸਤੇ ਇਸਦਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

4) ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਸ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਰ ਦਬਾਅ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ’ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਾਏ ਸਨ। ਚੌਧਰੀ ਭਜਨ ਲਾਲ ਨੇ ਅੱਗਾ ਸੋਚਿਆ ਨਾ ਪਿੱਛਾ। ਆਪਣੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਲਈ ਮੈਥੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਸਲਾਹ ਲਿਆਂ ਹੀ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਦਾ ਵਖ਼ਤ ਪਾਇਆ ਪਿਆ ਹੈ।

ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਨੇ ਸਗੋਂ ਪੰਜ ਕਿਸਾਨ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਕੈਬਨਿਟ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਫ਼ਾਈਲ ਵਾਪਸ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਨਾਂ ਭੇਜੋ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ’ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂਬਰ-ਸੈਕਟਰੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਾ ਕੇ ਚਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਕੀ ? ਸਭ ਕੁਝ ਪਲਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਚਹੇਤਿਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਲਿਖ ਲਿਆ। ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਮੁੜ ਵਕਤ ਮੰਗਿਆ ਸਿਵਾਏ ਦੋ ਵਾਰ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ’ਤੇ ਵਕਤ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦਾ ਵੱਡਪਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਉਕਤਾ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਜਦ ਮੇਰੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਇਕ ਸਾਲ ਹੋਰ ਵਾਧੂ ਦੇਣ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਕੇ ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਰੋਕਿਆ। ਪਲੈਨਿੰਗ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਾਰ ਹੇਗੜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਲਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵਜ਼ਾਰਤ ’ਚੋਂ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨਾ ਕੱਢਦਾ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਲੈਨਿੰਗ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦੇਣਾ ਸੀ ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ। ਜਦ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਡਿਪਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੇਰ ਇਹੋ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰਾ ਏਨਾਂ ਮਨ

ਕਿਉਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਉਚਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਨਾ ਮੰਨੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਕੇ, ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਨਾ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਿਆਗੀ ਨੂੰ ਚੇਅਰਮੈਨ ਲਗਵਾ, ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਆਇਆ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਉਂ ਵੱਸ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਾਹੱਕ ਖ਼ੂਨ ਡੁੱਲ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਨਹੀਂ ਉਗ ਸਕਦਾ। ਏਥੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਬੇਰੁਖੀ, ਆਪੋ-ਧਾਪ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ। ਉਤੋਂ ਕੂੜਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਨ ਜਾਨ ਉਂਜ ਖਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦਾ ਬਾਲ-ਬੱਚਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰੁਖੀ-ਰੁਖੀ ਅਤੇ ਇਕੱਲੀ ਜਿਹੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਉਂ ਰੱਬ ਮੈਨੂੰ ਇਥੋਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਕੱਢੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਦਲੀਲ ਮਨ ਲੱਗਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਵਾਏ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਠਿਕਾਣਾ ਫਜ਼ੂਲ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਖ਼ਰ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਆਇਆ। ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਦੋਸਤ, ਇੱਕ ਅਤੀ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਪੱਕ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜੋ ਹਰ ਵਕਤ ਕਿਸਾਨ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਲਗਵਾ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਮੈਂ ਉਸ ਵਕਤ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਰੱਬ ਦੇ ਰੰਗ ਨੇ ! ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਖੇਡ ਨੇ! ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤ ਜਾਣੇ !

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੇਖੇ

ਜਦ ਮੈਂ ਖੇਤੀ ਲਾਗਤ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ''ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ-ਆਫ਼-ਐਮੀਨੈਂਸ'' ਦੀ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਵੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਚਾਹਾਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ। ਜਦ ਮੈਂ **1988** ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ 'ਤੇ ਇਸ ਐਵਾਰਡ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਢਾਈ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਆਈ.ਸੀ.ਆਰ. ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਲਈ ਇਹ ਐਵਾਰਡ ਹੋਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਅਗਸਤ, **1992** ਤੱਕ ਇਸ ਐਵਾਰਡ ਵਾਲੀ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਾਰਚ, **1991** ਤੱਕ ਮੈਂ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਕੰਮ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ, ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸੈਂਟਰ ਫ਼ਾਰ ਰਿਸਰਚ ਇਨ ਰੂਰਲ ਐਂਡ ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਲੜੀਵਾਰ ਚਾਰ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਲੈਕਚਰ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਛਾਪ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲੈਕਚਰ ਇਸ ਸੈਂਟਰ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਰਸਾਲੇ ਵਿੱਚ ਛਪ ਗਿਆ। ਇਹ ਰਸਾਲਾ ਇਸ ਸੈਂਟਰ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸ੍ਰੀ. ਰਛਪਾਲ ਮਲਹੋਤਰਾ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ. ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਲੈਕਚਰ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਮੇਰਾ ਇਹ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਖੇਤਰੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਭਿਜਵਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ 'ਤੇ ਸਬੰਧਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਜ਼ਾਰਤਾਂ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਭੇਜੀ ਜਾਏ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਬੰਧਿਤ ਮਨਿਸਟਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਸਕੱਤਰ ਪੰਜਾਬ, ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ, ਪੰਜਾਬ ਐਗਲੀਕਲਚਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਪੈਸ਼ਲ ਸਕੱਤਰ ਮਨਟੇਕ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਵੀ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਬਣਾਈ ''ਜੌਹਲ ਕਮੇਟੀ'' ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀ ਦੀ ਡਾਇਵਰਸੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਹੇਠੋਂ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ 'ਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਭਰਵੀਂ ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਦਿਲ ਦੇ ਦੌਰੇ ਨਾਲ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਛੁੱਟੀ 'ਤੇ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਮਾਮਲਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸੱਦਾ ਆਇਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਨਾਸ਼ਤੇ 'ਤੇ ਮੀਟਿੰਗ 'ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੱਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਡਾ. ਸੁਆਮੀਨਾਥਨ, ਸੀ. ਸੁਬਰਾਮਣੀਅਮ, ਸ਼ਰਦ ਜੋਸ਼ੀ, ਜੀ.ਵੀ.ਕੇ.ਰਾਉ, ਵੈਦਯ ਨਾਥਨ ਅਤੇ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਮਿਸਜ਼ ਗਰੇਵਾਲ ਅਤੇ ਸਪੈਸ਼ਲ ਸਕੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਵੀ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਸਲੇ ਐਸੇ ਉਠਾਏ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਈ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਆਇਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਕਨਾਮਿਕ ਐਡਵਾਈਜ਼ਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ? ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕਾਬਲੀਅਤ (ਜੋ ਵੀ ਹੈ) ਉਸਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੈਸਟਿਜ ਵਾਲੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਡਾ. ਸੂਖਮੋਏ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸਨ, ਮੈਥੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਕੇ.ਇਨ ਰਾਜ, ਡਾ. ਸੀ. ਰੰਗਰਾਜਨ ਅਤੇ ਡਾ. ਕਰਿਤ ਪਾਰਿਖ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਇਹ ਕੌਂਸਲ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੀ ਕਾਢ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਇਹ ਢੰਗ ਸੀ ਕਿ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਚੋਟੀ ਦੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਕੌਂਸਲ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੁਣਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਬੇਲਾਗ, ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਸਲਾਹ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੱਕਿਆਂ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਕਮੇਟੀ ਫ਼ਾਰ ਅਪਾਇੰਟਮੈਂਟਸ ਪਾਸ ਕਰਦੀ ਸੀ 'ਤੇ ਇਹ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਗਜ਼ਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ, ਵਜ਼ਾਰਤ, ਅਦਾਰਾ ਜਾਂ ਪਲੈਨਿੰਗ ਕਮਿਸ਼ਨ 'ਚੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪਾਸ ਐਵੇਂ ਫਰੌਟੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪਾਲਸੀ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਜਾਣਕਾਰ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਇਕ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ। ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖਾਂ ਉਤੇ ਅਤੇ ਪਾਲਸੀ ਉਤੇ ਮਸ਼ਵਰਿਆਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਜਾਂ ਸੰਕੋਚ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਕਾਰਕਰਦਗੀ ਉਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਬੜੀ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਫੇਰ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮੀਟਿੰਗ ਘਰ, ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅਨੈਕਸੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਾਏ। ਮੀਟਿੰਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡੇਢ-ਦੋ ਘੰਟੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਿਵਾਏ ਮਨਟੇਕ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਜਾਂ ਮਿਸਿਜ਼ ਗਰੇਵਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੋਲਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਸੁਣਦੇ ਅਤੇ ਨੋਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਜਾਏ ਅੱਗੇ ਸਬੰਧਤ ਮਨਿਸਟਰੀਆਂ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਸੀ, ਦੂਸਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਵਾਂਗ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਿਲਕੁਲ ਰਿਲੈਕਸਡ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਖੁੱਭ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਚਾਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਨਾਲ। (ਡਾ. ਕੇ.ਇਨ

ਰਾਜ ਨੇ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ ਪਰ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਬੋਲਦੇ ਘੱਟ ਹੀ ਸਨ) ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਦੋ ਘੰਟੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਸਾਨੂੰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਭੁੱਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ ਕਦ ਡੇਢ-ਦੋ ਘੰਟੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਏਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਾਂਘ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਦ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿੰਗ ਅੜਾਏ ਜਾਣ।

ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਘਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਲਿੱਟੇ ਵਾਲੇ ਤਾਮਿਲਾਂ ਨੇ ਮਾਲਦੀਪ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੂਤ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਕੇ ਮਾਲਦੀਪ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਤਾਂ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਮਿੰਟ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀ ਵੇਖੀ। ਕੋਈ ਵੀਹ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਟੈਨੋ ਜਾਂ ਪੀ. ਏ. ਏਨੇ ਨਿਕੰਮੇ ਨੇ ਕਿ ਏਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਬਰ ਵਾਲਾ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਮੇਰਾ ਦਫ਼ਤਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਡੀਆਂ ਚੁਕਾ ਦੇਣੀਆਂ ਸੀ। ਪਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸੀ ਕਿ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਵੱਟ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚਿੱਠੀ ਦੋਬਾਰਾ ਟਾਈਪ ਵਾਸਤੇ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ’ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਉਸੇ ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮਾਲਦੀਪ ਦੇ ਏਨੇ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲੇ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਾਰ- ਵਟਾਂਦਰਾ ਫੇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵੇਲੇ, ਜੋ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅਨੈਕਸੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ, ਸਾਰੇ ਵਿਰੋਧੀ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਜਦ ਸਾਡੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘‘ਚਲੋ, ਵਕਤ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਾਂਗੇ।’’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਚਿਹਰੇ ਅਤੇ ਮੂਡ ਤੋਂ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘‘ਇਹ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਨਜਿੱਠਾਂਗੇ। ਮੈਂ ਇਕ ਹੈਂਗਓਵਰ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਕਦੀ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ।’’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਰ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੜੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਅਤੇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਇਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ। ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਬੜੀ ਘਾਲਣਾ ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਜਿੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਬੜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਲਝ ਪਏ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਖ਼ੁਰਾਕ ਜਾਂ ਅਨਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਦੇ ਜੋ ਅੰਕੜੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਦਸ ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਦਾ ਵੱਧ ਜਾਂ ਘੱਟ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕੋਈ ਔਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਸਿਸਟਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਖੇਤੀ ਮੰਤਰੀ ਸਵੇਰ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਦੋ ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਉਪਜ ਵਧਾ ਦਿੰਦੇ ਨੇ, ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇਕ- ਦੋ ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਥੱਲੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਮੂੰਹ ਵੇਖ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਕਿਹੜਾ ਸਿਸਟਮ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਘੰਟੇ ਇਤਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਪਜ ਏਨੀ ਹੈ ? ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਢੁੱਕਵੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇਈ ਜਾਣ। ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਤਕਰੀਬਨ ਵੀਹ ਮਿੰਟ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਆਖ਼ਰ ਸੁਆਲੀਆ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ **20**

ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਪੈਦਾਵਾਰ ਘੱਟ ਹੋਈ। ਅਸੀਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਾਰ ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਦਾ ਅਨਾਜ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਇਆ ਜੋ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਾ। ਕੀਮਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਨਹੀਂ ਵਧੀਆਂ। ਐਤਕੀਂ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਨਾਲੋਂ **32** ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਵੱਧ ਅਨਾਜ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਚਾਰ ਮਿਲੀਅਨ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਵੀ ਹਾਲੇ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਰਿਕਾਰਡ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਪਰ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਨੇ, ਪ੍ਰੋਕਿਓਰਮੈਂਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਧੀ। ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਵੀ ਅਨਾਜ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ। ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਡਿਪੂਆਂ 'ਤੇ ਮੰਗ ਵੱਦਧ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਇਹ **32** ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਅਨਾਜ ਗਿਆ ਕਿਥੇ? ਜੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲਈਏ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖਪਤ ਵਧ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਇਸ ਸਾਲ ਵਿੱਚ **20** ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਖਪਤ ਤਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਲ ਵਧ ਕੇ ਤਾਂ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਏਨੀ ਖਪਤ ਦੀ ਬੜ੍ਹੋਤਰੀ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ? ਜਦ ਕੋਈ ਦਲੀਲ ਨਾ ਰਹੀ ਤਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਮਨਿਸਟਰੀ ਨੂੰ ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਨਾਜ ਦੀ ਏਨੀ ਉਪਜ ਕਿਥੇ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਦ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਪ੍ਰੋ. ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ''ਅੱਜ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਏ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਰਾਜੀਵ ਜੀ ਵੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਵਾਂਗੂੰ ਝਗੜ ਰਹੇ ਸਨ। ''ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜਾ ਉਸ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਛੋਟਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕਰੇ''। ਮੇਰੇ ਮਾਪ-ਤੋਲ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜੀਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਦੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੋਟਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹਾਸਲ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਦਫ਼ਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਹਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੱਸੀ। ਇਨਫਲੇਸ਼ਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖ਼ਰਚੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ- ਚੁਥਾਈ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਰੋਟੀ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਕ ਡੰਗ ਦੀ ਰੁੱਖੀ-ਮਿੱਸੀ ਨਾਲ ਵੀ ਪੇਟ ਨਾ ਭਰ ਸਕਦੇ ਹੋਣ; ਉਥੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਏਨੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਲੈਣ ਦਾ ਕੀ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਹੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਇੰਡੈਕਸ ਕਰਕੇ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਵਧਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਵੱਧ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲੈਂਦੇ ਨੇ, ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਬੈਂਕਾਂ ਵਾਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਹੋਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਲ ਲਈ ਘਟੋ-ਘੱਟ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪ੍ਰੋ. ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਇਹ ਮੇਰੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਇਹ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਨਹੀਂ; ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਹੈ। ਬਹਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਕਤ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਗੇ ਚੋਣਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਐਕਸ਼ਨ ਲਵਾਂਗੇ। ਘਟੋ-ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਇਹ ਸਹੀ ਕਦਮ ਉਠਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਲੋਕ ਚੀਕਣ ਹੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਤੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਐਡਹਾਕ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਲਿਖਕੇ ਵੀ ਅਤੇ ਉਂਜ ਵੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿਵਾਏ ਇਸਦੇ ਕਿ ਇਕ ਰੁੱਤ

ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿਉ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਰੁੱਤ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਏ, ਇਸ ਵਾਧੇ ਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਨੇ ਕਿ ਇਹ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੋਟਾਂ ਲਈ ਟੁਕੜਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਿਸੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ''ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਸ ਵਕਤ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਹੱਥਕੰਡੇ ਵਰਤਣੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।'' ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਭ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਕ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਕੁਝ ਲੁਕਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਗ਼ਲਤੀ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿਚਕਿਚਾਹਟ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਐਸੇ ਇਨਸਾਨ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨਾ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਹੀ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਨ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਏਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਕਤ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਕੁਝ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਪਾਸ ਤਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਵੀ ਲੰਬੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਭਜਨ ਲਾਲ ਖੇਤੀ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਤਾਵਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਚਾਹ ਦਾ ਕੱਪ ਪੀਣਾ ਪੈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ 'ਤੇ ਚਾਹ ਔਖਿਆਂ ਹੀ ਮੁਕਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰੋ, ਸਲਾਹ ਦੇਵੋ, ਠੀਕ ਹੈ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿ ਕੇ ਭੋਗ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਮਲ ਕਿਸੇ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਸ੍ਰ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਬੀਬੇ ਇਨਸਾਨ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਸਕਣ। ਸੁਣਦੇ ਸਨ, ਜਵਾਬ ਘੱਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੱਲਬਾਤ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੱਲ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਸੈਕਟਰੀ ਖੇਤੀ ਵਿਭਾਗ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਮਲ ਘੱਟ ਸੀ। ਦਫ਼ਤਰ ਆਪਣੀ ਤੋਰ ਹੀ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੱਸ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਹੈ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਇਸ ਇਨਸਾਨ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਵਕਤ ਪਰ ਲਗਾ ਕੇ ਉਡ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਲੰਬਾ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਚਾਹ ਦੋ-ਦੋ ਵਾਰ ਪੀਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਪੱਖ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਮੈਨੂੰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਕਮੇਟੀ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੇ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਪਹਿਲੂ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸਿਆਸੀ ਗਰੁੱਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸੀ ਉਹ ਇਸ ਕਾਬਲ ਸੀ ਜਾਂ ਏਨਾ ਜਾਣਕਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਪੱਖ 'ਤੇ ਸਹੀ ਅਤੇ ਢੁੱਕਵੀਂ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕੇ। ਪੁਰਾਣੇ ਪਟਕੇ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਖਿਡਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਿਆਸੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਾਰ ਖਾ ਗਏ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਸਿਆਸੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਗਲੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਹਾਰ

ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ’ਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਹੁਤ ਕਾਬਲ ਸਨ। ਇਹ ਉਹੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਦਾਰ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਵਕਤ ਨਾਲ ਕੁਝ ਪਰਤਾਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵੇਲੇ ਇਹ ਉਦਾਰ ਨੀਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਘੜੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਜਦ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਵੀ ਸਨ; ਪਰ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅਮਲ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧ ਸਕਿਆ ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਮੌਕੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਵੱਲ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੀ ਫ਼ਲਾਸਫ਼ੀ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੀਂਹ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਉਸਾਰੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਨੀਂਹ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਉਸਾਰੀ ਪੀ.ਵੀ.ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਜਦ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਆਈ ਤਾਂ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕਨਾਮਿਕ ਐਡਵਾਈਜ਼ਰੀ ਕੌਂਸਲ ਨੂੰ ਉਂਜ ਦਾ ਉਂਜ ਹੀ ਰੱਖਿਆ। ਜਦ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੂਲੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹ ਕੌਂਸਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਚੋਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਲਿਆਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਟੁੱਟ ਗਈ ਸੀ। ਆਮ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਹੋਈ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਬੀ ਪਰ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਆਪ ਇਕ ਅੱਖਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲੇ। ਪਹਿਲੋਂ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਚਲੰਤ ਮਸਲਿਆਂ ’ਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ। ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾ ਟੋਕਿਆ, ਨਾ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਰੀ ਡਾ. ਕੇ.ਇਨ. ਰਾਜ ਦੀ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਨਿਜੀ ਰਾਏ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਕੱਤਰ ਮਨਟੇਕ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਨਅਤ-ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਮੀਟਿੰਗ ਉੱਕੀ ਫੋਕੀ-ਫੋਕੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ।

ਜੋ ਰਿਪੋਰਟ ਅਸੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਟਿੱਪਣੀ ਆਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਬੇਬਾਕ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਉੱਕਾ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਪੱਖ ਪੂਰਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਚੰਗੀ ਲੱਗੇਗੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੱਦ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੋ ਇਹ ਕੌਂਸਲ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਉਸਦੀ ਬੜੀ ਸਾਖ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਜਦ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਛਾਪ ਕੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀ। ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਚਲਾਕੀ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਕੰਮ ’ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮਤਲਬ ਜਾਂ ਮੰਤਵ ਇਹ ਨਹੀਂ

ਸੀ। ਆਮ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਇਹ ਤਾਂ ਬੇਬਾਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸੀ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਪਰ ਤੀਰ ਤਾਂ ਕਮਾਨ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਵੀ ਕਿ ਇਹ ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਵਾਸਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਮੀਸਣੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਿੱਧੀ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਾਉਂਦੇ। ਰਾਜੀਵ ਵਾਂਗੂ ਸਿੱਧਾ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਝਾਕ ਕੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਚਾਲਾਕ ਅਤੇ ਮੀਸਣੇ ਹੋਣ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਰਾਜ ਹੱਥੋਂ ਖੋ ਬੈਠਾ।

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦਾ ਇੰਪ੍ਰੈਸ਼ਨ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਰੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਜਨਤਕ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਧਰ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਕੰਮੇ ਸਨ, ਛੋਟੇ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਰਥ ਤੋਂ ਉਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਛੱਪੜ ਦਾ ਤਾਰੂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਿਥੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਕਿਥੇ ਭਾਰਤ ਪੱਧਰ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਿਆਸਤ! ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਈਗੋ ਨੂੰ ਜੇ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਾਣੀ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੁੱਟਣੀ। ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ: ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਚੁਟਾਲਾ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਿਆ, ਉਸਨੇ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਿਆਨ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸੂਬਾਈ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਜਦ ਇਹਦੇ ਸਮਰਥਕ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਇਸਨੇ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਉਤੇ ਇਕ ਦਬਾਉ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸੱਟ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਤਾਂ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਚੁਟਾਲੇ ਦਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੁਆ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਵਚਨ ਦੇ ਬੱਧੇ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਚੁਟਾਲੇ ਦਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੁਆ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਂ 'ਤੇ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਐਕਸ਼ਨ ਨਾ ਲਿਆ। ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਤਾਂ ਹੀ ਬੰਬਈ ਦੇ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨਾਲ ਭੇਟ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੱਟ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਸਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਚੌਧਰੀ ਮਾਰ ਖਾ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੜਯੰਤਰ ਰਚਾਇਆ। ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਇਕ ਆਪੇ ਚਿੱਠੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਕਾਪੀ ਬੰਗਲੌਰ ਤੋਂ ਬਣਵਾਈ ਅਤੇ ਕਾਪੀ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਚੌਧਰੀ ਵਿਚਾਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ। ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਧ-ਪੱਧਰਾ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਵੀ ਕੱਚੇ ਮਿਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਵੀ.ਪੀ. ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਬੂਤ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਵੀ ਚੌਧਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਚਿੱਠੀ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿਉ। ਚਿੱਠੀ ਭੇਜ ਕੇ ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਫਸ ਗਏ। ਆਪ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੋ ਦਿਨ ਲਈ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਲਈ ਦੇ ਗਏ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ। ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕੀ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਹੋਈ-ਹਵਾਈ ਸੀ। ਆਪੇ ਹੀ ਤਾਂ ਛੜਯੰਤਰ ਰਚਿਆ ਸੀ। ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਵਿੱਚ

ਫ਼ਤਵਾ ਵੀ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਅਤੇ ਫ਼ਤਵਾ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਲੋਕ ਤਾਂ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ 'ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਖ਼ਰ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ਲਤੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਹੀ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਇਹ ਲੋਕ। ਪਰ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇ ਗ਼ਲਤੀ ਮੰਨਣ 'ਤੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਐਕਸ਼ਨ ਲੈ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਸ਼ਾਹਦੀ ਮੰਗੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਗ਼ਲਤੀ ਮੰਨ ਲੈਣ ਤਾਂ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਐਕਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਲਏਗਾ ਪਰ ਕਿਸੇ ਕੋਈ ਗਾਰੰਟੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਆਖ਼ਰ ਮਾਫ਼ੀ ਨਾ ਮੰਗੀ। ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਰਾਤ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਨੂੰ ਗੱਦੀਉਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸੀ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਚਲਾਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਾਰਕਰਦਗੀ, ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ ਸਾਥੀ ਨਾਲ। ਖ਼ੈਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੇਖਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਮਾਪ-ਤੋਲ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਸ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਪੜਦਾ।

ਜਦ ਮੁੜ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਬਣੀ ਤਾਂ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਇਹ ਜੱਟ ਅੜੀ ਪੁਗਾ ਕੇ ਦਿਖਾ ਚੁਕੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਦੀਉਂ ਲਾਹਿਆ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਮੁੜ ਬਣਾਈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਜਦ ਚਾਹੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋੜ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਇਕਨਾਮਿਕ ਐਡਵਾਈਜ਼ਰੀ ਕੌਂਸਲ ਉਹੀ ਰੱਖੀ ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸੁਖਮੌਏ ਚਕਰਵਰਤੀ ਅਚਾਨਕ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਡਾ. ਬਿਮਲ ਜਾਲਾਨ ਜੋ ਪਹਿਲੋਂ ਵਿੱਤ-ਸਕੱਤਰ ਸਨ, ਨੂੰ ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਇਹ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਕ ਅਸਾਮੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਅਸਾਮੀ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੇਤੀ ਲਾਗਤ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸਾਂ, ਡਾ. ਰੰਗ ਰਾਜਨ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਗਵਰਨਰ ਸਨ, ਡਾ. ਕਰਿਤ ਖਾਰਖ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਇੰਸਟੀਚਿਯੂਟ ਬੰਬਈ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਕੇ.ਇਨ. ਰਾਜ ਰਿਟਾਇਰਡ ਹੋਕੇ ਬੰਗਲੌਰ ਇਕ ਇੰਸਟੀਚਿਯੂਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਅਮੈਰਿਟਿਸ ਸਨ। ਡਾ. ਚਕਰਵਰਤੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਸੀਨੀਅਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਨ। ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਇਥੋਂ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦਾ। ਡਾ. ਬਿਮਲ ਜਲਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਵਿੱਤ-ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਉਤੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਬਿਮਲ ਜਲਾਨ ਬਹੁਤ ਕਾਬਲ ਆਦਮੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਬੜਾ ਅੱਛਾ ਸੀ। ਪਰ ਡਾ. ਚਕਰਵਰਤੀ ਦਾ ਕੁਝ ਆਪਣਾ ਹੀ ਇਮੇਜ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਦਰਜਾ ਅਤੇ ਵੱਕਾਰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਉਹ ਸਟੇਟਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਜੋ ਪਹਿਲੋਂ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖ਼ਰ ਨਾਲ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਇਕੋ ਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਬਣਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ’ਤੇ ਅਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਅਸਮਰੱਥ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਇਕ ਬਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਮਸਾਂ ਹਫ਼ਤੇ-ਦਸ ਦਿਨ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਯੋਗ ਹੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਦਾਇਗੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਇਕਨਾਮਿਕ ਐਡਵਾਈਜ਼ਰ ਸ੍ਰ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡੇਜ਼ ਅਤੇ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਸਹਾਏ ਵੀ ਸਨ। ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਇਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਅਦਾਇਗੀਆਂ ਵਕਤ ਸਿਰ ਕਰਨੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਰਜ਼ ਵਾਸਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ੍ਵੈਮਾਣ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੇਟਿੰਗ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਧੱਕਾ ਲੱਗੇਗਾ। ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਏ, ਇਹ ਅਦਾਇਗੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਨੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸੇ ਰਾਏ ਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਜਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੋਨਾ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹ ਅਦਾਇਗੀਆਂ ਵਕਤ ਸਿਰ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਡਿਫਾਲਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖ਼ਰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੰਢੇ ਹੋਏ ਨੇਤਾ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਮਸਲੇ ’ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸੁਣਦੇ ਘੱਟ ਸੀ, ਕਹਿੰਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਬਹਿਸ ਘੱਟ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ’ਤੇ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਉਂਜ ਖੁਸ਼ ਤਬੀਅਤ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਵੱਧ ਸਮਝਦਾਰ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਇਨਸਾਨ ਸਨ। ਸਿਆਸੀ ਖਿੱਚਾਂ ਤਾਂ ਹਰ ਲੀਡਰ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਨਿਰਪੱਖ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹਾਇਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਆਦਮੀ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਹਿੱਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖ਼ਰ ਨਾਲ ਉਂਜ ਹੋਰ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਮੇਜ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪੱਖਾਂ ’ਤੇ ਸੁਡੌਲ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪਾਲਸੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਪਾਲਸੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

ਕਈ ਵਾਰ ਅਜੀਬ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੁਣਦੇ-ਸੁਣਦੇ, ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖ਼ਰ ਕੁਰਸੀ ਉਤੇ ਹੀ ਸੌਂ ਗਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ, ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹੀ। ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਅਤੇ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਬਹਿਸ ਪਏ। ਚੌਧਰੀ ਕਹੇ ਕਿ ਖਾਦਾਂ ਉਤੇ ਸਬਸਿਡੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਕਿੱਲੋ ਖਾਦ ਨਾਲ ਸੱਤ ਅੱਠ ਕਿੱਲੋ ਚੌਲ ਜਾਂ ਕਣਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸਬਸਿਡੀ ਦਿਆਂਗੇ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਦ ਵਰਤਣਗੇ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧੇਗੀ। ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਕਹੇ ਕਿ ਜੇ ਇਕ ਕਿੱਲੋ ਖਾਦ ਨਾਲ ਸੱਤ ਕਿੱਲੋ ਅਨਾਜ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਬਸਿਡੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਬੋਲੇ ਨਾ। ਮੈਂ

ਇਹ ਆਮ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਮਨਟੇਕ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੈਕਟਰੀ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੋਲਦੇ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਵਾਕ ਵੀ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੱਢਦਾ ਕੋਈ ਵੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਕੋਈ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦੇਣ ਜਾਂ ਟਿੱਪਣੀ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖ਼ਰ ਦੇ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਦੋਸਤ ਕੋਲ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਦ ਜੋਸ਼ੀ, ਜੋ ਛੋਟਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਹਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਨ, ਦੀ ਬੜੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਨਅਤੀ ਨੀਤੀ ਵਾਂਗ ਖੇਤੀ ਨੀਤੀ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਖੇਤੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਕ ਲੰਬਾ-ਚੌੜਾ ਖੇਤੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਆਖ਼ਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ, ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਪਾਲਿਸੀ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਖੇਤੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਖ਼ਰਚਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਕ ਫਾਰਮੂਲੇ ਹੇਠ ਮਿਥਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਇਹ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਜੁਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਥਾਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲ ਰਿਹਾ। ਜੋਸ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਬੋਲੀ ਜਾਣ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਂ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ, ''ਜੀ, ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਾਲਿਸੀ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਖਰੜੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਪਾਲਿਸੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਰਜ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ? ਦੂਸਰੇ ਖੇਤੀ ਕੀਮਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਹਨ ? ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿਸਟਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ। ਇਕ ਸਿਸਟਮ ਇਸੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਫੋਰਮ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰੀਏ ਕਿ ਕੀਮਤਾਂ ਕਿਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਡਿਪਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਪੱਖ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਬਣ ਗਏ? ਜੇ ਜੋਸ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਕੋਈ ਐਸੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਚੁਣਵੇਂ-ਚੁਣਵੇਂ ਦਸਾਂ-ਵੀਹਾਂ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਕੀਤੀ ਜਾਏ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਪਣਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦੇਣ। ਇਹ ਤਾਂ ਖੇਤੀ ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਤੇ ਕੱਚੀਆਂ-ਪੱਕੀਆਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ। ''ਸਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮੀਟਿੰਗ ਇਕ ਡਰਾਫਟਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਹੋ ਗਈ। ਡਰਾਫ਼ਟ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਝਗੜਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਪਾਲਿਸੀ 'ਤੇ ਕੋਈ ਹਾਲ-ਸੁਆਦ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਵੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਥੇ ਕਰਨਾ ਵਾਜਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਹਿਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਖਾਦ ਕਿੰਨੀ ਬਾਹਰੋਂ ਦਰਾਮਦ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਰਾਖਵੇਂ ਰੱਖੇ ਜਾਣ। ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਜ਼ਾਰਤ, ਖੇਤੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੰਝੀ-ਤੀਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਜਦ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ

ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਨਾ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਖਾਦਾਂ ਦਰਾਮਦ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਨੇ? ਕਿੰਨਾ ਪੈਸਾ ਇਸ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏ? ਇਹ ਬੜਾ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਭਿਣਕ ਵੀ ਪੈ ਜਾਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਖਾਦਾਂ ਦਰਾਮਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਖਾਦਾਂ ਦੇ ਭਾਅ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣੇ ਨੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦਰਾਮਦ ਵੀ ਚੋਖੀ ਮਿਕਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦੋਹਾਂ ਸਕੱਤਰਾਂ (ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਖਾਦ ਵਜ਼ਾਰਤ ਦੇ), ਦੋਹਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਇਹਤਿਆਤ ਵਰਤਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਉਸ ਵਕਤ ਕੋਈ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਬੋਲਾ ਘੜੀਸੀ ਫਿਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਘੱਟ ਹੀ ਸੁਣਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਤੂਤੀ ਵਜਾਈ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਸਿਸਟਮ ਜਾਂ ਡਸਿਪਲਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀਰੀਅਸ ਕੰਮ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰਤਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਆਸੀ ਕਿਆਸ-ਅਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਯੱਕੜਬਾਜ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਲਦੀ ਸੀ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਹੀ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖ਼ਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੇਲੇ ਹੀ, ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਕੇ ਮਾਰਚ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਬਾਹਰ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ ਇਹ ਵੀ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਟੁੱਟਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ੍ਰ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਨਅਤੀ, ਤਜਾਰਤੀ, ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਉ, ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਕੌਂਸਲ ਬਦਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨਾਲ ਕੌਂਸਲ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਇੰਜ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਘਰ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਰੋਅਬ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਲਟ ਦਲੀਲ ਸੁਣਨੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ। ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਮਸਲਾ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਸਵਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਨਾ ? ਇਹ ਦੱਸੋ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਜੇ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਜੇ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਔਹ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਵਰਗੇ ਜਵਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਦਤ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਅਸੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੱਧੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ। ਕਈਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਾਲ ਦਾ ਇਕ-ਟੁਕ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਵਾਜਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਡਾ. ਰੰਗਰਾਜਨ ਇੰਜ ਹੀ ਇਕ ਵਾਰ ਫਸ ਗਏ ਸਾਂ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਿ ਇਕ-ਟੁਕ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ 'ਇੰਜ ਕਰੋ' ਠੀਕ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਦੱਸੋ ਮੈਂ ਇਹ ਕਰਾਂ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਾਂ? ਮਾਮਲਾ ਪੇਂਡੂ ਬੱਚਤਾਂ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਜੋ ਅਸੀਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਤਸੱਲੀ

ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਜਾਨ ਛੁੱਟੀ। ਆਖ਼ਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ, ਖੇਤੀ ਮੰਤਰੀ, ਯੋਜਨਾ ਮੰਤਰੀ ਆਦਿ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਵੀ ਸੱਦੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ- ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਅਤੇ ਰਾਏ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। (ਡਾ. ਕੇ.ਇਨ. ਰਾਜ ਨੇ ਫੇਰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਇਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ) ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਵੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ। ਰਿਪੋਰਟ ਠੀਕ ਹੈ। ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਲੱਗੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਰਾਜ ਦੀ ਜੋ ਇਕ ਮੰਨਿਆ-ਪ੍ਰਮੰਨਿਆ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਅਟੈਂਡ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ, ਇੱਕ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰਾਓ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਹੀ। ਹਾਲੇ ਡਾ. ਰੰਗ ਰਾਜਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਖੇਤੀ ਮੰਤਰੀ ਬਲਰਾਮ ਜਾਖੜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੋਲ ਪਿਆ। ਰੰਗ ਰਾਜਨ ਨੇ ਇੱਕ-ਅੱਧੀ ਵਾਰ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਤਿੰਨਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋੜ ਲੱਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਇਮੇਜ ਬਣਾਉਣ ਦੀ। ਜਾਟ ਤਬੀਅਤ ਬਲਰਾਮ ਜਾਖੜ ਐਸਾ ਰੋਹੜੇ ਪਿਆ ਕਿ ਰੁਕਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਨਾ ਲਏ। ਕਹੇ ਸਭ ਪਾਲਸੀਆਂ ਫਜ਼ੂਲ ਨੇ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਵੀ ਕਹੇ ਇਹ ਕੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਏਂ। ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਏਨਾਂ ਅੰਗੂਰ ਉਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਛੱਡ, ਮੈਨੂੰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਦਿਉ ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ, ਉੜੀਸਾ, ਪੂਰਬੀ ਯੂ. ਪੀ. ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਪੱਧਰ ਦੀ ਖੇਤੀ ਬਣਾ ਦਿਆਗਾਂ। ਗੱਲ ਕੀ ਐਡਵਾਈਜ਼ਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸੁਣੀ ਹੀ ਨਾ। ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਮਾਰੀਆਂ। ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਦਾ ਵਕਤ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕਿਤੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸੋ ਮੀਟਿੰਗ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਹੋ ਗਈ। ਉੱਠਣ ਲੱਗਿਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ,''ਡਾਕਟਰ ਜੌਹਲ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਲੰਬਾ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਾਂਗਾ। ਦੋ-ਚਾਰ ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਸੱਦਾਗਾਂ।'' ਮੈਂ ਸਤਿ ਬਚਨ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਰਚ, **1993** ਵਿੱਚ ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਮਿਆਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮੁੜ ਕੌਂਸਲ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਮੁੜ ਕਿਸੇ ਮੀਟਿੰਗ ਲਈ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਮੇਰਾ ਸੰਪਰਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਅਮੁੱਲ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਨੇੜਿਉਂ ਹੋ ਕੇ, ਵਿੱਚ ਵੜ ਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਚਲਦੀ ਵੇਖੀ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਗਾਲੀ-ਗਲੋਚ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚਾਰ ਵੇਖੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤਬੀਅਤ, ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਅਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦੇ। ਮੈਂ ਆਖ਼ਰ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਹਾਂ ਕਿ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕ ਘੱਟ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਦਵੀਆਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਸ਼ਾਇਦ ਆਖ਼ਰੀ ਪਹਿਲਤਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ। ਸੁਆਰਥ, ਗੱਠਜੋੜ, ਸੱਤਾ ਲਈ ਹੋੜ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਕੰਮਚੋਰੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਕਾਲ ਖ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤੂਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਦਾ। ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੱਤਾਂ ਵੱਜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲ ਸਿਆਸੀ ਗਠਜੋੜ ਹੈ। ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਦਾ ਸਾਰਾ ਆਧਾਰ ਵੋਟਾਂ ਲੈਣ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਖਾਵਾ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਜਨਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਕੀੜੇ, ਮਕੌੜੇ ਹਨ। ਸਿਆਸੀ ਸੱਤਾ ਹਥਿਆਉਣਾ ਅਤੇ

ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਰਹਿਣਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਟੀਚਾ ਹੈ। ਪਾਰਟੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਆਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਘਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਇੱਕ ਰੋੜ੍ਹ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ-ਪਹਿਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੂਝਦੇ ਆਏ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਸੰਭਾਲਿਆ ਪਰ ਸੁਆਰਥੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਇਹ ਰੋੜ੍ਹ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਮਿਆਰ ਨਾ ਬਣ ਸਕੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਆਪੋ-ਧਾਪ ਪੈ ਗਈ। ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ, ਮੋਟੇ ਦਿਮਾਗ, ਮੋਟੀ ਚਮੜੀ, ਚੌੜੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਡੌਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਧੱਕੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਅਪਰਾਧੀ ਆਪ ਹੀ ਲੀਡਰ ਬਣ ਬੈਠੇ। ਆਖ਼ਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਲੀਡਰ ਹਨ। ਜੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਇਸ ਸਿਆਸੀ ਹਜੂਮ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦੇ ਨੇ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਪਿੱਛੇ ਪਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲੀਡਰ ਸਿਆਸੀ ਗੱਠਜੋੜ ਅਤੇ ਹੱਥਕੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੁਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਹਿੱਤ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਸਿਆਸੀ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚਾ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਰਹੇਗਾ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮਸੀਹਾ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਜਿੱਲ੍ਹਣ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਸਕੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਸਟਮ ਹੀ ਟੁੱਟੇਗਾ ਜਾਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾਏਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਜਨਤਾ ਆਪਣੇ ਬੇਲਾਗ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਚੁਣ ਸਕੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਸਿਆਸੀ ਜਿੱਲ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਘਰਦਾ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਆਰਥਿਕ ਬੇੜੀ ਤੂਫਾਨਾਂ ਦੇ ਥਪੇੜੇ ਖਾਂਦੀ ਰਹੇਗੀ।

ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ

ਜਦ ਇੰਜਣ ਤਪ ਜਾਏ ’ਤੇ ਠੰਢਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਮ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੈਣ ਨਾਲ ਪਟਾਕਾ ਵੀ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਈ ਵਾਰੀ। ਜਦ ਮਾਰਚ, 1991 ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਆਹਿਸਤਾ-ਆਹਿਸਤਾ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਕਤ ਸਰਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਸਨ। ਇਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਚੇਅਰਮੈਨ ਖੇਤੀ ਲਾਗਤ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਆਸਾਮੀ, ਇੱਕ ਲੁਧਿਆਣੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਫ਼ ਐਮੀਨੈਂਸ ਦੀ ਪਦਵੀ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਇਕਨਾਮਿਕ ਐਡਵਾਈਜ਼ਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹੁਣ 64 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਵੀ ਉਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਿਸ ਅਸਾਮੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ, ਪਹਿਲੋਂ ਉਹ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਇਕ ਲੱਤ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਇਕ ਲੁਧਿਆਣੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ , ਉਸ ਪੱਖੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਫ਼ ਐਮੀਨੈਂਸ ਦਾ ਐਵਾਰਡ, ਜੋ ਅਗਸਤ 1992 ਤੱਕ ਸੀ ,ਉਹ ਵੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ’ਚੋਂ ਵੀ ਇੱਜ਼ਤ-ਮਾਣ ਨਾਲ ਪੈਰ ਖਿਸਕਾ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਆਖ਼ਰ 1993 ਮਾਰਚ ਵਿੱਚ ਐਡਵਾਈਜ਼ਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਟਰਮ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਮੁੜ ਐਡਵਾਈਜ਼ਰੀ ਕੌਂਸਲ ਸੰਗਠਿਤ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਰੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜਿਵੇਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਉਂਜ ਹੀ ਪੌੜੀ-ਪੌੜੀ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਨੀਚੇ ਉਤਰ ਆਇਆ। ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ’ਤੇ ਕੋਈ ਉਮਰ ਦੀ ਹੱਦ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਰਜ਼ੀ ਉਸ ਆਸਾਮੀ ’ਤੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਈ. ਸੀ. ਆਰ . ਤੋਂ ਹੋਰ ਸਕੀਮ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸਾਂ, ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਲੀ ਸਕੀਮ ਦੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਹੱਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਟੱਪ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਬਦਮਜ਼ਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਸੱਲੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਜਦ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦੋਸਤ ਦੀ ਦੱਸੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਈ। ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ: ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ‘ਯਾਰ ਤੂੰ ਇੰਨੀ ਮਗਜ਼-ਮਾਰੀ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਕਰਨਾਂ ਏਂ?’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਮੈਂ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਨੰਬਰ ਲੈਣੇ ਹਨ।’ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ?’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ- ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਉਸ ਪੁਛਿੱਆ- ਫੇਰ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ -ਅੱਛੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਲੱਗ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਉਸ ਪੁੱਛਿਆ ਫੇਰ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ-ਅਫ਼ਸਰ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਉਸ ਪੁੱਛਿਆ ਫੇਰ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ-ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਉਸ ਪੁੱਛਿਆ ਫੇਰ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ -ਫੇਰ ਕੀ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਯਾਰ ਤੂੰ ਏਨੀ ਖੋਰੀ ਖੋਤ ਕੇ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗਾਲ ਕੇ ਆਖ਼ਰ ‘‘ ਕੁਝ ਨਹੀ’’ ਬਣੇਗਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਕਲ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੁਣੇ ਹੀ ‘‘ਕੁਝ ਨਹੀ’’ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਵੀ ਆਖ਼ਰ ਏਨੀ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲ, ਏਨਾਂ ਲੰਬਾ ਪੈਂਡਾ ਮਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਧੱਕੇ -ਧਫੇੜੇ ਖਾਂਦਾ ਆਖ਼ਰ ‘‘ਕੁਝ ਨਹੀ’’ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ‘‘ਕੁਝ

ਨਹੀ'' ਮੈਂ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਨਾਲ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਿਛਲੇ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਜੋ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਆਸਾਮੀ ਦੇ ਸਦਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਣਾ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੰਮ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਜੋ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੰਗੀਆਂ, ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਰਕਤ, ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੰਸਲਟੈਂਸੀਆਂ ਅਤੇ ਬੁਲਾਵੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲੈਣੀ ਹੀ ਬੰਦ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕੰਮ ਤਾਂ ਓਨਾ ਹੀ ਹੈ; ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਬਣਨ ਵੇਲੇ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਛੱਡੀਆਂ, ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਐਕਾਡਮੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਇਹ ਐਕਾਡਮੀ ਇਕ ਹੈਕਟਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੰਗ ਮੰਚ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਬੰਦੇ ਬੈਠ ਸਕਦੇ ਨੇ, ਇਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਹਾਲ, ਕਮੇਟੀ ਰੂਮ, ਹੋਰ ਕਾਫ਼ੀ ਛਤਾਉਟ ਅਤੇ ਪਾਰਕ ਆਦਿ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਕੰਮ ਚਲਾਉਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ, ਪਰ ਇਹ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਲੇਖਕਾਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਜੋ ਇਸ ਐਕਾਡਮੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ, ਏਨਾਂ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਹੁਕਮ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਜੋ ਮਾਰਚ, 1996 ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਸੀ।

ਸੋਚਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ ਅਤੇ ਲਿਖਾਂਗਾ, ਪਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਕੰਮ ਅਤੇ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਹਾਲਾਂ ਖਹਿੜਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਰਹੀਆਂ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਪਾਸਿਉਂ ਪਕਿਆਈ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਜੋ ਵੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਲਿਖਣ ਦੀ, ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੀ, ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੀ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ 'ਹਾਂ' ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਹੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਕਹੇ 'ਤੇ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇ ਹੁੰਦਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਵਿਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਮੈਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਨਸਾਨੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੋ ਮੇਰਾ ਮਨ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਕੰਮ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕਲਾਸਿਕ ਲਿਟਰੇਚਰ ਇੱਕਠਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਇਕ-ਦੋ ਵਾਰ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈ ਲੈਣਾ, ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦੇ ਰਹੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਰੱਬ ਕਰੇ ਇਸ ਵਾਰ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਭ ਝਮੇਲੇ ਛੱਡ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਡੋਲ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ, ਉਸ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰੇ ... (ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਸਮਾਪਤ)

ਮੈਂ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ– ਦੁਨੀਆ ਇਕ ਰੰਗ–ਮੰਚ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ’ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖ ਕੇ ਨੇਕ ਨੀਅਤੀ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਹੈ। ਇਹੋ ਇਸਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਇਸਦੀ ਮਹਿਕ।

ਇਮਾਨਦਾਰੀ– ਇਹ ਕਿਸੇ–ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਏਨਾ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਬੇਈਮਾਨੀ– ਇਹ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਆਦਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮਲ ਹੈ ਜੋ ਛੁਟਦਾ ਨਹੀਂ। ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਇਹ ਅਮਲ ਆਪਣੀ ਤ੍ਰੀਮਤ ਜਾਂ ਅਫ਼ਸਰ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਸੁਹਿਰਦਤਾ– ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਅਤੇ ਜਿਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਛਾ ਢੰਗ ਹੈ।

ਚਲਾਕੀ– ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਝੂਠ– ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਮਝਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਝੂਠ ਹੈ।

ਸੱਚ– ਬੋਲਣਾ ਤਾਂ ਔਖਾ ਹੈ ਹੀ, ਸੁਣਨਾ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਔਖਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਔਖਾ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਸੌਖਾ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ ਆਦਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਰਦਾਸ– ਮੂੰਹੋਂ ਕੀਤੀ ਦਿਖਾਵਾ, ਦਿਲੋਂ ਕੀਤੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਅਰਦਾਸ ਹੋਈ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਬੱਚਾ– ਬੱਚਾ ਨੰਗਾ, ਅਣਛੋਹਿਆ ਰੱਬ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਾ ਬਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਆਪਣੇ –ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਕਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਇਨਸਾਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ੈਤਾਨ ਬਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ–ਵੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਦਮੀ– ਕਦੀ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਹਰ ਵਕਤ ਇਕੋ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਤਾਨ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਦ ਵਿਚਲਾ ਇਨਸਾਨ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਰਦੇ–ਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਖੇੜੇ ਅਤੇ ਸੁਗੰਧ ਖਲੇਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸ਼ੈਤਾਨ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਜਾਏ ਆਪਣੇ ਇਰਦੇ–ਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲਦਾ ਹੈ।

ਨੇਕੀ– ਨੇਕੀ ਆਦਤਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਆਸ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਸ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਨੇਕੀ ਅਹਿਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਹਿਸਾਨ– ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਜ਼ੁਲਮ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਸ੍ਵੈ–ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਮੱਦਦ– ਮੱਦਦ ਅਹਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਹਿਸਾਨ ਮੱਦਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇੱਟ–ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਵੈਰ ਹੈ।

ਸੱਚਾਈ– ਸੱਚਾਈ ਕਦੀ ਇਕ–ਟੁਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸਦੇ ਕਈ ਪਹਿਲੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿਸੇ ਉਹ ਸੱਚ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਝੂਠ।

ਸਤਿ– ਸਤਿ ਕਰਤਾਰ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਲਗਾਤਾਰ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗਾਲ੍ਹ– ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਅੰਦਰ ਗੰਦ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧੂੰਆਂ ਅੰਦਰ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ’ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਤਰਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨਿੰਦਿਆ- ਨਿੰਦਿਆ ਆਪਣੇ ਘਟੀਆਪਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਛੋਟਾ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਛੋਟਾਪਨ- ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾਪਨ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਬੈਠ ਅਤੇ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਛੋਟੇਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵੱਡਪਣ- ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਬੈਠ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਚਰ ਕੇ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕਰੇ।

ਬਦਖੋਹੀ- ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ- ਗੁਰੂ ਉਂਗਲੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਕੱਟੀਦਾ ਹੈ। ਮਿਲਣਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਿਸ਼- ਅਨਭੋਲ ਬੱਚਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਗੁਰੂ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਨਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੈ।

ਪਿਆਰ- ਆਨੰਦਮਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਕਦੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦੀ। ਇਹ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੱਥ ਹੈ ਜੋ ਮੀਚਿਆਂ ਮਿਚਦਾ ਨਹੀਂ। ਵਗਦੀ ਰੌਅ ਨੂੰ ਮਾਨਣਾ ਹੈ, ਫੜਨਾ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਹ- ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਿਲ ਕੇ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨ ਦਾ , ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਾਖ਼ਸ਼ੀ ਮੰਨ ਕੇ, ਇਕ ਵਾਇਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੋਈ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਇਹ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਹੈ।

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ- ਵਗਦੀ ਜੀਵਨ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੈਰਦੇ ਅਤੇ ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਤਿਣਕੇ ਨੇ ਜੋ ਕੋਈ ਕਿਤੋਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕਿਤੋਂ ਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਵੀ ਜਾਈਦਾ ਹੈ।

ਦੋਸਤੀ- ਅਤਿ ਮਹਿੰਗੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਕੀਮਤ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਗਾਤਾਰ ਤਾਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਆਸ ’ਤੇ ਕੀਤੀ ਦੋਸਤੀ ਨਹੀਂ, ਸੁਆਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਸਤੀ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥ ਤਾਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਵੈਰੀ ਹਨ।

ਵਿਰੋਧੀ- ਉੱਚੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੰਗਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀ ਬਿਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਫਿੱਕੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਰੋਧ- ਅਸੂਲ ’ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਵਿਰੋਧ ਇਕ ਗੁਣ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਅਸੂਲਾ ਵਿਰੋਧ ਇਕ ਔਗੁਣ। ਵਿਰੋਧੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ- ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਤੂੰ- ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ।

ਹੱਥ-ਮੱਦਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋਣ, ਨਾ ਕਰਨ ਤਾਂ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਜ਼ੁਬਾਨ- ਘੱਟ ਚੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣੀ ਔਖੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।

ਅੱਖਾਂ- ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਅਤੇ ਨਿਹਾਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਜਦ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੀਆਂ ਤਾਂ ਦੁਖ ਅਤੇ ਪਾਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹੰਝੂ- ਦਿਲ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਖਾਂ ਬੋਲਦੀਆਂ ਹਨ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਘੱਟ ਬੋਲਣ ਤਾਂ ਸੌਖੇ ਰਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪੈਰ- ਅਦੁੱਤੀ ਸਵਾਰੀ ਹਨ। ਚਿਹਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਰਸਤਾ- ਜੇ ਸੂਰਜਾਂ ਦੇ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਚੱਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਛਾਇਆ (ਮਾਇਆ) ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਠ ਦੇ ਕੇ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਛਾਇਆ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਰੋਟੀ- ਖਾਉ ਪਰ ਚੁਰਾ ਕੇ ਨਹੀਂ। ਚੋਰੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨਾਲੋਂ ਭੁੱਖ ਵੱਧ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਮਨ ਤਨ ਸੁੱਚਾ ਹੋਵੇ।

ਭੁੱਖ- ਇਕ ਪੇਟ ਦੀ ਅਤੇ ਇਕ ਮਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੇਟ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤਾਂ ਮਿਟਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਭੁੱਖ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਟਦੀ।

ਲੋੜ- ਆਦਮੀ ਦੀ ਮੂਲ ਲੋੜ ਤਾਂ ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਖਲਜਗਣ ਹੀ ਹੈ।

ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ- ਵਸੀਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੱਬ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਇਸੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਜਨਮ-ਦਾਤਾ ਇਸ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਦਾ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਫ਼ਾਇਦਾ ਵੀ ਉਠਾਉਂਦੇ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ।

ਹੈਵਾਨ- ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਵੇਖ ਉਸ ਨੂੰ ਹੈਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਇਹ ਹੈਵਾਨ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਖ਼ਾਹਸ਼- ਜੇ ਰੱਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਗਲਾ ਜਨਮ ਦੇਣਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚਾਹਾਂਗਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਘਾਹ-ਬੂਟ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈਵਾਨ ਬਣਾਏ ਪਰ ਉਥੇ ਜਿੱਥੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਫੇਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਆਦਮੀ- ਇਹ ਜਾਨਵਰ ਰੱਬ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਹੈ, ਜੇ ਇਨਸਾਨ ਨਾ ਬਣ ਸਕੇ।

ਬੁੱਧੀ- ਰੱਬ ਦੀ ਇਹ ਕ੍ਰੋਪੀ ਆਦਮੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ 'ਤੇ ਨਾਜ਼ਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਵੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਅੱਖ ਮੀਟਦੀ ਹੈ, ਲਾਲਚ, ਜ਼ੁਲਮ, ਤਬਾਹੀ, ਜੋ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਸਤਿਆਨਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ- ਬਹੁਤਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੀਡਰ/ਨੇਤਾ- ਜਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੁਆਰਥੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਹੈ।

ਜਨਤਾ- ਇਕ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ, ਨਿਰ-ਆਕਾਰ ਦੈਂਤ ਹੈ ਜੋ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਪਰਲੀ ਹੇਠ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

-0-

Dr. S. S. Johl

Chancellor, Central University of Punjab, Bathinda

Internationally acclaimed agriculture economist, policy-adviser and Padam Bhushan Awardee, Dr. Sardara Singh Johl has been appointed as the first Chancellor of the Central University of Punjab, Bathinda (CUPB) for a tenure of five years by the President of India.

Former Vice-Chancellor of Punjabi University, Patiala and Punjab Agricultural University, Ludhiana, Prof. Johl, with his immense experience in research and administration in various capacities, would bring immense benefit to the University set up in a relatively backward area of the state. During his long and illustrious career, Dr. Johl, former National Professor of Agricultural Economics, served as the Chairman Commission for Agricultural Costs and Prices, Government of India, Member Economic Advisory Council for four Prime Ministers of India,Director Central Governing Board of Reserve Bank of India and Vice-Chairman Punjab State Planning Board in addition to numerous other prestigious positions he adorned with unmatched clarity of vision and astute understanding of the ground realities.

In recognition of his professional contributions, concerns and efforts for social and cultural uplift of the society, many prestigious institutions have given him their highest awards and fellowships. He was conferred the degrees of D. Lit (honoris causa) by Punjabi University Patiala and Punjab University, Chandigarh and D.Sc. (honoris causa) by Guru Nanak Dev University, Amritsar. ICAR designated him the Professor of Eminence in Economics. National Academy of Agriculture and Punjab Academy of Sciences honoured him with the Fellowships of their academies. Punjabi Sahit Akademi bestowed life membership on him.

He has the honour of serving as President, Indian Society of Agricultural Economics; President of Agricultural Economics Research Association; President, Indian Society for Agricultural Marketing and President, Punjabi Sahit Akademi. He has also served as consultant to FAO, World Bank and Economic Commission for West Asia in many countries. In addition to his contribution as a scholar and

policy adviser, Dr. Johl is an avid reader and litterateur whose interests go beyond economics and planning.

Born on 2nd August, 1928, in a farming family in district Lyalpur (now in Pakistan), Dr S. S. Johl had his early education in his village school. He had his B. Sc. (Agri.), M. Sc. (Agri. Eco.), M. A. (Eco.) and Ph. D. (Eco.) from Panjab University. After working for more than eight years for rural and agricultural development in hill areas, he joined Punjab Agricultural University, Ludhiana as an Assistant Professor and became the Professor and Head, Department of Economics and Sociology in 1965. He has been actively involved with research and planning, having seven academic and research books and more than 200 articles published in various reputed national and international journals to his credit.

His Punjabi non-fictional autobiographical book "Ranga di Gagar" was widely acclaimed by both the ordinary readers and the scholars. It has been translated into many languages including Hindi and Urdu. Dr. Johl, as an organic intellectual, has been actively involved with all the major social issues and movements at the state as well as the national level and has been striving to make a difference to the lives of struggling masses with his positive and proactive interventions at academic, administrative and social levels.

His commissioned reports on 'Rationalisation of Electricity Tariff in Punjab', 'Diversification of Agriculture in Punjab', 'Structural Adjustments in Cropping Patterns for Growth and Productivity in Punjab' and 'Structural Reforms in Agricultural Sector for Productivity and Growth in India' are regarded as important policy contributions at state as well as the national level.

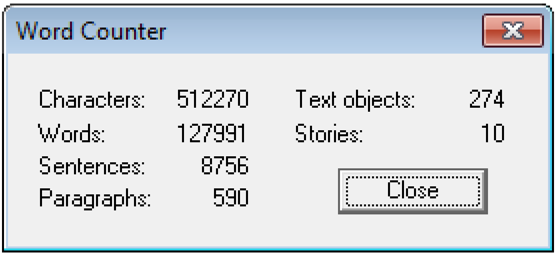
Word Counter
Characters: 512270
Words: 127991
Sentences: 8756
Paragraphs: 590
Text objects: 274
Stories: 10
Close